Coperta colecției: **Done Stan**

București, Piața Scînteii 1

IORGU IORDAN

MEMORII

Vol. II

Lui Lucreţia Mareş,
în amintirea colaborării
noastre la Institut, cînd apar-
ţineam Academiei R.S.R.
Iorgu Iordan

1977
EDITURA EMINESCU

IORGU IORDAN

MEMORII

II

ÎN LOC DE PREFAȚĂ

Împotriva unor temeri personale, destul de vagi, volumul I al acestor Memorii *s-a bucurat, în general, de aprecieri favorabile din partea numeroșilor recenzenți ai lui. Am primit și scrisori personale, ca să nu mai amintesc de comentariile orale ale cunoscuților, cîteodată chiar prin telefon, și ale unor cititori de care auzeam pentru întîia oară. Bucuria cea mai curată mi-a produs-o recunoașterea deschisă a două lucruri, pe care le consider absolut esențiale în acest domeniu al „literaturii istorice", cum mi se pare mie că se cuvine a fi socotite scrierile memorialistice: sinceritatea și obiectivitatea, fie și aproximative (cu o aproximație, bineînțeles, foarte redusă).*

S-au înregistrat unele erori, fapt care nu m-a surprins. Una — o amintesc, fiindcă e importantă — este în legătură cu prizonieratul lui G. Topîrceanu și al profesorului C. Fedeleș. Fostul meu student, prof. Traian N. Gheorghiu din Iași, mi-a atras atenția că acești doi luptători au căzut prizonieri în războiul din 1916 — 1918, nu în cel balcanic. Observații mai numeroase și, unele, foarte interesante mi-a comunicat, în două scrisori exemplar redactate, prof. C. Vasilian din București.

Inadvertențele sînt inevitabile, chiar atunci cînd memoria este ajutată de fișe, însemnări etc., ceea ce nu s-a întîmplat în cazul meu. Pe unele le-am constatat, ulterior, eu însumi. Din fericire, toate se referă la fapte de amănunt, fără importanță pentru economia lucrării. Tuturor celor care și-au spus părerile, sub o

formă sau alta, despre această încercare insolită în activitatea mea publicistică de pînă acum, le aduc vii mulțumiri.

Prezentul volum se oprește, cu relatarea evenimentelor din viața mea și a altora, la 23 August 1944.

Iorgu Iordan

I. DUPĂ RĂZBOI

Bucuria foştilor luptători, cîţi au mai rămas în viaţă, că s-au întors acasă, chiar mutilaţi într-un fel sau altul, a fost imensă, dar de scurtă durată, nu în sensul că ar fi dispărut cu totul, ci pentru că a fost repede copleşită de greutăţile vieţii. Mai fiecare avea ceva de reparat, de completat sau de refăcut la propria-i gospodărie şi toţi, fără excepţie, trebuiau să facă faţă, în măsură diferită de la unul la altul, dificultăţilor enorme de ordin economic. Multe lucruri erau de negăsit, celelalte inaccesibile, în majoritatea lor, din cauza scumpetei. Salariaţii aveau de luptat mai din greu decît alte categorii sociale, din cauză că veniturile lor rămăseseră aceleaşi ca înainte de război. De exemplu, eu primeam ca profesor cu o gradaţie (15% din salariul iniţial) circa 400 de lei, şi cum oul, de pildă, costa 1 leu, spuneam, făcînd haz de necaz, că am 400 de ouă pe lună. Şi profesorii continuau să fie, cifric, bine plătiţi în comparaţie cu marea majoritate a salariaţilor de stat. Aşa se explică faptul că mai toată lumea căuta să cîştige, pe căi legale unii, prin alte mijloace alţii, spre a supravieţui.

Un grup de profesori, printre ei trei universitari (Traian Bratu, Ion Simionescu şi D. Cădere), au întemeiat un liceu particular cu numele lui Mihail Kogălniceanu. Această întreprindere, în sens bun, didactică, a fost precedată de unele acţiuni premergătoare, în septembrie 1918, cu cîteva săptămîni înainte de începerea examenelor la care trebuiau supuşi cei pregătiţi în particular — şi numărul lor era extrem de mare, fiindcă, din cauza războiului, toţi elevii care puteau să-şi continue studiile întrerupte nu aveau deocamdată decît această posibilitate. Profesorul de matematică

Titus Patriciu, om energic şi activ, a organizat cursuri de pregătire la toate materiile. Printre cei invitaţi să participe la ele am fost şi eu (pentru Limba germană).

După terminarea acestor cursuri, o parte dintre profesori, la care s-au adăugat cei trei amintiţi mai sus, oameni cu deosebit prestigiu ştiinţific şi didactic, au constituit o asociaţie, devenită, prin îndeplinirea tuturor formelor legale, persoană morală. Activitatea liceului, creat în modul acesta, a început aproape imediat după redeschiderea şcolilor de toate gradele, într-un local „istoric“ (aparţinea unei familii boiereşti Ghica). Primele clase erau mixte, celelalte, duble, pentru fete şi pentru băieţi. Au fost angajaţi şi profesori din afara membrilor asociaţiei, între altele, fiindcă n-am fi putut acoperi numai noi toate normele. În felul acesta, unii dintre membrii corpului didactic secundar au avut posibilitatea să-şi sporească, muncind, veniturile şi să-şi ducă viaţa în condiţii onorabile şi omeneşti. Merită să arăt cu acest prilej că un număr de ani l-am avut coleg şi pe Mihail Sadoveanu, care, din pură plăcere intelectuală, poate şi din curiozitate artistică, a acceptat să predea Limba română la clasa a V-a, unde se studiau genurile literare. Existenţa acestui liceu, care a durat, sub forme şi în împrejurări diferite, pînă aproape de sfîrşitul ultimului război, a avut o importanţă de ordin general, prin faptul că a ajutat statul în opera lui de educare a tineretului. După cîţiva ani, liceul a fost „statizat“, a căpătat, adică, drepturile unui liceu oficial, printre altele, pe acela de a organiza examenele de tot felul prin profesorii lui, în aceleaşi condiţii ca la şcolile statului. Necesitatea şi, deci, eficacitatea lui se simţeau mai cu seamă în ce priveşte fetele. Iaşii aveau un singur liceu de fete, ceea ce era departe de a corespunde nevoilor reale ale unui oraş cu 100 000 de locuitori. Trebuie relevat faptul, foarte elocvent în sensul aprecierilor care precedă, că la liceul de stat locurile pentru fiicele de evrei erau, bineînţeles, nu oficial, extrem de puţine, pentru motive lesne de înţeles în atmosfera timpului. Aşa se face că la liceul de fete „Mihail Kogălniceanu“ majoritatea elevelor erau evreice, care se simţeau bine şi se înţelegeau de minune cu colegele lor române. În

astfel de condiţii pot afirma, cred, că această instituţie didactică a contribuit, modest, fireşte, dar efectiv, şi la educaţia politică a multor generaţii tinere.

Aprovizionarea cu cele necesare vieţii zilnice se făcea foarte greu, în special cînd era vorba — în preajma iernii — de cantităţi mai mari, în primul rînd de zarzavat. La Iaşi exista, încă de pe la sfîrşitul secolului trecut — aşa cred — un „cerc didactic", cu membri aparţinînd tuturor celor trei grade de învăţămînt. În împrejurări normale, localul servea pentru întîlniri să zicem individuale, în condiţii diferite, fireşte, de cele obişnuite la şcoală, unde se vedeau şi discutau numai învăţătorii sau profesorii şcolii respective. Cercul avea o bibliotecă, era abonat la reviste şi ziare, avea ce trebuia pentru şah etc. Cînd şi cînd se organizau reuniuni pentru dezbaterea unor probleme de interes obştesc. Atmosfera era, în general, agreabilă, participanţii se simţeau bine, cum se spune, venind acolo şi petrecînd o oră, două în compania colegilor mai apropiaţi sau mai îndepărtaţi. Nevoia sufletească pe care o satisfăcea în felul acesta cercul era adîncă mai cu seamă în momente oarecum excepţionale. Aşa a fost în timpul celor doi ani de război pentru cei care nu aveau obligaţii militare, localnici şi mai ales refugiaţi din cele peste trei sferturi de ţară ocupate de duşman încă din primele săptămîni ale lui noiembrie 1916. Şi cum condiţiile de cazare erau pentru mai toată lumea, dar cu deosebire pentru cei veniţi fără voie şi fără a fi doriţi, extrem de grele, cele cîteva încăperi ale cercului, instalat la etaj într-o casă din strada pricipală a Iaşilor, erau pline de dimineaţă pînă seara tîrziu de învăţători şi profesori munteni, olteni şi dobrogeni, care se îndemnau unii pe alţii la discuţii de tot felul şi totodată se încurajau reciproc în necazurile lor, în primul rînd, prin simpla prezenţă într-un loc ferit materialmente de suferinţă fizică propriuzisă. Frecventam şi eu uneori cercul, care se găsea exact peste drum de locuinţa mea, ca să întîlnesc cunoscuţi — cu unii dădusem examenul de capacitate la aceleaşi materii şi în aceeaşi serie — şi să mă simt oarecum solidar cu dînşii în ceea ce credeau şi simţeau despre război, adică despre sfîrşitul lui. Nu pot uita creşterea interesu-

lui și a speranțelor în legătură cu aceasta cînd a început ofensiva noastră mai întîi la Mărăști și după aceea la Mărășești. Profesorul Ion Ursu, deținătorul catedrei de Istoria universală a Facultății de Litere, știa foarte multe lucruri despre luptele de la Mărășești în calitatea sa de ginere al generalului Eremia Grigorescu, comandant suprem al trupelor noastre. Venea în fiecare zi la cerc și povestea ceea ce credea că interesează înainte de toate pe colegii refugiați, care îl ascultau cu o atenție și o emoție superioare celor produse de un spectacol teatral extraordinar.

După război, cercul a continuat să-și sprijine și să-și ajute membrii. De astă dată, din punct de vedere economic, prin aprovizionare colectivă cu toate cele necesare pentru iarnă, îndeosebi alimente și lemne de foc. Se înscriau, achitînd anticipat costul, cei care nu puteau, din tot felul de cauze, să se aprovizioneze singuri, și aceștia alcătuiau marea majoritate. Greutățile erau enorme, chiar cele strict materiale : transportul pînă la „locul de producție“, adică pînă în satele, mai apropiate sau mai depărtate de oraș, se făcea cu eforturi mari, indiferent de mijloacele practice de realizare (căruța, trenul sau camionul). Se cereau, bineînțeles, și energie, spirit practic și capacitate de „a duce tratative“ cu producătorii, ca să nu mai vorbesc de corectitudinea celor însărcinați cu executarea tuturor operațiilor necesare pentru realizarea scopului urmărit. Și ar fi fost preferabil să nu mai vorbesc de acest aspect al problemei. Căci odată, delegatul cercului, profesor de liceu, a cheltuit pur și simplu întreaga sumă destinată aprovizionării pentru interesele, ca să nu spun plăcerile, sale personale. Întîmplarea a provocat agitație și reacții de tot felul. S-au impus instituirea unei comisii de anchetă, sesizarea autorității superioare în vederea recuperării banilor sustrași și aplicarea sancțiunilor de rigoare. Demnitatea colectivă a evitat demersurile — care, teoretic, s-ar fi justificat — de natură judiciară.

În ce mă privește, primul an de după război (1919) a fost bogat în evenimente importante. Am obținut titlul de „profesor definitiv“ în urma unei inspecții speciale și potrivit cu legile în vigoare. La 8 iulie mi-am

susţinut examenul de doctorat în „Filologia modernă" — aşa suna formula oficială — care consta nu numai în prezentarea, cu discuţiile respective, a unei teze, ci şi în examinarea candidatului din specialitatea lucrării şi din disciplinele înrudite. Comisia era constituită din D. Gusti, preşedinte, în calitatea sa de decan al Facultăţii de Litere şi Filozofie, A. Philippide, Traian Bratu, G. Ibrăileanu şi Ilie Bărbulescu (slavist). Aşadar, majoritatea membrilor erau aceeaşi ca la examenul de licenţă din 1911. Dezbaterile, ca să zic aşa, au fost serioase şi destul de îndelungate. La o întrebare a lui A. Philippide din domeniul Foneticii descriptive (sau generale) am dat un răspuns nesatisfăcător. Era vorba de o caracteristică fonetică a limbii germane vorbite în sudul teritoriului ei (Bavaria, Württemberg etc.), şi anume de pronunţarea lui *t* şi *d*, sunete foarte asemănătoare între ele la ceilalţi germani şi la cvasiunanimitatea europenilor, indiferent de limba lor maternă, şi care diferă unul de altul, în esenţă, numai prin faptul că primul este „surd", se articulează, adică, fără participarea coardelor vocale, iar celălalt este „sonor" (vibrează, la rostirea lui, şi acest organ fonatoriu). La germanii amintiţi intervine o particularitate, legată de intensitatea articulării, care face ca *t* să pară, pentru urechea altora, *d*, iar acesta, *t*. Pot exemplifica această deosebire cu o întîmplare personală. Prin iulie 1923, găsindu-mă la München, după semestrul de vară urmat la Berlin, am vrut să vizitez pe celebrul romanist Karl Vossler. M-am urcat într-un tramvai indicat de cineva şi, întrebînd pe vatman la ce staţie să cobor, ca să pot ajunge la „Maximilianum" — aşa se numea complexul de clădiri în care era instalată Academia bavareză de ştiinţe şi unde locuiau unii dintre membrii ei — mi-a răspuns *„am Tandepat"*. Pînă acolo am avut destul timp să „interpretez", cu ajutorul fonologiei limbii române, această sintagmă, enigmatică pentru moment. Căci A. Philippide îmi pusese şi la un examen parţial întrebarea cu pricina. Nu mi-a fost prea greu să descifrez enigma. (Era vorba de un ştrand, pe fermecătorul rîu, cu apă limpede şi albastră, Isar, în apropiere de strada Dante : Aşadar *Tandepat* era, de fapt, *Dantebad !)* După examen,

G. Ibrăileanu m-a întrebat, mirîndu-se, întrucît constata pentru întîia oară acest lucru, de ce am fost emoționat. Răspunsul, care i-a plăcut mult, fiindcă era just din punct de vedere psihologic, a fost acesta : — La examenele parțiale și la cel de licență eram calm, din cauză că eram obligat să le dau. Doctoratul este un fel de lux, pe care ți-l permiți, dacă te țin puterile, dar are și riscul unei neizbînzi, care te face ridicol chiar în propriii ochi. Teza era intitulată *Diftongarea lui* e *și* o *accentuați în pozițiile ă, e,* și am putut s-o public, în 1921, în ciuda dificultăților de tot felul. (Am primit un ajutor din partea „Fundației Ferdinand“, cu obligația de a spune acest lucru pe prima pagină a cărții.)

Nu mi-a mers bine în toate privințele din punct de vedere profesional. Prin numirea lui I. Paul, titularul catedrei de Limba germană de la Liceul Internat, ca profesor de Estetică la noua universitate românească din Cluj, aveam posibilitatea, în primul rînd legală, să ocup locul fostului meu dascăl din epoca liceală. Am făcut cerere de transferare de la seminarul „Veniamin“ la Liceul Internat. Legea era de partea mea sută la sută, căci spunea *expressis verbis* că au dreptul să ocupe o catedră vacantă, înaintea tuturor celorlalți, profesorii din același oraș și, bineînțeles, de aceeași specialitate. Ministerul Instrucțiunii Publice, pe baza recomandării consiliului de inspectori ai lui, a numit pe un coleg de la liceul din Buzău, care avea interese familiale la Iași și... trecere politică la centru. Eu am protestat formal, pentru moment, destul de calm, cerînd ministerului să-mi arate motivele pentru care mi s-a respins cererea. Răspunsul, semnat de Const. Kirițescu, directorul general al Învățămîntului secundar, care vorbea de meritele deosebite ale celui transferat, m-a indignat pur și simplu, și am reacționat în consecință. Am trimis ministrului, care era atunci I. Borcea, profesor al Facultății de Științe din Iași, un lung memoriu, cu detalii privitoare la statele de serviciu, cum se spune, ale celor doi candidați : mediile obținute la examenul de capacitate, cu indicarea materiilor (la cel preferat, Limba germană și Dreptul, la mine Germana și Româna, ambele principale), activitatea publicistică, multă, puțină cîtă

era, numai din partea mea etc. Terminam memoriul aproape textual astfel : Meritele despre care se vorbeşte în răspunsul directorului general sînt de natură politică, nu ştiinţifică sau didactică, şi, ca atare, resping aprecierea în cauză, considerînd-o ca aparţinînd domnului Kiriţescu personal, neconformă cu realitatea obiectivă şi jignitoare pentru mine. Într-un capitol viitor se va vedea cum a încercat să se... revanşeze cel acuzat de lipsă de obiectivitate în memoriu. Conducerea ministerului n-a făcut, fireşte, nimic pentru repararea ilegalităţii, dat fiind că ea se găsea, de fapt, în mîinile directorului general amintit, atotputernic prin experienţa birocratică şi marea sa îndrăzneală.

În primii doi, trei ani după război, la Iaşi s-au produs cîteva evenimente de ordin cultural, care merită să fie înregistrate şi comentate aici, datorită importanţei lor pentru întreaga ţară. *Viaţa românească* își încetase apariţia, cum se ştie, în iulie sau august 1916, ca urmare, la prima vedere, a unui incendiu — binecuvîntat, chiar în scris, de duşmanii ei — care a distrus şi depozitul cu numerele şi volumele revistei păstrate anume pentru a face faţă unor necesităţi ulterioare. Neputînd s-o pună pe picioare imediat ce s-au liniştit lucrurile şi spiritele în urma terminării războiului, conducătorul ei legal şi real, G. Ibrăileanu — *spiritus rector*, cum i s-a spus şi se mai spune cîteodată — i-a găsit, cu ajutorul prietenilor săi, un înlocuitor, provizoriu : *Însemnări literare*, care a trăit, cred, vreo doi ani. Acest fapt a avut o cauză mai adîncă, ale cărei aspecte şi detalii nu le cunosc şi de aceea nu le pot arăta. Important este că proprietarii firmei *Viaţa românească* — mă exprim astfel, fiindcă înfiinţarea revistei în 1906 a fost un act juridic, înscris, conform legii, la Tribunal şi supus tuturor dispoziţiilor în vigoare — şi-au vîndut drepturile de proprietate societăţii anonime cu acelaşi nume, la crearea căreia au participat, bineînţeles, şi ei înşişi, adică C. Stere, G. Ibrăileanu, fraţii Ion şi Constantin Botez şi Mihai Carp. Această întreprindere a început încă din primul moment al existenţei ei să lucreze în stil mare. Şi-a construit un local (în strada V. Alecsandri), unde s-a instalat editura — teza mea de doctorat a apărut în această editură — tipografia pentru

imprimarea revistei şi a cărţilor care urmau să fie publicate din diverse domenii de activitate intelectuală, redacţia revistei etc. Mi-amintesc bine că M. Ralea, întors proaspăt de la Paris, cu titlul de doctor şi numit imediat conferenţiar la Facultatea de Litere, avea un mic apartament în localul societăţii, dată fiind calitatea sa de redactor responsabil adjunct, am spune astăzi, al revistei. Acest foarte important eveniment cultural a avut un epilog jalnic din punctul de vedere al moravurilor ieşene, din fericire, oarecum, strict individuale. Un profesor universitar de tristă memorie s-a simţit frustrat de „drepturile" lui, cînd proprietarii firmei *Viaţa românească* şi-au valorificat băneşte titlul de proprietate. G. Ibrăileanu mi-a mărturisit, după ce a început campania contra lui, ca „vinovat" principal, din partea celui amintit, că, ţinînd seamă de ataşamentul acestuia faţă de revistă, al cărei corector, dealtfel, plătit, a fost ani de-a rîndul, i-a cedat, şi nu numai el, o parte din suma primită. Acest act generos a fost interpretat de cel interesat ca un fel de recunoaştere a drepturilor sale, inexistente legal vorbind, şi în consecinţă a pornit la atacuri dintre cele mai infame, care nu s-au terminat decît odată cu moartea celui ponegrit.

Vechea revistă ieşeană, de cultură generală, *Arhiva*, întemeiată în 1889, şi-a reluat şi ea apariţia după o întrerupere îndelungată provocată de război şi de consecinţele lui. Şi-a schimbat însă profilul, prin transformarea ei în revistă de istorie şi filologie. Inovaţia s-a dovedit a fi utilă în toate sensurile. Vorbesc, poate, puţintel interesat, întrucît am devenit încă de la început (1921) un asiduu colaborator al ei, la fel cu alţi tineri ieşeni şi ne-ieşeni, care nu aveau alt debuşeu pentru încercările lor ştiinţifice. *Viaţa românească* publica şi ea contribuţii din diverse ramuri ale ştiinţei, dar avea colaboratorii ei vechi, deja consacraţi, şi mai ales nu putea acorda prea mult spaţiu pentru studii şi articole din afara preocupărilor ei esenţiale, care erau de ordin literar şi cultural în genere.

Cele mai numeroase şi mai importante din punctul de vedere al vieţii publice româneşti au fost evenimentele de ordin politic. Nici nu se putea altfel, după doi ani de

război, în ce ne privește, și după patru în Europa și, se poate spune, oarecum în lume. Căci nu numai țara noastră a trăit în împrejurări cu totul excepționale și absolut imprevizibile, cît a durat această conflagrație, unică, în genul ei, pînă atunci, care a fost primul război mondial. Dispariția cîtorva monarhii, în ce privește statutul lor politic, în frunte cu cele învinse : Germania și Austro-Ungaria, prin transformarea lor în republici, a sugerat politicianului român Take Ionescu o extrem de reușită figură de stil, ca titlu al unui articol de ziar cu mare răsunet : „Cascada tronurilor". Toate schimbările politice erau produsul unei reacții sincere și profunde a maselor populare, acelea care au suportat toate greutățile și mizeriile războiului.

În acest context general, au loc și în țara noastră schimbări profunde în dezvoltarea economică și socială. Se naște o vie efervescență politică, în centrul căreia un rol tot mai important îl joacă masele muncitoare. Activitatea ideologică și organizatorică desfășurată pentru crearea pe baze noi a partidului a asigurat condițiile corespunzătoare pentru ca la Congresul Partidului Socialist Român din 1921 să se hotărască, prin votul marii majorități a participanților, transformarea Partidului Socialist în Partidul Comunist Român. Partidul conservator, — care pînă la război, își împărțea „puterea" cu partidul liberal, fiind, într-o anumită măsură, subordonat acestuia, în sensul că era răsturnat de la guvern, prin manevrele celuilalt, absolut totdeauna, cel puțin în ultimele decenii —, a dispărut de pe arena politică. Locul lui l-a luat partidul averescan, în care n-au intrat, bineînțeles, toți, poate nici măcar majoritatea conservatorilor, dar, în schimb, au dat năvală o mulțime de intelectuali, de toată mîna, mai cu seamă avocați fără procese, pensionari, printre ei numeroși foști militari etc. Gloria pe care și-a cîștigat-o, pe merit, înainte de toate prin ofensiva de la Mărășești, generalul Averescu, nu l-a lăsat să doarmă, cum se spune, cu atît mai puțin, cu cît o serie de politicieni vechi îl îndemnau și-l încurajau, cu speranța, care s-a dovedit perfect îndreptățită, că vor conduce ei de fapt noul partid, dată fiind lipsa totală de pregătire politică a „șefului". Dealtfel, cum se știe,

această organizație politică a avut viață scurtă. Dacă țin bine minte, a guvernat de două ori, de fiecare dată, cîte doi ani(ultimul guvern și-a încheiat misiunea, cred, la începutul anului 1927).

Mult mai importantă decît a acestuia din urmă, prin consecințele de durată, a fost apariția unui partid zis țărănist. Începuturile lui s-au ivit, aproape concomitent, în două regiuni ale țării. (Previn pe cititori că, în amănunte, voi face, probabil, unele erori, care nu contează, dacă ținem seamă de natura acestor însemnări ale mele. Cine dorește să se informeze exact, are la dispoziție o carte interesantă și bogată, nu numai în fapte, ci și în comentarii : *Viața politică în România în 1918—1921*, București, 1976, de Mircea Mușat și Ion Ardeleanu.) La Iași — căci acolo a fost punctul ei de plecare — noua acțiune politică a primit numele de „muncitoresc-țărănească“, fiindcă au aderat la ea și muncitori, nu numai intelectuali (mai ales ai satelor), salariați modești de stat, funcționari particulari etc. Printre inițiatori se găseau cîțiva profesori universitari : Paul Bujor, fost socialist, Const. Parhon și Ion Borcea. Eu mi-am dat adeziunea imediat ce am aflat despre existența ei și am fost, într-un fel oarecare, destul de activ, prin participarea la ședințele săptămînale ale comitetului de inițiativă. Cealaltă acțiune, pur țărănească, de nuanță chiabureascā — cel puțin așa s-a manifestat ea destul de clar, după începerea „luptei“ propriu-zise — a fost inițiată de Ion Mihalache, învățător la Topoloveni (în fostul județ Muscel), care, cum am arătat în volumul precedent al acestor *Memorii*, a devenit cunoscut prin discursul curajos ținut la moartea lui Spiru Haret (decembrie 1912).

Aceste două organizații politice, modeste deocamdată, (mai cu seamă cea din Moldova), s-au unit, la un moment dat, în condiții pe care nu le-am cunoscut nici atunci și care, dealtfel, interesează prea puțin aici. Ele merită nu numai să fie menționate, ci și apreciate favorabil, mai cu seamă prin semnificația pe care au avut-o în momentul închegării lor. Războiul deschisese ochii multor oameni, în primul rînd maselor largi, care duseseră greul războiului și îndurau suferințe de tot felul, adesea mai mari și după terminarea lui. Să nu uităm că

în iulie 1917 regele făgăduise, pe front sau în apropierea frontului, pămînt şi drept de vot luptătorilor pregătiţi să ia ofensiva contra duşmanului. Făgăduiala trebuia îndeplinită cît mai grabnic şi cu respectarea cît mai strictă a spiritului ei.

Paralel cu aceste frămîntări din Ţara veche, în provinciile noi ale României Mari, cum i s-a spus o bucată de vreme, s-au produs evenimente politice, într-un anumit fel şi mai importante. Peste munţi, partidul naţional, creat încă din secolul trecut, s-a reorganizat prin unificarea, pentru scurtă vreme, din păcate, a vechii mişcări cu aceea a socialiştilor. În ciuda unor rămăşiţe de pe vremuri, de natură burgheză şi mic-burgheză, cele două principii de bază, amintite deja (exproprierea şi votul universal) au făcut posibilă nu numai colaborarea dintre „naţionali" şi socialişti, ci şi apropierea de partidul ţărănist de dincoace de Carpaţi. În Basarabia, unde ţărănimea a fost totdeauna clasa cu mult cea mai numeroasă (exact ca în România antebelică), crearea unui partid al ei s-a produs în modul cel mai firesc cu putinţă.

Rezultatul tuturor acestor frămîntări n-a întîrziat să se arate. La alegerile pentru cele două camere ale Parlamentului, majoritatea masivă a locurilor de deputaţi şi senatori a fost cîştigată de aceste partide noi, care au constituit blocul parlamentar şi, prin acesta, au alcătuit primul guvern cu adevărat democrat din istoria politică a românilor, dar şi acesta de scurtă durată (noiembrie 1919 — martie 1920), din cauza manevrelor partidului liberal, susţinut puternic de rege. Emoţia, în toate sensurile, provocată de aceste evenimente cu totul neaşteptate, a fost extraordinară. Foarte numeroşi cetăţeni, doritori de schimbări radicale în viaţa noastră publică, s-au bucurat, văzînd în ele începutul unei ere într-adevăr democratice. Mulţi alţii au fost surprinşi, rămînînd oarecum în expectativă, din cauza vitezei anormale a acestor schimbări. Politicienii vechi, buimăciţi oarecum, în primul moment, şi-au revenit repede şi au început să „lucreze" în consecinţă. Alegerea lui N. Iorga ca preşedinte (al Camerei Deputaţilor) şi cea a lui Paul Bujor în aceeaşi calitate (la Senat) au produs stupoare şi indignare printre membrii vechilor partide politice. Să conducă ţara,

prin puterea legislativă, astfel de oameni care habar n-au de „știința conducerii“, care se capătă numai prin experiență îndelungată etc. ? Era de neadmis. Scandal mare a stîrnit cuvîntarea președintelui Senatului, la deschiderea lucrărilor acestuia, începută cu declarația, scurtă și precisă : Lumina vine de la răsărit ! Noroc, și-au zis politicienii înrăiți, că această răsturnare revoltătoare nu va dura mult. Într-adevăr n-a durat nici o jumătate de an întreagă, și s-a revenit la... tradiția, „cuminte și sănătoasă“ a „rotativei“, pentru moment, e adevărat, cu unele nepotriviri, dar nu prea tîrziu, cu respectarea strictă a tuturor detaliilor.

Atmosfera descrisă — poate prea succint în cele arătate pînă acum — era favorabilă și pentru ivirea sau întărirea unor acțiuni politice îndreptate spre transformarea din temelie a orînduirii social-politice. Încă de la începutul existenței sale, Partidul Comunist Român (mai 1921) a avut de luptat cu greutăți extraordinare, din partea nu numai a organizațiilor politice vechi, ci și a socialiștilor, care n-au vrut să adere la noua formă de organizare a luptei clasei muncitoare din țara noastră. Cam în aceeași vreme se pun bazele mișcării extremiste de dreapta, viitoarea Gardă de fier. O parte dintre membrii partidului cuzist, în special tineri, nemulțumiți că șeful lor și cei din apropierea imediată a lui sînt prea moderați în așa-zisele lor concepții și metode, s-au despărțit de dînsul și au început să se organizeze pe cont propriu. Cum nemulțumirile maselor erau numeroase și profunde, exploatarea stării de spirit create de ele se putea face ușor. Calul de bătaie era vechea marotă a lui A. C. Cuza : vinovații principali ai păcatelor vieții noastre publice sînt evreii. Politicienii de asemenea, dar mai cu seamă ca susținători, dacă nu chiar ca salariați ai acestor „străini de neam și de țară“. Deci, luptă îndîrjită contra lor și a susținătorilor lor prin toate mijloacele și fără alegere, mergînd pînă la suprimarea fizică a celor „vinovați“. Data exactă a creării acestui așa-zis partid politic n-o cunosc, știu însă anul : 1922. Atunci viitorul „căpitan“ a deschis marea ușă de intrare a Universității din Iași cu o lovitură de bardă (sau de secure ?!). Deschiderea avea, în intenția autorului, o semnificație sim-

bolică : poarta celei mai înalte instituţii de învăţămînt trebuia să fie deschisă pentru fiii ţăranilor, care erau împiedicaţi să-şi continuie studiile, bineînţeles, din cauza „jidanilor“ şi a protectorilor acestora, vechile partide politice. Am aflat acest amănunt extrem de caracteristic pentru viitoarea activitate a Gărzii de fier foarte tîrziu, şi anume, la începutul anului universitar 1940—1941, după venirea la putere a legionarilor, cînd rectorul Universităţii din Iaşi a declarat, în cuvîntarea oficială, că această instituţie de învăţămînt superior există cu adevărat nu din anul 1860, cînd a fost creată de Alexandru Ioan Cuza şi Mihail Kogălniceanu, ci din 1922, cînd a avut loc întîmplarea cu spargerea uşii printr-o lovitură de secure. Cu privire la dată pot spune totuşi ceva, fără certitudinea că atunci ar fi luat naştere această asociaţie de huligani. După începerea activităţii mele ca profesor universitar, am constatat, încă din primul an, că în ziua de 10 decembrie studenţii legionari şi simpatizanţii lor nu veneau la curs, ba încercau chiar să împiedice şi pe ceilalţi de la îndeplinirea obligaţiilor reglementare. Altă sărbătoare ei nu aveau. M-aş fi aşteptat s-o aibă la 8 noiembrie, ziua arhanghelului Mihail, care era patronul lor. Cei mai mulţi profesori respectau, din comoditate sau din demagogie sau din simpatie politică, ziua de 10 decembrie, pe care un coleg spiritual a botezat-o „Sfîntul Gîrneaţă“, după numele unui fruntaş, cu reputaţie proastă ca inteligenţă, al mişcării. O parte dintre noi veneam la curs, anunţînd dinainte că vom fi prezenţi şi că, prin urmare, studenţii doritori să-şi caute de carte ne vor găsi la post.

Greutăţile de ordin economic amintite la începutul acestui capitol sporeau odată cu trecerea vremii. Pagubele individuale, enorme, produse de război continuau să apese asupra marii majorităţi a populaţiei, ca să nu mai vorbesc de cele publice, a căror înlăturare era de competenţa statului. Un grup numeros de indivizi aveau însă de luptat nu cu greutăţi de felul acesta, ci pentru a-şi rotunji averile încropite în timpul neutralităţii şi chiar al războiului. La aceştia, bogaţi în experienţă, s-au alăturat novici, care au deprins relativ repede meseria

această atît de rentabilă. Condițiile generale erau foarte favorabile pentru practicarea ei. Totdeauna și pretutindeni în lume, după o catastrofă socială, indiferent de natura sau de cauzele ei, apar, cu duiumul, oamenii lipsiți de scrupule, care știu să exploateze la sînge mizeria maselor. În Occident, lucrurile s-au petrecut aidoma, în stil mare, superior celui de la noi, din cauza dimensiunilor geografice și demografice, la care se adăuga viața economică însăși a țărilor respective. Fenomenul a avut ecou, cum nu se putea altfel, și în literatură, artă etc. Francezii au găsit repede o formulă pentru a desemna pe acești proaspeți speculanți : *les nouveaux riches*, formulă „tradusă“ de români, pentru denumirea confraților naționali, prin *îmbogățiții de război*. Italienii, mai... realiști și mai drastici, au folosit un nume mult mai expresiv și mai conform cu situația de fapt : *pesci cani*, adică *rechini*.

Afaceriștii noștri erau foarte avantajați în operațiile lor de extindere a granițelor țării, a cărei suprafață și populație se dublaseră în urma războiului. Își închipuiau că în provinciile noi posibilitățile de a-și exercita meseria erau superioare, că vor cîștiga mai bine, ceea ce nu au reușit.

Am vorbit, la un moment dat, de unele evenimente culturale produse de și după război, referindu-mă exclusiv la Iași, din motive, mai mult subconștiente, de ordin local și, într-o măsură oarecare, chiar personal. Mai numeroase și mai importante au fost însă cele care au cuprins, dacă pot zice așa, întreaga țară. Punctul de plecare au fost, pentru cele mai multe, Bucureștii, capitala „României Mari“, cum i se spunea, cu mîndrie și mai ales cu îngîmfare, de către toți demagogii, care nu erau numai politicienii noului stat românesc. Mîndrie adevărată, adică sobră, fără manifestări exterioare, fără nici un gînd de a o exploata, simțea fiecare dintre noi. Cum ar fi fost posibil altfel ? Realizarea idealului național, dorință de veacuri, și nu numai a minții și inimii celor luminați, constituia un eveniment de excepțională măreție, care a produs o puternică impresie și dincolo de hotarele țării. Eu mă opresc aici la anumite excrescențe patriotarde, menite să... renteze, indiferent sub ce formă, celor care exploatau atmosfera creată de acest

eveniment dătător de speranţe şi în ce priveşte orînduirea social-politică atît de nedreaptă.

Un viitor fruntaş averescan, inginer de profesie, dar amator de succese şi în afara profesiei sale, a lansat formula „imperialism cultural“, drept lozincă numărul 1 a intelectualităţii româneşti postbelice. I-am ascultat conferinţa consacrată dezvoltării acestei teme în aula Universităţii din Iaşi, la cîţiva ani după război, curînd după instalarea lui Mussolini ca „duce“ al Italiei. Am reţinut acest amănunt, fiindcă volubilul conferenţiar admira deja „corporatismul“ noului şef politic italian. Acest „patriot imperialist“ a semnat totuşi, în calitate de ministru al Afacerilor străine în guvernul Gigurtu, cedarea unei jumătăţi a Ardealului statului maghiar hortist prin „Diktatul“ de la Viena (iulie 1940). Se spunea atunci că semnătura a dat-o... leşinînd, de durere patriotică, se înţelege. N-ar fi fost însă mai logic, ba chiar şi mai uşor, să renunţe pur şi simplu la fotoliul ministerial, cînd i s-a impus această sarcină, odioasă pentru oricine, cu atît mai mult pentru un „patriot“ de clasa întîi ?

Acest caz a rămas oarecum izolat, din cauza extremismului, care depăşea orice limită relativ normală. El izvora totuşi dintr-o stare de spirit destul de răspîndită, care căpăta numeroase forme de realizare concretă. Una dintre acestea era goana după „vechime“, cum îi spun eu, exagerînd, puţin, cu intenţie, necesităţii, sincere la mulţi dintre compatrioţii noştri din acea vreme, de a ne simţi trăitori pe acest pămînt cu mult înainte de cucerirea romană. Faptul istoric era şi este incontestabil. Poporul român s-a născut, etnic vorbind — cer scuze pentru acest pleonasm aparent — din populaţia autohtonă geto-dacică, nu din coloniştii aduşi de Traian, puţin numeroşi, întrucît nu era nevoie de prea mulţi, ca s-o romanizeze, punîndu-i la dispoziţie limba şi cultura purtată de această limbă. S-a trezit astfel, aş zice din nou, interesul unor intelectuali pentru cartea lui N. Densusianu, *Dacia înainte de romani*, foarte erudită, dar la fel de fantezistă în ce priveşte interpretarea enormului material adunat cu atîta sîrguinţă. Nespecialiştii — şi aceştia formau o majoritate copleşitoare — se lăsau atraşi, bineînţeles, tocmai de comentariile autorului, chiar

cînd nu erau scriitori sau publicişti. Cartea lui V. Pârvan, *Getica*, bogată şi ea în fapte, dar elaborată de un autentic om de ştiinţă şi care tratează, în linii mari, aceeaşi problemă, n-a trezit interes decît printre istorici şi, ceva mai puţin, printre filologi. Constatarea mi se pare semnificativă pentru psihologia la care mă refer aici. Cît de departe putea merge naivitatea oamenilor lipsiţi de o pregătire ştiinţifică, oricît de modestă şi, în plus, de spirit critic, căruia i-aş spune, mai degrabă un bun-simţ obişnuit, dovedeşte, între altele, următorul caz. Îl povestesc cu o anumită părere de rău, din cauză că victima credulităţii despre care este vorba a fost doctorul N. Lupu, luptător democrat bine cunoscut şi apreciat de toţi iubitorii sinceri ai maselor muncitoare. Un prieten comun mi-a transmis rugămintea lui de a sta de vorbă într-o chestiune foarte importantă. M-am dus, bucuros, la dînsul, mai cu seamă că nu-l cunoşteam personal. Locuia la Athénée Palace, singur, fără nimeni pe lîngă el. Mare mi-a fost uimirea cînd am aflat, după cîteva minute, că... descoperise (n-am înţeles cum) un preot din Oltenia care poseda documente scrise româneşte din secolul al VIII-lea. Toate încercările mele de a-l convinge, logic (căci altfel nu aveam cum), că este o imposibilitate de ordin strict material existenţa unor asemenea „acte" într-o epocă în care limba noastră de-abia se înfiripa şi cînd condiţiile de viaţă ale oamenilor, nu numai de la noi, erau aşa de puţin favorabile pentru înregistrarea în scris a unor lucruri, indiferent de natura lor, au rămas zadarnice!

Apele erau încă destul de tulburi, şi de aceea se putea pescui uşor de către cei interesaţi să le menţină astfel. Cu deosebire tinerii se lăsau uşor prinşi în mrejele pescuitorilor. Am pomenit ceva mai înainte de începuturile Gărzii de fier. Conducătorii ei, oricît de mediocri erau în toate privinţele, găseau uşor ascultare, fiindcă exploatau cu meşteşug credulitatea tineretului, vorbindu-i despre cîte în lună şi în stele, toate lucruri menite să impresioneze şi să atragă drepturile „sfinte" ale poporului nostru, contra altor popoare socotite „duşmani ai românilor" etc. Mult mai greu mergea propaganda se-

rioasă, întemeiată pe stările de fapt, concrete și vizibile pentru oricine, de ordin social-politic, pe care o făceau democrații sinceri, în frunte cu socialiștii și comuniștii. Și în publicațiile periodice noi, apărute după război, se puteau vedea relativ ușor tendințele de orientare a opiniei publice în aceste două direcții opuse. Au fost destul de numeroase revistele ivite în această epocă, mai mult ori mai puțin apropiată de sfîrșitul războiului: *Cronica, Facla, Hiena, Gîndirea, Cuget românesc*, unele dintre ele cu o viață scurtă, prin încetarea propriu-zisă a apariției sau prin transformarea lor în altele, adesea numai cu schimbarea numelui. Informațiile mele prezentate aici — n-am cum să le spun altminteri — sînt cam vagi, nu numai pentru că se bazează în întregime pe aduceri-aminte, ci și din cauză că între 1921 și 1925 am fost mai mult absent din țară, cum voi arăta mai departe. Cred totuși că, în linii mari, aprecierile pe care le fac, întemeindu-mă pe ele, nu sînt prea departe de realitatea psihologică a epocii, și aceasta contează, cred, înainte de toate.

În ce privește tineretul studios, mi se pare interesant și totodată semnificativ, în sensul dezvoltărilor de pînă aici, următorul fapt. Mă refer, în primul rînd, la studențimea bucureșteană, pentru motivul că profesorii cu priză, cum se zice, cel puțin o bucată de vreme, asupra ei, aparțineau universității din capitala țării. Este vorba de N. Iorga și V. Pârvan. Cel dintîi a fost pînă la război un adevărat idol în ochii studenților cărora democrații le spuneau naționaliști și care, de fapt, erau antisemiți și, în general, xenofobi. Este drept că în această privință Iorga avea un concurent foarte serios în persoana lui A. C. Cuza, care, cel puțin la Iași, avea mai mulți partizani decît el. Pe Iorga îl urmau, în politica propriu-zisă, și alți tineri, ca să nu mai vorbesc de oameni maturi, care se lăsau ușor atrași de talentul lui ziaristic și oratoric, mai cu seamă cînd lăuda „virtuțile neamului", „trecutul glorios" etc. La aceste calități, ușor sesizabile, se adăuga convingerea, aproape generală, că el era sincer, că nu urmărea scopuri personale sau satisfacerea

unor interese de aceeaşi natură. Dată fiind comportarea sa de pedagog sau „apostol al neamului“, cu arogarea dreptului de a blama, de obicei aspru, atitudinile necorespunzătoare punctului său de vedere, precum şi îndemnurile însoţite de critică, adresate mai ales studenţilor, de a se ţine serios de carte, fiindcă numai aşa pot fi de folos ţării etc., simpatia, ca să nu mai pomenesc de admiraţia existente înaintea şi în timpul războiului, începuseră a slăbi nu prea tîrziu după revenirea la starea de pace. În sfîrşit, în legătură cu „vechimea“ amintită mai sus, specializarea lui ştiinţifică şi didactică în domeniul istoriei universale îl împiedicau, ca să zic aşa, să meargă, în trecut, dincolo de primele secole ale evului mediu. Aşa, sau şi aşa, îmi explic eu concurenţa pe care i-o făcea, desigur fără intenţie, ba chiar fără să-şi dea, probabil, seama, Pârvan, care şi în scris şi de la catedră vorbea, prin forţa lucrurilor — căci era arheolog şi istoric al antichităţii — de strămoşii noştri daco-geţi. Pârvan era, aparent, foarte diferit de Iorga : sobru, în toate privinţele, îmbrăcat ca un pastor protestant, cu care semăna şi în ce priveşte expunerea orală a lecţiilor, nu avea nimic exaltat în sine, cel puţin ca manifestare verbală, o gravitate, puţintel învăţată cu vremea şi o înclinaţie spre „filozofare“, destul de apropiată de un anumit misticism, foarte atrăgător în atmosfera care începuse a se crea. Fapt incontestabil este că partizanii Gărzii de fier şi simpatizanţii acesteia găseau în prezenţa activă a lui Pârvan un sprijin, cel puţin indirect, pentru mişcarea lor, ceea ce nu era nici pe departe cazul lui Iorga, în care ei vedeau mai degrabă un adversar sau măcar un eventual obstacol în desfăşurarea propagandei lor. Un sprijin, asemănător cu cel atribuit de mine lui Pârvan, le venea, ceva mai tîrziu, şi de la Blaga, a cărui filozofie „poetică“ sau poezie „filozofică“ avea ceva ce putea să-i atragă.

Încurajare directă şi făţişă au primit însă „gardiştii“ de la adevăraţii pescuitori în apele tulburi ale epocii, care au fost Nae Ionescu, o „prefigurare“ a lui Goebbels, profesor elocvent şi de aceea cu atît mai primejdios pen-

tru tineret (mi-aduc aminte că a fost atras, pentru moment, în cursă şi talentatul scriitor Mihail Sebastian), Pamfil Şeicaru, caracterizat admirabil, aparent în glumă, de Iorga prin formula lapidară „şantajul şi etajul“ (aluzie la clădirea grandioasă, gazda infamei gazete *Curentul*), Nichifor Crainic, care exploata cu deosebire „credinţa strămoşească“, în calitate de viitor profesor la o Facultate de teologie, şi Stelian Popescu, directorul ziarului *Universul*. Acestora li s-a alăturat, spre surprinderea şi indignarea multora dintre noi, Brătescu-Voineşti, autorul „duios“, care aproape leşina văzînd un pui de prepeliţă în neputinţă de a-şi urma, la apropierea iernii, mama şi fraţii, sau o privighetoare moartă din cauză că a înghiţit acul de la o undiţă de pescuit.

Un prim punct culminant, îngrijorător, chiar pentru politicienii care priveau agitaţiile gardiste cu ochi buni în vederea exploatării lor în folos propriu, l-a constituit asasinarea prefectului poliţiei Iaşi, Constantin Manciu, în 1924, ziua-n-amiaza mare, după terminarea unui proces, pornit chipurile contra unor studenţi. Prefectul a participat ca informator pentru a explica faptele săvîrşite de acuzaţi în conformitate deplină cu realitatea. Viitorul căpitan al Gărzii de fier l-a aşteptat la un colţ de stradă şi a tras pur şi simplu în el cîteva gloanţe de revolver. Oricît de oribilă a fost asasinarea, emoţia produsă în ţară de această crimă a fost depăşită ulterior, cînd asasinul a fost judecat, achitat şi „glorificat“. Procesul a avut loc nu la Iaşi, cum s-ar fi căzut, ci la Turnu-Severin, unde a fost transferat, probabil, pentru motive de suspiciune legală. Criminalul a fost, bineînţeles, achitat: membrii Curţii cu juri vedeau în el, cu siguranţă, un salvator al neamului nostru. Mai mult şi mai grav decît atîta. I s-au dăruit — răsplată... binemeritată pentru fapta-i eroică! — pogoane de vie, hectare de pămînt arabil şi numeroase obiecte de tot felul. Se luau la întrecere admiratorii, conştienţi sau inconştienţi, ai lui, în demonstrarea sentimentului lor de solidaritate cu acţiunea săvîrşită şi pentru aşa-zisa politică a Gărzii de fier. Măsurile întreprinse de autorităţi, pe baza indicaţiilor date

de guvern, aveau în intenția sinceră a acestuia scopul imediat de a liniști opinia publică. De fapt, nu s-a întîmplat absolut nimic serios spre a pune capăt agitațiilor huliganice, care erau, dealtfel, încurajate pe față de politicienii din opoziție. Propaganda legionară a dus, cu vremea, la rezultatele pe care le cunosc, cel puțin în parte, și generațiile mai tinere.

Dezorientarea era mare, nu exclusiv în problemele politice! Lucru nu numai explicabil, ci și inevitabil, după răsturnări atît de cumplite provocate de război. În schimb, nevoia și dorința de schimbare în bine a situației, în toate domeniile de activitate, erau cît se poate de vii. Mă opresc, mai mult spre a ilustra această stare de spirit, la două exemple. Prin 1926, cred, a apărut o, să-i zicem, profesiune de credință cu privire la literatură și la artă în general, sub titlul foarte, ba chiar prea poetic: „Manifestul Cavalerilor crinului alb“, semnat de trei tineri, dintre care doi au intrat, prin activitatea lor publicistică de mai tîrziu, în istoria culturii noastre. Din cauza unei anumite reputații a unora, poate numai a unuia dintre dînșii, N. Iorga, căruia nu-i plăcea, ca idee, conținutul acestei „proclamații“, a înlocuit determinantul frumos al substantivului „cavaleri“ prin unul... istoric: „de Curlanda“.

În ce privește politica, la ordinea zilei pe plan european, era regimul fascist din Italia. Interesul unor politicieni români pentru „noua ordine“ introdusă acolo de Mussolini se manifesta prin călătorii la fața locului. A fost, de pildă, cazul lui Ion Mihalache, șeful partidului țărănist de nuanță muntenească, dacă-i pot spune așa. La întoarcere a făcut declarații publice, cum se obișnuiește în asemenea împrejurări. Democratul... revoluționar de culoare verde (mi se pare că luptătorul bulgar, cu adevărat revoluționar, Stambolinski, asasinat ulterior, tocmai din cauza aceasta, propunea crearea unei „internaționale verzi“, adică „agrare“) s-a întors încîntat de tot ce văzuse în Italia, bineînțeles operă a dictatorului fascist. După el s-a dus acolo și Grigore Filipescu, fiul și continuatorul în politică al lui Nicolae Filipescu, binecunoscut fruntaș al partidului conservator de sub conducerea „nababului“ (Gh. Gr. Cantacuzino). Lucru de ne-

crezut, mai ales la noi. În conferința sa, ținută, dacă nu mă înșel, la Ateneu, acest „reacționar“ a polemizat tot timpul cu „(ultra)democratul“ Mihalache, combătîndu-l pe acesta, nu numai cu argumente, ci și cu fapte, adică apărînd, cu competență și talent, democrația burgheză, multă, puțină cîtă era pe atunci în țara noastră, în primul rînd, libertatea de gîndire și de exprimare a ei.

II. STUDIILE DE SPECIALITATE

1. ÎN GERMANIA

Dorința mea de a mă specializa în Filologia romanică peste graniță era destul de veche. În volumul I am arătat că în vara lui 1914, totul era aranjat în vederea plecării mele la studii. Războiul, izbucnit la 1 august, mi-a zădărnicit planul. De ce în străinătate, și nu în țară ? Noi aveam atunci lingviști excelenți, dar specializați aproape exclusiv în domeniul limbii române. Lingvistică romanică făcea numai O. Densusianu, dar prea puțină, cantitativ vorbind, și nu la nivelul vizat de mine, chiar dacă, judecate în sine, cursurile lui erau foarte serioase. În străinătate, această disciplină era cultivată ca materie independentă, atît în universități, cît și în lucrări științifice, și aceasta încă de la începuturile ei. De ce în Germania, și nu într-o țară de limbă romanică ? Studiul strict științific al idiomurilor neolatine a fost creat, cum știe și un public ceva mai larg, de către un lingvist german : Friedrich Diez, autorul primei gramatici comparate și al primului dicționar etimologic, consacrate acestor idiomuri. Diez a demonstrat științific — pentru prima dată pe plan european — latinitatea limbii române. Și lingvistica indoeuropeană, care a devansat-o pe cea romanică, este tot o creație a unui învățat german (Franz Bopp, 1816). În general, se atribuie această pasiune pentru cunoașterea științifică a limbilor străine romantismului german din primele decenii ale secolului trecut, și pe bună dreptate, dacă ținem seamă de anumite trăsături ale lui, care îl deosebesc de cel francez și romanic în general. Explicația prezintă, pentru povestirea de față, mai mică importanță decît faptul însuși ; de aceea justețea ei, totală sau parțială, poate și trebuie să fie trecută cu vederea.

Cum se face că lingvistica romanică a luat naştere şi a continuat să se dezvolte mai temeinic într-o ţară de limbă germanică ?

În Franţa, Italia, Spania, filologii se simţeau atraşi, în modul cel mai firesc cu putinţă, de studiul limbii lor materne. Situaţia se prezintă la fel şi în zilele noastre, deşi romanişti propriu-zişi („generali", dacă pot spune aşa) se găsesc, şi încă de mult, şi în ţările amintite. Atracţia pentru graiul matern, care are şi un puternic substrat afectiv, o simt şi germanii. Şi lingvistica germanică a fost creată, înaintea celei romanice, ca disciplină strict ştiinţifică, de Jacob Grimm, ajutat, oarecum indirect, de lingvistul danez Rask. Aici trebuie invocat, cu mai mult temei, romantismul german, combinat, poate, cu filozofia germană din aceeaşi vreme (în special, dacă nu exclusiv, a lui W. von Humboldt, care a fost şi el, de fapt, un filozof romantic).

În 1921, cînd am putut să-mi împlinesc dorinţa, cel mai mare romanist în domeniul lingvisticii era Wilhelm Meyer-Lübke, elveţian de limbă germană, continuator fidel şi autentic al lui Friedrich Diez, în sensul că elaborase, întocmai ca şi acesta, o gramatică a limbilor romanice (3 volume) şi un dicţionar etimologic romanic, pornind de la predecesorul său, dar depăşindu-l, cum nu se putea altfel după trecerea celor 50—60 ani care îi separau : între timp disciplina noastră realizase mari progrese, nu numai în ce priveşte cunoaşterea faptelor, mai bogată şi mai exactă, ci şi din punctul de vedere al concepţiei şi al metodei. Pînă în 1915, Meyer-Lübke a fost, timp de 25 de ani, profesor la Universitatea din Viena, unde a creat cu adevărat o şcoală, aş spune, poate, unică, în istoria lingvisticii. A fost ajutat la aceasta şi de marile lui calităţi, dar şi de împrejurări. Viena era centrul cel mai important al acestui enorm conglomerat etnic care a fost Imperiul austro-ungar. La universitatea ei veneau tineri din toată împărăţia : români, italieni, cehi, sîrbi, croaţi etc. Celebrităţi ca P. Skok, Carlo Battisti, Matteo Bartoli ş.a. au fost elevii lui Meyer-Lübke. Putem considera ca atare, alături de ei, şi pe Sextil Puşcariu al nostru, care, chiar dacă şi-a luat doctoratul la Leipzig, a fost *Privat-Dozent* cîţiva ani la Viena, membru al catedrei

ilustrului romanist. În 1915, la un an după începerea războiului, Meyer-Lübke s-a transferat la Bonn, oraş aproape minuscul în comparaţie cu Viena, dar la universitatea lui fusese profesor creatorul lingvisticii (şi al filologiei) romanice, Friedrich Diez.

Deşi cetăţean elveţian, Meyer-Lübke a fost, de la început, profesor în alte ţări, mai întîi la Jena şi apoi la Viena. Faptul prezintă importanţă pentru cunoaşterea atmosferei ştiinţifice şi a psihologiei oamenilor care deţineau puterea politică şi administrativă în materie de învăţămînt. Pe aceştia îi interesa nu cetăţenia, calitate oarecum formală, ci naţionalitatea, adică, în cazul de faţă, limba maternă. Această libertate de acţiune aminteşte de aceea din epoca Renaşterii, care era şi mai mare, căci se conducea exclusiv după valoarea profesorilor. Este drept că ea se întemeia pe o situaţie concretă, aceea că limba de predare era latina, mijloc de înţelegere universal. Nu numai universităţile germane (în sensul larg, arătat aici) se mişcau foarte liber în această problemă. Cele franceze (sau cel puţin unele dintre ele) procedau la fel. Marele lingvist elveţian, francofon, Ferdinand de Saussure, şi-a început activitatea didactică la Paris şi de acolo a venit la Geneva, oraşul său natal. Tot aşa compatriotul său J. Gilliéron a fost profesor (i se spunea „director de studii") la „École pratique des Hautes-Études" din capitala Franţei.

Trebuia, deci, să mă duc şi eu tot acolo, îndemnat, într-un fel oarecare, şi de Puşcariu, care, în recenzia consacrată tezei mele de doctorat (v. *Dacoramania* I), mă sfătuia să-mi cultiv „talentul" în străinătate (ca să scap şi de... Iaşi, a cărui atmosferă spirituală — se referea numai la filologie — nu-i plăcea, şi de aceea o socotea păgubitoare pentru mine). Înscrierea ca student propriu-zis la Universitatea din Bonn n-a întîmpinat nici o piedică. Amănuntul prezintă importanţă pentru cunoaşterea atmosferei spirituale, pe plan internaţional, de după primul război mondial : trecuseră numai trei ani de la terminarea lui, iar ţara noastră a participat la el printr-o declaraţie formală contra Puterilor Centrale, deci şi a Germaniei. După obţinerea aprobării, am început pregătirile pentru plecarea la Bonn. Problema nu era deloc

ușoară. Mai întîi, *nervus rerum gerendarum*, cum se spunea pe vremuri aspectului financiar al existenței omului. De la catedră îmi rămînea cam jumătate din salariu, mai mult decît cerea legea, grație înțelegerii celor doi suplinitori ai mei : C. I. Balmuș, foarte tînăr licențiat, la Germană, și D. (?) Paulian la Română. (Predam atunci la seminarul „Veniamin" ambele aceste materii.) Dar acești bani nu puteau să-mi, adică să ne ajungă, întrucît mă duceam cu soția. Am avut și de astă dată noroc, ca în atîtea alte împrejurări. A apărut, nu mai știu cum, un cetățean polonez, care, avînd afaceri comerciale în România, trebuia să-și găsească o locuință la Iași, domiciliul legal, ca să zic așa, al operațiilor sale. I-am închiriat apartamentul, cu excepția unei camere, în care am lăsat pe un văr al soției mele, student la Facultatea de Medicină. Chiriașul meu a achitat anticipat toată suma datorată pentru un an întreg. În modul acesta mi-am asigurat, în condiții, cum bănuiam eu, acceptabile, șederea la Bonn pentru două semestre universitare.

Călătoria, cu trenul, mai întîi pînă la Berlin, etapă de o lună, a fost prevăzută dinainte în itinerarul nostru. Doream să revăd după zece ani acest oraș, care îmi plăcuse atîta, în toate privințele. Țineam totodată, la fel de mult, să i-l fac cunoscut și soției mele. Revederea tuturor locurilor de altădată, rămase, aparent, neschimbate — războiul făcuse ravagii extraordinare numai în teritoriile invadate de germani, unde s-au desfășurat și luptele timp de patru ani încheiați — mi-a produs o bucurie dublă. Serveam drept călăuză tovarășei mele de viață și, într-un anumit fel, pe care nu l-aș putea explica, mie însumi, cel de acum, cu ajutorul celui de altădată. Drumul pînă acolo a durat vreo două zile și două nopți. Am trecut prin Polonia și prin Cehoslovacia, schimbînd trenul de mai multe ori (chiar în interiorul aceleiași țări). Urmările războiului se vedeau și se simțeau cu mare ușurință și cu strîngere de inimă. Mai cu seamă în Polonia, adică, de fapt, prin Galiția și regiunile învecinate : oameni îmbrăcați prost, cu boccele și geamantane străvechi, care alergau pe peroanele gărilor parcă dezorientați și temători că nu-și găsesc trenurile sau locuri în trenul odată descoperit. M-a impresionat teribil atmo-

afera dușmănoasă față de evrei, manifestată prin strigarea numelui lor în limba țării : Jid ! Jid !! Jid !!! Agresiuni propriu-zise nu se produceau, dar sentimentul că în orice moment ele puteau să aibă loc mă stăpînea puternic. Pe teritoriul cehoslovac n-am întîlnit manifestări de acest fel sau relativ asemănătoare. Într-un oraș cu nume german, Troppau, am făcut un popas de cîteva ore. Trebuia să ne îmbarcăm într-un tren care avea să ne ducă pînă la Berlin. Am folosit acest răstimp pentru o plimbare, care, în ciuda oboselii (sau, poate, mai degrabă, din cauza ei) ni s-a părut aproape încîntătoare : case, mai toate, în formă de vilă, strălucind de curățenie, pavaje și trotuare care păreau nou-nouțe, oameni bine îmbrăcați umblînd după treburi, calmi și fără grabă.

La Berlin, unde am sosit zdrobiți de oboseală și destul de îngrijorați în legătură cu cazarea, ne-am instalat, după o ședere de două, trei zile la hotel, într-o pensiune pe care am „descoperit-o" ușor, folosind o rețetă deja verificată în 1911, pe care am descris-o în volumul precedent : un anunț la ziarul *Lokalanzeiger*, care apărea în aceleași condiții ca mai înainte. Șederea în capitala Germaniei a durat aproape o lună, timp suficient pentru a repeta, de astă dată în tovărășia soției, ceea ce aș putea numi experiența din 1911, mai în voie decît atunci, cînd activitatea mea principală era studiul. Acum preocupările de această natură se reduceau la foarte puțin lucru. Mi-am procurat cîte o gramatică „practică" (din colecția „Otto-Gaspey-Sauer") pentru limbile italiană și spaniolă, în care începusem a mă iniția, binișor, încă din țară.

În primele zile ale lui octombrie, cu puțin înainte de începerea activității universitare, am sosit la Bonn. Orașul ne-a plăcut din primul moment, datorită unor particularități care ne aminteau Iașii : mic (circa 100 000 de locuitori), cu circulație redusă, atît *per pedes*, cît și cu diverse vehicule (tramvai și trăsuri), deci liniștit și liniștitor. Ulterior i-am descoperit unele calități, care lipseau fostei capitale a Moldovei. Înainte de toate, așezarea pe Rin, fluviu mare, bogat în apă, cu o viteză surprinzătoare. Nu mai vorbesc, deocamdată, de împrejurimile imediate, pline de atracție și îndemnătoare la plimbări

și excursii. Monumente propriu-zise, adică mai pretențioase, nu avea, chiar dacă una dintre bisericile lui, considerată drept catedrală, ar fi făcut figură frumoasă și într-o metropolă. Universitatea era instalată în fostul palat episcopal, clădire tipică, nu numai în Germania, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, amenajată, bineînțeles, pentru a corespunde necesităților instituției de învățămînt, fundată, mi se pare, în 1818, la cîțiva ani după cea din Berlin, și tot ca o manifestare de ordin spiritual a Prusiei, ieșită greu, din punct de vedere material, din războaiele napoleoniene și tocmai de aceea însuflețită de dorința de a se revanșa pe alt plan.

Am găsit ușor o gazdă excelentă, pe strada Rosenthal, foarte aproape de Rin și nu prea departe de Universitate, la care ajungeam, pe jos, străbătînd în întregime Beethovenstrasse, unde se găsea și casa în care se născuse și trăise un timp marele compozitor. Proprietara garsonierei noastre era o croitoreasă, care lucra mai totdeauna singură. Cred că venitul muncii sale era mai mult decît îndestulător, căci trăia „pe picior mare“, în limitele categoriei ei sociale. Ne-a pus la dispoziție nu numai așa-zisele atenanse (în frunte cu bucătăria), ci și, dacă se ivea împrejurarea, sufrageria cu toate ustensilele de rigoare. Așa s-a întîmplat de Crăciun (sau, poate, de Anul nou), cînd am invitat la masă, cu meniu neaoș românesc, pe W. Meyer-Lübke cu soția și cu cele două fiice ale lor. Nu pot trece peste amănuntul că au mîncat, la fel cu noi, adică fără să li se pară prea ...exotice, sarmalele, cu mămăliga de rigoare, și caltaboșii tradiționali, totul gătit ireproșabil, ca totdeauna, de soția mea. Îmi vine în minte, fără să vreau, o întîmplare asemănătoare de la Paris, pe care o povestesc pentru că mi se pare interesantă din punctul de vedere al psihologiei etnice (traduc termenul german, care este titlul unei opere celebre : *Völkerpsychologie* a lui W. Wundt). În prima zi de Paști, 1925, am invitat la dejun pe un compatriot cu consoarta lui, franceză (o pictoriță foarte tînără și talentată). Soția mea a făcut rost, cu mare greutate, de mălai pentru mămăligă, de astă dată obligatorie la brînză cu smîntînă. Nu pot uita figura invitatei noastre la vederea acestui echivalent ciu-

dul al pîinii : l-a privit îndelung, a cerut explicaţii, întrebîndu-ne şi cum se prepară etc., pentru ca, pînă la urmă, nu să refuze pur şi simplu — era prea politicoasă pentru aceasta — ci să ciugulească mai uşor decît o păsărică, spre a-şi îndeplini astfel obligaţia impusă de protocol.

Gazda noastră avea prieteni şi cunoscuţi de seama ei (meseriaşi şi mici funcţionari), care o vizitau. Destul de des ne invita la reuniunile lor, invitaţii la care noi răspundeam cu plăcere. Personal eram oarecum interesat să am relaţii multe, înainte de toate, pentru a-mi îmbunătăţi la maximum germana. La aceasta se adăuga şi interesul, foarte platonic, de a cunoaşte oamenii în mijlocul cărora urma să trăiesc un an întreg. Unii dintre vizitatori jucau popice regulat, o dată sau de două ori pe săptămînă. M-am simţit lesne atras de dînşii, dată fiind vechea mea slăbiciune pentru acest sport, cu urmarea logică, uşor de înţeles : participarea activă la partidele lor popicăreşti. Mă opresc la acest detaliu nu pentru a umple un anumit spaţiu al cărţii mele. M-am simţit, din primul moment, nespus de bine în compania lor, în ciuda deosebirii, destul de mari, de formaţie în sensul larg al cuvîntului. Îmi plăceau modestia și simplitatea lor, care nu erau numai particularităţi individuale. Le-am constatat, nu prea tîrziu, la toţi cei pe care i-am cunoscut oarecum de aproape : colegi de studiu, profesori de toate gradele etc. Este aceasta o caracteristică a germanilor consideraţi individual, unul cîte unul, pe care am cunoscut-o și în 1911, cum cred că am arătat în volumul precedent. Constatarea, de astă dată, m-a surprins într-o anumită măsură. Trecuseră numai trei ani de la terminarea războiului, în care ei și noi, românii, ne-am găsit faţă în faţă ca duşmani, ei, după patru ani de suferinţă și învinși, nu de către noi, dar amănuntul nu interesează psihologic vorbind. Și suferinţele nu dispăruseră cu totul, căci viaţa era grea, mai întîi din punct de vedere economic (criza începuse deja și creștea văzînd cu ochii), apoi sub aspectul naţional : Aliaţii, victorioși, aveau trupele lor de ocupaţie în toată regiunea Rinului, deci și în Bonn. Cu toate acestea, n-am simţit absolut niciodată nu atitudine propriu-zis ostilă, dar nici măcar lipsă de încredere sau chiar rezervă faţă de noi. De atunci, dacă nu chiar ceva mai de mult, am ră-

mas cu credința, de fapt convingerea, că germanii, considerați individual și uman, sînt oameni aş zice fără cusur. În schimb, colectivitatea lor, care se conduce (adică, mai exact, era condusă) după alte criterii, se găseşte la polul opus. Dovezi zdrobitoare în acest sens am avut extrem de numeroase şi de variate de-a lungul celor două războaie mondiale provocate de Germania. În această privință, poporul german, supranumit „al gînditorilor și al poeților“ *(Das Volk der Denker und der Dichter)* se deosebeşte pînă la contrast de francezi, care, individual, sînt distanți sau, cel puțin, foarte rezervați, în general, față de străini, în schimb, țara lor a dovedit mereu, în ultimele secole, o mare înțelegere, ba chiar și generozitate, pentru interesele altora (cazul României și al Italiei în secolul trecut). O încercare de a explica aceste aprecieri, de fapt, realitatea așa cum o văd eu, voi face mai departe, unde voi vorbi de profesorii pe care i-am cunoscut.

Viața era grea pentru marea majoritate a localnicilor. Nouă ni se părea, în ce ne priveşte, mai ușoară decît în țară. Banii pe care îi aveam de la început, la care se adăugau, cînd și cînd, cei trimiși de acasă (prin mandat poștal !), ne permiteau să trăim confortabil și să dăm impresia, care, măcar cîte o dată, corespundea situației reale, că facem lux. Iată o întîmplare elocventă în acest sens. În primăvara anului 1922, soția mea și-a cumpărat un fel de fular sau șal (de pus de jur împrejurul gîtului) din pene de marabú (o specie, se pare exotică, de picioroange). Nu pot uita cu cîtă admirație, însoțită de un ușor regret, privea această podoabă tînăra și eleganta soție a germanistului B. M., austriacă de origine, care nu părea deloc săracă și considera totuși un astfel de obiect inaccesibil. Făceam impresia că sîntem... bogați chiar unor astfel de oameni, cu atît mai vîrtos altora, care trăiau într-adevăr foarte greu. Pot cita ca extrem de semnificativ cazul unui doctor în Filozofie, de fapt, filolog (la universitățile germane, toate disciplinele umaniste și sociale alcătuiau Facultatea de Filozofie). Era refugiat la Bonn, venit din Prusia orientală — dintr-un orășel nu departe de Königsberg —, care, cum se știe, fusese alipită la Rusia, după înfrîngerea Germaniei în primul război mondial. N-am știut (și nici n-am vrut să știu) din ce trăia. Cred

cu dădea meditații. Eu l-am cunoscut, mi se pare, întîmplător la Biblioteca universitară. Din același interes profesional, de a cunoaște cît mai bine limba țării, m-am apropiat de el. Faptul acesta mi-a fost de mare folos și altfel. După ce, cu ajutorul lui Meyer-Lübke, am putut contracta cu editorul Schroeder (din Bonn) publicarea, în colecția de studii romanice, patronată de profesorul meu, *Toponimia românească*, al cărei manuscris îl aveam la mine, am recurs la serviciile doctorului în discuție pentru îmbunătățirea textului german realizat de mine însumi. Venea la noi cel puțin o dată pe săptămînă, după-amiază, pentru a-mi aduce paginile revizuite și îl ospătam cu un ceai bine garnisit. Mînca aproape lacom și, cu timiditate de om umilit, cerea voie să „repete". Nu uita niciodată să ne întrebe dacă noi luăm ceaiul totdeauna așa, adică îmbelșugat, și nu comenta prin vorbe răspunsul afirmativ — căci seara, de obicei, nu mai mîncam decît, cel mult, fructe — dar mimica și toată atitudinea lui erau ale unui om care ne invidia.

Înscrierea mea ca student propriu-zis, alături de absolvenții proaspeți ai liceelor, acceptată oficial de autoritatea superioară, a fost aprobată cu data de 10 octombrie (1921), de fapt, ea s-a realizat, prin plata taxelor de rigoare, la 3 noiembrie. Sînt necesare unele explicații pentru cunoașterea sistemului de organizare a învățămîntului superior german, dar și, lucru mai important, pentru înțelegerea calităților acestui sistem, care a dat de-a lungul timpului rezultate extraordinare. Audierea unui curs și participarea la lucrările de seminar (sau, după caz, de laborator etc.) erau posibile numai după achitarea taxei respective, care revenea, nu știu dacă chiar în întregime, profesorului. Se întîmpla adesea ca veniturile obținute astfel să depășească salariul însuși, care era mare sau foarte mare. Aceasta, bineînțeles, în cazul profesorilor celebri, la cursurile și seminariile cărora se înscriau numeroși studenți. Libertatea academică, de care se vorbea pretutindeni, deci și la noi, era o realitate concretă în Germania. Studenții își „alegeau" profesorii, după reputația bine stabilită a acestora. Își alegeau și universitățile, în sensul că un an sau chiar numai un semestru studiau la o universitate, pe care o părăseau apoi în favoarea al-

teia. Profesorii nu erau salariaţi la fel, ci după „persoană“, adică după valoare. Cînd rămînea vacantă o catedră, universitatea respectivă se ostenea s-o ocupe cu cel mai valoros specialist, de obicei de la altă universitate. Procedura era următoarea. Se constituia o comisie din trei profesori de la discipline înrudite sau apropiate, cu dreptul şi obligaţia de a face propuneri de „chemare“. (Acesta era termenul tehnic oficial.) Erau propuşi, de obicei, trei specialişti în ordinea preferinţei bazate pe capacitatea lor reală. Căci se putea întîmpla ca primul, eventual chiar al doilea, să refuze „chemarea“. Spre a cîştiga pe cel mai bun, universitatea în cauză îi oferea tot felul de avantaje : un salariu superior, care putea merge pînă la dublu, completarea sau îmbogăţirea laboratorului (în cazul fizicienilor, chimiştilor), a clinicii (dacă era vorba de medici etc.) şi a bibliotecii, asigurarea unei locuinţe confortabile etc. Aşa se face, de pildă, că doi profesori de aceeaşi specialitate de la universităţi diferite erau remuneraţi în mod inegal, unul dintre ei primea cu 50% sau 60%, adesea şi mai mult, în plus faţă de celălalt. De aceste aspecte materiale ale problemei se ocupa administraţia propriu-zisă a universităţii (*Kuratorium*, condusă de un *Kurator*), care dispunea de un buget la înălţimea necesităţilor. Ministerele învăţămîntului — folosesc pluralul, fiindcă şi după constituirea, în 1871, a imperiului german, diversele state care îl alcătuiau îşi păstrau autonomia — nu făceau dificultăţi, dimpotrivă. În asemenea condiţii nu-i de mirare că fiecare universitate germană, indiferent de vechimea ei şi de importanţa statului unde se găsea, avea, printre membrii corpului ei didactic, două sau trei somităţi pe plan mondial, cum spunem noi atît de des astăzi. Situaţia descrisă aici, înfloritoare înainte de primul război mondial, n-a suferit scăderi importante după terminarea lui. Noi românii, deşi am organizat învăţămîntul, de toate gradele, după model francez, am imitat pe germani în ce priveşte salarizarea profesorilor (mă refer şi la cei de liceu).

Un profesor german era obligat să lucreze, didactic, opt ore pe săptămînă, de fapt şase, fiindcă ora de curs sau de seminar dura 45 de minute. Restul, pînă la 60, era „recreaţia“, întocmai ca la şcolile medii. (Dealtfel,

sfîrşitul orei era anunţat printr-o sonerie obişnuită.) Aşa s-a născut expresia „sfertul de oră academic“ (germ. *akademische Viertelstunde*), căci pe vremuri, în unele părţi poate şi astăzi, instituţiile de învăţămînt superior erau numite academii. În ciuda vîrstei destul de înaintate şi a marii lui reputaţii, Meyer-Lübke lucra şi el didactic opt ore săptămînal şi nu lăsa niciodată pe vreunul dintre membrii catedrei sale să-l înlocuiască.

Eu m-am înscris la foarte multe cursuri şi seminarii, toate cu acelaşi conţinut atît pentru mine, doctor titrat, cît şi pentru tinerii de 19—20 de ani, care se găseau la începutul activităţii studenţeşti. Această situaţie nu m-a jenat absolut deloc. Dacă aş vrea să fac... literatură, aş spune — şi aş fi sincer — că îmi făcea chiar plăcere. Mai întîi, toate cursurile şi seminariile marelui romanist, pentru care şi venisem la Bonn. Cred că prezintă interes, şi nu numai pentru înţelegerea justă a pregătirii mele viitoare, să le enumăr. În semestrul de iarnă (1921/1922) : „Sintaxa istorică a limbii franceze“ (curs general, patru ore săptămînale) ; „Fonetică şi morfologie italiană“ (curs special, două ore) ; „Legenda veche franceză a lui Brandan“ (seminar, două ore). În semestrul de vară (1922) : „Istoria limbii literare franceze noi“ (curs general, patru ore) ; „Introducere în studiul limbii portugheze“ (curs special, două ore) ; „Interpretări de texte vechi provensale“ (seminar, două ore). După el, la Leo Spitzer, tot romanist, care era atunci Privat-Dozent (francezii spun *chargé de cours*). În semestrul de iarnă : „Interpretare lingvistică a *Divinei Comedii*“ (două ore), iar în cel de vară „Problemele de bază ale lingvisticii romanice“ (două ore) şi „François Villon, cu introducere în franceza medie“ (două ore). Afară de aceste discipline de romanistică propriu-zisă, m-am înscris şi la unele strîns legate de ele prin conţinut : *Divina Comedie* [1], curs de două ore săptămînale cu lectorul italian Amoretti, aceasta în semestrul de iarnă, şi „Literatura italiană după Carducci“, de acelaşi, în semestrul de vară (tot două ore). Alte cursuri im-

---

[1] Atenţia deosebită acordată capodoperei lui Dante se explică şi prin faptul că în 1921 se împlineau 600 de ani de la moartea lui.

portante, mai puţin apropiate de filologia romanică, dar necesare pentru sporirea sau adîncirea pregătirii mele de ordin general: „Introducere în fonetică (cu «demonstraţii»)" de P. Menzerath (două ore, iarna), care, în acelaşi semestru, a condus şi două seminarii („Exerciţii de fonetică franceză" şi „Lucrări fonetice"). În sfîrşit, deşi nici în liceu, nici la universitate n-am studiat limba greacă, am urmat, în semestrul de iarnă, cursul general de patru ore pe săptămînă „Gramatică (istorică) grecească" al marelui indoeuropenist (specialist mai cu seamă în limbile celtice) R. Thurneisen. Pentru deprinderea practică a italienei şi spaniolei, pe care le cunoşteam, teoretic, destul de bine, am frecventat seminariile respective (foarte bun al italianului Amoretti şi cam slăbuţ al lectorului de spaniolă, care era geolog de felul său, dar învăţase bine această limbă de-a lungul anilor trăiţi într-o ţară din America de Sud).

Meyer-Lübke era departe de ceea ce se numeşte, de obicei, un vorbitor. Dimpotrivă, îl dezavantaja un ritm inegal în ce priveşte viteza debitului verbal: începutul frazei mergea aproape rapid, urma apoi o pauză destul de lungă, care nu se justifica totdeauna logic, pentru ca să se continuie întocmai ca la început, spre a se termina cu ultimele cuvinte aproape „înghiţite". La primele lecţii mi-a venit greu să-l urmăresc cum trebuia, după aceea m-am obişnuit şi nu mai întîmpinam dificultăţi. Conţinutul era însă totdeauna interesant, şi nu numai cînd spunea lucruri pentru mine noi. Cursul îl avea redactat de mai înainte acasă, ceea ce nu era o particularitate exclusivă a lui. Toţi profesorii procedau la fel. Dealtminteri, „prelegere", traducerea romanică a termenului german *Vorlesung*, înseamnează „citire în faţa (unui auditoriu)". De multe ori — şi aceasta dovedeşte capacitatea lui, extrem de rară la alţii, de a improviza, adică de a găsi pe loc o explicaţie nouă — renunţa la cea trecută în textul lecţiei şi propunea alta, pe care o justifica foarte convingător.

Cîştigul cel mai mare şi de durată al anului petrecut la Bonn a fost, chiar din punct de vedere ştiinţific, întîlnirea, devenită repede prietenie pe viaţă, cu Leo Spitzer. Ne-a apropiat, mai întîi, vîrsta, a lui cu un an şi ceva mai mare decît a mea. A venit apoi atracţia extraordinară pe

care au exercitat-o asupra mea calitățile sale cu totul ieșite din comun, chiar la un nivel foarte ridicat. Ele se manifestau și în ipostaza lui de savant, dar și, cu deosebire, în aceea de om pur și simplu. Ele corespundeau, în mod desăvîrșit, idealului meu considerat sub ambele aceste aspecte. „Știința" lui era de pe atunci enormă. Și-o însușise grație inteligenței și unei curiozități irezistibile de a „ști" cît mai multe și mai variate lucruri, ajutat însă și de împrejurări extrem de favorabile. Copil unic al unor părinți foarte bogați, și-a putut permite, cum se spune, luxul de a-și satisface toate necesitățile și toate dorințele. Să nu uităm — cei care știam deja — că s-a născut și a trăit pînă în 1915 (cu unele întreruperi cerute de călătorii peste granițele Austriei) la Viena, centru cultural, egal, atunci, în multe privințe, cu Parisul, pe care îl întrecea prin cosmopolitism (dau acestui termen sensul etimologic, existent în epoca Renașterii) : capitală, cum am mai spus, a imensului conglomerat etnic al fostului Imperiu austro-ungar, Viena era, prin însuși acest fapt, locul de întîlnire și de conviețuire al reprezentanților tuturor naționalităților conlocuitoare, la care se adăugau alții veniți din diverse țări, toți colaboratori, ca să zic așa, la crearea unei atmosfere stăpînite de liberalism, toleranță și deschidere față de idei, puse, direct sau indirect, în slujba omenirii. Leo Spitzer a fost, după mine, un produs exemplar al acestei atmosfere spirituale. Și nu numai ca om. Din punct de vedere științific, s-a format, ca student, sub conducerea lui Meyer-Lübke, de care s-a simțit legat și afectiv vorbind, chiar după ce, drept urmare a „deschiderii" de care aminteam, a îmbrățișat și apoi a dezvoltat concepții și metode diferite. Dragostea sa pentru maestru s-a dovedit și prin acte concrete. Cînd acesta a plecat (în 1915) la Bonn, elevul său l-a urmat. Și mai semnificativă mi se pare prefața, cu aer puțintel polemic, la cartea sa „Italiana colocvială" *(Italienische Umgangssprache)*, unde explică, obiectiv și afectiv totodată, cum a ajuns să se „despartă" de maestru. Cu toate acestea, elevul n-a renegat nimic din ceea ce a învățat de la acesta și nici chiar n-a renunțat cu totul, în activitatea sa științifică de mai tîrziu, la lingvistica i-am zice cu un termen actual tradițională. Și cu atît mai puțin a disprețuit-o, cum fac astăzi

numeroşi neofiţi, care, cînd dovedesc oarecare temeinicie în cercetările lor ultramoderniste, au deprins-o tot de la tradiţionalişti. Pot afirma că Leo Spitzer este personalitatea cea mai complexă şi mai puternică din cîte am cunoscut de-a lungul vieţii mele atît de bogate în evenimente de toate felurile.

Deşi simplu „docent", izbutise, graţie tocmai calităţilor sale excepţionale, să se impună şi în afara sferei lui de activitate strict profesională. Avea relaţii personale foarte strînse cu numeroşi profesori, care nu erau toţi filologi. Prin el am putut cunoaşte şi eu pe unii dintre dînşii. Prieten bun era cu germanistul Theodor Frings, care, în ciuda vîrstei (avea un an mai mult decît Spitzer), era deja profesor. Numele acestui mare savant a ajuns să fie cunoscut şi la noi după ultimul război, cînd, în pofida faptului că-şi avea originea în vestul Germaniei, a rămas la Leipzig, unde avea catedra. A fost membru şi preşedinte al Academiei Saxone de Ştiinţe şi membru al Academiei germane de Ştiinţe (cu sediul în Berlinul democrat). Academia noastră l-a ales membru de onoare. Printre ceilalţi profesori cu care am venit în contact prin Spitzer, amintesc pe Bruno Meissner, şi el germanist, şi pe matematicianul Study. Amîndoi erau spirite foarte libere în modul lor de a aprecia pe oameni şi evenimentele. Cel dintîi privea cu calm pierderea Alsaciei şi Lorenei, pe care Germania a trebuit să le cedeze Franţei prin pacea de la Versailles. Nu pot uita butada lui în legătură cu acest fapt. La Universitatea din Strasbourg, catedra de Filologie romanică fusese ocupată de un profesor care era atît de ostil oricărei noutăţi ştiinţifice — jura în doctrina neogramaticilor — încît l-a calificat pe Karl Vossler, într-o recenzie (sau într-un articol), duşman al acestei doctrine, drept un „seducător" (germ. *Verführer*, cu sens peiorativ) al studenţimii germane. Prof. Meissner se consola, aşa-zicînd, de pierderea Alsaciei şi Lorenei cu gîndul că Universitatea din Strasbourg a... scăpat de romanistul în discuţie. Prof. Study, deşi matematician, avea o cultură literară şi mai ales estetică nu numai aleasă (ca selecţie), ci şi profundă, care îi permitea să ţină piept lui Spitzer însuşi.

Ceea ce m-a izbit la toţi intelectualii cunoscuţi de mine la Bonn (mai tîrziu şi la Berlin) era lipsa lor de interes, mai exact spus, de înţelegere pentru problemele politice. Explicaţia acestui lucru mi-au dat-o, aproape direct, unii dintre dînşii. Politica, spuneau ei, este o ştiinţă, la fel cu Filologia, Chimia, Geografia etc. (Formal aveau oarecum dreptate : universităţile germane aveau catedre de Ştiinţe politice !) Prin urmare, continuau ei argumentarea, politică nu pot face, ba chiar n-au dreptul să facă oamenii care n-au studiat această disciplină. Cetăţenii, indiferent de ocupaţie şi de pregătire, trebuie să aibă încredere în oamenii politici, aşa cum au încredere în oamenii de ştiinţă (medici, profesori etc.) Ei uitau totuşi (sau, poate, nu ştiau ori nu înţelegeau) că Germania nu avea un regim politic cu adevărat parlamentar (ca în Anglia şi Franţa, de ex.). Exista un „Reichstag", dar puterea executivă (guvernul) nu era o emanaţie a parlamentului, ci un grup de oameni de curte, numiţi de împărat. De aceea, un eventual vot de blam sau respingerea unui proiect de lege nu deranja prin nimic pe membrii guvernului, care îşi păstrau fotoliile cîtă vreme se bucurau de încrederea împăratului. Din această cauză, majoritatea copleşitoare a germanilor, printre ei înşişi oamenii de ştiinţă, erau total lipsiţi de educaţie cetăţenească. Cu sistemul schiţat aici era şi foarte greu să fie cetăţeni în sensul înalt al cuvîntului. La aceasta se adăuga tradiţia seculară, cu caracter militarist şi poliţist, ea însăşi un efect secundar, al acestei mentalităţi. Aşa s-a ajuns la ascensiunea lui Hitler, ca să amintesc numai acest punct culminant al unei evoluţii politice care s-a încheiat cu o catastrofă, şi nu numai pentru Germania. Spitzer înţelegea bine lucrurile, între altele, fiindcă avea şi cultură politică propriu-zisă, dar, din prudenţă, foarte întemeiată, nu se manifesta în mod concret.

Am avut impresia, care a putut fi falsă într-o anumită măsură, că această indiferenţă politică mergea mai departe şi mai „sus" decît rezultă din aprecierile precedente. Şi dacă atitudinea germanistului Meissner faţă de pierderea Alsaciei şi Lorenei reprezenta un caz oarecum individual — am spus deja că el era austriac —, ceea ce am văzut (sau cred că am văzut) la adunarea solemnă din

ziua de 18 ianuarie 1922 din aula Universității pare a-mi da dreptate să generalizez aceste aprecieri. Această zi era sărbătoarea națională a germanilor : la 18 ianuarie 1871 s-a proclamat în palatul de la Versailles (sper că nu mă înșel) constituirea noului imperiu german, cu Wilhelm I regele Prusiei ca împărat al Germaniei unite. Nu știu ce for s-a gîndit mai întîi să comemoreze, în plină ocupație (armată) străină (unitățile celor trei state biruitoare în primul război mondial : Franța, Anglia și Statele-Unite), acest eveniment extrem de important din punct de vedere național. Amănuntul nu are importanță. Important este, sub multe aspecte, faptul că comandamentul aliat a permis manifestarea, în prezența reprezentanților lui oficiali. Sala era frumos pavoazată cu drapele de-ale ambelor „tabere", iar participarea a fost foarte bogată. În măsura în care am putut fi atent și, mai ales, capabil, în situația dată, să „citesc" pe fețele, în primul rînd, ale profesorilor, îmbrăcați toți solemn (cu toga de rigoare) ce se petrece în sufletul lor, pot afirma, sub... beneficiu de inventar, ca să folosesc o expresie juridică, și cu riscul de a greși, că impresia de indiferență politică de care am vorbit mai sus corespundea, cel puțin aparent, realității.

Prietenia mea cu Leo Spitzer se dezvolta pe fiecare zi, implicate fiind și soțiile noastre care se apropiaseră foarte mult. Ne vedeam destul de des, totdeauna la dînșii (în Weberstrasse, unde a locuit, la timpul său, și Friedrich Diez). Contactul strîns și plin de sinceritate cu acești oameni minunați ne-a folosit enorm, soției și mie, în toate privințele. Cînd doamna Spitzer a născut, ambii părinți au dorit ca soția mea să fie nașa băiatului, avînd ca partener pe Frings. Au vrut să se „lege" și în felul acesta de cele două familii la care țineau cel mai mult. Întîmplarea mă pune în situația de a vorbi despre o mare durere a soției și a mea. Am dorit fierbinte, amîndoi, să avem copii. Aceasta, și pentru că ne plăceau copiii, indiferent ai cui erau, dar și pentru că familiile noastre au fost foarte bogate în urmași. (Dealtfel dragostea pentru copii s-a născut și s-a dezvoltat în noi pornind tocmai de la frații și surorile fiecăruia.) Aflînd că doamna Spitzer a putut avea un copil în urma unei intervenții chirurgicale, soția mea, de acord cu mine, s-a supus unei operații

similare, în ciuda faptului că medicul, om corect, nu i-a garantat sută la sută rezultatul scontat, pronostic care, pînă la urmă, s-a confirmat, din păcate.

Deşi ocupat cu numeroasele cursuri şi seminarii pe care le frecventam, precum şi cu vizite, toate (sau aproape toate) în familia Spitzer, şi cu distracţii (acestea erau aproape exclusiv concerte), îmi rămînea destul timp liber pentru studiu individual, cum spunem noi astăzi. M-am introdus binişor în geografia lingvistică, prin lectura unora dintre lucrările lui J. Gilliéron şi consultarea „Atlasului lingvistic al Franţei" (despre acesta am scris un articol apărut în *Arhiva* de la Iaşi) şi în teoriile lingvistice ale lui K. Vossler. Am citit, bineînţeles, şi diverse cărţi, studii şi articole (acestea, mai ales, din reviste). La sugestia profesorului meu „principal" (Meyer-Lübke) am întreprins o lucrare amplă despre urmaşii italienişti meridionali ai lui *c* şi *t* urmaţi de *i* semivocalic, problemă tratată, cam din fugă, şi de aceea nu tocmai satisfăcător, de diverşi lingvişti înaintea mea. Rezultatul ostenelilor mele a fost apreciat de maestru, cum rezultă şi din faptul că, la recomandarea lui, studiul a apărut în cea mai prestigioasă revistă de filologie romanică *(Zeitschrift für romanische Philologie*, pe anul 1922 ; circa 90 de pagini). Munca depusă pentru întocmirea lui s-a dovedit, pînă la urmă, neobişnuit de fertilă. Consultînd un mare număr de lucrări, în primul rînd dicţionare, privitoare la dialectele din Italia meridională, am constatat o serie bogată de asemănări între ele şi limba noastră. Aşa se face că am trecut pe fişe nu numai fapte de ordin fonetic, care interesau direct problema supusă cercetării, ci şi numeroase altele, aparţinînd tuturor sectoarelor limbii. Astfel a luat naştere, după întoarcerea în ţară, studiul dezvoltat pe care l-am publicat, cu începere din 1924, în *Arhiva*, sub titlul *Dialectele italiene de sud şi limba română*. La Bonn a mai luat naştere un studiu de peste 20 de pagini, publicat în *Arhiva*, pe anul 1922, intitulat *Noţiunea „muncă" în limbile romanice*.

La seminarul de Limba spaniolă am cunoscut o domnişoară, care îl frecventa, fără a fi studentă propriu-zisă. Era fiica unui editor, destul de modest în ce priveşte cifra de afaceri, cum se spune în limbajul comercial, dar

priceput în meserie și cu succese financiare mai mult decît satisfăcătoare. Trăise, cu întreaga-i familie, vreo zece ani în Costa Rica, de unde se întorsese cu economii frumoase, care i-au permis să devină editor și totodată, ca de obicei, librar. Fata lui venea la exercițiile strict practice de seminar, ca să-și întrețină, eventual să-și dezvolte, cunoștințele de spaniolă. La sfîrșitul unei ședințe mă aștepta soția pentru a merge, cred, la un concert. În felul acesta a cunoscut și ea pe această domnișoară, membră foarte activă a unui *Wanderklub* (mulți români spun astăzi „drumeție“ (cf. germ. *wandern*, „a drumeți“). Cum era *leutselig* (adică iubitoare de societate), la foarte scurt timp după întîmplarea amintită, ne-a invitat să... drumețim cu ea și cu alți membri ai clubului într-o sîmbătă după-amiază. (Pot adăuga amănuntul, foarte caracteristic pentru germanii de oricînd și de oriunde, că, fie membri, fie ne-membri ai unei asemenea asociații, petreceau în afara orașului această jumătate de zi — printre ei foarte numeroși locuitori ai Bonn-ului, indiferent de vîrstă, sex sau ocupație.) Dealtminteri, împrejurimile orașului, unele la distanțe de 20—25 km, erau foarte atrăgătoare, și nu numai prin peisajul lor, în regiune de coline și pretutindeni în apropiere mai mare sau mai mică de Rin. Cea mai cunoscută așezare era (și este, desigur, în continuare) Bad-Godesberg. (Nu știu dacă și atunci era stațiune balneară, și ce fel de asemenea stațiune.) Peisajului, dar al naturii exemplar întreținut însă de oameni, li se adăugau posibilitățile de a te odihni comod și confortabil după un drum mai lung și de a-ți reface... caloriile pierdute, fie și fără a le simți dispariția. La fiecare kilometru sau jumătate de kilometru, o cafenea sau un restaurant, toate curate și îmbietoare, cum le știe oricine care a trăit, fie și puțină vreme, în Germania. N-am constatat absolut nici o deosebire comparîndu-le cu cele cunoscute de mine în preajma Berlinului, cu zece ani mai înainte, în epoca de înflorire a acestei țări. Excursiile noastre, în tovărășia domnișoarei Sisi Lehmann — așa se numea fiica editorului — și a colegilor săi din *Wanderklub*-ul de la Bonn se repetau, cu multă regularitate, în fiecare sîmbătă după-amiază, indiferent de anotimp și, adesea, chiar devreme. Nu pot uita că iarna 1921—1922 a fost acolo foarte... se-

rioasă, cu frig și zăpadă. În unele zile temperatura scădea la 12—15 grade sub zero. Eram bine îmbrăcați și, cînd ningea bine, ne duceam pe „Venusberg“, o colină din apropierea Bonn-ului, ca să ne amintim de țară și să privim (mai ales eu) cu plăcere, dar și cu o ușoară părere de rău, cum se dădeau cu sania mai toți participanții la acest spectacol.

O întîmplare legată de acest obicei, inteligent și sănătos, al nemților, merită, în ciuda lipsei ei — numai aparentă — de importanță, să fie povestită. Semestrul de vară, care era și așa ceva mai scurt decît cel de iarnă, avea, cam pe la mijlocul lui, o întrerupere de o săptămînă, în luna mai, de Rusalii (germ. *Pfingsten)*, cu termenul religios oficial Duminica Mare (la 50 de zile după Paști). Cred — poate chiar voi fi aflat într-un mod oarecare — că această sărbătoare foarte... creștinească, dacă nu continua sau înlocuia una păgînă, era totuși legată într-un fel oarecare de reminiscențe din epoca antecreștină a germanilor. Natura, în plină desfășurare a forțelor și frumuseții ei, aducea aminte de „pădurile teutonice“ dintr-o vreme îndepărtată. Ceea ce nu se pretează deloc la ipoteze (cauzate de... ignoranță, în cazul de față) este faptul că această vacanță de o săptămînă era folosită de studenți, ca și de elevii liceelor, pentru a o petrece „în mijlocul naturii“. De data aceasta se făceau excursii de sute de kilometri, și excursioniștii se pregăteau cu de toate, spre a nu duce prea mare lipsă de strictul necesar unei vieți obișnuite. Luau cu ei pături, haine de ploaie, alimente, vase de bucătărie etc., ca să poată trăi pe cont propriu, fără a recurge, ca fiind comode și contrare intenției lor, la hoteluri și restaurante. Folosesc pluralul nu numai fiindcă ei erau foarte mulți, ci și, mai ales, din cauză că se organizau în grupuri, de cinci, șase, băieți și fete. Aici intervine interesul psihologic de care aminteam mai sus. Simțeau nevoia să „petreacă“ în grup, pentru motive lesne de înțeles. Nu intervenea, în acest caz, spiritul gregar (sau, mai... rău, „de turmă“), despre care s-a vorbit și s-a scris adesea că reprezintă o caracteristică a psihologiei germanilor. Acest „spirit“ este o realitate, dar, în măsura în care pot aprecia just, el se manifestă (poate numai se manifesta în trecut) mai cu seamă în materie po-

litică. Ceea ce am spus despre lipsa aproape totală a educației cetățenești în sensul curent, la alte popoare, al termenului, este un aspect al acestei psihologii, care, mai ales în cazul prusienilor, trebuie atribuit într-un grad ridicat și „militarismului“, inițiat de „regele sergent“ și continuat cu fidelitate de succesorii săi, în frunte cu Frederic al II-lea, în ciuda calităților de intelectual autentic ale acestuia. În alte domenii de activitate, de pildă în literatură, în artă, în filozofie, se știe că germanii s-au dovedit a fi mai revoluționari decît francezii, care sînt considerați, de obicei, ca foarte individualiști. Dealtfel, cred că acest „revoluționarism“ este un fel de răspuns și de protest contra „gregarismului“ din viața publică propriuzisă.

Am pornit „povestirea“ care precedă — mult mai lungă decît bănuiam la început — anunțînd o întîmplare, care mi se pare foarte binevenită în acest context, cum se spune astăzi extrem de des. (În cazul de față, cuvîntul e potrivit, etimologic vorbind : orice povestire presupune un text scris sau vorbit.) În semestrul al doilea, adică tocmai în epoca întreruptă de vacanța Rusaliilor, am fost coleg la cursurile lui Meyer-Lübke și ale lui Spitzer cu Paul Aebischer, tînăr lingvist elvețian de limbă franceză, cu o carieră științifică ulterioară absolut remarcabilă (cu deosebire în domeniul onomasticii romanice). Într-o zi, la începutul vacanței amintite, ne aflam el, eu și Spitzer la acesta din urmă. Fără să vrem am ajuns să discutăm despre excursiile studenților, provocați la aceasta de cîntecele la chitară care se auzeau ușor din casă. Am uitat să spun că în fiecare grup de „drumeți“ se găsea cel puțin un chitarist. Am ieșit afară din curiozitatea firească de a vedea ce este. Domnul Aebischer, deși înțelegea necesitatea „evadării în natură“ — era doar din Elveția, țara munților și a lacurilor — avea obiecții în ce privește modul de satisfacere a acestei necesități, care i se părea un fel de spectacol, oarecum regizat. Îl deranja îndeosebi organizarea în grup a excursiei. Parcă îl aud și acum spunînd, și nu numai o dată : *Pourquoi en bande ?!* Deși ne-francez, etnic vorbind, dar de formație și cultură franceză, opunea „colectivismului“ germanilor „individualismul“ vecinilor de peste Rin.

Fiind student, m-am conformat și eu obiceiului locului. (O făceam şi fără asta.) Am plecat, cu soţia, deci tot în... grup, într-o excursie de cîteva zile pe Rin. Ne-am îmbarcat la Bonn pe un vapor fluvial destul de mare şi foarte confortabil, înzestrat cu de toate în ce privește mîncarea și băutura. Am fost printre primii călători, întrucît cursa și-o începea chiar din acest oraș. Aceasta, fiindcă regiunea cea mai frumoasă scăldată de apele Rinului este situată între Bonn şi Mainz. Noi am parcurs întreaga distanță, cu o oprire la Koblenz, oraș interesant mai cu seamă prin trecutul lui. Am admirat, la fel cu toţi pasagerii, frumuseţea reală a peisajului, fără a ne lăsa influenţaţi de Baedecker-ul pe care îl aveam cu noi şi care ne servea, cu intenție din partea noastră, numai pentru indicaţiile de ordin istoric, bogate și precise, despre diversele oraşe şi orășele ale acestei regiuni, puternic colonizată, la timpul ei, de romani. Cînd am ajuns la „Loreleifelsen", n-am mai putut rezista tentației... poetizării. Toată lumea de pe vapor — pînă și cîţiva englezi, necunoscători ai limbii germane și cu vocea, adică lipsa de voce devenită proverbială a conaţionalilor lor — a început să cînte melodia compusă pe textul celebrei poezii a lui Heine. Nemaiposedînd vocea, se pare destul de muzicală din timpul studiilor liceale, n-am participat la corul improvizat ad-hoc, la fel și soţia mea, care ar fi cîntat, și încă acceptabil, dacă s-ar fi... pregătit din vreme. Eu m-am limitat să recit prima strofă din balada lirică a marelui poet — dușman cumplit al filistinismului burgheziei germane din epoca sa, dar deopotrivă de entuziast admirator al calităţilor de autentică poezie ale poporului german — singura pe care am reţinut-o de la început, fără nici o greşeală : *Ich weiss nicht was soll es bedeuten, dass ich so traurig bin. Ein Märchen aus alten Zeiten, das kommt mir nicht aus dem Sinn.*

La Mainz am coborît și am stat circa 24 de ore, o parte din timp folosindu-l pentru o scurtă, din cauza distanței, călătorie pînă la Wiesbaden, unde am admirat stațiunea balneară propriu-zisă, celebră în toată lumea, cu apele ei termale, a căror temperatură de 60—70 grade am încercat-o și noi din curiozitate, ca să nu spun cu scopul de a ne convinge la fața locului de adevărul celor spuse

în ghidul nostru. Întorşi „acasă“, îmbogăţiţi sufleteşte, sub toate aspectele, ne-am reluat ocupaţiile, întrerupte atît de plăcut, din păcate (!), pentru prea puţină vreme. Noroc că „drumeţia“ prin împrejurimile Bonn-ului a continuat, fără stinghereală, ca şi mai înainte.

Deoarece sînt la capitolul „distracţii“ (în sensul etimologic al termenului), urmează să-l completez cu adaosuri. Bonn-ul avea un teatru, avea şi o sală de cinematograf (poate nu numai una — am uitat acest detaliu) şi, mai cu seamă, renumita „Beethovenhalle“, celebră, dacă vreţi, şi prin numele ei, dar, în primul rînd, prin concertele care se desfăşurau acolo.

Cum atît soţia, cît şi eu eram iubitori, modeşti, dar profund sinceri ai muzicii, frecventam foarte des această sală, în care melomanii se delectau de cîteva ori pe săptămînă. Orchestra simfonică a oraşului era de prima mînă, cu numeroase şi variate forţe muzicale, spre a putea face faţă tuturor împrejurărilor. La cei doi, trei dirijori permanenţi se adăugau cei veniţi din alte părţi, chiar din afara Germaniei, toţi avînd un nume consacrat, cum se spune. Veneau şi instrumentişti din multe locuri, precum şi „cameralişti“ (cred că termenul există în limbajul muzicienilor noştri, din moment ce se vorbeşte de concerte camerale) : mă refer la două cvartete renumite, anume Gewandhaus-Quartet din Leipzig, la producţiile căruia participa regulat Caragiale în epoca sa berlineză, şi Busch-Quartet din Berlin. Nu pot trece cu vederea, dintre multele evenimente muzicale la care am asistat, pe următoarele două. Primul, şi cronologic vorbind, a fost în Vinerea Mare, cum se spune popular la noi acestei zile în care se comemorează „patimile“ lui Iisus. Orchestra sporită, ca număr, pînă la maximum, un cor alcătuit din multe zeci de membri şi cîţiva solişti bine aleşi au executat grandioasa compoziţie „Patimile, după Matei“ (*Matthäus-Passion*) a lui Bach. Timp de două ore am ascultat-o cu evlavie, la fel cu toţi cei prezenţi acolo, ca în vremea copilăriei, cînd „credeam“ cu adevărat, în sensul bisericesc al cuvîntului, de data aceasta, bineînţeles, la alt diapazon, datorită vîrstei şi formaţiei profesionale şi strict umane. Al doilea eveniment a fost „săptămîna Beethoven“, în luna mai a aceluiaşi an (1922).

Şapte zile în şir (de luni pînă duminică), în fiecare după-amiază, concerte desfăşurate cronologic în ce priveşte data compoziţiilor respective : o adevărată istorie a muzicii universale, prezentată aşa-zicînd concret, prin executarea pieselor celor mai reprezentative. Ultimul compozitor — cel mai tînăr, adică — „produs" atunci a fost Schönberg. Nu i-am uitat şi nici n-aş fi putut să-i uit numele, chiar dacă aş fi vrut, fiindcă m-au... scandalizat pur şi simplu compoziţiile lui. Tot timpul am avut senzaţia — nu-i pot spune sentiment, din cauză că nu intervenea absolut deloc afectivitatea în crearea acestei stări de spirit — pe care o am astăzi, cînd aud muzică de jazz. Şi aceasta nu pentru că ar semăna, fie şi foarte vag, din punct de vedere pur artistic, ci fiindcă în ambele împrejurări am impresia că aud ceva care se opune sută la sută conceptului de „muzică", aşa cum îl înţeleg eu. Vorbesc foarte sincer, vreau să spun ca un om oarecare, fără nici o pregătire teoretică sau tehnică în domeniul acestei arte, dar cu oarecare capacitate de a o „percepe" şi, mai ales, cu destulă experienţă empirică în ce priveşte muzica numită clasică (în sens larg). Evident că aprecierile mele sînt foarte subiective şi, bineînţeles, la fel de relative. Am ţinut să le exprim nu numai din sinceritate, ci şi cu un scop oarecum filozofic, mai bine zis teoretic. „Revoluţionarul" Schönberg de acum peste o jumătate de secol este azi un „clasic" al muzicii mondiale. Întîmplător am ascultat o compoziţie destul de recentă a lui şi, fără să pot afirma că mi-ar fi plăcut cum îmi plac cele cu adevărat clasice, n-am mai avut deloc senzaţia de care aminteam mai înainte. Faptul prezintă interes din punct de vedere psihologic, ca şi din acela al istoriei ideilor. În orice domeniu de activitate, inovaţiile întîmpină rezistenţă, diferită în detalii de la o epocă la alta, de la o ţară la alta şi de la un individ (sau grup de indivizi) la altul. Cu vremea, ele îşi fac loc, iarăşi în grade şi măsură variate, ajungînd, pînă la urmă, să se impună. Bineînţeles, nu toate şi nu totdeauna, dacă ne limităm, cum nu este posibil altfel, la epocile pe care le putem cuprinde cu mintea, spre a fi în stare să apreciem măcar aproximativ just. În cazul meu, rezistenţa a existat şi continuă să existe numai la început, după care cedează, nicio-

dată însă în întregime, cu excepţia ideilor politice. La muzică m-am referit deja mai înainte. Ceva asemănător, dar mai favorabil noutăţilor, cînd e vorba de literatură şi de ştiinţă, în sensul că le accept mai uşor, uneori chiar din primul moment, dar numai parţial, în proporţii variabile după împrejurări. Ca lingvist, de pildă, am adoptat repede doctrina „idealistă“ a lui Karl Vossler, care se ridica împotriva neogramaticilor : m-a atras concepţia lui prin osteneala de a descoperi „ideile“ care se ascund în fapte, de a studia faptele de limbă nu pentru ele înseşi, ci pentru semnificaţia lor. Tot aşa m-am lăsat uşor convins de justeţea ideii de bază a fonologiei, care separă, fără a le considera contradictorii, noţiunea „sunet“, produs material, fizic, de noţiunea „fonem“, produs abstract al minţii noastre. Am făcut chiar o comunicare despre această „disciplină nouă“, cum am numit-o eu atunci, la Academia Română.

Cele două semestre de „studenţie“ la Bonn au fost, dacă judec bine, extraordinar de rodnice în ce priveşte dezvoltarea mea profesională. Mă gîndesc, aproape uimit, cum a fost posibil să desfăşor o activitate atît de bogată şi de felurită : student conştiincios ca un elev de liceu din vremuri bune, cercetător, cu o lucrare, între altele, care putea fi susţinută ca teză de doctorat (multe disertaţii doctorale susţinute în Germania, chiar înainte de primul război mondial, nu aveau decît circa 100 de pagini tipărite) şi om în sensul obişnuit al cuvîntului, doritor să se plimbe, să asculte muzică, să facă vizite şi excursii etc. Nici după 23 August 1944, cînd am fost solicitat din plin de noile condiţii de viaţă ale ţării noastre, în special după reorganizarea Academiei Române, nu am avut un an de muncă aşa de plin.

Întors acasă, unde mi-am reluat activitatea didactică la cele două şcoli (seminarul „Veniamin“ şi liceul „Mihail Kogălniceanu“), care îmi cerea nu numai foarte mult timp, ci şi forţă nervoasă, am continuat munca ştiinţifică, colaborînd la *Arhiva* şi *Viaţa românească*. Îmi dădeam însă uşor seama că mai am încă de învăţat ca elev propriu-zis al unor mari profesori în specialitatea mea. Ţin să precizez de pe acum, ca să nu... uit mai tîrziu, că nici prin gînd nu-mi trecea eventualitatea obţinerii unei ca-

tedre universitare. Ocupat, cum am arătat, cu munca didactică și aproape străin de universitate, deși aveam, în continuare, legături cu foștii mei profesori (A. Philippide, G. Ibrăileanu și Traian Bratu — acesta ajuns între timp rector), și, în consecință, nu știam mai nimic despre ce se întîmpla acolo, nici măcar că exista o catedră de Filologie romanică, „pregătită“ mai de mult pentru unul dintre foștii proprietari ai firmei *Viața românească*.

Dată fiind admirația mea pentru Karl Vossler, romanistul de la München, m-am hotărît să mă duc acolo în semestrul de vară al anului universitar 1922—1923. Am procedat la îndeplinirea formalităților pentru înscriere. Răspunsul dat de Ministerul Învățămîntului din Bavaria a fost negativ. Surpriză, în primul moment, și decepție. Pentru cine cunoștea, fie și aproximativ, atmosfera politică în curs de formație, care avea să creeze hitlerismul, respingerea cererii unui cetățean român nu avea nimic surprinzător. Țara noastră a luptat, între 1916 și 1918, contra Germaniei, adică împotriva poporului german, contribuind astfel la înfrîngerea și la „umilirea“ (nedreaptă !) a acestuia, prin urmare, „ce caută un fost «dușman» la o universitate germană ?“. Curios, la prima vedere, este însă altceva. În primul război mondial, greul l-a dus Prusia, statul cu mult cel mai întins și mai populat al federației germane. Afară de asta, crearea noii Germanii, în 1871, a fost, înainte de toate, opera Prusiei, căci ea a pornit războiul din 1870, pe care l-a cîștigat, contra Franței. Avea, deci, un motiv, foarte serios, fie și de natură orgolioasă, de a păstra ranchiună contra tuturor participanților la dezastrul militar și politic de la terminarea primului război mondial. În sfîrșit, pentru ca surpriza, de care vorbeam, să pară și mai mare, voi adăuga un lucru, știut de toată lumea într-o vreme : dintre statele alcătuitoare ale imperiului german, reputația, întemeiată pe fapte, de a fi cel mai reacționar o avea tocmai Prusia, spre deosebire, înainte de toate, de Bavaria, mai „liberală“, poate sau chiar oarecum sigur, grație unui contact îndelungat cu spiritualitatea romanică. Dealtfel, între aceste două state a existat totdeauna o adevărată gelozie, care căpăta une-

ori forme destul de serioase și nu se limita la oamenii politici. Bavarezii vedeau în prusieni un fel de parveniți, treziți relativ tîrziu la cultură adevărată, și, fiind puternici din punct de vedere militar și politic, și-au asumat rolul de conducători ai întregii Germanii. Pentru cine simțea și mai cu seamă prevedea desfășurarea evenimentelor cu începere de prin 1920—1921, surpriza de care vorbeam mai sus nu era deloc o surpriză. Se știe că Hitler, în calitatea sa de german „din sud" (era austriac), la fel cu bavarezii, și-a început activitatea în Bavaria (la München și în continuare la Nürnberg).

În consecință, m-am adresat din nou Ministerului prusian al învățămîntului, care mi-a aprobat înmatricularea pentru semestrul de vară, de astă dată la Universitatea „Humboldt" din Berlin, mai celebră, în ansamblu, decît cea din capitala Bavariei. Ca și la Bonn, am urmat foarte multe cursuri (în total 16, împreună cu seminariile). Multe dintre ele nu se legau direct de Filologia romanică, iar unele erau chiar străine, dar mă atrăgeau din curiozitate științifică sau prin valoarea mare a profesorilor respectivi. Iată-le pe cele mai importante: „Gramatica istorică a limbii gotice" (Prof. W. Schulze, 4 ore pe săptămînă); „Bazele culturii spirituale germane și franceze" (Prof. Ed. Wechssler, 4 ore); „Literatura spaniolă modernă" (Prof. M. L. Wagner, 2 ore); „Probleme de istorie a limbii franceze" (Docent G. Rohlfs, 1 oră); „Antichități slave" (Prof. Alexander Brückner, 2 ore); „Introducere în Filologia celtică" (Prof. J. Pokorny, 1 oră). Unele cursuri erau însoțite de interpretări de texte, foarte interesante ca metodă și ca rezultate: „Viața și opera lui Cervantes, cu lecturi, interpretări și exerciții" (M. L. Wagner, 1 oră); „Capitole alese din istoria literaturii franceze vechi, cu interpretări" (G. Rohlfs, 2 ore); „Introducere în limba maghiară pentru începători" (von Farkas, 1 oră). Numeroase au fost seminariile, în majoritate practice (italiană, spaniolă, portugheză). Mă opresc la cele oarecum teoretice, importante prin temă sau prin conducătorii lor: „Exerciții lingvistice și de geografie lingvistică" (M. L. Wagner, 2 ore); „Interpretări din scrierile lingvistice ale lui W. v.

Humboldt" (Docent E. Lewy, 3 ore); „Exerciţii lingvistice cu privire la tipuri de limbi" (acelaşi, 1 oră).

Se impun aprecieri şi comentarii. W. Schulze era unul dintre cei mai mari lingvişti ai epocii. La moartea lui K. Brugmann, socotit drept „şef" al lingvisticii indoeuropene, V. Bogrea a publicat în *Dacoromania* un necrolog, în care, punînd problema „succesorului" celui dispărut, se gîndea la W. Schulze şi Antoine Meillet, cu preferinţe pentru acesta din urmă. Impresionant, prin calităţile rare ale personalităţii sale, mi s-a părut Alexander Brückner, polonez de origine. Cursul său a fost un fel de polemică neîntreruptă cu slavistul ceh Niederle, autor al unei cărţi cu aceeaşi temă *(Antichităţi slave)*. Romanistul Ed. Wechssler nu mi-a plăcut şi, de aceea, după cîteva săptămîni, nu i-am mai frecventat cursul (deşi ...plătisem taxa corespunzătoare !). Trebuie să explic această atitudine. Mai întîi, cursul său a pornit de la o idee aş zice fixă, în orice caz apriorică, aceea că între spiritualitatea franceză şi cea germană există numai contraste, ba chiar contradicţii sau opoziţii, şi totdeauna „opta" pentru cea din urmă, care era serioasă, solidă, cu un orizont larg etc. Problema era pusă fals, deci neştiinţific. Afară de asta, am avut impresia că făcea demagogie, bineînţeles cu intenţie. (Să nu uităm că ne aflam la cîţiva ani după primul război mondial.) Studenţii reacţionau fie pentru, bătînd din picioare (nu... aplaudau fiindcă mîinile erau ocupate cu luarea notelor !), fie contra (hîrşiind picioarele de parchet). Majoritatea făceau parte, fireşte, din prima categorie. Prelegerile lui s-au transformat într-o carte masivă, intitulată, semnificativ din punct de vedere politic, *Esprit und Geist* : *esprit*-ul, adică superficialitatea, frivolitatea etc., aparţine francezilor, iar *Geist*-ul, recte temeinicia, profunditatea etc., germanilor. Critica recenzenţilor, bineînţeles conaţionali ai autorului, a fost, în general, defavorabilă. Am şi o amintire plăcută. Cînd Wechssler a aflat că sînt român, m-a întrebat „ce face A. Philippide". Fusese coleg la Halle în 1888—1890 cu profesorul meu, care urmase acolo cursuri de specializare. (Diferenţa de vîrstă dintre ei era mare.)

Lectorul von Farkas își ținea cursul la Institutul ungar de Științe, al cărui director era un cunoscut filolog (Geiger, dacă nu mă înșală memoria). De atunci mi-am schimbat „părerea“ despre limba vecinilor de la apus, în sensul că, bazîndu-mă pe simple impresii acustice, puține și întîmplătoare, o socoteam ciudată, aspră, foarte departe de cele pe care le cunoșteam și chiar le vorbeam. Mi-am amintit de aprecierea cuiva, care spunea că maghiara nu e mai puțin armonioasă decît italiana. Modul cum o vorbea von Farkas întărea această afirmație. Pe lectorul de spaniolă și pe cel de portugheză am avut prilejul să-i întîlnesc după foarte multă vreme. Pe ultimul, o singură dată, la Coimbra, cu prilejul Congresului de Lingvistică romanică din 1959, care a avut loc în Portugalia. La masa oferită de Universitatea al cărei student a fost și poetul național și totodată universal Camões, am întrebat pe vecinul meu de masă despre domnul Da Providencia, fostul meu profesor de portugheză la Berlin. Era chiar el, șef al catedrei de Limba și literatura germană și decan, atunci, al Facultății de Litere. Pe lectorul spaniol, celebrul, de multă vreme, Dámaso Alonso, lingvist, filolog, istoric și critic literar, poet, unul dintre fruntașii generației de la 1927, în prezent președinte (spaniolii spun „director“) al principalei Academii („de la lengua“) a Spaniei, l-am revăzut, după ultimul război, de mai multe ori, nu numai la Madrid, ci și la Málaga, unde ținea cursuri la Universitatea (neoficială) pentru oameni cu studiile universitare terminate. Eu cunoșteam destul de bine, teoretic, limba spaniolă, dar o vorbeam foarte mediocru. Lectorului, care avea atunci 25 de ani, îi plăcea... sintaxa „mea“, și de aceea mi-o lăuda. Prima dată i-am spus : „Nu e un merit al meu, ci al limbii mele materne !“ Și pe G. Rohlfs l-am întîlnit adesea la reuniuni științifice internaționale. Fusese luptător pe front în timpul primului război mondial, din care s-a întors „gazat“, în urma unei explozii de un anumit gen. Trăiește și astăzi, cu reputația de cel mai bun cunoscător al istoriei limbii italiene și al raporturilor lingvistice greco-italiene din Italia meridională și Sicilia, unde mai trăiesc, din ce în

ce mai puţini, vorbitori ai limbii greceşti din vremea Magnei Grecia.

Cel mai interesant dintre toate seminariile a fost cel condus de M. L. Wagner (sub titlul „Exerciţii lingvistice...", v. mai sus). Eram în total opt sau nouă membri, toţi doctori, ai acestui seminar „pentru avansaţi". Profesorul era nu numai un strălucit lingvist, teoretician ca să zic aşa, ci şi un mînuitor desăvîrşit al principalelor limbi romanice. Cu lectorii de spaniolă, italiană etc. vorbea în limba maternă a fiecăruia. În mai, cînd se împlineau un secol de la apariţia celebrului roman *Logodnicii* al lui Manzoni şi cincizeci de ani de la moartea autorului, s-a organizat o festivitate în aula mare a Universităţii. Profesorul Wagner a făcut o comunicare într-o italienească la fel de perfectă ca a ambasadorului Italiei, Bosdari. (Am reţinut numele acestuia datorită puternicei impresii produse de cuvîntarea lui, foarte competentă, asupra mea. Mă întrebam, fără să vreau, ce ar fi putut face un diplomat român într-o împrejurare similară, de comemorare a lui Eminescu, de pildă.) La seminarul lui Wagner am prezentat o lucrare despre teoriile lingvistice ale lui Karl Vossler. Lectura ei şi discuţiile în legătură cu ea au durat două şedinţe. Părerile erau cum se zice, împărţite, chiar foarte împărţite, nu numai pentru că cei mai mulţi vorbitori cunoşteau cam vag ideile romanistului münchenez, ci şi din cauza noutăţii lor oarecum revoluţionare. Conducătorul seminarului, în „concluziile" sale, dezvoltate, a dat dovadă, ca şi în alte probleme, mai mult ori mai puţin îndepărtate de preocupările sale obişnuite ca romanist, că este accesibil la noutăţi, bineînţeles cu anumite rezerve, care nu erau numai ale lui.

În preajma vacanţei de „Rusalii", o surpriză extrem de plăcută. Leo Spitzer, care ştia că sînt la Berlin, căci purtam corespondenţă asiduă încă din toamna anului 1922, cînd m-am întors în ţară, m-a invitat la dînsul pentru toate cele 6 — 7 zile „libere". Se înţelege că am acceptat cu toată bucuria, ca şi cu convingerea că, fiind oaspetele lui, voi avea numai de cîştigat şi profesional şi uman vorbind. Nu m-am înşelat deloc în aşteptările mele. Mai presus de toate s-a consolidat pentru toată viaţa prietenia

noastră, destul de puternică încă din timpul studiilor mele la Bonn. L-am putut cunoaşte foarte bine în intimitatea vieţii sale, ca soţ şi ca părinte al unui copil, „finul“ soţiei mele. I-am examinat de aproape biblioteca, bogată şi „aleasă“, mai cu seamă în afara lingvisticii şi filologiei, care se înţelegea oarecum de la sine. Am aflat amănunte despre familia sa vieneză şi despre numeroşi oameni, aparţinînd la diverse categorii sociale, pe care îi cunoştea. Am înţeles cum a izbutit el să-şi formeze o cultură cu adevărat multilaterală şi, în special, să-şi dezvolte gustul şi priceperea pentru producţiile artistice de toate genurile. O săptămînă, cum n-am avut eu, poate, niciodată în lunga mea viaţă. Închei această succintă descriere cu o întîmplare, aş spune, folosind un termen familiar, dar potrivit, nostimă. Despre prezenţa mea la Bonn au aflat unii dintre membrii *Wanderklub*-ului amintit într-o pagină precedentă. Într-o zi, cînd revedeam anumite locuri plăcute pentru mine, m-a căutat un „drumeţist“, care era întîmplător (şi nu prea întîmplător, pentru că majoritatea membrilor acestui club aparţineau „sexului de peste drum“ — împrumut titlul unui roman românesc scris de o femeie) o... domnişoară. La masă, Spitzer mă informează despre „vizita“, nerealizată de fapt, nu numai mirat, ci şi, aparent (adică în glumă), aproape indignat : „Trăiesc în Bonn de opt ani şi prima fată drăguţă care vine în casa mea îl caută pe... Iordan !“ Am făcut haz de povestire, mai exact spus de tonul ei, simţindu-mă totodată flatat. (L-am înţeles foarte bine pe bunul meu prieten, întrucît o sensibilitate asemănătoare cu a lui am avut şi eu totdeauna.)

La Berlin se găsea în epoca aceea poetul Al. A. Philippide, fiul profesorului meu, pentru continuarea studiilor juridice începute (şi încheiate cu licenţa) la Iaşi. Ne vedem cînd şi cînd, mai ales graţie mie, căci doream să stau de vorbă cu el, în parte, şi pentru a da curs rugăminţii părintelui său, care dorea să fie informat despre „băiat“ şi indirect. Poetul nu-şi neglija obligaţiile de „doctorand“, dar acorda preferinţă, pe bună dreptate, preocupărilor sale literare în sensul larg al cuvîntului : citea foarte mult, în special din marii scriitori germani, clasici şi moderni, frecventa teatrul etc. Roadele

acestor lecturi, continuate și după plecarea din Berlin, s-au văzut și se văd în volumele lui de critică literară, toate la aceeași înălțime, ca și talentul său poetic.

Curiozitatea mea, înțeleasă larg, foarte mare și mai tîrziu, cu trecerea vîrstei, m-a îndemnat să „văd“ la lucru unele dintre numeroasele celebrități ale Universității „Humboldt“. Am încercat, mai întîi, cu Albert Einstein, care nu era profesor, dar, în calitate de membru activ al Academiei Prusiene de Științe .cu sediul în Berlin), avea dreptul să țină cursuri (și făcea uz de acest drept), cu titlul oficial de *lesendes Mitglied der Akademie*. Din păcate lipsea din Germania, încît curiozitatea mea a rămas nesatisfăcută. Am avut, în schimb, noroc cu marele fizician Max Planck și cu economistul, la fel de ilustru, Werner Sombart (care avea legături cu țara noastră prin căsătoria sa cu una dintre fiicele profesorului N. Leon, de la Facultatea de Medicină a Universității din Iași). Din lecția de o oră și jumătate a lui Planck n-am înțeles, cum era și de așteptat, absolut nimic. Profesorul, un om foarte oarecare ca înfățișare și ținută, a scris mai tot timpul la tablă tot soiul de formule, pe care le explica foarte amănunțit într-un limbaj misterios pentru mine. Sombart își ținea prelegerile într-o aulă în care încăpeau, fără exagerare, cam 1 000 de oameni. Destui, printre ei eu însumi, stăteau în picioare, fiindcă băncile și scaunele suplimentare erau ocupate de cei veniți cu mult înainte de începerea cursului. Expunerea am putut-o urmări relativ ușor, dată fiind inițierea mea în Economia politică, drept urmare a studiilor juridice.

Mai numeroase au fost spectacolele propriu-zise, îndeosebi cele teatrale, la care am asistat. Berlinul era atunci, cu siguranță, cel dintîi oraș din lume în materie de teatru. Faptul se datora unor foarte mari actori și excepționalului regizor Max Reinhardt. Acesta conducea două dintre numeroasele instituții dramatice ale capitalei Germaniei : „Deutsches Theater“ și „Grosses Schauspielhaus“. În primul se organizau spectacole potrivite pentru o sală modestă ca dimensiuni spațiale, cu piese clasice germane (Goethe, Schiller etc.) și cu unele străine asemănătoare. Acolo am văzut, între altele, partea

a doua a lui *Faust*, care nu știu dacă se reprezintă undeva în afara Germaniei, și *Kean* (prelucrare după opera cu același nume a lui Dumas). Rolul titular al acesteia din urmă a fost jucat de marele actor Albert Bassermann, specializat, dacă pot spune așa, în personaje cu o psihologie complexă de mare finețe. Celălalt teatru condus de Reinhardt era instalat într-un fost circ, a cărui arenă enormă a fost transformată în scenă. Sala însăși era extraordinar de spațioasă : avea circa 5 000 de locuri. Totul se preta la spectacole de proporții grandioase. Mi-amintesc, ca și cum ar fi fost ieri, reprezentațiile organizate cu *Neguțătorul din Veneția* și *Regele Lear*, care m-au zguduit pur și simplu. Numai la Moscova am avut emoții întrucîtva asemănătoare, dar nu de aceeași forță, la „Teatrul de Artă", care și după moartea lui Stanislavski se menținea la cea mai mare înălțime artistică. Dealtfel, în ce privește îndrăzneala, bine înțeleasă, fiindcă era bine condusă de minți nu numai geniale, ci și, lucru, poate, mai important, de o pregătire profesională cu totul ieșită din comun, marele regizor rus părea a fi un emul al lui Reinhardt, fără să pot preciza dacă unul, indiferent care, ar fi învățat ceva de la celălalt în sensul didactic al termenului. La spectacolul cu *Neguțătorul din Veneția*, cu Werner Krauss în rolul principal — acest extraordinar actor a ajuns a fi cunoscut și la noi prin filme celebre — scena părea o Veneție completă în miniatură. În *Regele Lear*, cu același actor în rolul titular, scena nebuniei nefericitului bătrîn în pădurea bătută de ploaie și furtună se desfășura cu aceeași fantezie.

Dispunînd de timp liber, întrucît, afară de cursuri și seminarii, numai pregătirea lucrării despre teoriile lingvistice ale lui Vossler figura în programul meu de muncă științifică, frecventam și sălile de concert și, în special, pe cele de operă, pe acestea, înainte de toate, pentru a cunoaște, ca să zic așa, la fața locului, pe Richard Wagner. Am făcut și două călătorii scurte, dar rodnice. Una la Hamburg, unde m-a impresionat puternic măreția portului, sporită de estuarul, de 18 kilometri, al Elbei, cealaltă la Dresda, orașul cu numeroase monumente arhitectonice, cu celebra lui „Galerie de

artă“, întemeiată în 1722, una dintre cele mai valoroase colecţii de pictură din lume, comori unice, cred, de porţelanuri, cristaluri, mobilă rară etc., toate instalate în aşa-numitul „Zwinger“, care, după umila mea părere, poate concura, din punct de vedere arhitectonic, cu vestitele Versailles şi Trianon.

La începutul lui iulie, ultima lună a semestrului de vară, a venit la Berlin şi soţia mea. Cînd am plecat din Iaşi, ne înţelesesem să ne... separăm, pentru a face economii, mai ales că era vorba de o separaţie de scurtă durată. Eu îi scriam foarte des, la Buzău, în familia ei, unde se dusese ca să nu stea singură la Iaşi. În scrisorile mele îi vorbeam despre „distracţiile“ amintite în paginile precedente. Ideea de a nu mai aştepta întoarcerea mea şi de a mă urma la terminarea semestrului, i-a sugerat-o, după spusele sale, soacra mea, motivînd-o tocmai cu informaţiile date de mine : „Dacă e aşa de frumos pe acolo, de ce să nu fiţi, măcar o lună, împreună ?“ În ce măsură soţia mea avea nevoie de un îndemn din afară, rămîne de discutat. Fapt este că a venit, şi eu n-am regretat. Am relatat acest detaliu socotindu-l interesant sub aspect psihologic. Soţia mea a obţinut cele trei vize de tranzit necesare călătoriei (poloneză, cehoslovacă şi germană), într-o singură dimineaţă. La fel de uşor i s-a aprobat cererea de a lua cu dînsa bani româneşti. Acest amănunt prezintă o mare importanţă, aparent curioasă, prin faptul că-mi oferă prilejul să informez pe cititori despre criza economică din Germania acelei epoci. Moneda naţională se deprecia văzînd cu ochii, de la o zi la alta. Ţara noastră emitea atunci bancnote de cîte 1 000, 500 şi 100 de lei. Pe la mijlocul lui iulie, aproximativ vorbind, pentru 500 de lei obţineam 1 900 000 de mărci. Pare incredibil, dar spun adevărul... adevărat ; a doua zi, aproape dublul acestei sume. Şi cum existau foarte multe bilete de bancă vechi, care circulau încă, se întîmpla ca pentru sume mari să fie nevoie de o servietă, dacă nu cumva de o valiză. Populaţia Berlinului (ca şi aceea a Germaniei întregi) privea, bineînţeles de la distanţa la care mă găseam eu faţă de ea, cu răbdare, dacă nu cu sînge rece, lucrurile. Aceasta, numai aparent. Sînt convins că

majoritatea ei, alcătuită din muncitori de toate categoriile suferea cumplit, dar, dat fiind spiritul de disciplină în care era educată, nu-şi manifesta nemulţumirea prin acţiuni propriu-zise, cel puţin n-am luat eu cunoştinţă de ele, ceea ce nu înseamnează că nu se produceau.

În primele zile ale lui august am părăsit Berlinul, dar nu spre a ne întoarce în ţară, ci pentru a da curs invitaţiei lui Spitzer de a petrece cîteva zile în vila sa de la Pörtschach am Wörthersee (din Austria, provincia Carintia).

Drumul Berlin — München l-am făcut cu clasa a II-a a unui tren accelerat, prima dată, care a avut urmare peste mulţi ani, în Germania, fiindcă, chiar pentru noi, oameni mai degrabă săraci, costa atunci foarte puţin. Pe peronul gării München, în aşteptarea trenului care trebuia să ne ducă mai departe, am avut intuiţia, vagă, fireşte, a stării de spirit cauzate de criza economică. La Berlin cumpărasem un număr de cărţi şi două valize de carton presat. Pe o bancă, trei domni, modeşti după îmbrăcăminte, văzînd bagajul nostru şi fiind siguri că sîntem străini — căci vorbeam româneşte — au exclamat cu ciudă, destul de tare, ca să auzim : *Das sind die Spitzbuben Deutschlands !* Noi, ca reprezentanţi ai altor popoare, toate bogate şi de aceea gata să „prade" (*Spitzbube* înseamnă „pungaş") pe bieţii germani ! Să nu uităm că în 1923 partidul naţional-socialist al lui Hitler exista deja şi-şi avea sediul central la München. Vila amintită era singura avere care îi mai rămăsese lui Spitzer în urma profundelor schimbări, de toate felurile, produse de război. Fiind încă *Privat-Dozent*, adică nesalariat (primea numai cota-parte din taxele studenţeşti), s-a gîndit, ca să poată trăi omeneşte, la organizarea unor cursuri postuniversitare, cum le numim noi astăzi, în vila sa, care, graţie spaţiului (avea circa 20 de încăperi, cele mai multe mari şi foarte mari), a adăpostit pe cursanţi, toţi filologi din ţările scandinave, singurele neatinse sau mai puţin atinse de criză : ei aveau acolo locuinţă, masă şi „şcoală", plus... vilegiatură — în peisajul cvasimontan, cu lacul Wörther, la care proprietarul vilei avea acces direct.

Vilegiatură am făcut și noi în cele 5-6 zile petrecute acolo, şi nu numai în sensul material al termenului. Căci ne-am bucurat de compania lui Spitzer și a familiei sale, am stat de vorbă cu unii dintre participanții la cursuri — cîțiva veniseră cu soțiile — și cu un prieten și coleg al lui de studenție de la Viena, Giovanni Maver, care ținea cursanților lecții de slavistică. Întîmplarea a făcut să-l pot cunoaşte pe Spitzer într-o ipostază cu unele trăsături noi, oarecum nebănuite. Într-o seară a primit în gazdă, cu plată, căci mai avea loc, o pereche tînără. Doamna era neobișnuit de distinsă și — am constatat a doua zi — la fel de cultivată. Seara am asistat, aș spune cu emoție estetică, la o discuție despre literatură și artă în general la un nivel cu totul ridicat. Prietenul meu era, bineînțeles, superior, poate chiar mult doamnei, dar și ea putea face față, cum a și făcut, cu destul succes într-o asemenea împrejurare. Spitzer avea, de obicei, vervă, mai cu seamă cînd polemiza. De astă dată, s-a întrecut pe sine însuși. Am înțeles ușor de ce. Partenera sa era nu numai inteligentă și cultivată, ci și foarte frumoasă. Eu îi priveam și îi ascultam pe amîndoi cu... toți ochii și cu toate urechile, cum aș fi făcut, dacă era cazul, la cel mai extraordinar spectacol teatral. Mi-a făcut şi i-a făcut mare plăcere, cînd, după terminarea duelului estetic, care a durat aproape o oră, i-am comunicat impresiile mele, insistînd deopotrivă de mult asupra calităților, printre ele în primul rînd frumusețea, ale doamnei.

Întorși la Iași, ne-am reluat ocupațiile întrerupte cîteva luni. Gîndul meu era să-mi continuu pregătirea de romanist și la Paris. În lingvistica romanică, nemții erau, cum am arătat în alt loc, superiori francezilor (am în vedere, în primul rînd, cuprinderea întregului domeniu al limbilor romanice). La Paris aveam însă posibilitatea să cunosc direct geografia lingvistică prin creatorul ei, care era Jules Gilliéron, „director de studii" la „École Pratique des Hautes-Études". Tot acolo lucra, la aceeaşi instituție și la Collège de France, Antoine Meillet, elevul și, într-un anumit sens, succesorul lui Ferdinand de Saussure, întemeietorul școlii lingvistice franceze („sociologice", cum i-am spus, mai tîrziu, eu,

călcînd pe urmele altora). Meillet era socotit atunci, pe drept cuvînt, cel mai mare lingvist al epocii. Mai întîi, din cauza extinderii puţin obişnuite a cîmpului ştiinţific pe care îl cultiva. Era un indoeuropenist aproape general, dacă pot spune aşa : afară de greacă şi latină, cărora le-a consacrat şi cărţi, nu numai studii, articole etc., stăpînea deopotrivă de bine uneltele necesare pentru cultivarea limbilor germanice — şi acestea cercetate în lucrări speciale sau de ansamblu — şi a limbii armene, cu privire la care trecea drept cel mai autorizat cunoscător. Aş mai aminti pe Ferdinand Brunot, autorul monumentalei *Istorii a limbii franceze:* zece sau douăsprezece volume ale acestei opere unice au fost întocmite de el însuşi (restul, pînă la ultimul, care este, mi se pare, al XVIII-lea, se datoreşte elevilor săi).

La Paris, viaţa nu era însă ieftină, ca în Germania, şi ceea ce mi-ar fi rămas din salariul meu după plata suplinitorului nu mi-ar fi ajuns nici mie singur. Statul nostru înfiinţase acolo, curînd după război, o aşa-zisă „şcoală română“, sub conducerea lui N. Iorga. Alta, similară, fusese întemeiată, la Roma, cu V. Pârvan ca director. De fapt, amîndouă erau cămine, în care „elevii“, toţi licenţiaţi, aveau locuinţa şi luau sau puteau lua mesele. Nu pot să nu fac o comparaţie între aceste două şcoli, aceasta dintr-un punct de vedere general, aş zice, cu oarecare exagerare, filozofic sau de concepţie. Cei doi rectori se deosebeau mult între ei, sub toate aspectele. Iorga era, incontestabil, genial, aş adăuga, gen Hasdeu, extrem de original şi, mai ales, personal, în tot ce făcea. Stăpînit de ideea că Parisul este un oraş primejdios din punct de vedere educativ — să nu uităm că pînă la primul război mondial, el a fost un admirator fervent al culturii germane — a crezut că poate feri pe elevii şcolii sale de „corupţia“ acestui centru internaţional, instalînd-o... departe de Paris, şi anume la Fontenay-aux-Roses. Bineînţeles că „pensionarii“ şcolii făceau zilnic drumul pînă la Paris, unde frecventau cursuri de specialitate, lucrau în biblioteci etc. Numai noaptea stăteau la şcoală, şi, cum se ştie, dacă este ca cineva, tînăr sau mai puţin tînăr, să se... „strice“, el se poate strica foarte bine şi... ziua. Mi-amintesc, fără

să vreau, că guvernul Marghiloman, instituit în 1918 după pacea de la Buftea, a venit cu o reformă radicală a învățămîntului, operă a lui Simion Mehedinți, care, ca „semănătorist“ prin temperament și formație, deși elev favorit al lui Maiorescu, a crezut, la fel cu Iorga, că orașul, fie și de 15-20 000 de locuitori, „strică“ pe viitorii învățători, și de aceea voia ca școlile normale, care pregăteau cadre didactice pentru clasele elementare, să se înființeze la țară, iar elevii lor să fie toți copii de țărani. Pârvan, care nu era deloc genial, a procedat „gospodărește“, adică realist. A construit la Roma binecunoscuta pînă astăzi „Accademia di Romania“, o capodoperă arhitectonică — aceasta pe deasupra ! — cu camere pentru „elevi“, care, cînd erau căsătoriți, își puteau aduce acolo soțiile, cu tot ce trebuie pentru confort, cu o foarte frumoasă sală de lectură etc. În asemenea condiții, pensionarii acestei școli au putut, în general, lucra mai bine decît colegii lor de la Paris, ceea ce se vede concret din publicațiile ambelor instituții, toate cu lucrările la care erau obligați membrii lor în timpul celor doi ani de studii. Ca să termin cu aceste informații, trebuie să mai arăt că la Paris erau trimiși, pe baza recomandării Facultăților de Litere ale celor patru universități românești, viitori specialiști în istorie literară și istorie politică modernă, iar la Roma, absolvenții secțiilor de Filologie clasică și de Istorie veche (cu Arheologia și Epigrafia corespunzătoare). O singură excepție, cel puțin singura cunoscută de mine, celebră însă : G. Călinescu, deși n-a studiat la București nici una dintre aceste ultime discipline, a fost membru al școlii de la Roma.

Eu am fost recomandat de Facultatea de Litere ieșeană pentru Paris, prin octombrie 1923, curînd după întoarcerea mea din Germania. În urma recomandării m-am prezentat la Ministerul Educației Naționale, Direcția generală a învățămîntului superior, spre a afla ce trebuie făcut pentru realizarea propunerii forului competent. Directorul, Const. Kirițescu, m-a trimis la Iorga, motivînd aceasta prin „dreptul“ pe care îl avea directorul școlii de a decide „în ultimă instanță“. Eu mi-am manifestat deschis mirarea, căci, după normele legale,

autoritatea supremă era ministerul. Kirițescu a dat a înțelege, foarte clar dealtminteri, că în cazul de față situația se prezintă altfel, dată fiind personalitatea excepțională a directorului școlii de la Paris. M-am dus, în urma indicațiilor date, la redacția ziarului *Neamul românesc*, singurul loc unde mă putea primi Iorga. Convorbirea, foarte grăbită din partea lui, a durat cinci, șase minute, cu o apreciere favorabilă despre mine, pe care o reproduc aproape textual : „Bine că văd și un om cuminte de la Iași !" Calificativul mi se potrivea, deși interlocutorul meu îi dădea alt sens. După cum se știe, *Viața românească* îl „ataca" adesea, în momentul acela, dacă țin bine minte, în problema *Istoriei Imperiului otoman*, opera lui Iorga, criticată serios de un mare turcolog german (Brockelmann), care îi reproșa, între altele, că a scris istoria unui popor fără a-i cunoaște limba.

Întors la Iași, am așteptat un timp scrisoarea, promisă, în legătură cu plecarea mea la Paris. Neprimind-o, m-am adresat lui Iorga în scris. Pînă la urmă, după o polemică prin corespondență, mi s-a respins cererea, perfect îndreptățită legal vorbind, de a fi primit ca membru al școlii de la Fontenay-aux-Roses. Corespondența respectivă a devenit publică acum doi ani, cînd am publicat-o într-un număr al revistei *Manuscriptum*. Argumentul cel mai puternic, acesta decisiv, adus de Iorga în sprijinul neacceptării mele, a fost acesta : deoarece am studiat după războiul nostru contra Germaniei la două universități germane, mi-am „umilit țara" și, în consecință, el, cu mare răspundere — nu știu cine i-o ceruse sau i-o impusese — în materie de demnitate națională, nu mă poate primi. Răspunsul meu, la acest argument, a fost extrem de clar și de simplu. La Universitatea din Bonn au studiat în 1921-1922, cînd mă găseam și eu acolo, un număr de circa 12-15 studenți, veniți din țări cu veche tradiție universitară, care — amănunt extrem de important în cazul de față — au fost atacate și invadate de Germania : Franța și Belgia, precum și cam tot atîția din Anglia. La scrisoarea mea, în care îi comunicam acest fapt și totodată îl întrebam cum poate un român, îm-

pins de necesități obiective, să se specializeze la un nivel mai ridicat, dacă în Germania își umilește țara, iar în Franța nu se poate duce pe cont propriu, din lipsă de bani, Iorga a răspuns, ca și în alte împrejurări, că la vîrsta sa nu primește lecții de la nimeni.

Acest incident a avut, pentru moment, și alte consecințe. Lucrarea mea de toponimie românească începuse să se tipărească la Bonn, în editura Kurt Schroeder, cum am arătat mai înainte. În 1924 a avut loc la noi un congres internațional de studii bizantine, organizat de Iorga, în calitate de președinte al comitetului însărcinat cu pregătirea și desfășurarea lui. La acest congres n-au fost invitați specialiștii germani, deși ei nu erau prin nimic inferiori colegilor francezi sau englezi. Și aceasta, pentru motive asemănătoare cu cele invocate de Iorga în legătură cu neacceptarea mea ca membru al Școlii române din Paris. Opinia publică germană s-a sesizat și a reacționat în diverse chipuri. În ce mă privește — și de aici am pornit discuția — am fost în primejdie să nu mi se mai publice lucrarea amintită. Într-adevăr, editorul Schroeder mi-a trimis o scrisoare, cu data de 25 martie 1924, prin care mă anunța că, date fiind împrejurările, prezentate sumar de mine, nu se mai consideră obligat s-o publice, deși tipărirea ei începuse. O descriere amănunțită a acestei întîmplări am făcut eu în *Arhiva*, XXXI, 1924, p. 134-138, sub titlul *Șovinism cultural*. Din fericire, Meyer-Lübke, conducătorul științific al colecției în care urma să apară *Rumänische Toponomastik*, ajutat, cu siguranță, și de Spitzer, bun diplomat în probleme de acest fel, a convins pe editor să renunțe la hotărîrea sa, îndreptățită, firește din punct de vedere național.

Nu-mi rămînea acum altă posibilitate de a mă duce la Paris decît obținerea dreptului de a mi se acorda schimbul valutar avantajos pentru cei ce făceau studii de specialitate în Franța, și anume : 600 de franci pe lună pentru 900 de lei. Dar și de astă dată a trebuit să lupt, din păcate prin mijloace pe care le condamn sincer. Președintele comisiei ministeriale însărcinate cu rezolvarea cererilor de această natură era C. Kirițescu, director general, acum, al învățămîntului superior, cu

care avusesem în 1919 un conflict. (L-am povestit într-o pagină precedentă.) Dosarul meu, întocmit din timp, tocmai pentru a putea sosi la Paris în preajma începerii activității universitare, era pus, pentru... totdeauna, la fund, așa că nu-i venea niciodată rîndul să fie luat în discuție. După o așteptare de cîteva luni, am făcut și eu apel la... obiceiul pămîntului. M-a ajutat fratele meu, învățătorul, prin N. N. Săveanu, șeful organizației liberale de la Focșani și, dacă țin bine minte, președinte atunci al Camerei Deputaților. Demersul, ca să nu spun „ordinul", acestuia, a fost ascultat, și în primele zile ale lui ianuarie 1925, mă găseam, împreună cu soția, la Paris.

Între timp se produsese în viața mea științifică un eveniment foarte important mai cu seamă prin consecințele lui mai îndepărtate. Într-o scrisoare de pe la sfîrșitul anului 1923 sau începutul celui următor, Leo Spitzer îmi spunea că m-a propus (și am fost acceptat) colaborator la volumul omagial în curs de pregătire, consacrat unui apreciat lingvist german (Wilhelm Streitberg). Tema articolului pe care urma să-l scriu era *Starea actuală a lingvisticii romanice*, potrivit profilului general al întregii lucrări, care a apărut în 1924 sub titlul *Starea (actuală) și problemele lingvisticii.* Propunerea lui Spitzer a fost determinată de împrejurări care îl priveau, înainte de toate, pe el însuși. Responsabilii volumului s-au gîndit, în primul rînd, la el pentru capitolul privitor la lingvistica romanică și de aceea i s-au adresat lui, care era foarte, dacă nu cel mai indicat să-l scrie. Deoarece era în așteptarea unei „chemări", adică a numirii ca profesor — continua să fie tot numai *Privat-Dozent* — la vreo universitate, a preferat să propună pe altcineva, ca să nu stîrnească animozități, inevitabile în situația dată : fiind vorba de starea „actuală" a lingvisticii romanice, ar fi trebuit să prezinte și să facă aprecieri asupra diverselor curente sau școli, adică asupra reprezentanților acestora. Ca să evite acest lucru, m-a recomandat pe mine. Știa că la Bonn mă inițiasem destul de bine în geografia lingvistică, între altele și pentru a fi de folos profesorului meu A. Philippide, care, neavînd la Iași nici o lucrare a lui

Gilliéron, mă rugase să-i fac rezumate, însoţite de citate mai caracteristice din cărţile importante ale acestuia. Dealtfel, publicasem în *Arhiva* un articol despre „Atlasul lingvistic al Franţei". Ştia de asemenea că la Berlin, în cadrul seminarului pentru „avansaţi" al profesorului M. L. Wagner, susţinusem o lucrare despre *Teoriile lingvistice ale lui Karl Vossler*. Cunoşteam, deci, destul de bine două dintre cele trei direcţii principale existente în lingvistica romanică din momentul acela. Nu eram prea străin nici de a treia dintre ele, reprezentată, printre alţii, de romaniştii francezi (Charles Bally, A. Sechehaye, Ferdinand Brunot), elevi direcţi sau indirecţi, ai lui Ferdinand de Saussure, a cărui doctrină se impunea s-o prezint, spre a face posibilă înţelegerea modului cum şi-au însuşit-o şi au aplicat-o succesorii lui romanişti. Şi cum Saussure a fost indoeuropenist, a trebuit să vorbesc şi despre A. Meillet, primul şi cel mai strălucit elev al său, ca indoeuropenist, şi J. Vendryes, tot indoeuropenist, dar şi autor, la fel ca Meillet, de lucrări aparţinînd lingvisticii generale.

Am acceptat, bineînţeles, cu bucurie, dar şi cu teamă, invitaţia, consecinţă a propunerii făcute de Spitzer, de a colabora la volumul omagial amintit mai înainte, întocmind studiul *Der heutige Stand der romanischen Sprachwissenschaft* (v. *Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für Wilhelm Streitberg*, Heidelberg, 1924, p. 585-621). S-au publicat foarte numeroase recenzii despre această lucrare în întregimea ei. În multe s-a vorbit, bineînţeles, şi despre contribuţia mea. Dată fiind animozitatea, sinonimă adesea cu ostilitatea, nu numai a romaniştilor, faţă de Vossler, prezentarea favorabilă a teoriilor acestora n-a putut să placă majorităţii recenzenţilor. Iată cîteva exemple : „sugestivă ; articolul lui Iordan se prezintă mai degrabă ca o propagandă pentru lingvistica idealistă" [= a lui Vossler] ; „Iordan valorifică sugestiile lui Vossler" ; „descriere luminoasă a direcţiilor reprezentate Vossler, Gilliéron, Bally, Meillet ş. a. Istorismul neogramaticilor, al lui Meyer-Lübke şi Saussure este reprezentat prea pe scurt". În schimb, A. Meillet, străin de luptele

romaniştilor (şi nu numai ale lor), îmi laudă „lărgimea de vederi şi imparţialitatea".

Deoarece admiratorii prea entuziaşti ai lingvisticii „moderne", foarte numeroşi, la noi, printre lingviştii tineri şi mai puţin tineri, văd în mine un duşman al „noutăţilor", îmi permit să reproduc dintr-o carte recentă consacrată lui Ferdinand de Saussure, părintele lingvisticii „înaintate", următorul pasaj: „Afară de membrii «Şcolii geneveze», îndeosebi Bally şi Sechehaye, trebuie remarcaţi cei ai Cercurilor lingvistice de la Praga şi Copenhaga, care şi-au însuşit ideile lui Saussure de pe la 1920 încoace. Din acest punct de vedere, lingvişti ca R. Jakobson şi N. S. Trubetskoy, Hjelmslev şi Bröndal, precum şi alţi puţini cercetători, ca Iorgu Iordan în România, reprezintă tocmai pe aceia care au dobîndit un loc proeminent în dezvoltarea lingvisticii moderne". (E. F. K. Koerner, *Ferdinand de Saussure*, Braunschweig, 1973, p. 11.)

Încurajat de primirea favorabilă a acestui studiu, m-am hotărît să-l amplific, nu numai prin prezentarea în detaliu a tuturor curentelor lingvistice, cu aprecieri critice de asemenea dezvoltate, ci şi prin îmbogăţirea bibliografiei, în sensul că m-am silit să înregistrez tot sau aproape tot ce s-a scris în legătură cu problema supusă cercetării. Cele 38 de pagini din 1924 au devenit, peste opt ani, aproape 500, sub forma unei cărţi, despre care va fi vorba în alt capitol.

2. LA PARIS

În una dintre primele zile ale lui ianuarie 1925 am sosit în „Oraşul lumină", cum i se spunea, de mult, capitalei Franţei, admirat şi dorit de foartă multe lume, dar şi hulit de unii oameni, din diverse motive, majoritatea, cu siguranţă, strict personale, adică subiective, şi de aceea neîntemeiate. Era o dimineaţă senină, aproape călduţă, ca la început de primăvară la noi. Aerul proaspăt, pe care îl respiram aproape cu lăcomie, după o călătorie lungă, zi şi noapte în tren, m-a înviorat în aşa măsură, încît a avut un efect i-aş spune miraculos asu-

pra stării mele de spirit. Cele trei semestre petrecute în Germania îmi confirmaseră pe deplin impresiile, căpătate prin lecturi și prin stagiul de două luni din vara lui 1911, de care am vorbit în primul volum, impresii, toate, cît se poate de favorabile. La aceasta s-a adăugat, fără nici o îndoială, dar și fără să-mi dau seama, urmele lăsate de luptele politice din epoca neutralității noastre (1914—1916), în legătură cu participarea României la războiul dezlănțuit de Germania. Deși „neutralist", din instinct, dar și din spirit antimilitarist, au existat momente, numeroase, cînd mă manifestam într-un mod care ar fi putut îndreptăți, într-o anumită măsură, pe unii dintre susținătorii intrării în război alături de „Aliați", să mă califice drept „germanofil". Ei bine, în ciuda acestei situații, primul sentiment care s-a trezit în mine din momentul coborîrii din tren la Gare de l'Est a fost de „eliberare". Vreau să spun că am simțit aproape fizicește că mă găsesc într-o țară „liberă", cu oameni care pot vorbi și scrie, pot să se comporte, oricînd și oriunde, în deplină libertate. Respirația fizică de care aminteam mai sus se confunda cu respirația spirituală. Aprecierile acestea au nevoie totuși de un corectiv. În primul volum, punînd față în față concepția *Vieții românești*, de fapt a lui Ibrăileanu, cu aceea a lui Iorga, am arătat, lucru dealtfel cunoscut, dar nu totdeauna recunoscut, că „germanofilii" politici erau „francofili" spirituali, și invers. Revista ieșeană pleda pentru participarea României la război alături de Puterile Centrale, dar apăra cultura franceză împotriva lui Iorga, care o considera dăunătoare pentru noi (cel puțin în ce privește literatura și unele moravuri), pleda însă politic pentru Franța. Mi-am amintit atunci de butada, cu aspect paradoxal, a unui francez, devenit, după război, ieșean, prin căsătoria cu o romîncă din familia lui V. Conta. După vreun an, doi, începînd să cunoască bine pe concetățenii mei — avea relații mai ales cu francofilii, fiindcă locuia în aceeași casă cu un cumnat, profesor universitar, admirator, fără spirit critic, a tot ce era franțuzesc — acest francez, om obișnuit, dar interesant și plin de curiozitatea de a vedea și a înțelege, mi-a spus : „Am ajuns la convingerea că cei mai serioși fran-

cofili din Iași sînt... germanofilii". Eu făceam parte, după dînsul, din această categorie, și la Paris i-am dat dreptate.

Ca și la Bonn, am căutat o gazdă, cu care să ne putem înțelege în sensul dorit de noi, și anume să trăim ca acasă, pregătind, înainte de toate, mesele și tot ce mai trebuie pentru viața materială singuri, fără a depinde de alții. Cu ajutorul unor compatrioți, care studiau la Paris, am avut norocul, cu totul nesperat, să găsim un apartament, cu două camere și bucătărie, în cartierul Alésia, la o depărtare de circa jumătate de oră de Sorbona. Posesoarea apartamentului, o domnișoară în vîrstă, pleca pentru vreun an în Portugalia și, cum nu voia să renunțe la el, căci înțelegea să revină la Paris, a fost la fel de încîntată ca și noi să ni-l cedeze în condiții acceptabile pentru ambele părți. N-am avut trebuință de nimic în plus în ce privește gospodăria propriu-zisă. Merită să dau o scurtă informație despre acest apartament din Parisul anului 1925. Pentru iluminatul camerei de dormit se foloseau lămpi cu petrol. Sufrageria era, chipurile, mai avansată : avea gaz aerian. Pe noi, care, în bietul oraș moldovenesc, care erau Iașii, aveam lumină electrică, nu ne-a deranjat în nici un fel această situație. Dacă am înregistrat-o, am vrut numai să remarc spiritul conservator în materie de tehnică al francezilor, care, cum știe oricine, au fost, din punct de vedere intelectual, multă vreme, cel mai avansat popor. Cazul acesta nu era unic. Celebra Bibliotecă Națională nu avea instalație pentru lumina electrică, din teamă de... scurtcircuite. De aceea, iarna, de pe la 4° d.a., nu se mai putea lucra cum trebuie acolo.

Încă un amănunt, care vorbește în același sens, și anume rămînerea în urmă în materie de confort. La Berlin, desigur și în alte orașe, nu numaidecît mari, ale Germaniei, locatarii aceleiași case aveau, absolut toți, chei nu numai la ușa de intrare în apartamentul lor, ci și la ușa principală, unică, a întregii clădiri. În modul acesta, fiecare putea pleca de acasă și se putea întoarce, oricît de tîrziu, fără să deranjeze pe nimeni, și mai ales pe portar, care avea treabă toată ziua, și noaptea se odihnea. La Paris, ca să poți intra în casă, după o anumită oră mai tîrzie, cînd ușa principală era încuiată, trebuia să

suni și să spui *cordon, s'il vous plaît !* Portarul se trezea din somn și trăgea cordonul, adică descuia oarecum automat ușa, fără să se dea jos din pat. Chiar dacă adormea repede, întîmplarea se repeta de mai multe ori de-a lungul nopții, ceea ce însemna pentru bietul salariat un adevărat chin, care nu dispărea cu totul prin deprinderea de-a lungul timpului cu situația aceasta, după mine inumană.

Ca să termin cu detaliile de acest ordin în sens larg, voi spune numai că ne-am adaptat ușor la modul de viață parizian. Deși veneam dintr-un oraș românesc de provincie, cu foarte puține mașini — ca să mă refer numai la unul dintre aspectele exterioare, de ordin strict material — n-am avut dificultăți de adaptare nici măcar în ce privește zgomotul străzii. Dealtfel, locuința noastră se găsea într-un fel de impas sau fundac, considerat din punctul de vedere al extinderii, surprinzător de liniștit într-o metropolă ca Parisul. Trebuie să adaug, lucru ușor de înțeles pentru oricine, că acum cincizeci de ani circulația în acest mare oraș era relativ suportabilă pentru pietoni. Aprovizionarea cu cele necesare vieții cotidiene era extrem de lesnicioasă. Magazine cu lucruri de mîncare se întîlneau la tot pasul, de o mare bogăție și varietate. Elementele principale, în primul rînd, pîinea și carnea, impresionau plăcut chiar estetic vorbind : cea dintîi prin mulțimea sorturilor, bine cunoscute și apreciate de oricine a trăit la Paris fie și numai cîteva zile, cealaltă prin aspectul extrem de îngrijit în ce privește nu numai curățenia, exemplară, ca la farmacie, ci și prin faptul că, spre a ușura satisfacerea tuturor cerințelor, era pregătită dinainte după necesitățile concrete ale gospodinelor, care, acasă, n-aveau altceva de făcut decît să spele „piesa" cumpărată și s-o pună în tigaie sau la grătar. În felul acesta, meniul unui dejun chiar complicat nu cerea pentru realizarea lui concretă mai mult de o oră sau o oră și jumătate. Aprovizionarea din timp cu o cantitate mare de alimente era de prisos, fiindcă magazinele erau deschise și în prima zi de Paști pînă la amiază. Am insistat asupra acestor lucruri atît de banale, pentru că am văzut în ele unele dintre numeroasele trăsături caracteristice ale civilizației autentice.

M-am înscris, cam tîrziu, după două luni de la încerea activității universitare, dar s-a putut, ba chiar a rebuit, fiindcă altfel nu aveam dreptul să audiez cursuile, în aceleași condiții ca la Bonn, alături de studenții ropriu-ziși, plătind taxele reglementare, toate pentru 'acultate. Organizarea învățămîntului superior francez se eosebea în multe privințe de a celui german. Nu existau privat-docenți", în schimb, asimilați oarecum cu aceșia, prin locul ocupat în ierarhia didactică, erau confeențiarii *(maîtres de conférences)*. Profesorii propriu-ziși iu difereau de cei germani decît prin denumire : titulari i agregați în Franța, ordinari și extraordinari în Gernania. O a patra categorie, specific franceză, o constiuiau așa-numiții *chargés de cours*, existenți și în Italia *incaricati)*, mai greu de definit. Judecînd după cazul lui Mario Roques, romanist foarte cunoscut, se pare că acești însărcinați cu cursuri" nu aveau titlul de doctor și de ceea nu puteau fi nici măcar agregați. Cred însă că și un profesor putea să fie *chargé de cours*, cînd o disciplină oarecare nu avea încă titular și necesitățile ei trebuiau acoperite. Dar aceasta era o situație numai de fapt.

Calitatea de student al Facultății de Litere îmi dădea dreptul să urmez cursuri nu numai la „École pratique des Hautes-Études", care era un fel de anexă autonomă a Sorbonei, ci și la „École des langues orientales vivantes". Pregătirea științifică la nivel înalt nu se făcea la Facultatea de Litere, a cărei menire principală, de fapt chiar exclusivă, era formarea de cadre pentru învățămîntul secundar. Fac această afirmație bazîndu-mă pe propria experiență. Dacă foarte multe cursuri aveau o ținută științifică ireproșabilă, seminariile mi s-au părut, în majoritatea cazurilor, destul de elementare. Pot cita, în acest sens, pe acela al unui foarte apreciat romanist, cunoscut mai ales ca etimolog, care, la seminarii, făcea analize lingvistice obișnuite pe bază de texte. Obligațiile didactice ale sorbonarzilor erau numeroase și grele : ore multe, teoretice și practice, teme date pentru acasă studenților, pe care le discutau după ce le corectau etc. Așa se explică, între altele, valoarea învățămîntului mediu francez. Din această cauză, mulți profesori celebri „fugeau" de Sorbona, preferînd „Hautes-Études", unde munca pro-

priu-zis didactică le lua foarte puțin timp, încît puteau lucra bine științific atît pentru dînșii, cît și pentru „doctoranzii“ lor : toți studenții acestei școli erau licențiați. Cînd meritele unui profesor erau neobișnuit de mari, se întîmpla, mai totdeauna, ca el să fie numit la „Collège de France“, unde ținea, de fapt, „conferințe“, nu cursuri propriu-zise, în sensul că avea deplină libertate să-și aleagă temele și să le trateze cum i se părea lui mai potrivit. La aceasta se adăuga numărul extrem de redus al orelor (30 pe an), pe care erau obligați să le țină. A. Meillet, de pildă, cel mai mare lingvist atunci, nu numai al Franței, era „director de studii“ la „Hautes-Études“, cu două ore pe săptămînă, și profesor la „Collège de France“.

Eu am frecventat toate aceste patru instituții de învățămînt superior amintite aici. La Facultatea de Litere, cursul de Istorie a limbii franceze, profesat de Ferdinand Brunot, care era și decanul ei, o mare personalitate, nu numai științifică, dar și civică, dacă pot spune așa, și aceasta, nu în primul rînd fiindcă era primarul *faubourg*-ului Sèvres. Era de o seriozitate și o punctualitate exemplare. Își ținea lecțiile (de două ore, cu pauză) la 2° d.a. în amfiteatrul Louis Léger, dacă nu mă înșel. Cînd ornicul de perete din sala de curs bătea o dată, se deschidea ușa cabinetului său, la a doua bătaie el se așeza în fotoliu și începea să vorbească (de fapt, mai mult citea, cum nu era posibil altminteri, dat fiind conținutul bogat în fapte al expunerii). Punctuali erau absolut toți profesorii, cu excepția unuia, pe care eu îl „scuzam“, în glumă, cu ajutorul uneia dintre specialitățile sale, care era Limba română : spuneam că s-a... molipsit de la compatrioții noștri, al căror idiom îl cunoștea bine.

Impresie, la fel de puternică, a făcut asupra mea Henri Hauvette, profesorul de Istorie a literaturii italiene, care își fixase cursul la o oră incomodă pentru mine (1°30′ d.a.), ceea ce nu m-a împiedicat să fiu absolut totdeauna prezent în sala respectivă. Mă atrăgeau stăpînirea perfectă a materiei și prezentarea ei într-un ton oarecum familiar, la nivelul cel mai înalt. Tema cursului audiat de mine a fost Renașterea italiană, pe care o cunoștea ca nimeni altul și din cercetările proprii, datorită numeroaselor călătorii de studiu, în primul rînd la Florența. Se mișca în

Italia secolului al XV-lea cu aceeași libertate și familiaritate ca la Paris. Cunoștea pas cu pas, casă cu casă, locurile importante din punctul de vedere al problemei tratate, începînd cu Florența și continuînd cu celelalte „cetăți“ toscane și italienești în general. În vacanța de vară a anului 1925, am petrecut și eu vreo șase săptămîni în acest oraș unic și pot spune că am căutat să identific, cu ajutorul notelor luate la cursul său, toate aspectele caracteristice pentru epoca studiată de el. Era și un cercetător extrem de serios. Și dacă *Istoria literaturii italiene*, publicată într-o colecție consacrată literaturilor europene, care se adresa unui public ceva mai larg, reprezenta, în linii mari, cursurile sale, alte cărți, ca cele despre Dante, Boccaccio, Ariosto, toate masive, făceau autoritate printre specialiști.

O situație aparte, în multe privințe, avea la Sorbona Mario Roques, amintit ceva mai înainte. Acest mare erudit nu avea doctoratul și de aceea era numai *chargé de cours*. Pregătise parțial o teză din domeniul limbii române, și anume editarea *Paliei de la Orăștie*, cu studiul filologic și lingvistic al acestei scrieri vechi românești. Din cauza ocupațiilor multiple n-a reușit să publice decît o parte a textului. Specialitatea sa la Sorbona era Filologia română. Statul nostru, bucuros că un profesor francez se ocupă de limba română, a pus la dispoziție fondurile necesare pentru crearea unui „Institut de Filologie română“, pe care l-a susținut bănește prin salarizarea directorului, asimilat cu un profesor universitar titular și prin constituirea unei biblioteci. Nu știu în ce consta concret activitatea didactică a directorului. Cînd am participat, imediat după sosire, la prima „lecție“ a lui, de fapt o ședință de seminar „superior“, am ascultat comunicarea unui compatriot, al cărui nume nu l-am reținut, și nici despre ce a vorbit nu mai țin minte. La sfîrșit, profesorul se adresează celor prezenți în modul următor : „Trebuie să profităm de prezența la Paris a domnului Iordan și să-l rugăm să țină o conferință despre toponimia românească“. (Redau conținutul celor spuse.) Spre sfîrșitul anului precedent apăruse, la Bonn, prima parte din cartea mea *Rumänische Toponomastik*, pe care el, ca director al marii reviste *Romania*, o primise. (Cred că la

fel a procedat și cu „conferențiarul“ amintit aici.) Bineînțeles că am acceptat, pe de o parte flatat că mi se face această onoare, pe de alta însă intrigat... de metoda de lucru a directorului Institutului, care, de fapt, punea pe alții să lucreze, idee, în sine, minunată, dar aplicată destul de ciudat. Prezentarea cărții mele — căci asta am făcut în realitate —, împreună cu discuțiile respective, a durat două ședințe.

Mario Roques profesa și la alte instituții pariziene de învățămînt superior. Era director de studii la „Hautes-Études“, profesor la „Școala de limbi orientale vii“, precum și la „Școala normală superioară“. Din cauza economiilor bugetare, impuse de necesitățile generale, multe și grele după război, această instituție rămăsese cu foarte puțini profesori (trei sau patru), printre ei Mario Roques. I-am audiat lecțiile de la „Hautes-Études“, cu tema „Fonetica istorică a limbilor romanice“, foarte erudite și inteligent prezentate. Era la curent cu toate noutățile, fiindcă la revista amintită veneau nu numai toate sau mai toate publicațiile periodice — acestea în schimb — ci și nenumărate cărți și studii de lingvistică romanică în vederea recenzării lor. Recunosc, deschis și bucuros, că am învățat nu numai multe lucruri pe care nu le știam, ci și, înainte de toate, metoda de tratare critică a lor. Căci profesorul era foarte inteligent și avea o logică ireproșabilă, adică franțuzească. La „Școala de limbi orientale vii“ preda Româna și Albaneza. În ce privește pe cea dintîi, cît am stat eu la Paris (pînă la terminarea anului universitar), făcea analize literare, pornind de la schițele humoristice și satirice ale lui Caragiale, autor care îl atrăgea, nu se putea să nu-l atragă, dată fiind afinitatea electivă dintre dînșii. Cursul de Albaneză era un fel de introducere, de nivel mediu, în cunoașterea științifică a acestei limbi.

Din cauza acestor patru posturi, la care se adăuga funcția de secretar al Biroului Internațional al Muncii, cu sediul la Geneva (director era socialistul Albert Thomas), Mario Roques lipsea destul de des, uneori vreme mai îndelungată, de la cursurile sale. Cu toate acestea era nu numai apreciat ci și stimat ca profesor, grație calită-

ţilor sale deosebite care au reieşit, sper, din cele arătate pînă aici. Autoritatea sa se datora, în mare măsură, şi funcţiei de director al revistei *Romania*, după *Revue des langues romanes*, cel mai vechi periodic de filologie romanică. Dirija şi colecţia de „Texte vechi franceze" (ediţii filologice ale operelor literare medievale). Românii veniţi la Paris pentru desăvîrşirea studiilor, cînd îşi alegeau pentru teza de doctorat o temă de lingvistică românească, îl aveau conducător ştiinţific, cum zicem noi astăzi, pe Mario Roques. Este cazul lui Alexandru Rosetti, de pildă.

La „Hautes-Études" era director de studii şi Jules Gilliéron, creatorul geografiei lingvistice, o personalitate puternică şi extrem de originală. Era elveţian de limbă franceză (originar din cantonul Valais, unde poseda, adică posedase, căci o vînduse, ca să poată trăi omeneşte, o mică proprietate). Avea înfăţişare şi, în multe privinţe, chiar comportare de ţăran simplu, modest şi foarte plăcut. Fiziceşte era aproape un colos : înalt, voinic, puţintel obez, din care cauză se mişca destul de greu şi era, sau mai mult părea greoi chiar în prezentarea cursului. Avea, dealtfel, aproape 70 de ani atunci. Polemist acerb, prin temperament, dar şi din necesitate, ca să se apere. „Atlasul lingvistic al Franţei", opera lui personală (numai ancheta n-a făcut-o el), cea dintîi lucrare de ansamblu, grandioasă ca proporţii, în materie, a fost primită, de cvasiunanimitatea romaniştilor francezi, cu adevărată ostilitate. La fel, studiile sale bazate pe „Atlas". În schimb, specialiştii străini, cei mai mulţi, au fost, adesea, entuziasmaţi şi au devenit, destui dintre dînşii, lingvişti-geografi. Alături de aceştia au stat A. Meillet, indoeuropenist, care a susţinut, cu marea lui autoritate ştiinţifică, noua disciplină, acceptată şi cultivată, pînă la urmă, în toate ţările unde se lucrează serios în domeniul lingvisticii.

La prima lecţie (în sala Gaston Paris) am constatat, foarte surprins, că avea numai vreo zece participanţi. După ce i-am cunoscut, mirarea mea a dispărut. Ceea ce am spus despre modul cum a fost primit „Atlasul" se reflecta perfect în această slabă participare şi, fapt mai semnificativ, în compoziţia ei... geografică. Vreo patru, cinci erau elveţieni, elevi, la Berna şi Zürich, ai lui Karl Jaberg, respectiv Jakob Jud, ei înşişi discipoli, iluştri, ai

lui Gilliéron. La aceștia se adăugau Jeři Kuriłowicz, polonez, devenit nu prea tîrziu unul dintre marii lingviști contemporani, un rus, al cărui nume nu l-am reținut, Pauline Taylor (din S.U.A.) și, în sfîrșit, un francez (G. Goughenheim), ajuns spre sfîrșitul carierei sale didactice, profesor la Sorbona. Înainte de a intra în sala de curs, m-am prezentat lui Gilliéron, în cancelaria unde aștepta ora fixată pentru lecție. Și-a amintit de mine, pentru că îi trimisesem un exemplar din articolul meu despre *Starea actuală a lingvisticii romanice*. Auditoriul, prezentat mai sus, stătea de o parte și de alta a unei mese dreptunghiulare. Singurul loc liber era la unul dintre capetele mesei (celălalt era rezervat profesorului). Gilliéron și-a început lecția în felul următor: „La capătul acestei mese se află un domn care a scris despre mine că, în dragostea mea de părinte al geografiei lingvistice, am exagerat meritele ei..." Pe măsură ce avansa în expunere, ridica tonul și părea din ce în ce mai mînios. În realitate, se simțea ușor că aprecierile mele, privite în general, îi făcuseră plăcere, fiindcă erau foarte favorabile. Cursul său era, de fapt, o polemică. Se războia cu toată lumea, începînd cu „foneticștii", care susțineau că toate modificările suferite de sunetele limbii — în cazul de față, franceza — sînt produsul unui proces pur mecanic, fără nici o legătură cu psihicul vorbitorilor. Polemica era violentă ca ton, dar perfect urbană ca expresie. Deoarece „foneticștii" erau mai ales reprezentanți ai neogramaticismului german — cel mai des pomenit era Eugen Herzog, elev al lui W. Meyer-Lübke — cînd și cînd combaterea, bogată în ironie, a adversarului se termina cu întrebarea, în limba germană „De ce nu?!" *(Warum denn nicht?!*, cu *ch* pronunțat *ș*.) Îi plăcea să se adreseze celor prezenți spre a le afla părerea într-o chestiune oarecare. Kuriłowicz era cel mai activ în această colaborare cu profesorul.

Mie mi-a cîștigat, din primul moment, admirația și simpatia profundă această personalitate cu totul aparte care a fost Jules Gilliéron. Cred că a funcționat, într-o anumită măsură, afinitatea electivă. Simplitatea, modestia, sinceritatea și celelalte calități ale sale, specifice pentru psihologia țăranilor autentici, mă atrăgeau și mă cuce-

reau, fiindcă ele corespundeau propriului meu ideal uman. Sentimentele mele au găsit ecou în sufletul lui, cum mi-am putut da seama destul de curînd după ce ne-am cunoscut. Așa se explică, între altele, faptul, cu totul excepțional la Paris, că l-am vizitat, împreună cu soția, acasă la el. Locuia în *faubourg*-ul Levallois-Perret, extrem de modest : apartamentul său se compunea din două camere, cu dependințele necesare, aproape sărăcăcios mobilate. Nu s-a jenat absolut deloc să ne primească, împreună cu doamna Gilliéron, care îi semăna leit în ce privește modestia și simplitatea. Și aceasta, fiindcă amîndoi erau oameni adevărați. În timpul vizitei am aflat, între altele, un lucru extrem de caracteristic pentru psihologia acestui mare revoluționar al lingvisticii contemporane. În mai 1922, Meyer-Lübke s-a oprit la Paris, în drum spre Madrid, unde urma să țină conferințe. A vizitat pe diverși confrați, printre ei și pe Gilliéron. În primul moment, acesta n-a vrut să-l primească. De ce ? Marele romanist de la Bonn, elvețian, ca și Gilliéron, semnase, în 1914, după izbucnirea războiului, provocat de Germania, celebrul „Memoriu“ al celor 93 de savanți germani, în care se justifica agresiunea contra Franței și Belgiei. Vizita a avut totuși loc, dar în condiții penibile. Doamna Gilliéron n-a participat la întîlnirea celor doi lingviști, dar din camera alăturată, unde stătea, și-a dat ușor seama de modul cum s-au petrecut lucrurile. În jumătatea de oră, cît a durat vizita, a vorbit aproape numai Meyer-Lübke. Gilliéron răspundea prin monosilabe : *oui* sau *non*, după caz. Așadar, aceeași intransigență și rigoare în aprecierea oamenilor ca și în aceea a concepțiilor și metodelor științifice, indiferent, aș zice, de justețea cauzei susținute.

Că eu m-am simțit foarte aproape de Gilliéron, înainte de toate, ca om, mi s-a părut de la început aproape inevitabil, datorită, cum am mai spus, „țărăniei“ noastre. La fel s-au petrecut lucrurile însă și cu Leo Spitzer, care i-a fost elev la Paris înainte de primul război mondial. A publicat, împreună cu E. Gamillscheg, un studiu de geografie lingvistică, dedicat părintelui acesteia. Atașamentul profund al unuia față de celălalt era așa de puternic, încît Gilliéron l-a invitat pe Spitzer, într-o vară,

la proprietatea sa din Valais. De astă dată a funcţionat, cred, legea psihologică a contrariilor : ţăranul elveţian s-a îndrăgostit de rafinatul citadin vienez, şi acesta, la rîndul său, a răspuns cu aceeaşi măsură. Lui Spitzer îi plăcea Gilliéron şi din motive de ordin pur intelectual. L-a comparat odată, dacă nu mă înşel, cu expresioniştii din domeniul literaturii şi al artei în general, pornind pe de o parte de la spiritul revoluţionar al doctrinei lui lingvistice, pe de alta, de la modul de a o prezenta, în sens strict stilistic. Cred că marele meu prieten, cînd a aflat că mă duc la Paris pentru studii, îl va fi informat pe Gilliéron despre acest lucru şi îi va fi vorbit favorabil despre mine. Aşa s-ar explica, cel puţin la început de tot, buna primire de care m-am bucurat din partea lui.

Celălalt mare lingvist al Franţei din vremea aceea, de alte proporţii, superioare în unele privinţe, a fost Antoine Meillet, director de studii la „Hautes-Études“ şi profesor la „Collège de France“ unde i-am urmat cursul de „Teorie a vocabularului“, ţinut în condiţii exterioare identice cu cele arătate în cazul lui Gilliéron : auditoriul, nu mai numeros decît al acestuia, sta grupat în jurul unei mese şi asculta expunerea făcută de acest savant, firav la trup, cu înfăţişare hieratică, vorbind cu ochii închişi, ţinuţi, aparent, aşa, chiar cînd trebuia să citească unele exemple de pe însemnările făcute acasă. Ceea ce impresiona, înainte de toate, la Meillet erau stăpînirea desăvîrşită, în toate sensurile, a materiei, care, prin faptele studiate, aparţinea unui adevărat univers lingvistic (prin extinderea şi varietatea lor), şi perfecta logică a demonstraţiei. Participanţii la cursul lui, pe care nu i-am cunoscut personal, ca în cazul lui Gilliéron, nu erau totdeauna aceiaşi. Mulţi se găseau la Paris, pentru scurtă vreme, veniţi nu numai din numeroase ţări europene, ci şi din alte continente, mai toţi specialişti sau profesori reputaţi, şi ţineau să-l vadă şi să-l audă la faţa locului. Meillet ştia acest lucru şi, afară de posibilitatea de a sta de vorbă cu ei chiar la catedră, le oferea şi pe aceea de a-i primi la *jour fixe*-ul său ştiinţific, de joi seara, acasă la dînsul. (Am fost şi eu acolo de cîteva ori.) Am avut bucuria să-l revăd, peste un an, în ţară la noi, unde a fost invitat să ţină conferinţe. A venit şi la Iaşi. L-a găzduit, şi din

ıdmirație respectuoasă, dar și din cauză că la hotel n-ar 'i avut o cameră, nu luxoasă, ci... cuviincioasă, Gh. Brăianu, profesorul de Istorie universală, care îl cunoscuse a Paris. Eu eram atunci profesor suplinitor la catedra de Filologie romanică și în această calitate, ca și în aceea de ost elev al oaspetelui, am participat la una dintre me.ele oferite lui de gazdă. Cu acest prilej am putut sta le vorbă ceva mai mult decît la Universitate, cu prilejul :onferinței, și l-am informat cu privire la activitatea mea lidactică și științifică. Spre a-l face cunoscut unui cerc nai larg de intelectuali, am publicat un articol în ziarul ocal *Opinia*. După moartea lui (1936), am făcut o comuıicare la Academia Română, intitulată „Un lingvist so'iolog : Antoine Meillet (1866—1936)", care i-a plăcut nult lui N. Iorga, în primul rînd fiindcă era vorba de ın savant, într-adevăr, foarte mare, *francez*.

Aș mai avea de spus cîte ceva despre unii profesori ıle căror cursuri sau seminarii le-am urmat cu folos. La ,Școala de limbi orientale vii" am audiat, regulat și cu :oată seriozitatea, lecțiile de limba turcă, ținute de '. Deny, un foarte apreciat turcolog, autor al unei ceebre (și masive) *Grammaire de la langue turque*. Deprinesem destul de bine, mai ales singur — nici nu se putea ıltminteri — alfabetul arab, cu eforturi mari și prelun;ite, din cauza dificultăților extraordinare pe care le pre:enta prin faptul că nu se lega în organul meu aperceptiv le nimic nu înrudit, dar nici măcar apropiat. Exercițiul leprinderii îmi plăcea într-un fel oarecare : cînd reușeam ă descifrez ori să scriu ceva mai complicat, aveam bucu'ia succesului. Bineînțeles că, îndată ce, din cauze exte'ioare, am început a pierde contactul cu această scriere... ıieroglifică, am uitat-o cu aceeași ușurință cu care uită 'opiii, aceștia avînd însă avantajul că și învață ușor.

La Sorbona am frecventat regulat seminariile de italiană (cu lectorul Rosa) și de spaniolă (cu A. Viñas). Acesta din urmă era un om foarte interesant. Deși tînăr, ıvea deja o catedră la Universitatea din Sevilla. Deoarece ›regătea o lucrare de amploare despre relațiile dintre Spania și Franța în epoca lui Ludovic al XIV-lea, trebuia ă consulte o serie nesfîrșită de documente, în sens larg, nai numeroase în arhivele franceze decît în cele spaniole

Și cum șederea la Paris cerea cheltuială — de la guvernul țării sale nu primea nici un ajutor bănesc — s-a angajat ca simplu lector. Îmi sună și acum în minte motivarea, de ordin economic, a hotărîrii lui : *para ganar dinero* („pentru a cîștiga bani"). M-am simțit atras de el, avea „farmecul" obișnuit al spaniolilor — și am stat adesea de vorbă cu el, între altele, despre situația politică din Spania, care se afla atunci sub dictatura lui Alfons al XIII-lea și a primului său ministru Primo de Rivera. Trei ani mai tîrziu m-am bucurat mult întîlnindu-l, întîmplător, la Madrid, unde, grație lui, am putut vedea unele lucruri extrem de interesante, inaccesibile, în principiu, printre ele celebra „Casa de Pilato", monument (nu ca dimensiuni, ci ca artă) arhitectonic aș zice unic, în genul lui, cu interioare la aceeași înălțime artistică. Apropo de dictatură : se găsea atunci la Paris, în exil, și Unamuno, pe care l-am văzut o dată la ședința de comunicări a „Societății de studii latine". Stătea pe un scaun, retras într-un colț, tăcut și concentrat în sine. Părea pe deasupra un om foarte oarecare, cu înfățișarea tristă și îmbătrînit, judecînd după căruntețea părului și a bărbii, înainte de vreme.

La Școala normală superioară m-am dus, de cîteva ori, pentru Mario Roques, pe care nu-l prea găseam, și, mai cu seamă, pentru J. Vendryes, un mare filolog clasic și totodată lingvist reputat, autor, în această ultimă calitate, al unei cărți foarte bune de lingvistică generală (*Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*, apărută în celebra colecție „L'évolution de l'humanité"). A fost elevul lui Meillet și, indirect, prin acesta, al lui Saussure, cărora le făcea cu adevărat cinste, nu numai ca savant, ci și ca om. N-am văzut, sub nici o formă, tipuri de gali, dar, cu ajutorul lecturilor, aveam destul de clar înainte chipul lor. Profesorul Vendryes mi se părea descins direct dintr-un luptător din vremea cuceririi Galiei de către Cezar, înainte de toate prin mustață (vestita *moustache gauloise*).

Aș mai aminti, în sfîrșit, tot în treacăt, pe J. Bédier, profesor la „Collège de France", o mare autoritate în domeniul așa-ziselor *chansons de geste* (model, foarte cunoscut, *La Chanson de Roland*). Se pare că astăzi teoria lui cu privire la modul cum au luat naștere aceste poeme

eroice nu mai este acceptată ca la apariția grandioasei lui opere *Les légendes épiques* (în patru volume), care a făcut, cum se zice, epocă, și nu numai atunci. Alte două volume sînt consacrate capodoperei genului : mă refer la *Cîntecul lui Roland* deja amintit. Deoarece era filolog, adică istoric literar, Bédier a fost membru al Academiei Franceze, ceea ce lingvistul Meillet n-a putut fi, mulțumindu-se cu titlul de „membru al Institutului (Franței)", adică al „Academiei de Inscripții și de Litere (frumoase)", una dintre cele cinci unități alcătuitoare ale „Institutului Franței". (Pe două le-am pomenit chiar acum. Celelalte trei sînt : Academia de Științe [Exacte], Academia de Medicină și Academia de Științe morale și politice.)

Și soția mea a fost un fel de studentă. A frecventat, regulat și cu destul succes, cursurile de limbă și civilizație franceză organizate de binecunoscuta instituție „Alliance Française". Cînd a terminat ciclul la care se înscrisese, a obținut, întocmai ca toți ceilalți cursanți, diploma de rigoare. Și-a îmbogățit și precizat cunoștințele de limbă franceză, pe care o studiase în cei șase ani de „școală normală", cu adaosul, aproape în întregime nou, al celor despre civilizație, în sensul larg al termenului.

La Paris am cunoscut pe viitorii mei confrați și prieteni : Al. Rosetti și Al. Graur, care veniseră acolo înaintea mea, pentru mai mulți ani, în vederea obținerii titlului de doctor (primul, în Lingvistica romanică, de fapt, judecînd după cele două teze, în Lingvistica românească, celălalt în „Filologia clasică", adică tot în Lingvistică). Se înțelege că ei nu s-au limitat la materiile legate direct de tema viitoarei lor teze. Posibilitățile de a se pregăti în multe direcții erau, în capitala Franței, foarte numeroase, cum rezultă, parțial, din informațiile date pînă aici cu privire la studiile mele. Astfel Al. Rosetti s-a inițiat foarte serios în Fonetică, mai ales în cea experimentală (sau, cum îi mai spun sau îi spuneau unii, instrumentală), lucrînd în laboratorul respectiv al abatelui Rousselot, creatorul, de fapt, al acestei discipline. Nu pot uita un amănunt, foarte semnificativ pentru psihologia de *moqueur* bine cunoscută a francezului. Auzisem și eu din țară, în treacăt chiar de la A. Philippide, care, la cursu-

rile și în lucrările sale, acorda o mare atenție foneticii, despre acest preot, mare om de știință, și eram curios măcar să-l văd, din moment ce mă găseam la Paris, unde trăia și lucra. De unde era să știu că se prăpădise cu foarte puțină vreme înainte de... descinderea mea în capitala Franței ? Răspunsul dat de portar la întrebarea despre sala unde pot găsi pe cel căutat de mine, suna, aproximativ, cam așa : „Dacă țineți numaidecît să-l vedeți, vă pot da toate indicațiile despre cimitirul și locul din cimitir, unde a fost înmormîntat !" Rosetti a audiat, la fel cu Graur, și diverse cursuri la „École pratique des Hautes-Études". În această calitate a întocmit lucrarea, bine cunoscută și apreciată, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, cu care a obținut titlul de „elev diplomat". (Tot așa Graur, cu studiul *I et V en latin*.) Pe Rosetti l-am văzut întîi, fără să știu cine e, la cursul de „Teorie a vocabularului" ținut de Meillet la „Collège de France". Mi-a atras atenția înfățișarea sa de „domn" (în limbajul meu familiar, nu numai ca copil, spuneam de „boier"). De aceea mi se părea curios că se ocupă de lucruri atît de serioase și chiar grele, cum este lingvistica. Era un punct de vedere evident greșit, dar foarte explicabil, dacă ținem seamă de împrejurările din vremea aceea de la noi. Am aflat destul de repede cine este și într-o după-amiază, destul de tîrzie — intrasem deja în primăvară — l-am văzut examinînd atent vitrina librăriei de pe Saint-Michel, la colțul din dreapta al intrării la Sorbona, foarte bine aprovizionată, și astăzi, în publicații de lingvistică și filologie. În felul acesta ne-am cunoscut, el începînd, imediat după „prezentare", cu mulțumiri pentru recenzia despre studiul său *Colindele religioase la români*, apărută în *Viața românească*.

În timpul șederii mele la Paris s-a constituit „Société de linguistique romane". Inițiativa au luat-o A. Terracher și O. Bloch, elevi, în primul rînd, ai lui Gilliéron (cu teze de doctorat de geografie lingvistică). Deoarece unul dintre ei știa că Rosetti și eu sîntem la Paris, ne-a propus să aderăm la această societate cu caracter internațional, ceea ce noi, bineînțeles, am acceptat bucuroși. Am devenit astfel membri fondatori ai ei. Eu însumi am colaborat chiar la primul număr al organului ei publicistic *Revue*

de linguistique romane, cu un articol intitulat *Un catéchisme étymologique*, în care prezentam și comentam studiul lui Spitzer *Aus der Werkstatt des Etymologen*. Întîmplarea, norocoasă pentru mine, a făcut ca în același an (1925) să ia ființă, la München, *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* și să fiu invitat de întemeietorul ei să colaborez, foarte probabil în urma recomandării făcute de Meyer-Lübke — dealtfel, în 1924 apăruse, cum am arătat într-o pagină precedentă, partea întîi a lucrării mele *Rumänische Toponomastik*. Am scris un articol despre cercetările din domeniul toponimiei noastre, publicat în primul număr al revistei citate. Nu pot să nu mă opresc puțin asupra acestor „întîmplări" și să nu le comentez, din fugă, mai ales că ele se leagă strîns de altele, amintite deja și foarte asemănătoare, în sensul că și ele reprezintă aspecte ale activității mele științifice pe plan european. Toate sînt consecințe, aș zice firești, adică logice, ale faptului că împrejurările m-au ajutat să fac studii de specialitate peste graniță, ceea ce însemnează contact științific cu oamenii din alte țări și, prin ei, cu mijloacele obișnuite de a te face cunoscut. Fără aceasta, posibilitățile mele, multe, puține, cîte erau, de a mă dezvolta n-ar fi putut fi valorificate în aceeași măsură.

Parisul nu era numai o mare metropolă științifică în sensul larg al termenului. Faima și gloria lui au făcut-o, într-un grad superior, celelalte realizări concrete ale culturii, mult mai accesibile decît știința propriu-zisă : muzeele, teatrele și atîtea alte instituții, al căror conținut se adresează nu numai minții oamenilor, ci și sufletului lor. În cele șapte luni petrecute acolo am fost un „elev" al acestora deopotrivă de curios și de harnic ca și al școlilor pe care le-am frecventat. La „Louvre" mă duceam, împreună cu soția, cam de două ori pe lună, duminica, și stăteam multe ceasuri de fiecare dată. Eram tînăr, sănătos și voinic, ca să pot umbla, fără senzația de oboseală, de la etaj la etaj și din sală în sală, fără ghid propriu-zis, cu gîndul de a mă lăsa în voia impresiilor produse de simpla contemplare a operelor de artă. Acasă, după vizită, consultam, de obicei, un „Baedecker", spre a mă putea orienta, sumar, bineînțeles, în biografia și cronologia artiștilor și a-mi lămuri anumite aprecieri personale cu

ajutorul „specialiştilor“. Cu riscul de a greşi sau, mai rău, de a stîrni, poate, zîmbetele cunoscătorilor, voi schița cîteva comentarii.

Ceea ce m-a izbit la început şi, mai ales, în continuare, după ce i-am vizitat toate sălile, a fost bogăţia extraordinară, însoţită de o varietate la fel de mare, a colecţiilor acestui muzeu. Constatarea a fost, pentru moment, neaşteptată. Știam, destul de vag, că Franța n-a avut nici prea numeroși și nici prea străluciţi artiști plastici, mai cu seamă în comparaţie cu Italia sau, dacă ne referim exclusiv la pictură, cu Țările de Jos (în accepţia veche a acestei denumiri). Mai știam că Leonardo da Vinci, de pildă, a fost, într-un fel, pictorul *en titre* al lui Francisc I sau că diverși regi francezi, printre ei Ludovic al XIV-lea, cel mai strălucit, s-au silit să fie „la înălţime“ și din punctul de vedere al artei. Cu toate acestea, fără Napoleon, cuceritor în toate sensurile, al ţărilor pe care le-a invadat și, în parte, le-a stăpînit, muzeul n-ar fi devenit depozitarul acestei uriașe bogăţii artistice.

În ciuda formaţiei mele ştiinţifice, de nuanţă filologică în sens foarte larg, „antichităţile“ m-au interesat şi m-au atras mai puţin decît pictura și sculptura din epoci mai apropiate de a noastră, iar dintre acestea două, în mai mare măsură prima, în contradicţie oarecum cu sensibilitatea mea mult mai accentuată, în cazul picturii, faţă de desen, adică de forme și contururi, decît faţă de colorit. Dintre sculpturi, m-au impresionat puternic *Victoria din Samotrake* și *Venus din Milo.* De aceea le priveam și le admiram de fiecare dată. A doua era și foarte avantajos așezată, spre a fi văzută de la distanţă, ceea ce contribuia la sporirea efectului estetic. Una îmi impunea mai ales prin măreție (nu ca dimensiune) și prin impresia de mișcare în zbor, dacă pot spune așa. Cealaltă mă impresiona prin perfecțiunea formelor și ca întruchipare desăvîrșită a frumuseții feminine. În ce privește pictura, impresiile au fost, firește, mult mai numeroase, mai variate și mai vii. Chipurile omenești pictate trăiesc oarecum concret, chiar cînd artistul nu este de primul rang, spre deosebire de cele sculptate, care mi se par destul de reci și atunci cînd autorul lor este un Michelangelo. Am reținut pentru totdeauna diverse detalii, pe care le prezint, cu

toată modestia cerută de situaţia unui neiniţiat. De pildă, opulenţa tipurilor, masculine şi mai ales feminine ale lui Rubens, foarte bine reprezentat atît cantitativ, cît şi calitativ, fineţea neobişnuită a portretelor lui Van Dyck, robusteţea şi realismul celor ale lui Rembrandt (în majoritate, grupuri masculine), asemănarea extraordinară, care merge uneori pînă aproape de confuzie, a femeilor şi bărbaţilor lui Leonardo (mă gîndesc, înainte de toate, la *Sfînta Familie*), fluiditatea picturilor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (gen Fragonard), în sfîrşit, Delacroix şi impresioniştii, aceştia asemănători prin idealul lor de artă şi totuşi foarte diferiţi unul de altul. Un fel de descoperire am făcut oprindu-mă uimit în faţa portretului unei ţigănci. Uimirea a fost provocată de măiestria artistică, dar şi de faptul că autorul, Frans Hals, îmi era cu totul necunoscut. Dealtfel, în măsura în care nu greşesc, despre alţi olandezi, care nu-i sînt superiori, se vorbeşte mai mult decît despre el. Cînd am vizitat Olanda, cu prilejul festivităţilor organizate la a 150-a aniversare a Academiei acestei ţări (1958), am vizitat oraşul Haarlem, unde s-a născut şi a trăit acest mare pictor, ca să văd muzeul care îi poartă numele şi păstrează cele mai multe pînze ale sale.

Dintre celelalte instituţii muzeale pariziene amintesc, din fugă, mai întîi, fiindcă se leagă prin conţinut de precedentele, pe cea consacrată operei lui Rodin, acest Michelangelo modern. Îl compar cu uriaşul Renaşterii, pornind de la dimensiunile statuilor sale, mai toate deasupra mediei şi, într-o oarecare măsură, de la talentul lui puţin obişnuit. Un muzeu cu totul aparte, poate nu numai la Paris şi în Franţa, este Carnavalet, o adevărată istorie social-politică a multor secole prezentată prin piese de tot felul : mobilă, unelte, ziare, foi volante, afişe, caricaturi etc. Un vizitator asiduu şi atent îşi completează cunoştinţele istorice, pe care le are, şi, în plus, şi le limpezeşte sau, după caz, le adînceşte, poate, pentru întreaga viaţă. Nu-i necesară cine ştie ce fantazie pentru ca, de-a lungul vizitei în sălile acestui muzeu, să ai impresia clară că trăieşti, o clipă, evenimentele fixate, de cele mai multe ori, sub imperiul emoţiei produse de ele, în documentele epocii în care s-au petrecut.

Viața teatrală era atunci, la Paris, superioară celei de la Berlin, privită din punctul de vedere al bogăției și al varietății, nu însă și din acela al calității. Sub acest ultim aspect, capitala Germaniei se situa la un nivel mai ridicat. Mai întîi, oricît s-ar părea de curios, la prima vedere numai, concepția și tehnica oamenilor de teatru germani erau mai avansate, oarecum chiar revoluționare. Mă refer, înainte de toate, la Reinhardt, despre care am vorbit într-o pagină precedentă. Curiozitatea constă în faptul că, în ce privește politica, de pildă, lucrurile se prezintă invers. Poate că tocmai aici, sau și aici, trebuie căutat izvorul atitudinii de avangardă, pe care o întîlnim și în alte domenii ale vieții culturale din Germania, de pildă în literatură, în artă, în filozofie, adesea chiar în unele discipline științifice. Francezii, revoluționari în politică, sînt tradiționaliști și, adesea, conservatori în celelalte manifestări ale spiritului. Ca să revin la teatru, singurul care se apropia, prin curaj, de cel german era așa-zisa „Maison de l'Oeuvre" (sau, poate, „Théâtre de l'Oeuvre"), de sub conducerea lui Lugné Poe. Mai înainte fusese Antoine, propagandistul unui teatru de avangardă. (Îmi lipsește informația cu privire la raporturile de filiație dintre teatrul acestuia și acela al lui Lugné Poe.) Că el făcea o figură aparte în viața teatrală a Parisului, rezulta limpede din cîteva lucruri de ordin exterior. În primul rînd, localul era de o mare modestie în toate privințele : un edificiu oarecare, cu sala de spectacol extrem de sobră și, amănunt semnificativ, cu foarte puține locuri (cîteva sute, dacă nu mă înșală memoria). De cîte ori am fost acolo sala era destul de goală. Aceasta dovedește că, încă de la început, conducătorul teatrului n-a contat pe un public prea numeros. O bună parte — n-aș putea preciza cît anume — a biletelor de intrare se puneau gratuit la dispoziția amatorilor. Eu n-am plătit niciodată intrarea, făcînd parte dintre invitați. „Concurența" venea, în primul rînd, de la teatrele bulevardiere, multe și totdeauna pline, unde, în treacăt zis, se puteau vedea și spectacole bune, artistic vorbind. Aceste teatre concurau, într-o măsură, firește, mai redusă, și pe cele „oficiale" : Comedia Franceză și „Odéon"-ul.

Pentru o apreciere mai aproape de adevăr a acestei
.ituații trebuie să nu uităm că la Paris se aflau în orice
ınotimp un mare număr de străini, foarte mulți veniți să
e distreze, ca să nu spun și să petreacă. Sînt convins că
ın contingent apreciabil al publicului care frecventa tea-
rele bulevardiere se recruta dintre oamenii „în trecere“
ɔrin capitala Franței, destui, cu siguranță, chiar francezi
veniți din provincie. Directorii respectivi știau acest lu-
:ru foarte bine și-și organizau spectacolele în consecință,
ncepînd cu repertoriul și terminînd — e un fel de a
vorbi — cu actorii. Am fost o singură dată la un specta-
:ol „bulevardier“, care nu mi-a displăcut, poate și pen-
ru că rolul feminin principal îl deținea Elvira Popescu,
:eea ce, dealtfel, m-a și determinat să-l văd. (Pe eroină,
'omâncă — și trebuia să fie romancă ! — o chema Maica
3rătianu. Dată fiind atitudinea mea politică, mi-a plăcut
:ă se numea așa !) Un spectacol foarte serios, la un tea-
ru tot „de pe bulevard“, a fost *Idiotul*, după romanul lui
Dostoevski. Rolul titular, jucat de un actor excelent, al
:ărui nume l-am uitat, m-a impresionat puternic : am avut
entimentul că așa a fost, în realitate, prințul Mîșkin. Par-
enera lui, dansatoare excelentă, Ida Rubinstein, s-a trans-
'ormat ocazional în actriță, fiindcă a dorit ea acest lucru,
i directorul teatrului (sau autorul dramatizării) a ținut
ă-i satisfacă dorința. (Așa se vorbea... în culise și de
ıcolo... în stradă, de unde am auzit și eu acest cancan.)

Ca să mă întorc la „Maison de l'Oeuvre“, trebuie să
pun cîteva cuvinte despre spectacolul cel mai impresio-
ıant pe care l-am văzut la Paris. Se juca *Profesiunea
doamnei Warren* de Bernard Shaw. Cînd s-a ridicat, la un
noment dat, cortina, am uitat pur și simplu că mă găsesc
a teatru, deși vedeam, fără să vreau, pe vecini și o parte
din sală. Pe scenă, o femeie foarte oarecare, ca aspect ex-
:erior, se mișca, gesticula și vorbea cu o naturalețe extra-
ɔrdinară, încît, o clipă, am vrut să întreb pe spectatorul
de lîngă mine unde sîntem și cine-i femeia, nu de pe
scenă, ci din camera ei de acasă. Era celebra și foarte ma-
'ea actriță Suzanne Desprès, deținătoarea rolului titular.
O cunoșteam după nume, fusese și prin țara noastră, dar
n-o văzusem niciodată pînă atunci. Dată fiind reputația
sa, pe deplin meritată, mă așteptam, de fapt, mi-o închi-

puiam ca pe o femeie la înălţimea profesiunii sale, înţeleasă în mod curent, ca să nu spun vulgar : foarte frumoasă, foarte luxoasă, foarte cochetă etc., etc. La fel cu compatrioata ei Cléo de Mérode, pe care o... cunoşteam numai din fotografii. Și aceasta a venit cu o trupă franceză la Bucureşti, unde un ministru (conservator !) s-a îndrăgostit în așa măsură de dînsa, încît a lăsat toate baltă şi s-a dus după ea la Paris. Cît a stat şi ce-a făcut acolo, interesează mai puţin, şi nici n-aş putea spune, fiindcă nu ştiu. Revenind la spectacolul cu Suzanne Desprès, trebuie să arăt că şi jocul partenerilor ei a fost deopotrivă de natural şi de simplu. Am înţeles atunci în ce consta avangardismul teatrului condus de Lugné Poe. Era, de fapt, un protest, manifestat prin acţiune, nu prin vorbe, contra „tradiţiei" exagerate, respectată mai mult decît trebuie, la „Casa lui Molière", cum i se spunea şi i se mai spune Comediei Franceze.

Am asistat şi la un spectacol al acesteia. Se juca *Raţa sălbatică* de Ibsen. Impresia a fost, în general, destul de favorabilă. Actorii au „declamat" mai puţin decît de obicei sau decît mă aşteptam eu, bazat pe reputaţia, dealtfel, întemeiată, în bună măsură, a actorilor francezi, de la care — prin profesori — au învăţat şi ai noştri, cei din secolul trecut şi mulţi, printre ei unii mari, din primele decenii ale celui actual. Cum se ştie, drama lui Ibsen se termină cu o sinucidere. N-am înţeles prea bine, nici după ce am revăzut piesa în ţară, cauzele acestui act desperat. (Ca să fiu sincer, cum sînt totdeauna, uneori fără... necesitate, la fel de neclară mi se pare, în ce priveşte cauza adevărată, şi sinuciderea eroului din *Pescăruşul* lui Cehov. Apropierea dintre aceste două piese se justifică prin ceea ce urmează.) Aveam, soţia şi eu, locuri la „galerie", după terminologia noastră, de fapt la ultimul balcon, în primul rînd de scaune, aşa că se putea nu numai auzi, ci şi vedea foarte bine ce se petrecea pe scenă. Coborînd treptele, foarte numeroase, luxos „îmbrăcate" şi iluminate, am ajuns, la un moment dat, în spatele unui grup, doamne şi domni, de o mare eleganţă, care ieşiseră dintr-o lojă. Cînd ne-am apropiat de ei, am auzit pe una dintre doamne exclamînd, foarte convinsă : *Ça, c'est pour les Russes* ! Observaţia mi s-a pă-

rut nu numai justă, ci şi de o mare fineţe, încît îmi venea s-o... felicit.

„Odéon"-ul, deşi teatru oficial (aşa cred), la fel cu Comedia Franceză, era ceva mai puţin tradiţionalist decît aceasta, poate datorită directorului de atunci, celebrul actor Gémier. Am văzut acolo *Burghezul gentilom*, cu acesta în rolul titular. Tot timpul el mi s-a părut alături de rol, fără să pot preciza de ce — nici n-aş avea cum, fiind vorba de o impresie. O încercare de explicaţie risc totuşi : a exagerat ideea de „gentilom", adică de „nobil", deşi ea este ridiculizată prin personajul care şi-o însuşeşte formal, dar „fără acoperire". M. Jourdain e un om foarte simplu, ba şi simplist, nu fără cultură, ci fără instrucţiune chiar elementară. El se comportă, în fond, potrivit acestui bagaj intelectual, identic aproape cu al unui ţăran. Acest lucru trebuie să iasă clar la iveală în jocul actorului, în ciuda aparenţelor „nobile" şi „culte". De aceea, la Iaşi, cînd s-a jucat, în 1929, această piesă cu C. Vernescu-Vîlcea, un foarte bun actor, dar fără cultura şi rafinamentul lui Gémier, în rolul burghezului gentilom, l-am găsit excelent, adică superior colegului său francez. Românul a fost „natural", fiindcă l-a servit, înainte de talent, intuiţia, ajutată de nivelul său intelectual.

Am fost, din curiozitate, dată fiind reputaţia cu totul... specifică, şi la „Moulin Rouge", ca s-o vedem pe celebra Mistinguette. Pentru genul spectacolului în cauză, această actriţă poseda toate calităţile de rigoare, minus, în momentul acela, tinereţea şi o bună parte din frumuseţe. Plăcere propriu-zis artistică n-am avut, fiindcă nu era aproape deloc cazul. Ne-am simţit amîndoi, cînd şi cînd, destul de jenaţi, dar nu din motive „moraliste". Exhibiţiile, de toate felurile, ni s-au părut multe exagerate, altele deplasate. Mă refer la femeile care „jucau" (de fapt, dansau şi cîntau într-un mod aparte, impus de text şi de muzică). Jenă mare, cu aspect ridicol, în cazul meu, am avut la apariţia unei femei, din afara colectivului artistic, care s-a oferit să-mi „ţină compania". (Nu era singura cu această meserie acolo.) Am înţeles atunci părerea multor oameni, printre ei N. Iorga, care, cu toată admiraţia lor sinceră şi, adesea, profundă, pen-

tru cultura franceză, vorbeau despre Paris, considerat de către unii în ansamblu, ca despre un „loc de perdiţie". În acelaşi timp, mi-am dat seama, deopotrivă de clar, despre forţa de atracţie exercitată de asemenea spectacole asupra atîtor amatori de „distracţie", înţeleasă şi realizată în chipul arătat, cu deosebire cînd se simt „eliberaţi" de anumite rigori exterioare, de natură socială, cărora, în general, li se supun, fiindcă n-au încotro. Aşa îmi explic eu faptul că majoritatea copleşitoare a spectatorilor obişnuiţi ai acestor „teatre" („Moulin Rouge" era numai unul dintre ele) era alcătuită din străini, nu numai de peste graniţă : găsindu-se în împrejurări diferite de cele „de acasă", îşi luau mai uşor libertatea de a „evada", cu sentimentul, liniştitor, că nu-i vede nimeni.

În ce priveşte viaţa muzicală, Parisul putea concura cu Berlinul din punctul de vedere nu numai al posibilităţilor, ci şi al realităţii concrete. Dacă ne referim la concerte, de toate felurile, era chiar superior capitalei Germaniei, care, eliberîndu-se, ca să zic aşa, destul de tîrziu de preocupările militariste şi politice, n-a putut ajunge din urmă, cum am arătat în alt loc, nici măcar capitalele (sau oraşele) unor state germane mai mici decît Prusia, de pildă Saxonia (în cazul de faţă). Muzicienii de toate categoriile se duceau fie la Leipzig, fie la Paris, spre a se pregăti sau dezvolta, în ipoteza că erau instrumentişti, compozitori sau dirijori. Tot pe unul dintre aceste două oraşe îl preferau melomanii. Se cunoaşte bine cazul „berlinezului" Caragiale, care mergea la Leipzig să asculte concerte.

Cît despre teatrul muzical, la nivel înalt, Berlinul mi s-a părut superior Parisului. „Opera Mare" a acestuia nu era la înălţimea celei din capitala Germaniei, poate — ca să nu greşesc — numai în cazul muzicii lui Wagner, deşi nu sînt convins. Curios este faptul că „Opera comică" de la Paris întrecea, în ochii cunoscătorilor, francezi şi străini, pe sora ei mai veche şi mai... mare. Şi nu organiza spectacole numai cu piese muzicale „uşoare" (sau mai „uşoare"), cum ar arăta denumirea ei. N-am fost decît rar atît la una, cît şi la cealaltă. La prima am văzut *Valkiria* lui Wagner. N-am fost şi nici nu sînt deloc ceea ce se cheamă un cunoscător, dar oarecare educa-

ție muzicală aveam și atunci, ajutată de o ureche bună. Nu m-am simțit, în timpul reprezentației, nici un moment emoționat, adică oarecum zguduit, cum mi se întîmpla cînd ascultam o operă wagneriană la Berlin (*Lohengrin* sau *Tristan și Isolda*). O explicație obiectivă ar putea fi căutată în „afinitatea electivă“ (de astă dată etnică) dintre compozitor și cîntăreți. Dar și operele ne-germane erau la fel de bine reprezentate la Berlin.

Numeroasele cursuri pe care le urmam nu-mi lăsau destul timp liber pentru lecturi. La „Biblioteca Națională“ am fost numai de cîteva ori, mai mult ca s-o „văd“, în sensul strict al cuvîntului, și să-mi dau seama de modul cum funcționa, în vederea satisfacerii depline a cititorilor. Alte biblioteci nu le-am cunoscut nici măcar în felul acesta. Credeam că ceea ce aș fi avut de citit la Paris puteam citi, în mare parte, și la Iași. De aceea preferam cunoașterea lucrurilor mai specifice, oarecum unice, ale marii și ilustrei metropole. Printre acestea, locul principal îl ocupau anticăriile, modeste, dar foarte originale prin modul cum erau instalate pe cheiurile Senei. Se puteau găsi acolo stampe, afișe, foi volante de pe vremuri, la prețuri convenabile chiar pentru pungi sărace. Plăcerea cea mai mare, asta și fiindcă nu... costa bani, era de aceeași natură ca la vizitarea unui muzeu. Toate obiectele adunate acolo constituiau, de fapt, o expoziție sui-generis, la fel de atrăgătoare și de instructivă ca o expoziție propriu-zisă.

Bisericile, bine cunoscute, în frunte cu Notre-Dame, monument artistic unic, și cu Saint-Sulpice, aceasta, impresionantă prin dimensiunile ei, mă atrăgeau de asemenea, și de aceea nu numai le vizitam, ca pe niște opere de artă, în orele fără serviciu religios, ci le și frecventam cînd și cînd, spre a vedea cum se comportau credincioșii în timpul slujbei. Era nu o simplă curiozitate, de a cunoaște ceva nou, ci dorința de a verifica o idee a mea, destul de vagă, rod al unor lecturi, aceea că francezii, în general, cred cu adevărat în religie, spre deosebire de spanioli, care sînt mai degrabă bigoți (între altele, din cauza atotputerniciei, secole de-a rîndul, a bisericii oficiale susținute de stat) și de italieni, care nu sînt nici

credincioși, nici bigoți. Această idee, discutabilă, poate, o am și astăzi după călătorii, repetate și, unele, prelungite, în Spania și Italia.

Din aceeași cauză — lipsa de timp — făceam destul de rar plimbări propriu-zise, de durată mai lungă. Preferam străzile care duceau la parcurile, numeroase și frumoase, unele celebre, denumite totuși „grădini“. Era, de pildă, cazul celui din apropierea Sorbonei, „Jardin du Luxembourg“, cu vegetație nu tare bogată, dar primitoare, grație și contrastului dintre zgomotul străzilor înconjurătoare și liniștea, cu lumina zilei, neîmpiedicată de nimic, a parcului. Atracția o determina însă și vecinătatea pe de o parte a Universității, pe de alta a muzeului de artă cu același nume, despre care s-ar fi cuvenit să spun cîteva cuvinte de laudă, pe deplin meritate, în alineatul respectiv. O adevărată excursie, cerută de distanță, ducea la „Bois de Boulogne“, un „parc“ enorm, care își merita denumirea, fiindcă este și a fost, cu siguranță, de la început, o pădure autentică, bineînțeles îngrijită și amenajată potrivit necesităților unui oraș de multă vreme cu populație numeroasă. Celebrele bulevarde le vedeam, de obicei, seara și noaptea, nu ca să mă plimb, înțelegînd prin plimbare mișcare în aer liber *curat* sau cel puțin nepoluat, cum spunem astăzi, ci ca să cunosc, din fugă și pe deasupra, un aspect specific al vieții pariziene, care semăna, dintr-un anumit punct de vedere, cu interiorul localurilor de *music-hall* amintite ceva mai înainte.

Ieșeam cînd și cînd și afară din Paris, ca să văd unele „anexe“ ale lui, *faubourg*-urile, care se administrau, cred, de către o conducere locală autonomă. De la unul la altul, dintre cele vizitate, existau deosebiri de multe feluri și adesea importante. Parte erau vechi, nu numai ca vîrstă, parte moderne în toate sensurile (cu vile noi și străzi la fel, mai toate cu plantații pe ele). Numeroși profesori, de toate gradele — mă refer numai la ei din... slăbiciune profesională — locuiau în aceste orășele, care ofereau numeroase avantaje de ordin economic. Deplasarea lor spre Paris, care nu era obligatorie în fiecare zi, se făcea ușor, datorită posibilităților

de circulaţie, numeroase şi comode. Avantajul suprem era însă liniştea, care le permitea să lucreze în condiţii inexistente la Paris.

Destul de des, totdeauna duminica, mă duceam la Versailles, mărturie impresionantă a epocii de supremaţie politică şi, în multe privinţe, chiar culturală, a Franţei. Impresia de grandoare, care se impunea de la început, fără a se atenua totuşi în continuare, chiar după repetarea vizitei, o producea, la prima vedere, parcul, de dimensiuni puţin obişnuite în împrejurări similare. Venea apoi palatul, care te copleşea, mai întîi, tot prin proporţiile lui, la care se adăuga apoi interiorul la fel de grandios. Vestita sală a oglinzilor căpătase, imediat după terminarea războiului, o importanţă istorică în plus, superioară celor anterioare, din cauza unui eveniment care interesa nu numai Europa, ci şi restul lumii : semnarea, acolo, a Tratatului de Pace, dictat, ca să zic aşa, de Aliaţi şi acceptat de Germania. Nu ştiu dacă în aceeaşi sală s-a petrecut ceva asemănător, după sfîrşitul războiului franco-prusian (1871), cu rolurile celor doi beligeranţi inversate atunci, cînd Franţa, învinsă, a fost silită să semneze un tratat de pace, greu şi umilitor pentru ea. O „coincidenţă“ semnificativă, plină de învăţăminte, şi nu numai pentru oamenii politici, deşi pentru aceştia în primul rînd. O atracţie aparte, care se exercita mai ales asupra văzului, o constituiau celebrele fîntîni arteziene, unice, cred, cel puţin atunci, în lume, şi anume în zilele cînd erau puse în funcţiune toate. Demonstraţia avea un nume special : *les grandes eaux*, foarte admirate de toţi vizitatorii, indiferent de vîrstă, sex etc. Era un spectacol rarisim, cu aspect pur şi simplu artistic.

În parcul de la Versailles se găsesc, cum ştie mai toată lumea, şi cele două „Trianoane“ (în unul dintre ele s-a încheiat Tratatul de Pace cu Ungaria, foarte important pentru noi, fiindcă prin el s-au fixat graniţele dinspre vest ale României). Lucru curios, chiar pentru mine, este faptul că aceste două palate, modeste ca dimensiuni, mai ales în comparaţie cu cel amintit deja, îmi plăceau, din punct de vedere pur estetic, mai mult decît acela. Intervine aici, cel puţin aşa cred, admiraţia mea nelimitată pentru secolul al XVIII-lea francez, *le grand*

siècle, cum i se spune adesea, chiar dacă numai unul dintre ele datează, strict cronologic, din această epocă. (Dealtfel, acesta mă atrage mai puternic decît perechea lui, construită la sfîrșitul secolului al XVII-lea.) Îmi place, la amîndouă, înainte de toate, arhitectura elegantă și fină, cu aspect destul de încărcat, dar fără exagerările greoaie ale barocului, totul un produs al bunului-gust, care aparține în epocă nu numai francezilor. Le-am comparat, fără să vreau, cu „Sans-souci" de la Potsdam, construit după indicațiile lui Frederic II, acestea, bazate, la rîndul lor, pe imitarea trianoanelor (îndeosebi, a celui mai tînăr). Comparația n-a ieșit în defavoarea celui german, care prin poziția lui (se vede de la o distanță mare și se ajunge la el urcînd o serie de trepte în amfiteatru), impresionează, estetic, mai puternic.

Cursurile universitare se terminaseră pe la sfîrșitul lui iunie, dar n-am părăsit imediat Parisul, din dorința de a-l cunoaște mai bine, întrucît dispuneam din belșug de timp. Ne-am gîndit însă și la altceva. Peste două săptămîni era sărbătoarea națională a poporului francez: căderea Bastiliei, primul act revoluționar și, prin întîietate, cel mai important, poate, întrucît celelalte, cu consecințe enorme și de durată, prin efectele lor, i-au urmat în modul cel mai firesc cu putință. Am stat și noi toată ziua de 14 iulie în stradă, la fel cu toți locuitorii valizi ai Parisului, aceștia ca actori, într-un fel ori altul, noi numai ca spectatori, participanți totuși cu mintea și cu inima ca la un spectacol excepțional. Deși manifestarea se repeta pentru a nu știu cîta oară — n-am idee cînd s-a sărbătorit pentru prima dată acest eveniment, epocal nu exclusiv pentru francezi — n-am avut un singur moment impresia că bucuria și entuziasmul manifestanților ar fi fost, fie și într-o măsură infimă, lipsite de prospețimea începutului. Constatarea nu m-a surprins, întrucît, indiferent de împrejurări, care sînt, cum știm, supuse modificărilor de tot felul, conștiința civică a francezilor a fost totdeauna vie, avînd la bază tocmai amintirea neștearsă a evenimentului de la 14 iulie. Participarea sufletească a noastră, ca și a altor străini, foarte numeroși și deopotrivă de curioși ca și noi,

avea un izvor asemănător cu aceea a localnicilor. Şi noi simţeam că fără Revoluţia franceză de la 1789 am fi continuat să trăim în evul mediu.

•

La 15 iulie am plecat din Paris, dar nu direct spre ţară. Voiam să folosim prilejul, cu care cine ştie cînd aveam să ne mai întîlnim, de a ne găsi în Franţa, pentru a cunoaşte, fie şi foarte sumar, şi alte oraşe ale ei, în drum spre Italia, unde ne pusesem în gînd să stăm vreo două luni, în cazul meu şi din motive de ordin ştiinţific. Drumul l-am făcut ziua, cu trenuri personale, ca să putem privi şi gusta peisajul, care, în ciuda căldurii, îşi păstra încă bine coloritul de primăvară. Ne-am oprit cîteva zile la Lyon, oraş mare, dar cu aspect provincial ca atmosferă şi viaţă în general, la fel cu toate celelalte ale Franţei. „Centralismul" foarte puternic al acestei ţări, binefăcător din punct de vedere politic, atîta vreme cît a fost necesar pentru constituirea şi păstrarea unităţii statului, s-a dovedit a fi păgubitor în ce priveşte dezvoltarea oraşelor de provincie. Lyon-ul, amplasat pe vechea aşezare galică Lugudunum, centru principal atunci al uneia dintre cele „trei Galii" din epoca romană, era şi acum 50 de ani un oraş foarte important în viaţa economică a ţării, în special prin industria mătăsurilor, cu toate anexele ei. Am vizitat muzeul consacrat acestei foarte fine producţii, admirînd, înainte de toate, gustul specific francez manifestat într-un domeniu în care el este mai necesar decît în altele. Ne-a plăcut mult, cu regretul că nouă ne lipseşte aşa ceva, chiar în proporţie foarte redusă, poziţia geografică a oraşului pe şi între două ape mari : Ronul şi afluentul lui, Saône. În privinţa aceasta întrece chiar Parisul, aşezat pe Sena. Mă gîndeam la oraşele noastre mari, în primul rînd la Bucureşti, cu Dîmboviţa lui ! Am vizitat, în fugă, şi Grenoble, situat frumos într-o regiune muntoasă, care-i creşte interesul, deja foarte mare prin prezenţa unor opere arhitectonice datînd din secolele XIII—XVI. Şi Universitatea acestui centru citadin este foarte veche (din secolul al XIV-lea). Ultimul oraş francez văzut înainte de a trece graniţa spre Italia a fost Marsilia, foarte deosebit nu

numai de predecesoarele ei amintite aici, ci și, cred, de toate celelalte, chiar din sudul Franței. La trăsăturile meridionale caracteristice mai cu seamă în ce privește psihologia oamenilor, aici mai pronunțate decît aiurea, cum am putut constata mai tîrziu, se adăugau unele pur și simplu orientale, grație cărora ne-am simțit aproape ca „acasă“. Restaurante de toate proporțiile, cafenele la tot pasul, și unele și altele cu „prelungiri“ în stradă, forfoteală și vorbire zgomotoasă, care trădau veselia și buna dispoziție : toate acestea și multe alte detalii fac din Marsilia un oraș extrem de atrăgător, cel puțin pentru cei veniți din altă parte și mai mult ori mai puțin în trecere. „Orientalismul“ apărea și în materie alimentară. Vestita *bouillabaisse* amintește bine de stufatul nostru cu usturoi și cu alte condimente. Am văzut, ba am și mîncat, măsline ca la noi, adică negre, cărora francezii le spun, dacă nu mă înșel, „grecești“. La fel cu Lyon-ul, Marsilia continuă, în forme moderne, o foarte veche așezare preromană, întemeiată de greci pe la 600 î.e.n. Caracterul acesta oriental, cum îl numesc eu, care poate fi, într-o mică măsură, și o reminiscență antică, se explică prin faptul că Marsilia este port, cel mai activ dintre toate, la Mediterană, această mare imensă, străbătută milenii întregi în toate direcțiile de corăbiile tuturor popoarelor care au trăit pe coastele ei și dintre care unele au pus bazele culturii și civilizației actuale.

Pe măsură ce ne apropiam de granița cu Italia, auzeam tot mai mult vorbindu-se italienește, fără ca franceza să dispară. Interesantă, și pentru cunoscătorii chiar obișnuiți ai istoriei moderne, nicidecum surprinzătoare, era folosirea ambelor limbi în același timp de către aceiași călători. După modul cum le rosteau, nu puteam distinge pe cei al căror grai matern era franceza sau italiana, căci stăpînirea amîndurora era, cu excepțiile puține ale intelectualilor, deopotrivă de aproximativă, privită din punctul de vedere al foneticii și gramaticii variantelor standard ale limbilor respective. Ne-am oprit, deocamdată, pentru aproape o săptămînă, în nordul Italiei, începînd cu regiunea lacurilor, în speranța, care ne-a fost înșelată în mare parte, că ne vom odihni și vom respira în mijlocul naturii, cum se spune... poetic. Căl-

dura era aproape înăbușitoare, mai mult din cauza unei uscăciuni dezolante a vegetației, nu prea bogată de felul ei. Locul era totuși atrăgător prin originalitatea lui, atît naturală, cît și ca produs al minții omului. Lago Maggiore, Lago di Como și altele, mai mici, cu nume uitate, te îmbiau, cu apa lor limpede și chiar albastră, ca a mării, la plimbări cu barca și, în lipsa acestora, la... o „vizionare" plăcută, liniștitoare. În ciuda condițiilor climatice, hotelurile erau mai toate pline, începînd, mai ales, cu cele scumpe. Localitatea cea mai căutată, și pe drept cuvînt, era Bellagio, cu nume pe deplin meritat (*bello*, „frumos" *și agio*, „comoditate") prin poziția lui naturală între două lacuri (la fel cu celebrul Interlaken din Elveția, pe care l-am cunoscut mai tîrziu.) Am văzut apoi, din fugă, Genova, puternica cetate maritimă și comercială, rivala, în evul mediu, a Veneției, cu palatele ei din epoca de glorie, păstrate, dar fără strălucire, și Pavia, cu amintiri puține și șterse de timp. Curios, pentru psihologia umană, în general, nu numai a mea, este că din parcurgerea rapidă a fiecăreia am reținut cîte un lucru mărunt și totuși semnificativ într-o oarecare măsură. La Genova m-a surprins, dar m-a și amuzat, expunerea la uscat a rufelor proaspăt spălate pe frînghii care mergeau de la etajele caselor de pe partea dreaptă a străzii la cele de peste drum din partea stîngă a ei, aceasta și în cazul edificiilor vechi, monumente arhitectonice. Era un fel de imagine a trecerii timpului și, odată cu el, a strălucirii de odinioară. La Pavia am nimerit într-o duminică după-amiază, cînd aerul începea să se răcorească. Pe strada, cred, principală (sau pe una dintre mai multe de acest fel), ieșise lumea la plimbare, pe „corso", cum se spune uneori și pe la noi, dacă nu mă înșel, prin Ardeal. Dealtfel, în Italia septemtrională, bulevardele orașelor mari se cheamă așa, cu numele propriu-zis, după *corso*, al arterei respective. Acest obicei există și în sudul Franței, poate prin influență italiană.

Graba cu care am cutreierat locurile menționate își avea cauza în dorința de a ajunge mai repede la Roma și după aceea la Florența, unde intenționam să rămîn mai multe săptămîni pentru cunoașterea practică a limbii și a unei bune părți din cultura Renașterii italiene.

În „Cetatea eternă“ am stat o săptămînă, dar am „văzut-o“, cum n-am fi putut, în alte condiţii, s-o vedem mai bine nici într-o lună. Toate cele şapte zile, fiecare în întregime, cîte 10—12 ore (durata luminii solare), le-am petrecut, umblînd, cu ajutorul unui „Baedecker“ excelent, din muzeu în muzeu, din biserică în biserică, dintr-un loc memorabil în altul. Căldura era cumplită, dar o suportam fără suferinţă, aş zice, dimpotrivă, cu bucurie, care venea de la satisfacţia de a descoperi o lume nouă, adică deosebită de aceea a experienţei noastre anterioare. Chiar soţia mea, mai puţin antrenată în anii adolescenţei şi după aceea, a rezistat aproape eroic. Cîteodată, cînd se simţea foarte obosită, protesta, mai mult formal. Ţin minte bine o întîmplare în legătură cu... „protestele“ ei. Ajunsesem, după cîteva ceasuri bune de cutreierat oraşul, aproape de biserica — i-aş zice bisericuţa, din cauza dimensiunilor modeste — San Pietro in Vincoli, unde se găseşte extraordinara sculptură Moisi a lui Michelangelo. Din stradă trebuia să urcăm puţin pînă la intrarea în acest lăcaş. A fost nevoie de o pledoarie întreagă, ajutată şi de sprijin material din partea mea — am luat-o la braţ ! — ca să nu pierdem prilejul unei emoţii estetice de o intensitate cu totul superioară. Atît oamenii care au văzut aievea acest monument al artei sculpturale, cît şi cei care l-au cunoscut din reproduceri de tot felul, au admirat măreţia, şi fizică, a personajului înfăţişat de artist, cu gîndul la importanţa lui în istoria şi legenda nu numai a poporului care i-a dat naştere. De aceea cred orice comentariu, nu numai de prisos, ci şi cu totul deplasat din partea unui admirator empiric. Mi-am amintit, şi nu vreau să trec peste detaliu, de bucuria tinerească, aş zice chiar de copil, în ce priveşte intensitatea şi modul de a o exprima, a artistului, cînd şi-a văzut opera realizată. Cum se ştie, Michelangelo a dat o lovitură zdravănă cu ciocanul într-un genunchi al lui Moisi, spunîndu-i, căci îl „vedea“, pe bună dreptate, viu : „Ora, parla !“ Nu i-a vorbit, în sensul propriu al cuvîntului, fiindcă nu putea, dar ceva, foarte important, pentru el însuşi, ca şi pentru istoria artei plastice, i-a spus totuşi.

Am văzut realizările acestui uriaş artist şi la Vatican, unde a lucrat, cu acelaşi succes unic, şi ca pictor, împreună, nu cronologic, cu Rafael. Venind vorba despre sediul papalităţii, trebuie să povestesc o întîmplare cu aspect anecdotic, adică puţintel comic (în ce ne priveşte, bineînţeles). Cum doream să vedem tot, şi fără un ghid viu al nostru — nu ne da mîna să-l răsplătim — ne luam după diverse grupuri de vizitatori, şi în felul acesta aflam unele lucruri despre care „Baedecker"-ul nu spunea nimic. La un moment dat am ajuns într-o încăpere, unde aştepta pe scaune destulă lume. Era anticamera cabinetului Sanctităţii Sale, lucru aflat ulterior, cînd „aprodul" a anunţat pe cei prezenţi — aceştia ştiau de ce stăteau acolo — că le-a venit rîndul să primească binecuvîntarea colectivă a papei. Noi, care habar n-aveam de asta, am şters-o imediat, destul de jenaţi, din cauza vestimentaţiei de turişti în toiul verii, dar şi puţintel ridicoli. Dealtfel, chiar în alte condiţii n-am fi fost amatori, nu numai eu, ci şi soţia mea, „dublă" nepoată de preot, să ne binecuvînteze urmaşul Sfîntului Petru.

Anul 1925 era primul „an sfînt" al secolului, care a avut pînă acum trei (ultimul va fi în 2000). Aceasta însemna, de fapt, o amploare neobişnuită a tuturor manifestărilor religioase organizate cu acest prilej. Chiar amănuntul cu „audienţa" la papă vorbeşte în acest sens prin mulţimea celor primiţi, în cîteva zile pe săptămînă şi cel puţin două, trei ore în fiecare zi. Bazilica Sf. Petru, ea însăşi, arăta şi pe din afară şi în interior, altfel decît în 1927, de pildă, cînd am vizitat din nou Italia. Şi despre acest monument grandios mi se pare fastidios să vorbesc, fără teama, îndreptăţită, de a spune banalităţi. Mă opresc totuşi la celebra „Pietà" a lui Michelangelo, dar nu pentru motive de ordin strict estetic. Am înregistrat, şi atunci şi după aceea, cînd am revăzut-o de mai multe ori, o diferenţă, inexistentă realmente, între proporţiile oarecum normale ale celor două corpuri umane şi impresia mea strict subiectivă, că Iisus era un copil şi fiziceşte vorbind, ţinut în braţe, din cauza micimii sale trupeşti, de mama lui, mult mai mare şi mai voinică. Această impresie, pe care cred că au avut-o şi alţi vizitatori ai bisericii, se datoreşte, cu siguranţă, unei

iluzii optice, dar este produsul incontestabil al artei sculptorului, care a avut tot timpul cît a lucrat imaginea unei mame, îndurerate, ţinîndu-şi în braţe copilul mort.

La biserica „San Giovanni di Latrano“, enormă şi ea ca dimensiuni, am asistat la o scenă, care se repeta, fără îndoială, în fiecare zi, şi nu numai de-a lungul „anului sfînt“. Mulţi credincioşi, indiferent de sex şi chiar de vîrstă, urcau în genunchi zecile de trepte care duceau pînă sus, unde se găsea lăcaşul făcător de minuni. Nu erau puţini aceia care nu făceau nici o pauză în acest drum chinuitor, iar alţii, destul de numeroşi, se opreau, ca să prindă noi forţe, o dată sau cel mult de două ori. Se pare că această penitenţă era menită nu numai să obţină iertarea unor păcate, ci şi să asigure celor fără prihană un viitor fericit în cealaltă lume.

Mai interesante, în multe privinţe, şi în orice caz mai strîns legate de preocupările mele, au fost monumentele laice, în frunte cu „Forul roman“. De astă dată „Baedecker“-ul nostru ne-a fost de mare folos, fiindcă informaţiile, care mergeau pînă la cele mai mici detalii, cuprinse în el ne-au ajutat să rememorăm unele lucruri ştiute odată şi, în mai mare măsură, să aflăm altele necunoscute. Deoarece vizita ne atrăgea, căci ne satisfăcea curiozitatea, am prelungit-o peste măsură, în ciuda faptului că nu ne puteam feri de căldura şi de lumina aproape orbitoare a soarelui, ba nici nu prea aveam cum să ne odihnim. Noroc de sănătatea şi de tinereţea amîndurora, la care se adăuga seara, tîrziu, odihna în camera noastră (dintr-o casă particulară), spaţioasă şi destul de răcoroasă (ca mai toate, şi nu numai la Roma, cu mozaic, în loc de parchet). Impresii puternice, de neuitat, ne-au lăsat Columna lui Traian, pe care am examinat-o atent şi de aproape, în măsura posibilităţilor materiale, şi „Colosseum“-ul, surprinzător de bine păstrat (graţie soliditătii arhitecturale) de-a lungul a 1900 de ani. Figură aparte, în dezavantajul lui, a făcut şi continuă să facă „Monumentul naţional“ (îi spun aşa, fiindcă i-am uitat numele), închinat unităţii politice a Italiei : urît şi în sine şi cu totul nelalocul lui într-un oraş cu atîtea capodopere artistice şi cu rămăşiţe istorice extraordinare.

Roma este foarte citadină, în sensul că îi lipsește peisajul natural tipic pentru așezările umane de origine rurală. Faptul se explică, după mine, în primul rînd, prin vechimea ei aproape trimilenară, vechime accentuată, sub acest raport dezavantajos pentru ea, în cursul evului mediu, care avea și el „oroare“ de vegetație (exagerez, poate cu intenție, formularea ideii). Natura a descoperit-o „literar“, dar cu consecințe practice binefăcătoare, după cum se știe, Jean-Jacques Rousseau, care a binemeritat, cum se spunea odinioară, de la omenire. Cu atît mai atrăgătoare pare, dar și este în realitate, vestita „grădină“ (de fapt, un parc enorm) „Pincio“, al cărui nume „completează“ pe al poetului român Ion Păun, membru post-mortem al Academiei R. S. R. Situat spre una dintre periferiile cetății eterne (acolo unde se află Val Giulia, cunoscută și apreciată pentru vilele și micile ei palate), pe o ridicătură de pămînt, acest monument al naturii, autentic, deși creație a omului, reprezintă un loc de încîntare și desfătare, nu numai pentru cei obosiți, cum eram noi (și, la fel cu noi, atîția alții).

Era să uit celebrul „Campidoglio“, vechiul „Capitolium“ intrat în legendă, pe bază, se pare, strict istorică, datorită... gîștelor, care, fără a avea habar, au salvat Roma, trezind-o din somn și silind-o astfel să pornească, în timp util, la ofensivă contra invadatorilor celtici, veniți din nordul Peninsulei Italice, unde le era țara. Ca și în cazul lui Tiberius, împăratul roman bine cunoscut, al cărui nume a devenit, cu vremea, Timberio, tot așa Capitolium s-a transformat în Campidoglio, căpătînd un *m*, de astă dată (poate și în cazul celuilalt) prin etimologie populară, cum spun lingviștii. Deși locul, cel puțin așa cum se prezintă în zilele noastre, nu pare a fi deloc propice pentru cultură de măslini — o stîncă cu structură destul de dură — romanii, adică locuitorii Romei, deveniți italieni, au „simțit“ în numele latinesc un cuvînt compus din *campi*, pluralul lui *campo*, și *(d')olio* „untdelemn“. Din fața palatului, vizitatorul poate privi, grație altitudinii, destul de departe, în mai toate direcțiile, orașul, cu străzile lui neregulate și cu edificiile, cele mai multe vechi, și ele destul de amestecate în ce privește stilul. Înainte însă de a vedea împrejurimile, i se oprese

ochii asupra statuii, aproape minusculă, şi totuşi de dimensiuni naturale, care îl imortalizează pe „tribunul poporului“ Cola Riènzi, a cărui viaţă tumultuoasă l-a inspirat şi pe Richard Wagner, în tinereţea lui, cînd era... revoluţionar.

De la Roma ne-am dus la Florenţa, punctul final şi cel mai important, pentru preocupările mele profesionale, al călătoriei noastre în Italia. Ne-am instalat, pentru vreo şase săptămîni, într-o pensiune din strada Santa Reparata (nr. 66, cred, ca să nu zic că sînt aproape sigur). Trebuia să spun „în pensiune“, fiindcă, afară de membrii familiei domnului Balestrieri, gazda noastră, lua mesele împreună cu noi numai o domnişoară, relativ în vîrstă, cu nume grecesc, Baronzi. Cartierul era destul de central şi, la fel cu toate celelalte, din vremea aceea (acum peste 50 de ani), indiferent de poziţia lor geografică, poseda o bogăţie artistică incredibilă, cel puţin pentru noi, veniţi dintr-o ţară ca a noastră, chiar dacă stătusem şapte luni la Paris şi şapte zile la Roma. La cîţiva paşi de pensiune se găseau impunătoarea, nu numai ca dimensiuni, mănăstire Santissima Annunziata şi Ospedale degli innocenti, acesta cu celebrele medalioane în teracotă, reprezentînd capete de copii, pe zidul (în... faianţă !) exterior, operă a lui Luca della Robbia Ceva mai departe, la distanţă de cîteva sute de metri, mănăstirea San Marco, un adevărat miracol, începînd cu arhitectura, continuînd cu chiliile, toate cu frescele în care predomină albastrul suav al lui Fra Angelico, şi terminînd cu *chiostro* (spaniolii spun *patio)*, spaţiul în formă de pătrat, cu laturile alcătuite din clădirea însăşi a mănăstirii, în mijlocul căruia trona un cedru de Liban, imens, mai vechi, se pare, decît lăcaşul însuşi. O vizitam foarte des, fiindcă mă atrăgea în mod deosebit absolut totul în ea. Îmi plăcea pictura fostului ei călugăr, înainte de toate, datorită delicateţei ei nemaiîntîlnite, care o făcea transparentă şi diafană, potrivită de minune cu semnificaţia locului unde se găsea şi nu mai puţin cu numele artistului, care se va fi chemat „angelicul“ din (sau şi din cauza aceasta. Tot aşa de bine, oarecum în alt sens, mă simţeam în preajma cedrului, a cărui umbră densă mă răcorea în cîteva minute pînă aveam senzaţia aproape de tremur.

Despre Roma a spus cineva că, indiferent în ce loc al ei te plimbi, calci pe istorie, vorbă adîncă şi perfect corespunzătoare realităţii. Parafrazînd această afirmaţie, aş spune că la Florenţa calci pretutindeni pe artă. Nu sînt necesare argumente propriu-zise, aş zice logice, discursive, în sprijinul acestei păreri. Ceea ce urmează reprezintă dovezi concrete, materiale, la care mă voi opri pentru ele înseşi, nu ca să „demonstrez" justeţea punctului meu de vedere. Încep, şi pentru un moment, termin cu un singur exemplu. În apropiere de pensiunea noastră era o linie de tramvai, care trecea prin strada Perugino, dacă nu mă înşală memoria, cu clădiri, mai toate, din epoca Renaşterii, fără să fi fost, cele mai multe dintre ele, monumente arhitectonice, fie şi modeste. Deasupra unei uşi de intrare, destul de înaltă, am văzut o friză, în formă de triunghi, cu o frescă (temă religioasă) de Pinturicchio, păstrată încă foarte bine, fiindcă avea un fel de acoperiş, delicat, dar suficient ca s-o apere contra intemperiilor. Îmi făceam adesea drum, cum se zice, pe acolo, ca s-o văd şi s-o admir, ba chiar să mă şi mir, de fiecare dată, că poate exista o mică, dar adevărată capodoperă artistică aşa, oarecum la întîmplare, într-un loc aparent cu totul neindicat.

În casa domnului Balestrieri ne simţeam bine. Aveam tot ce ne trebuie, aproape ca acasă. El însuşi şi soţia lui, oameni foarte agreabili : binevoitori, apropiaţi, politicoşi, iubitori de conversaţie şi chiar de glume. Locuinţa lor nu putea fi încălzită, din cauză că nu avea nici sobe, nici alt mijloc pentru asigurarea căldurii. Nu era singura de acest fel, dimpotrivă, majoritatea copleşitoare a caselor de locuit din Florenţa (bineînţeles şi din cele mai multe oraşe italiene) se găseau în aceeaşi situaţie, din cauza condiţiilor climatice suportabile ca temperatură. La parter, în loc de parchet sau duşumea de scîndură obişnuită, avea mozaic. Vara, era de trăit, cum se zice : răcoarea părea cu atît mai binefăcătoare, cu cît afară, în august şi la începutul lui septembrie, căldura era înăbuşitoare. Ceea ce am spus despre Roma cu privire la vegetaţie se potriveşte şi Florenţei, chiar în mai mare măsură : lipsa aproape totală a arborilor de orice fel. Vestita grădină „dei Boboli" avea, fireşte, vegetaţie, şi încă destul

de bogată, dar nu te puteai odihni și cu atît mai puțin răcori în ea, din cauză că cei mai mulți copaci nu erau nici tare înalți și nici nu aveau frunzișul prea bogat. „Giardino dei Boboli", pomenit, cu elogii, foarte des în diverse forme publicitare, este mai degrabă o operă de artă, în special din punct de vedere arhitectural. Iarna însă era, desigur, greu de trăit fără căldură în asemenea case. Vorba gazdei noastre: „Ne lăudăm că nu avem (nevoie de) sobe, dar tremurăm ca... cîinii!" Deoarece mesele se prelungeau, bineînțeles peste măsură, aveam prilejul să vorbesc italienește destul de mult, mai cu seamă că uneori ne întîlneam cu membri ai familiei gazdei și în afara orelor de masă. Limba italiană o cunoșteam bine, teoretic, ca să zic așa, chiar foarte bine: puteam citi, fără dificultăți, și opere literare, și o înțelegeam la fel de ușor. La Bonn, la Berlin și la Paris mă introdusesem și în folosirea ei practică. Mai aveam însă nevoie, și încă destul de multă, pentru a o putea stăpîni satisfăcător și în conversații prelungite, cu conținut bogat și variat. Așa se explică faptul că mi-am ales, ca sediu principal pentru vizitarea Italiei, Florența, patria limbii italiene literare, și la fel se explică hotărîrea de a locui într-o familie de florentini autentici. Speranțele și așteptările s-au dovedit întemeiate. După vreo două săptămîni vorbeam limba lui Dante nu numai curent, ci și, în general, fără greșeli. Și, fiindcă am întrebuințat acest ultim cuvînt, trebuie să povestesc un fapt legat de noțiunea pe care o exprimă el. În timpul unei discuții mai aprinse, la masă, despre deosebirile dintre oamenii din țările nordice și cei din țările de la sud, am întrebuințat, referindu-mă la aceștia din urmă, adjectivul „sudici" (influențat de românescul „sudic"). Cei prezenți au înțeles că e vorba de o greșeală, și nu de o... injurie, cum părea, la adresa italienilor, oameni din sud: „sudici" înseamnă... „murdari" (legat de „sudoare").

Dimineața mi-o petreceam, mai totdeauna, în Biblioteca Națională a orașului, citind și studiind atît opere literare, cît și științifice. Ultimele aparțineau mai cu seamă filologiei propriu-zise: cărți și reviste de istorie și critică literară, și aceasta, din cauză că lacunele pre-

gătirii mele erau mai numeroase și mai sensibile în acest domeniu. Îl întîlneam acolo, mai în fiecare zi, pe profesorul Hauvette, ale cărui prelegeri le audiasem, cum am arătat deja, nu de mult la Paris. Se pare că în toate vacanțele de vară era oaspetele Florenței, adică al Renașterii acesteia. Am înțeles atunci mai bine de ce la curs se „plimba" prin orașul lui Dante ca la el acasă : cunoștea nu numai toate locurile lui de mai mare sau de mai mică importanță pentru istoria culturii italiene și, prin aceasta, pentru istoria culturii umane în general, ci și cele mai mărunte detalii legate de ele și avînd o semnificație oarecare.

După-amiaza și duminica vizitam, împreună cu soția, orașul și muzeele. Formularea aceasta este, într-o măsură însemnată, o tautologie. Căci orașul era el însuși un muzeu extraordinar de bogat și de complex. În fiecare stradă aproape se găsea o *Sehenswürdigkeit* de ordin artistic sau istoric : un palat, o casă să zicem obișnuită, impresionantă prin arhitectura ei, prin unele evenimente importante, ca și prin oamenii care le-au înfăptuit. Nu mai vorbesc de bisericile celebre în toată lumea ca opere de artă în sensul cel mai strict și mai pretențios. Domul Santa Maria del Fiore, cu numele lui adevărat, măreț și monumental la exterior, copleșitor prin dimensiunile lui în toate direcțiile, înăuntru, unde se poate vedea, printre altele, și fresca cu chipul lui Dante, pictat de Giotto ; Santa Croce, cu picturi murale din epocă, biserica în care a fost botezat autorul *Divinei Comedii ;* Santa Maria Novella, într-un stil arhitectonic aparte, deosebit de al celor amintite ; ori San Michele, importantă atît din punct de vedere artistic, cît și sub aspect istorico-literar, căci acolo și-a ținut Boccaccio „prelegerile" despre capodopera lui Dante ; San Lorenzo, cu fațada aparent nefinisată, în care, printre atîtea alte minuni artistice, impresionează puternic, prin profunzimea concepției, mormintele Medicilor, operă a lui Michelangelo.

Trec peste multe alte celebre comori arhitectonice, chiar peste Palazzo Vecchio, cu Loggia dei Lanzi din față, în Piazza della Signoria, unde se află și vestita sta-

tuie a lui Perseu de Benvenuto Cellini, peste Baptisteriul lui Brunelleschi, cu „porţile Paradisului“, şi peste Ponte Vecchio, cunoscute, în general, mai bine şi despre care n-aş mai avea ce spune, nici măcar puţinul, cantitativ şi calitativ, pe care l-am spus despre bisericile amintite. Mă opresc la cele două muzee, ambele de pictură : Uffizi şi Pitti, pe care le vizitam duminica dimineaţa, din tot felul de motive, printre ele şi unul de ordin economic : intrarea era gratuită. Primul era neobişnuit de bogat : avea, cred, circa 4 000 de piese, celălalt, dimpotrivă, numai vreo 500 (dacă nu mă înşel). În acesta, toate sau aproape toate erau capodopere şi, în plus, instalate într-un palat, el însuşi operă de mare artă, cu încăperi puţin spaţioase, dar „lucrate“ fiecare artistic, şi cu obiecte de mobilă de aceeaşi valoare. De aceea, fără să neglijăm pe cel mare, îl preferam pe celălalt, care, dacă ţin bine minte, conţinea numai pictură italiană. Gustam, potrivit cu experienţa noastră strict empirică — iniţierea să-i zicem teoretică, mai exact spus istorică, ne-o făceam, foarte modest, fireşte, pe loc, cu ajutorul „Baedecker“-ului — pe toţi pictorii expuşi acolo, în grade diferite, care nu corespundeau, desigur, de cele mai multe ori, realităţii, aşa cum o vedeau oamenii competenţi, dar preferinţele noastre mergeau, fără nici o excepţie, spre Rafael. Personal, aveam pentru acest artist, care e cunoscut, de obicei, ca pictor, dar a fost şi un mare arhitect, o afecţiune aproape feminină : frumos ca un zeu şi mort la 37 de ani (la fel cu alţi bărbaţi celebri, printre ei Alexandru cel Mare, ca să nu mai vorbesc de Eminescu al nostru). Dealtfel, femeile pictate de el, în primul rînd madonele, sînt de o frumuseţe uluitoare şi, bineînţeles, foarte pămîntene, adică vii, chiar cele „sfinte“. Pare cel mai „uman“ dintre artiştii epocii sale. Specialiştii în istoria artei îl aşază ceva mai jos decît Leonardo, de pildă, pentru motive, desigur, întemeiate (m-aş referi, mai întîi, la profunzimea gîndirii) ; dar, în ce priveşte calitatea relevată de mine la Rafael, calitate de cel mai înalt nivel din punctul de vedere al „omenirii“ ca atare, nu poate fi contestată superioritatea sa, care se manifestă, sub acest aspect, şi în portrete, indiferent de personajele re-

prezentate. Această ușoară minimalizare a lui Rafael îmi amintește de soarta, asemănătoare, în ochii multor „moderni“, a lui Murillo comparat cu Velázquez. Primul, foarte uman și el, de aceea accesibil oricui, adică apropiat omenește de orice semen al său, considerat inferior celuilalt. Și în cazul acesta preferințele mele se îndreaptă în același sens, al „umanismului“ celui dintîi. În 1929 am avut bucuria, care, profesional, nu spune mare lucru, ca, în ce privește pe pictorii spanioli menționați de mine, să constat că punctul meu de vedere era împărtășit de ambasadorul Spaniei din acea vreme în țara noastră, un mare și subtil cunoscător al artei plastice în general și, mai cu seamă, al celei spaniole : marchizul de Cárdenas.

De cîteva ori am vizitat împrejurimile Florenței, mai apropiate sau mai depărtate. La o palmă de loc, San Miniato, situat pe o mică ridicătură de pămînt, de pe care se poate cuprinde cu ochii întreaga cetate și unde există o reproducere destul de reușită a lui *David* de Michelangelo. Mult mai departe, Fiesole, pe care, oricît de scurtă i-ar fi șederea în orașul lui Dante, un călător străin nu uită să-l vadă. Am ajuns la el urcînd binișor, ceea ce, în toiul verii și, mai ales, pe secetă, înseamnă un efort, simțitor și destul de neplăcut din cauza prafului surprinzător de abundent (mă refer, înainte de toate, la cel de pe sol, care putea indispune și mai tare, dacă treceau, lucru rar, din fericire, vehicule). Sînt peste 50 de ani de atunci, vorbesc, deci, de o epocă foarte îndepărtată, dacă ținem seamă de progresul realizat între timp în toate privințele. Nu-mi amintesc de ceva vrednic de menționat, deși sînt convins că acest orășel vechi avea, nu se poate să nu fi avut, măcar o biserică în vîrstă de cîteva secole, cu tot ce aparține unui asemenea lăcaș. Bucuria, reală, pe care totuși am avut-o a fost panorama amplă asupra împrejurimilor, în primul rînd asupra Florenței, pe care o puteai admira în toată splendoarea ei.

O excursie, tot *per pedes*, mai lungă și fără neplăceri, am făcut pînă la Certosa, o mănăstire vestită în Toscana, aparținînd ordinului călugăresc al „certosinilor“ (în franceză *chartreux)*, înființat spre sfîrșitul

secolului al XI-lea de Sf. Bruno. La fel cu toate lăcașurile similare, și acesta se găsea într-un loc izolat, înconjurat de vegetație bogată, aproape ca o pădure întinsă. Osteneala noastră a fost răsplătită din belșug, chiar dacă ne gîndeam, poate, ca Eulenspiegel, cu oarecare îngrijorare, că la întoarcere vom urca serios, întrucît la venire am coborît. Ne-a despăgubit frumusețea, rarisimă în majoritatea regiunilor italienești centrale, a peisajului, de fapt prospețimea aerului, întreținută de arbori și de izolarea locului. Iarăși la fel ca în toate mănăstirile întemeiate și locuite de învățăceii Sf. Bruno, și aici exista obiceiul, care pare a fi vechi, de a prepara un lichior special, bine cunoscut mai ales cu numele lui francez (*chartreuse)*, fără să fie firește identic pretutindeni : rețeta va fi fiind aceeași, dar materia primă și... metodologia (cum se spune azi la noi în loc de metodă) diferă, parțial, de la o mănăstire la alta. Am gustat și noi această băutură, extrem de plăcută (cred că datorită, înainte de toate, „buruienilor“ folosite la prepararea ei), oferită de gazde, cu care am stat de vorbă și despre acest meșteșug, dar și despre alte ocupații ale lor, printre ele, lectura și chiar studiul (nu numai al cărților „sfinte“). Am și cumpărat un mic „ulcior“, nu numai din plăcere, ci și din... politețe. Căci lichiorul reprezenta un capitol destul de important în bugetul mănăstirii. Izolarea locului și peisajul m-au făcut să-mi amintesc, fără să-mi dau bine seama cum, de *Decameronul* lui Boccaccio, ale cărui întîmplări se petrec în împrejurări materiale asemănătoare : ca să se pună la adăpost de ciuma care îi amenința cu moartea, personajele acestei culegeri de povestiri s-au retras departe de Florența și de contactul primejdios cu oamenii.

O deplasare cu trenul am făcut spre a vizita Siena, oraș mic astăzi, dar, secole de-a rîndul, una dintre cetățile înfloritoare ale Toscanei medievale. Așa se explică, între altele, existența cîtorva monumente (biserici și palate) de artă, datînd din secolele XIII—XV, care pot sta, fără să pălească, alături de cele ale altor orașe italienești celebre. Pe noi ne-a atras însă altceva, și anume un spectacol sportiv, probabil unic. În fiecare an, la o dată fixă din luna august, are loc în

enorma piață din fața Primăriei, o întrecere, adică luptă *(glostra)* în genul „turnir"-urilor cavalerești, de fapt, o continuatoare, modificată, nu prea mult, a acestora. Participanții, în număr de șaptesprezece, cîte unul de fiecare *contrada* (cartier), călări și costumați la fel cu cavalerii de altădată, bineînțeles și înarmați (cu sulițe și scuturi), se luptă între dînșii. Faptul că ei reprezintă unitățile administrative respective de pe vremuri se cunoaște după stindardul cu emblema corespunzătoare a fiecăreia. N-am reținut amănuntele să le zic tehnice ale luptei, pe care localnicii, aflați acolo cu miile — cîți încăpeau în piață — la fel de atenți și interesați ca... microbiștii de astăzi, le urmăreau de aproape, țin însă foarte bine minte că a ieșit învingătoare *contrada dell'oca* : emblema ei era o gîscă. În muzeul orașului am admirat un „Christ" excepțional, pe care l-am privit cu atît mai uimit, cu cît numele autorului, Giovanni Sódoma, îmi era atunci absolut necunoscut.

Înainte de a termina descrierea călătoriei noastre în Italia, voi spune cîteva cuvinte despre atmosfera politică, așa cum am simțit-o eu atunci, destul de aproximativ potrivit cu realitatea, atît din cauză că am stat prea puțin în această țară, cît și, mai ales, fiindcă nu aveam mijloacele necesare de a mă putea informa de aproape și exact despre ce se petrecea în viața publică, sub toate aspectele ei. De la gazda noastră și de la oamenii care o vizitau uneori în prezența noastră, n-am putut afla nimic deosebit. De asemenea, ne spuneau prea puțin „strada" și diversele localuri pe care le frecventam. (Mă refer la cofetării, cafenele, restaurante, muzee etc.) Citeam regulat un ziar local — am uitat numele — și *Corriere della Sera,* care apărea la Milano și era, cred, cel mai important cotidian italienesc. Prin bogăția și varietatea rubricilor semăna cu *Le Temps,* care mai apărea atunci la Paris. Mussolini și cămășile lui „negre" puseseră mîna pe putere în 1922. Cei trei ani de conducere nu le consolidaseră suficient poziția, ca să-și poată permite luxul unei dictaturi totale. Opoziția, chiar cea fățișă, dovedea destul curaj. Aveau loc zilnic, judecînd după informațiile din gazete, ciocniri de propor-

ții diverse, după „raportul de forță“ dintre beligeranți. Fasciștii erau, firește, agresivi și „tari“, cu concursul, firește, și al poliției legale. Ziarele opoziționiste mai existau, bineînțeles cenzurate la sînge. Printre ele, locul cu mult cel mai important îl ocupa *Corriere della Sera*, amintit mai sus. Eu îl citeam, ca să cîștig timp, și pe stradă, pe unde întîlneam cînd și cînd pe cîte un individ în cămașă neagră. Nici unul nu m-a acostat ca să mă întrebe, eventual să-mi ceară socoteală, că mă informez dintr-un periodic opoziționist. Și totuși încăierări, adesea grave, se petreceau, dar nu deveneau publice, în sensul propriu al cuvîntului. Un caz, excepțional prin importanța politică a victimei, a fost cunoscut de toată lumea imediat ce s-a produs. Este vorba de fruntașul, cred socialist, Amendola, care a fost atacat și foarte serios maltratat într-o stațiune balneară, mi se pare, în care urma o cură. Fapta agresorilor a impresionat puternic, și nu numai pe adversarii regimului, atît în Italia, cît și în alte țări, unde întîmplarea a fost utilizată pentru ințețirea luptei duse de oamenii de stînga contra fascismului și a simpatizanților lui. Molestarea lui Amendola s-a soldat, pînă la urmă, cu moartea lui. Guvernanții și conducătorii fasciști s-au neliniștit într-o oarecare măsură, practic însă au înăsprit cenzura și celelalte măsuri de... autoapărare.

III. CARIERA UNIVERSITARĂ

Întorşi la Iaşi, pe la mijlocul lui septembrie, ne-am reluat viaţa noastră obişnuită, fiecare cu treburile lui. Soţia a început să facă, în termenii de azi, muncă obştească. Gospodăria, lecturile şi puţinele vizite în cîteva familii, două dintre ale foştilor mei colegi de clasă internatişti (inginerul I. Andriescu-Cale şi profesorul de liceu M. Botez), îi lăsau destul timp liber ca să poată lucra, cu folos, şi pentru alţii. În oraşul nostru exista, de pe la sfîrşitul secolului trecut, o societate de „binefacere“ cu numele „Cantina şcolară“. Luase fiinţă, cred, în primii ani de ministeriat ai lui Spiru Haret, foarte probabil din îndemnul acestuia. Scopul ei unic era să dea o masă pe zi (la prînz) elevilor foarte săraci din şcolile primare ale Iaşilor. Banii necesari pentru aceasta se adunau din subvenţii ale Ministerului Instrucţiunii Publice şi din diverse donaţii. Mulţi copii n-ar fi putut supravieţui, poate, fără hrana oferită de societate, care consta, în epoca la care mă refer, dintr-un fel de mîncare consistent şi un sfert de pîine, fiindcă acasă la părinţii lor trăiau cu mămăligă şi cu o „zeamă lungă“. Cînd soţia a devenit membră a societăţii, cu muncă de răspundere, ministerul acorda o subvenţie numai la cerere şi cu destulă greutate. Grosul bugetului la „venituri“ îl constituiau reprezentaţiile teatrale (una, dată în beneficiul ei), un film (în aceleaşi condiţii), produsul unor conferinţe publice, la care se participa cu plată (foarte modică) şi donaţii (aleatorii acestea) ale băncilor din localitate. Hărnicia membrilor din conducerea ei, toţi membri ai corpului didactic primar (cu excepţia preşedintei, profesoară de liceu), dădea rezultate mai mult decît satisfăcătoare. La un moment dat, preşedinta s-a

retras, era pensionară mai de mult, și locul ei l-a luat soția mea. În ultimii ani înainte de 1940, toamna, în urma venirii la putere a Gărzii de fier, „Cantina școlară“, care hrănea 3 000 de copii, a fost... anexată la „Ajutorul legionar“ (ce s-a întîmplat cu ea după asta, nu mai știu). Am socotit utile aceste informații pentru cititorii de astăzi, deprinși cu alt tratament din partea forurilor noastre conducătoare, cînd este vorba de ajutat copiii oamenilor muncii.

La 1 ianuarie 1926 am fost numit suplinitor la catedra de Filologie romanică a Facultății de Litere, înființată în cei dintîi ani postbelici (de fapt, reînființată, căci a existat aproape de la începuturile Universității din Iași, dar a dispărut cu vremea). Deși s-ar fi căzut, poate, să aflu în ce condiții a luat ființă, bineînțeles ca deținător al ei, m-am jenat, fără să pot spune de ce, să-i descopăr... actul de naștere. Ceea ce știu sigur este că inițiatorii reînvierii ei au fost A. Philippide și G. Ibrăileanu, care se gîndeau, în primul rînd, la interesele învățămîntului, dar aveau în vedere, mai cu seamă cel de-al doilea, și eventuala ocupare a ei de unul dintre întemeietorii *Vieții românești*, fost student (în vîrstă, ca și mine) un număr de ani la Universitatea „Humboldt“, ca bursier al statului. Evenimentele politice și militare l-au împiedicat să-și susțină teza de doctorat, care nu știu în ce stadiu de elaborare se găsea la 1 august 1914, cînd a izbucnit războiul. Fapt este că, neavînd titlul de doctor și fără lucrări de specialitate, n-a putut fi numit nici măcar suplinitor. Unii profesori ai Facultății aveau preferințele lor în legătură cu ocuparea catedrei. G. Ibrăileanu, de pildă, se gîndea la Paul Zarifopol, foarte indicat, dealtfel, prin pregătirea sa filologică în sens strict, dobîndită în Germania, patria Filologiei romanice. Propunerea care i s-a făcut, neoficial, în acest sens n-a fost primită. Nu-i plăcea, desigur, acestui sceptic rafinat munca didactică, poate că îl deranja și stabilirea la Iași, deși era ieșean. Acest ultim obstacol, alți profesori l-au biruit foarte ușor, rămînînd cu locuința și cu... viața la București. Ion Petrovici, în schimb, prefera pe Eugen Lovinescu. Cum (și dacă) au decurs tratativele cu acesta din urmă,

n-am de unde şti. Că acceptarea din partea lui n-ar fi însemnat, în ciuda valorii sale personale, un cîştig pentru Facultate — aş adăuga chiar că nici pentru el însuşi — nu încape, cred, nici o îndoială. Catedra avea deocamdată numai o existenţă bugetară şi de aceea nu putea fi ocupată decît prin suplinire. Pentru scoaterea ei la concurs, în vederea recomandării unui profesor titular, era necesară o lege propriu-zisă (trecută prin Parlament). Acest act s-a îndeplinit de-abia în 1927 (cred că în primele luni ale lui, dacă nu cumva spre sfîrşitul anului precedent), în timpul unei guvernări averescane. Pînă la numirea mea ca suplinitor, a făcut un... fel de cursuri şi seminarii titularul catedrei de Limba şi literatura greacă. Mai potrivit ar fi fost profesorul de Limba şi literatura franceză, care, în plus, era şi un cunoscător destul de bun al limbii şi literaturii italiene, dar nu-l agrea (şi pe drept cuvînt), din motive extraştiinţifice, consiliul Facultăţii.

Pe la jumătatea lui ianuarie 1926 (poate ceva mai devreme) mi-am ţinut lecţia de deschidere. Decan era Ion Petrovici. În calitate de elev al lui Maiorescu, dar şi, mai ales, iubitor de „pompă", Petrovici m-a sfătuit, şi eu am acceptat, să fixez data primei mele lecţii în ziua cînd avea loc o şedinţă a consiliului profesoral. Aceasta, pentru ca să poată asista şi unii profesori la debutul meu didactic. În intenţia lui, această propunere echivala — sînt sigur — cu o „probă". Căci, în ciuda simpatiei pe care o avea pentru mine, ca fiind concetăţean, prin naştere, al lui, aveam (şi am) convingerea că mă privea cu oarecare, dacă nu cu multă neîncredere, din cauza atît a modestiei mele, privită sub toate aspectele, cît şi a disciplinei pe care o cultivam (aridă, plicticoasă etc.). I-am urmat, fiindcă n-aveam încotro, sfatul, dar am intrat în panică. În ziua respectivă, după şedinţa consiliului, a avut loc... reprezentaţia, adică spectacolul, cu mine ca actor unic şi cu un public destul de numeros (în sala cea mai mare de atunci a Facultăţii, care nu putea cuprinde mai mult de 50 de oameni). Printre... spectatori, opt profesori (majoritatea lor) ! Cititorii care mă cunosc mai de aproape şi mai de mult îşi închipuie uşor prin ce pîrporă am trecut. Este

drept că nu m-am bîlbîit, nici nu m-am zăpăcit, căci m-a ajutat textul, pe care l-am citit satisfăcător, în primele momente cu glasul tremurat, dar nu știu dacă din cele circa 60 de minute ale lecției, am privit în sală, cu una, cu alta, mai mult de cinci, șase minute. N-am fost deloc mulțumit de modul cum mi-am făcut această primă intrare în scenă, și cu atît mai puțin a putut ea să placă viitorilor colegi. Sînt convins totuși că cei trei „protectori" dintotdeauna ai mei (A. Philippide, G. Ibrăileanu și Traian Bratu) au înțeles situația și au apreciat conținutul lecției, intitulată „Lingvistică, filologie, istorie literară" (publicată în revista *Orpheus*, sept.-oct. 1926, p. 193 — 212).

„Legalizarea" catedrei a avut loc, cum am arătat deja, în timpul unui guvern averescan. Ministru al Educației Naționale era Ion Petrovici. Mi-amintesc bine cum am aflat despre intenția lui de a grăbi ocuparea ei printr-un profesor titular. După venirea la putere a lui Averescu, el a fost ales președinte al Camerei Deputaților, iar destinele școlii au fost conduse, o bucată de vreme, de P. P. Negulescu, profesorul de Filozofie, bine cunoscut și apreciat, al Universității din București (dacă nu mă înșel, urmașul imediat al lui Maiorescu la catedra de Istorie a filozofiei moderne). Între el și Petrovici a existat mereu un fel de întrecere, ca să nu-i spun concurență, în ce privește... dreptul de a se considera urmaș autentic (și unic) al maestrului lor comun. Nuanța peiorativă a acestor aprecieri se referă, din păcate, exclusiv la fostul meu concetățean, care nu era, sub nici un aspect al ființei sale, la înălțimea lui Negulescu. Petrovici a ținut să fie cu orice preț ministru, deși funcția de președinte al Camerei Deputaților era superioară în ierarhia politică, și a izbutit, făcînd „schimb" (prin hotărîrea conducerii partidului averescan) cu adversarul său. Cînd se afla în acest ultim post, m-am întîlnit întîmplător cu dînsul, pe stradă, la Iași, unde venea pentru două zile la sfîrșitul săptămînii, căci își avea familia acolo. M-a oprit puțin, ca să mă întrebe cum merge munca mea la catedră și, mai ales, să mă anunțe, dînd a înțelege că lucrurile se aranjaseră deja, că, în momentul cînd va veni la conducerea Ministerului Edu-

cației Naționale, va prezenta în Parlament un proiect de lege pentru modificarea statutului juridic al catedrei de Filologie romanică (și al altora, aflate în aceeași situație).

În primăvara anului 1927, „legalizarea“ catedrei a avut loc. Imediat după aceasta, i s-a publicat vacanța în vederea ocupării ei de către un titular. Modalitatea ocupării unei catedre universitare era destul de complexă, dar dispozițiile respective ale legii nu puteau fi supuse unei interpretări arbitrare, dată fiind precizia lor. Existau două trepte în ce privește rezolvarea problemei puse de vacanța unei catedre. Prima, cu care se începea totdeauna, era „chemarea“, pe baza celebrului articol 81, care a dat prilejul de-a lungul întregii lui vieți legale la nenumărate discuții pro și, mai ales, contra. Eu i-am luat totdeauna apărarea, fiindcă mi se părea judicios. Pentru a putea fi „chemat“ — terminologia e de origine germană : *rufen*, „a chema“, *Ruf*, „chemare“ — un candidat trebuia să îndeplinească multe condiții. Mai întîi, să aibă titlul de doctor în disciplina științifică respectivă. După asta, lucrări de specialitate, printre ele teza de doctorat nu era luată în considerație, întrucît servise la obținerea doctoratului, și nu putea, deci, să fie... numărată de două ori (ca steagurile lui Pristanda !). Venea apoi recomandarea consiliului profesoral, cu două treimi din numărul membrilor lui titulari. (Inițial, legea cerea numai majoritatea absolută. După primul război mondial, un guvern liberal „emoționat“ că Gheorghe Cuza, fiul lui A. C., ar putea ajunge profesor, a modificat articolul respectiv în sensul arătat. De fapt, Gh. Gh. Mîrzescu, șeful organizației liberale de la Iași, a propus și a obținut modificarea lui, cu scopul de a împiedica ascensiunea huliganului. Din păcate, socoteala lui, demnă de laudă, n-a dus la rezultatul scontat. „Tăticul“ era tare în consiliul Facultății juridice, unde „Zorz“ a ajuns profesor de Drept... roman, cu cunoștințe de limba latină inferioare unui elev mediocru de liceu.) Votul Facultății trebuia confirmat de Senatul Universității (cu majoritatea absolută a membrilor lui). În sfîrșit, se cerea avizul unei comisii de specialiști, alcătuită din cîte un reprezentant al celor

patru universități. Întreaga procedură a „chemării" era publică, în sensul că se desfășura oarecum în văzul oamenilor. Raportul de recomandare, prezentat în consiliul profesoral și aprobat de acesta, se publica în *Monitorul Oficial*. La fel, cred, fără să știu sigur, procesele-verbale al Senatului și al comisiei de specialiști. Dacă această primă formă de ocupare a unei catedre vacante dădea greș, se proceda potrivit celei de a doua, care era concursul. Se cereau și pentru aceasta titlul de doctor și lucrări științifice. Acestea puteau fi puține și modeste ca valoare, întrucît cunoștințele candidatului se verificau prin examen propriu-zis în fața unei comisii alcătuite, mi se pare, din șapte membri (patru de la Facultatea cu catedra vacantă și trei de la celelalte Facultăți similare ale universităților țării). Afară de examenul teoretic, adică strict științific, mai era unul practic : candidatul ținea o lecție (sau, poate, două, una sub forma seminarială). La toate aceste probe, care se apreciau cu note, putea asista oricine. Cînd erau mai mulți candidați, se făcea clasificarea lor după mediile obținute. Primul dintre ei era declarat reușit și recomandat Ministerului Educației Naționale spre a fi numit profesor agregat, stăpîn, ca să zic așa, pe catedra sa, la fel cu un titular, dar cu mai puține drepturi decît acesta. Putea promova, la gradul de profesor „plin", după trei ani de activitate didactică și științifică, socotită de consiliul profesoral și de Senat ca satisfăcătoare. Am dat aceste detalii, pornind de la ideea că ele interesează pe unii cititori.

Eu am fost numit profesor titular trecînd prin toate forurile (era să zic... vămile) arătate. Raportul de recomandare l-a întocmit A. Philippide. Semnăturile celorlalți profesori, pînă la zece — totalul lor se ridica la 14 — le-am obținut, în parte eu, fiindcă la ședința consiliului Facultății n-au fost prezenți toți (unii nu erau nici măcar în oraș) și adeziunea lor a trebuit s-o capăt prezentîndu-mă la ei cu raportul, lucru destul de neplăcut (ca să nu spun mai mult) pentru mine. Semnătura unuia cu care nu aveam relații personale, n-am vrut s-o accept — mi-a trimis vorbă că mi-o dă — nu din cauză că fusese

numit prin călcarea flagrantă a legii, ci fiindcă îl dispreţuiam ca om. Şi refuzul a avut loc înainte de a avea toate cele zece semnături necesare şi, trebuie să adaug, cu riscul de a părea că mă laud, înainte de a fi măcar aproximativ sigur că le voi avea. Profesorul în discuţie a fost totuşi delegat de Facultate să facă parte din comisia de specialişti, care se aduna la Ministerul Educaţiei Naţionale, şi n-a votat contra mea, pentru că avea mandat expres să mă susţină. (Recomandarea lui a făcut-o consiliul Facultăţii de nevoie : alt membru al consiliului, la care acesta se gîndise, se găsea sub anchetă pentru nişte lucruri urîte.)

Votul propriu-zis al Facultăţii s-a dat într-o şedinţă specială, la care s-a citit raportul întocmit de A. Philippide şi prevăzut cu cele zece semnături de rigoare. Odată cu mine a fost recomandat la catedra de Logică, Etică şi Istorie a Filozofiei antice, după îndeplinirea aceloraşi formalităţi cerute de lege, Ştefan Motăş-Zeletin, cunoscut, de un public mai larg, în primul rînd ca sociolog foarte valoros, cu idei „liberale", cele mai multe originale, în fond reacţionare din punct de vedere politic. Tot împreună am fost confirmaţi de Senat şi apoi (la 15 iulie 1927) numiţi de Ministerul Educaţiei Naţionale. (Ministru era doctorul C. Angelescu. Între timp se retrăsese de la „putere" guvernul averescan, înlăturat, în realitate, de liberali prin intrigile obişnuite, în care ei erau maeştri, ajutaţi, fireşte, şi de forţa politică, încă destul de mare, a partidului lor.)

Cursul (în realitate, cursurile) de Filologie romanică pe care le ţineam eu durau patru ani. Doi ani erau consacraţi Lingvisticii romanice (Gramatică comparată a limbilor neolatine, cu seminarul corespunzător), unul avea ca obiect Limba şi literatura italiană şi altul, Limba şi literatura spaniolă. Trebuia să-l împart astfel, ca să se apropie într-o măsură relativ mare de conţinutul întregii discipline : Filologia romanică însemnează studiul limbilor şi literaturilor romanice. Regulamentul Facultăţii obliga pe studenţii de la Franceză să frecventeze toate aceste cursuri şi, fireşte, să dea examenele corespunzătoare. Pe cel de Lingvistică romanică trebuiau să-l urmeze, în aceleaşi condiţii, şi studenţii care aveau Româna

ca materie principală. În total eram ocupat efectiv la catedră șase ore pe săptămînă. Abstracție făcînd de plăcere, care se combina cu conștiința că așa se cuvenea să muncesc, nu mi-ar fi stat bine, ca elev al lui A. Philippide, să am mai puține ore de curs decît el. Spre deosebire însă de dînsul, eu făceam și seminar cu studenții : jumătate din ore erau ocupate de cursul propriu-zis (teoretic), jumătate de seminar. Cum două ore fără întrerupere (ca la Philippide) mi se părea excesiv, m-am oprit la o durată medie între aceasta și aceea a celorlalți profesori : o oră și 30 de minute. Pentru seminar o singură oră e prea puțin, ca el să dea oarecare roade. Cursurile le aveam redactate oarecum definitiv, și le citeam, bineînțeles cu frecvente „abateri", în sensul că discuțiile și explicațiile privitoare la faptele limbii, de pildă, erau prezentate liber. Există, mai cu seamă printre oamenii străini de învățămînt, ideea că a citi un curs este o dovadă de inferioritate din partea profesorului. Se uită însă că „lecție" sau „prelegere" însemnează, de fapt, „lectură". Afară de asta, la disciplinele bogate în fapte, care constituie baza lor științifică, nu se poate renunța în întregime la „citirea" lor, fără riscul de a greși, fie reținîndu-le necorect, fie uitînd pe unele. Atît în Germania, cît și în Franța, am constatat că absolut toți profesorii, foarte mari unii, mari sau obișnuiți alții, procedau la fel.

Ca să termin cu aceste detalii, care sper să intereseze pe o parte dintre cititorii mei și să nu-i plictisească prea mult pe majoritatea lor, voi mai spune cîteva lucruri. La Lingvistica romanică, seminarul consta în referate ale studenților despre studii de specialitate, legate prin conținut de tema cursului, și din lucrări, tot de-ale membrilor seminarului, despre diverse probleme, și acestea aparținînd organic lecțiilor teoretice. Atît referatele, cît și lucrările se discutau, în primul rînd, tot de studenți, iar la sfîrșit de profesor. Deși aveam un asistent, nu l-am pus niciodată să conducă el însuși seminarul. În schimb, își spunea totdeauna părerile către sfîrșit, după ce studenții interesați luaseră cuvîntul. La celelalte materii pe care le predam, cursul era consacrat istoriei literaturii (italiene, respectiv spaniole), iar seminarul, interpretării de texte literare și numai rareori unor referate sau lucrări

propriu-zise. Deosebirea de metodă se justifica prin natura diferită a condițiilor obiective. Analizele literare erau folosite, în bună parte, pentru cunoașterea științifică a limbii străine în discuție. Dealtfel, un număr de lecții serveau, la început, ca inițiere în cunoașterea italienei și a spaniolei, dată fiind ignorarea lor de către studenți.

După moartea lui A. Philippide (august 1933), majoritatea profesorilor m-au recomandat pentru ocuparea, prin transferare, a catedrei de Filologie română (de fapt, Lingvistica românească — așa i-am spus eu totdeauna, bazîndu-mă pe conținutul disciplinei înseși). Două motive, la fel de puternice, i-au determinat să ia această hotărîre. Din punct de vedere național, în sensul foarte larg al cuvîntului, această catedră era mai importantă decît cea de Filologie romanică. La aceasta se adăuga lipsa de încredere în alt elev al lui Philippide, mai vechi decît mine, care ținea mult să fie urmașul maestrului nostru comun, mai ales că-și afișa pretutindeni, ca pe un titlu de glorie, „descendența“ științifică din acesta. Neîncrederea colegilor se justifica atît profesional, cît și, cu deosebire, moral. Astfel, începînd cu primele luni ale anului 1934, am fost titularul catedrei care, la un moment dat, purta numele, foarte potrivit, totodată și mai cuprinzător, de „Limba română și dialectele ei“. Cum preocupările mele în materie de lingvistică românească se îndreptau spre cunoașterea științifică, de preferință, a limbii contemporane, cursul pe care am început să-l predau se deosebea de al lui Philippide. Dar nu numai de al lui. Toți specialiștii noștri din vremea aceea studiau istoria limbii, atît ca profesori, cît și ca cercetători. La lecțiile mele, aspectul istoric al problemelor nu era totalmente absent. El intervenea însă numai ca mijloc de înțelegere justă a stărilor de limbă actuale : după descrierea amănunțită a faptelor din epoca modernă a românei și după explicarea lor sincronică, făceam incursiuni în trecut ori de cîte ori mi se părea nu numai necesar, ci și util, pentru a arăta că situația ei prezentă este rezultatul firesc al evoluției de-a lungul secolelor. Porneam totdeauna de la limba literară (sau standard, cum i se spune adesea astăzi), pe care o puneam la baza cursului, și cînd se ivea

prilejul, ceea ce se întîmpla foarte des, mă refeream la faptele corespunzătoare, fie că coincideau, în fond, fie că se deosebeau, din graiurile populare. Dialectele aromân, meglenoromân și istroromân erau luate în considerație la sfîrșitul fiecărei probleme, spre a li se cunoaște, de către studenți, structura, în comparație cu a dacoromânei.

Bogăția faptelor și necesitatea, așa cum o simțeam eu, de a le prezenta și discuta oarecum exhaustiv, au dus la extinderea, atît în timp, cît și în spațiu, peste măsură a cursului. Din februarie 1934 pînă în martie 1944, cînd, spre sfîrșitul lunii, a trebuit să întrerup activitatea didactică, la fel cu toți profesorii Universității din Iași — frontul de luptă ajunsese la vreo 8—10 km depărtare de oraș — n-am putut încheia tot ciclul. Căci am început cu o introducere generală în studiul limbii române (de ordin istoric, geografic și cultural) și am continuat cu prezentarea foneticii, morfologiei, formării cuvintelor, sintaxei, stilisticii și lexicului. Pe acesta din urmă nu l-am putut termina, dealtfel, din cauza atmosferei, tot mai apăsătoare, cauzată de război, atmosferă în care trăia țara întreagă. Acest curs a rămas sub forma unei ciorne, în creion, spre deosebire de toate celelalte, care au fost redactate definitiv, scrise cu cerneală și, aproape toate, litografiate pentru studenți. Dacă și lexicul ar fi fost terminat, am fi avut o prezentare completă și foarte extinsă (cîteva mii de pagini jumătăți de coală) a limbii române, cu toate variantele ei teritoriale. Activitatea cu studenții la seminar avea o prelungire, de nivel științific superior, în „Institutul de Filologie română“, al cărui director am fost numit după plecarea forțată (în urma unei anchete compromițătoare) a predecesorului meu. Localul Universității, mărit simțitor după primul război mondial, dispunea de încăperi suficiente pentru a putea dărui acestui institut o sală foarte spațioasă, în care se țineau ședințe de lucru bilunare, cu prezentări de cărți recent apărute și cu lucrări de-ale participanților, care nu erau totdeauna de lingvistică, ci și de istorie literară, după cum și participanții aparțineau, ca preocupări, ambelor discipline (ca să nu mai pomenesc faptul că printre ei se aflau și unii oameni din afară, cu studiile terminate).

Deoarece Institutul primea de la Ministerul Educaţiei
Vaţionale o subvenţie anuală relativ substanţială, pe
:are fostul director o utiliza pentru editarea *Revistei*
:ritice, organ de publicitate în mare măsură pur personal,
ım putut, cu ea şi cu ce primeam, „la cerere", de la
lonatori cu bunăvoinţă şi înţelegere pentru ostenelile
ıoastre, să tipăresc, în *Buletinul Institutului de Filologie*
Română, înfiinţat în 1934, o parte din lucrările susţinute
a şedinţe, plus cîteva de-ale studenţilor prezentate la
eminariile respective, pe ale unor cercetători externi şi
ınele dintre lucrările mele. După transferarea mea la
Bucureşti, *Buletinul* a continuat să apară pînă în 1947.
Pot adăuga amănuntul, cunoscut atunci numai de „ini-
iaţi", că localul institutului servea şi pentru reuniuni
politice. „Firma ştiinţifică" era un scut de apărare foarte
ezistent.

Este cazul să vorbesc, fie şi din fugă, despre cîţiva
lintre foştii mei elevi şi colaboratori, care s-au remarcat
ılterior prin activitatea lor în domeniul, larg, al culturii
ıoastre. Îmi amintesc mai mult la întîmplare în ce pri-
veşte cronologia şi natura realizărilor lor ştiinţifice sau
le alt gen. Gh. Ivănescu, actual profesor universitar şi
nembru corespondent al Academiei R.S.R., şi-a terminat
tudiile în anul morţii lui A. Philippide, al cărui elev a
ost într-o măsură mai mare decît al meu. În schimb,
-am avut asistent imediat ce am trecut la catedra de
Filologie română. G. Ivaşcu, deşi cu înclinaţii foarte pro-
ıunţate pentru istoria literară, s-a evidenţiat şi ca lin-
gvist în timpul studenţiei. Aşa se explică de ce l-am re-
:omandat ca suplinitor al postului de asistent în timpul
tagiului de doi ani la Şcoala română din Paris a titu-
arului (Gh. Ivănescu). Adrian Marino, *Privatgelehrter*,
:um spun nemţii despre cercetătorii care nu lucrează în
nvăţămînt, binecunoscut şi apreciat chiar peste graniţă,
graţie lucrărilor sale nu numai temeinice, ci şi foarte
vii şi personale. De la mine a învăţat prea puţine lucruri
olositoare pentru viitoarea sa activitate, dar ştiu că se
:onsideră şi elev al meu, nici pe departe fireşte în aceeaşi
năsură ca al lui G. Călinescu, pe care îl continuă, în fe-
ul său, în mod strălucit. Dealtfel participa regulat la
edinţele de lucru ale Institutului. Nicanor Rusu, în pre-

zent conferențiar (cu doctoratul luat la Roma, cînd a fost membru al Școlii române de acolo) la Universitatea din Chișinău. Mi-a fost asistent la catedra de Filologie romanică. Lucrează științific și în momentul de față, mai cu seamă în domeniul istoriei literare romanice (de preferință, italiană și spaniolă). Petru Ciureanu, plecat de multă vreme din țară, profesor la Universitatea din Genova, autor al cîtorva cărți de istorie literară, cu înclinație spre literatura comparată, G. Istrate, șeful catedrei de Limba română de la Facultatea de Filologie a Universității din Iași, fost asistent și doctorand al meu. Vladimir Robu, conferențiar la Institutul pedagogic din Constanța, autor principal al manualului *Limba română contemporană*, care va apărea, sper, odată cu acest volum al „Memoriilor" mele. H. Mihăescu, șef de secție al Institutului de studii sud-esteuropene și membru corespondent al Academiei R.S.R., filolog clasic, autor al cîtorva cărți bine apreciate. În mai mică măsură decît ceilalți, fiindcă specialitatea sa era alta, a fost și el student al meu, și nu numai la cursul de Lingvistică generală, pe care îl țineam, după moartea lui Philippide, pentru toate secțiile filologice ale Facultății. Clara Chiosa, fostă conferențiară la Facultatea de Limba și literatura română a Universității din București, astăzi pensionară, specialistă în metodica predării limbilor. Florica Ficșinescu, fostă cercetătoare la Institutul de lingvistică din București, încă de la înființarea acestuia, a lucrat cu multă pricepere, pînă spre sfîrșitul prematur al vieții sale, la *Dicționarul* (tezaur al) *limbii române*. Pot aminti, deși mi-a fost student numai un an și cîteva luni, pe Eugen Coșeriu, unul dintre marii lingviști ai lumii, care, înscris la Facultatea de Litere în toamna anului 1939, cu gîndul de a se forma ca istoric și critic literar, și-a schimbat preferințele, după propria-i afirmație, sub influența mea.

În 1927, cînd am ocupat ca titular catedra de Filologie romanică, eram cel mai tînăr ca profesor, nu și ca vîrstă, dintre membrii consiliului Facultății. Mă întreceau în... tinerețe Mihai Ralea, cu opt ani, și Petre Andrei, cu trei ani. Primul și-a început activitatea cu gradul de conferențiar la Psihologie aproape imediat după întoarcerea de

la Paris, unde îşi luase doctoratul cu o lucrare de sociologie (sub conducerea lui Gh. Bouglé), dar a lucrat puţin în această calitate, căci a fost numit, în baza articolului 81, de care am amintit în legătură cu mine, profesor titular, înainte de a împlini 30 de ani. Avea toate drepturile, atît formale (titlul de doctor), cît şi de fond (lucrări, nu prea numeroase din cauza vîrstei), dar fără sprijinul *Vieţii româneşti* n-ar fi făcut o carieră universitară atît de rapidă. Am pomenit revista, al cărei redactor şef adjunct (folosesc terminologia actuală) era, şi nu pe conducătorul ei de fapt G. Ibrăileanu, pentru că acesta singur, în ciuda excepţionalei sale valori, chiar de ordin strict politic, n-ar fi izbutit să-l impună pe tînărul şi strălucitul său colaborator. Într-un articol destul de vechi, apărut în *România literară*, în care făceam, în treacăt, o comparaţie între revista ieşeană şi *Sburătorul* lui Lovinescu (de fapt, între „cercurile" sau „grupările" acestor publicaţii), am afirmat că *Viaţa românească* era o instituţie, nu un simplu cenaclu sau, cum cred că am spus, cu intenţii maliţioase, un „salon" literar. Nu exista scriitor sau publicist român, în sens larg, care să nu fi dorit, aş spune cu ardoare, să-şi vadă numele sub o contribuţie personală în revista de la Iaşi, ceea ce nu era cazul *Sburătorului*, pe care îl preferau, în anumite condiţii, tinerii (ca vîrstă şi ca ideologie literară). *Viaţa românească* avea, prin conducătorii ei, în primul rînd, prin Ibrăileanu, foarte clară conştiinţa marii ei forţe de atracţie şi o punea în mişcare ori de cîte ori i se părea necesar. Fără concursul *Vieţii româneşti* era foarte greu, dacă nu chiar imposibil, să ajungă cineva profesor, şi nu numai la Facultatea de Litere, unde funcţiona Ibrăileanu. Nu pot uita o scenă la care am asistat în primii ani de după primul război mondial. Eram în cabinetul redactorului şef al revistei, care îşi avea atunci sediul într-un local, modern ca stil şi ca destinaţie (peste drum de biserica Banu, pe strada Lăpuşneanu). La un moment dat fostul meu maestru începu să dicteze lui Sevastos, stîlp modest, dar destul de solid, al redacţiei, o scrisoare adresată lui Ştefănescu-Galaţi, profesor, puternic, al Facultăţii de Medicină. Ibrăileanu îi cerea destinatarului, colaborator al revistei (mi se pare, o dată, cu amintiri din război foarte

reușite), să facă ce trebuie pentru a asigura recomandarea ca profesor a lui I. I. (de fapt, Eugen) Mironescu la catedra de Dermatologie, rămasă vacantă. „Cererea“ era amplă, bogată în indicații asemănătoare, dar la un nivel înalt, cu cele obișnuite în propaganda electorală. Și Petre Andrei, care nu numai ca student, ci și după aceea, vreme îndelungată, s-a ținut departe de *Viața românească* — el frecventa atunci, mai degrabă, cercuri foarte puțin democratice — a izbutit să obțină catedra tot numai cu ajutorul acestei reviste, după ce a aderat, ca să zic așa, la ideologia ei. În alt capitol voi povesti cum s-a frămîntat și s-a zbătut Ibrăileanu pentru reușita viitorului excelent profesor de Sociologie. Deși nu pot fi bănuit de... parțialitate contra *Vieții românești* — eu însumi îi datoresc ei cariera universitară — țin să precizez că ea n-a susținut, după cît știu, absolut nici un om, care să nu fi meritat, fie și numai în linii mari, ca să zic așa, a fi profesor. Pe Ibrăileanu și pe prietenii lui îi interesau deopotrivă valoarea profesională și concepția politică ale unui candidat la o catedră universitară. Dintre cazurile destul de numeroase, pe care le cunosc, voi cita numai unul, pe al lui Ștefan Zeletin, foarte valoros din punct de vedere științific, dar reacționar, aș zice primejdios, din cauza calităților sale, ca ideolog politic. *Viața românească* l-a susținut contra altui candidat, care era mediocru în toate privințele.

Printre colegi se găseau mulți foști profesori ai mei: A. Philippide, G. Ibrăileanu, Traian Bratu, Ilie Bărbulescu, I. Găvănescul. Despre toți, afară de ultimul, am vorbit și în primul volum și (cu excepția lui Bărbulescu) în acesta. Relațiile mele cu dînșii n-au suferit nici o modificare importantă prin transformarea mea din student în coleg al lor. Aceasta, datorită, ca să zic așa, ambelor părți. Ei nu se uitau „de sus“ sau „de jos“ la oameni după poziția socială a acestora. (Afirmația se potrivește mai puțin în cazul lui Bărbulescu.) Iar eu, semănam, într-o mare măsură, cu ei, în sensul că, odată cu respectul pe care li-l datoram și îl manifestam prin comportarea mea, îmi păstram și demnitatea personală, lucru învățat, în parte, și de la dînșii. În legătură cu acest aspect, îmi vine în minte o întîmplare de la una dintre ședințele consiliu-

lui profesoral. Era vorba de recomandarea cuiva la o catedră „filozofică“, rămasă vacantă. Părerile erau, ca de obicei, împărţite. Ion Petrovici era contra candidatului, M. Ralea, pentru. La un moment dat, primul a reproșat, indirect, dar destul de clar, celui de-al doilea că a uitat sprijinul pe care i l-a dat la numirea lui ca profesor. Ralea, enervat, și pe drept cuvînt, de acest... argument absolut nelalocul lui, și-a întrebat maestrul : „Domnule Petrovici, nu puteţi să-mi fixaţi un termen pînă la care să vă fiu, cum pretindeţi dv., recunoscător, în sensul că trebuie să renunţ la dreptul și capacitatea de a avea altă părere decît dv. ?“

I. Găvănescul era profesor de Pedagogie, disciplină rentabilă pe atunci, o vacă bună de muls, cum se spune popular, cu numeroase și importante avantaje, printre care şi acela ca titularul catedrei să fie directorul Seminarului pedagogic. Valoarea lui științifică era foarte oarecare, iar cea umană, inexistentă. N. Iorga, întemeindu-se, desigur, pe fapte bine cunoscute și pornind de la obrazul aprins colorat al insului, i-a dedicat un adevărat epitaf, rămas memorabil : „roșu, dar nu de rușine !“ Adevărul acestei caracterizări l-am verificat eu însumi într-o ședință a consiliului Facultăţii noastre. Era pe la sfîrșitul lunii iunie 1929. Găvănescul împlinea, ca și Philippide, 70 de ani și trebuia să fie pensionat. Legea prevedea însă posibilitatea de a se prelungi, cu doi ani și de două ori în șir, rămînerea la catedră a unui profesor ajuns la limita de vîrstă. Philippide n-a participat la ședinţă, din delicateţe, întrucît ştia că va fi vorba despre situaţia lui. Colegul său a venit și chiar a vrut să stea și la discutarea problemei sale personale. Cu toată jena, ușor de înţeles din atîtea motive, a trebuit să întreb pe decan dacă ne putem spune, cu toată libertatea necesară, părerea într-o chestiune atît de personală în prezenţa celui interesat. De-abia după aceasta cel în cauză a înţeles ceea ce și un copil ar fi putut să înţeleagă și s-a retras din ședinţă. Peste doi ani am fost mai diplomat. Împreună cu cîţiva colegi, am pregătit lucrurile în așa fel, încît s-a prelungit, pentru a doua oară, rămînerea, în continuare, la catedră numai a lui A. Philippide. În toamna lui 1940, cînd s-au instalat la putere legionarii, s-a aflat că I. Găvănescul,

care se împăcase pînă atunci cu toate guvernele, spre a-şi apăra interesele — cu o singură excepţie, şi aceasta, parţială, cînd făceam eu practica pedagogică — era senator legionar. Cu atîtea... calităţi umane merita pe deplin această... onoare.

În ordinea vechimii urma Ion Petrovici, titularul catedrei de Istorie a filozofiei moderne. N-am asistat la nici o lecţie a lui, după cum nu i-am citit nici o carte din domeniul specialităţii sale. În schimb, i-am ascultat cîteva conferinţe şi i-am răsfoit, cu atenţie, dealtfel, vreo două volume „literare“ — căci avea veleităţi de scriitor (în privinţa acestei calităţi, a se vedea *Istoria literaturii române...* a lui G. Călinescu), precum şi diverse articole filozofice publicate în reviste de cultură generală. Era destul de superficial şi supărător de bombastic, atît ca vorbitor, cît şi ca „scriitor“. Încrezut peste măsură în sine, prin temperament, prin educaţie şi prin ascensiunea rapidă în cariera universitară şi politică — la 22 de ani doctor, la 24 conferenţiar universitar şi, probabil, curînd după aceea profesor, la mai puţin de 40 de ani ministru — ţinea cu orice preţ şi în orice împrejurare să arate, adesea chiar direct, cine este şi, în consecinţă, căuta, în toate felurile să-şi impună punctul de vedere în toate problemele, cu deosebire în cele privitoare la ocuparea catedrelor vacante, la numirile de catedre didactice ajutătoare şi la alegerile de decan. Avea totdeauna candidaţii săi, aleşi după criterii foarte subiective.

Trec peste alţi membri ai consiliului profesoral, care nu se remarcau prin nimic deosebit, fie în bine, fie în rău. Ceea ce pot spune despre ei, în general vorbind, este că îşi făceau mulţumitor datoria, lucrau şi în afara catedrei, adesea cu succes, şi că, mai ales, nu erau deloc aşa cum sînt prezentaţi — uşor de recunoscut de către... contemporani ai evenimentelor — în *Bietul Ioanide* a lui G. Călinescu. Mă opresc la doi, mai tineri decît mine, ca vîrstă, dar mai vechi la catedrele lor : Petre Andrei şi Mihai Ralea. Amîndoi se bucurau de admiraţia entuziastă a majorităţii, poate chiar a cvasiunanimităţii studenţilor. Semănau între ei numai în această privinţă. Încolo, erau foarte deosebiţi unul de altul. Andrei era, în primul rînd, produsul propriei sale fiinţe : muncitor, stăruitor,

ambiţios (în sensul mai degrabă frumos al cuvîntului), doritor să fie apreciat, în general pe baze serioase, ceea ce izbutea aproape totdeauna. În ce priveşte pregătirea profesională, a fost, în mare măsură, un *self-made-man*. Se înţelege că de la unii profesori ieşeni ai săi a învăţat multe lucruri temeinice. Peste graniţă a fost puţină vreme (la Berlin), din cauza lipsei de mijloace materiale. Doctoratul şi l-a trecut în ţară, cu o teză publicată (*Problema fericirii*, mi se pare). Ştia bine nemţeşte, ceea ce pentru un filozof însemnează mare lucru. A şi fost, tînăr de tot, profesor suplinitor de Germană în învăţămîntul mediu. Înainte de a ocupa catedra de Sociologie, rămasă vacantă prin plecarea de la Bucureşti a maestrului său D. Gusti, a condus, ca director, Biblioteca Universităţii din Iaşi. Dacă apreciem pe un profesor universitar şi din punctul de vedere al „darului" de expunere, se poate afirma că Andrei era superior tuturor colegilor săi. Îşi pregătea lecţiile extrem de serios, şi din conştiinciozitate, dar şi din dorinţa de a „reuşi", în ce priveşte nu numai conţinutul, ci şi prezentarea celor ce avea de spus. Cred că acestui ultim aspect îi acorda o atenţie chiar mai mare, dar nu neglija, în vreun chip oarecare, pe celălalt. Căci altfel nu-mi pot explica faptul că îşi ţinea cursul fără să-l aibă scris, cel puţin în întregime sau în cea mai mare parte, şi, fireşte, fără să folosească decît cu totul întîmplător eventualele însemnări pe care le avea cu sine. Îl ajuta mult în această muncă uşurinţa de a vorbi. Îi spun aşa acestei calităţi, reale, şi nu talent oratoric, în sensul curent şi, pentru mine, nefavorabil, al termenului. („Orator" era Ion Petrovici.) Îl ajutau de asemenea la cîştigarea interesului şi simpatiei ascultătorilor vocea caldă şi înfăţişarea lui atrăgătoare. Era prin temperament un „vorbitor", spre deosebire de alţii, care aparţin tipului psihologic de „scriitor". Cărţile şi studiile lui Andrei nu sînt, ca redactare, la înălţimea lecţiilor sale.

Mihai Ralea impresiona, din primul moment, prin strălucirea minţii, prin vervă, prin spiritul critic şi polemic, prin marea uşurinţă — care era, adesea, facilitate — de a prezenta şi a rezolva problemele supuse discuţiei. Rapiditatea cu care sesiza ce era sau ce i se părea lui esenţial în doctrina expusă într-o carte, interesantă, prin

conținut, pentru tema supusă cercetării, îl făcea s-o discute, s-o analizeze și s-o aprecieze la fel de rapid, ceea ce dădea impresia, nu arareori, de superficialitate sau cel puțin de „expediere“ a lecției. Avea ușurința de a vorbi, dar, din cauza grabei și, poate, a ideii că nu prezenta importanță expunerea orală, îi lipsea acesteia o anumită disciplină, dacă vreți didacticistă, necesară totuși unui curs universitar. Spre deosebire de Andrei, Ralea era „scriitor“, nu „vorbitor“. Această caracterizare ușurează mult, după părerea mea, cunoașterea lui exactă ca profesor de către cei care i-au citit măcar cîteva cărți sau articole. Ralea a fost, cred eu, cel mai fin eseist al nostru, în sensul aș zice franțuzesc al cuvîntului. Activitatea didactică îl dezavantaja în comparație cu cea publicistică, asta și din cauză că ea nu-i prea plăcea. Așa se explică faptul că pe de o parte o neglija cînd cereau împrejurările, fie obiective, fie subiective, mai cu seamă după ce s-a mutat, cu locuința, la București, iar pe de alta, durata redusă a lor (ca și a conferințelor publice, cînd era cazul).

După moartea lui Ibrăileanu (martie 1936), i-a urmat la catedră Octav Botez, care era conferențiar de critică și istorie literară. N-a fost la înălțimea predecesorului său — dealtfel, mă întreb cine ar fi putut să fie — dar avea priză în rîndurile studenților atît prin pregătirea sa profesională, mai cu seamă de ordin teoretic, căci disciplina lui de bază era filozofia, cît și, înainte de toate, prin marea sa omenie privită sub toate fețele ei. Avea și un curaj, rar întîlnit, al opiniilor, sprijinit de onestitate și de un spirit etic ireproșabile. A doua zi după asasinarea mișelească a lui N. Iorga, acest profesor, bun și blînd din cale afară ca om, avea ora sa obișnuită de curs. Și-a început lecția condamnînd, cu revoltă, actul criminal săvîrșit în ajun. Dar numai și-a început-o, căci, după două fraze, a fost întrerupt și aproape molestat de huliganii din sală, care constituiau o minoritate infimă, deși huliganismul se găsea la putere. I-au luat apărarea cîțiva studenți, puținii curajoși între colegii lor democrați, care alcătuiau, dealtfel, majoritatea, în frunte, printre alții, cu Al. Piru și viitoarea lui soție Elena Bjoza. (In-

formaţii asupra acestei întîmplări le-am avut cu totul indirect : eram în... concediu, adică suspendat din învăţămînt.)

Dintre colegii veniţi în Facultatea de Litere după mine, mă voi opri la cîţiva dintre ei, fiecare vrednic de a fi amintit aici, fie şi foarte din fugă. Încep, cronologic, cu Andrei Oţetea, titularul catedrei de Istoria universală, care a izbutit s-o obţină cu multe şi mari dificultăţi. Le voi descrie în capitolul „Viaţa universitară". Avea doctoratul de stat de la Sorbona, cu teza principală consacrată marelui istoric renascentist italian Guicciardini, care a fost şi un scriitor propriu-zis de mare valoare, ceea ce explică, în parte, calităţile literare ale conţinutului tezei. Dealtfel, conducătorul ştiinţific a fost, dacă nu mă înşel, H. Hauvette, profesorul de Literatură italiană, amintit în capitolul precedent. Domeniul de predilecţie al preocupărilor sale ştiinţifice era, pentru Oţetea, Renaşterea, cu „anexa" ei, dacă mă pot exprima astfel, care a fost Reforma, ambele, manifestări revoluţionare de mare amploare, care au deschis drumul istoriei moderne a spiritului european. Lucrarea sa, amplă, consacrată acestor evenimente epocale, a fost apreciată, după merit, şi peste graniţă de specialişti consacraţi. Ca om se caracteriza printr-o atitudine fermă, chiar dîrză, ori de cîte ori se puneau probleme importante, de interes mai mult ori mai puţin general. Nu-şi uitase originea şi educaţia ardelenească.

Constantin I. Balmuş, profesorul de Limba şi literatura greacă, după ce mai întîi fusese conferenţiar la catedra de Latină, era un vechi cunoscut şi prieten al meu, mult mai tînăr decît mine. Mi-a fost elev un an la Liceul Internat, după aceea, cum se poate vedea în capitolul precedent, m-a suplinit în anul şcolar 1921—1922, cînd mă găseam, pentru studii, la Bonn. Aceste două „întîlniri" ne-au legat puternic şi-au ajutat să ne cunoaştem foarte bine. Ceea ce îl caracteriza înainte de toate era un entuziasm tineresc, care nu l-a părăsit pînă la moartea sa prea timpurie (avea 59 de ani). Paralel cu această disponibilitate spre optimism, ca un fel de revers al ei, mergeau indignarea, la fel de aprinsă, şi, foarte des, descurajarea în faţa unui eşec, chiar cînd nu era în întregime

personal. Toate acestea erau produsul unei sensibilități excesive, care, în lucrările sale științifice, ducea, în general, la rezultate frumoase, ca, de pildă, în marea sa lucrare *Étude sur le style de Saint-Augustin*, Paris, 1930, foarte bine primită de specialiștii români și străini.

La catedra care, o vreme, a fost a lui Ștefan Zeletin a venit prin «chemare» Dan Bădărău, un om deosebit în toate privințele. După studii, chiar medii, făcute la Paris, unde și-a luat licența și doctoratul în Filozofie, s-a întors în țară, ca *Privatgelehrter* — avea mijloace materiale suficiente spre a se susține singur, pînă a ocupat un post de conferențiar (cu Logica, drept materie a cursului) și, curînd după asta, pe cel de profesor la catedra amintită. Excelent pregătit, serios prin temperament și educație, pasionat pentru munca științifică și pentru cea didactică, a fost unul dintre cei mai buni profesori ai Facultății noastre, fără să pară totuși. Căci era modest, plin de bunăvoință și amenitate față de oricine, indiferent de vîrstă și de „rang", și asta, într-o vreme cînd a te... manifesta, adică „a da din coate" (și nu numai din ele !), constituia, foarte des, mijlocul cel mai des pentru a deveni o „celebritate", acest om, total dezarmat în sensul arătat acum, a rămas, pentru cei mai mulți contemporani ai săi, un profesor, și atîta tot. Iubea cu ardoare țara și, mai ales, Moldova, pentru care lupta cu condeiul, mai ales în revista *Însemnări ieșene*, nu ca s-o apere, căci nu era cazul, ci ca s-o prezinte necunoscătorilor în lumina ei adevărată. Capitalei ei i-a consacrat o frumoasă carte, apărută postum prin ostenelile unei prietene din ultimii ani ai vieții sale și cu concursul oarecum tehnic al cercetătorului ieșean Caproșu. Patriotismul său autentic s-a dezvoltat, cred eu, în mare măsură, datorită șederii prelungite în Franța. Mă gîndesc, fără să vreau, la atîția pașoptiști (Bălcescu, Alecsandri, C. A. Rosetti etc.), «franțuziți», cum le spuneau contemporanii retrograzi, și iubitori fanatici ai țării și ai poporului lor.

Ultimul, cronologic vorbind, dintre colegii mei a fost George Călinescu. Condițiile exterioare ale venirii lui, bucureștean *acharné*, la Iași le-am arătat amănunțit, pe bază de documente propriu-zise și de fapte cunoscute direct de mine, în articolul *G. Călinescu și Universitatea*

din *Iași*, publicat în *Revista de istorie și teorie literară*, XIV, 1965, p. 501—512. Profesor (titular) n-a fost nici măcar cu numele, fiindcă, deși recomandat, în unanimitate, atît de comisia specială, cît și de consiliul profesoral, în martie 1944, ministrul antonescian Ion Petrovici, profund nemulțumit de modul cum l-a tratat (era să zic... maltratat) ca „scriitor" Călinescu în *Istoria literaturii române...*, a refuzat să-l numească la catedra rămasă vacantă în urma morții lui Octav Botez. Recomandarea pe care i-au făcut-o forurile științifice ieșene a servit, după 23 August, la numirea lui ca profesor la Universitatea din București. Aceasta însemnează că nu l-am putut cunoaște ca membru al consiliului Facultății de Litere din Iași și, prin urmare, n-am ce să spun despre comportarea sa în această calitate, pe care n-a putut s-o manifeste practic. În schimb, m-am apropiat de el — apropierea a fost reciprocă — încă din primele luni ale descălecării sale în orașul nostru. Îi citisem cea mai mare parte din producția sa scrisă și aveam convingerea că ne găsim în fața unei personalități excepționale. Pe vremea aceea conferențiarii se bucurau, cel puțin în fapt, de aceleași drepturi ca și profesorii, vreau să spun că erau independenți de catedra înrudită, eventual identică din punctul de vedere al materiei ce se preda studenților. Călinescu a utilizat din plin și cu rezultate remarcabile libertatea de a-și exercita profesiunea, luînd, de la începutul activității sale didactice, ca titular al conferinței de Critică și estetică literară, inițiative curajoase, printre ele crearea unui cenaclu, destinat, în primul rînd, elevilor săi, cu corolarul oarecum inevitabil, editarea binecunoscutului *Jurnal literar*. Participam și eu uneori la ședințele organizate și conduse de el, ba chiar am și publicat un articol (*Estetica limbii*) în numărul de la 1 ianuarie 1939, solicitat de dînsul. O scurtă prezentare a acestei inițiative am făcut, sub titlul *Noua Junime*, în ziarul *Iașul* (aprilie 1938). Am avut astfel prilejul, suficient ca durată, pentru a-l cunoaște într-o postură foarte apropiată de cea profesorală propriu-zisă. Era de o rară vioiciune, plin de vervă, stăpînit permanent de un spirit polemic neobișnuit, binevoitor, dar critic, în aprecierea „creațiilor" prezentate de membrii cenaclului, într-un cuvînt strălucitor,

cum l-a cunoscut multă lume după Eliberare, dar fără exagerările de mai tîrziu. Cred că eram cel mai apropiat de dînsul dintre toţi colegii ieşeni, poate, strict intelectual vorbind, cu excepţia lui Ralea, pe care îl vedeam însă extrem de rar din cauza treburilor politice ale acestuia. Ne şi vizitam cînd şi cînd, totdeauna din interes ştiinţific, şi de aceea vizitele noastre erau scurte.

Am lăsat la o parte un număr de profesori, mai vechi sau mai noi decît mine, din diverse motive. O parte, mică, destul de insignifianţi în toate privinţele, alţii, criticabili (cuvîntul e blînd), sub raportul etic. Despre unii dintre aceştia va fi vorba în alt capitol.

Într-un interval de timp scurt, Facultatea noastră a pierdut un mare număr de profesori, cei mai mulţi nu din cauza vîrstei înaintate. Înregistrez aici pierderile mari, ireparabile. În august 1933 a murit A. Philippide, profesorul cu cea mai mare autoritate dintre toţi, în etate de 74 de ani. La moartea lui s-au întîmplat unele lucruri neplăcute, din fericire rămase atunci necunoscute publicului. Petre Andrei, subsecretar de stat la Ministerul Educaţiei Naţionale, prezent la serviciul religios, n-a permis lui G. P. să ia cuvîntul, din cauză că acest profesor, cel mai vechi elev al maestrului nostru, era suspendat, fiind pus sub anchetă judiciară. A trebuit să vorbesc eu, împotriva dorinţei şi voinţei mele, şi cum nu eram pregătit, am ieşit din biserică pentru a-mi îndeplini această datorie. Am făcut-o în condiţii cu totul aparte, care m-au nemulţumit profund, contribuind astfel la sporirea, sub altă formă, a emoţiei. La 6 decembrie acelaşi an, a avut loc în aula Universităţii comemorarea acestui mare savant şi profesor. Au ţinut cuvîntări rectorul Traian Bratu, decanul Facultăţii de Litere I. Botez, studentul Petru Ciureanu şi eu. Cu ajutorul bănesc al rectoratului, Institutul de filologie a putut publica broşura *Comemorarea lui Alexandru I. Philippide (1859—1933)* (Bucureşti, 1934), care conţine toate cuvîntările. A mea, mai amplă, fiindcă este o prezentare amănunţită a vieţii şi, mai cu seamă, a operei celui dispărut, a apărut şi în *Viaţa românească*, pentru un public mai larg.

Trei ani mai tîrziu (martie, 1936) a încetat din viaţă G. Ibrăileanu, la Bucureşti, unde se găsea internat de

multă vreme, în sanatoriul „Saint Vincent de Paul". Eu mă aflam atunci la Chişinău, ca martor în procesul lui P. Constantinescu-Iaşi. Din această cauză n-am putut fi prezent la incinerarea lui şi n-am ştiut decît din ziare cum a decurs această tristă solemnitate. Am scris însă, şi nu numai o dată, după moartea celui mai uman dintre toţi foştii mei profesori, articole despre sentimentele, complexe şi adînci, pe care le-am avut pentru dînsul, pot spune din primele momente ale prezenţei lui ca profesor în viaţa mea.

În iulie 1940 s-a prăpădit marele rector al universităţii ieşene şi excelentul pedagog între pedagogii netitraţi Traian Bratu, de la care am învăţat să cunosc şi să înţeleg ştiinţific nu numai limba, ci şi literatura germană. Se găsea şi el la Bucureşti, în sanatoriul doctorului Gerota. Am ţinut şi am putut să vin de la Iaşi spre a participa la înmormîntare. Avea numai 65 de ani, ca şi Ibrăileanu, şi dacă acesta nu s-a bucurat niciodată de o sănătate prea bună, ţăranul ardelean, care a fost Bratu, era foarte viguros, fără să pară la prima vedere. L-au doborît, înainte de timp, munca neistovită ca profesor (şi nu numai secundar) şi aceea, plină de greutăţi şi necazuri provocate de colegii şi studenţii înrăiţi, pe care a dus-o ca rector ales şi reales în continuare. La aceasta s-a adăugat zdruncinul moral produs de atentatul de la 1 martie 1937, crimă oribilă nu numai în sensul formal sau legal, ci şi în acela de nedreptate strigătoare la cer. Pot afirma pe deplin conştient că spun adevărul : n-am cunoscut alt profesor care să ţină cu atîta sinceritate, dovedită prin fapte, la universitate şi la studenţii săi.

IV. MUNCA ŞTIINŢIFICĂ

Despre începuturile mele ca cercetător, cum se spune astăzi, am dat unele informaţii în paginile precedente. Trebuie să arăt că ele au mers foarte încet şi la fel de greu. Dacă trec peste cîteva contribuţii mai mult ori mai puţin şcolăreşti, pot afirma că pînă pe la 30 şi ceva de ani, vîrstă la care şi atunci şi, mai cu seamă acum, numeroşi compatrioţi ai noştri erau sau sînt cineva, cum se zice, în mişcarea ştiinţifică, adesea chiar internaţională, eu eram pur şi simplu inexistent. Îmi explic uşor şi, sper, just această situaţie, invocînd, înainte de toate, fapte de ordin strict subiectiv : timiditatea mea temperamentală, cu anexa, inevitabilă, a lipsei de încredere, şi o anumită lipsă de imaginaţie creatoare, ca să folosesc o expresie pretenţioasă, dar corespunzătoare, prin conţinut, realităţii obiective. La aceasta se adăuga dificultatea de a găsi un organ de publicitate potrivit pentru modestele mele contribuţii. *Viaţa românească* primea uşor recenziile mele, dar articolele propriu-zise cu conţinut filologic, pe care i le-aş fi trimis, n-ar fi avut şansa de a fi acceptate, pentru că astfel de contribuţii îi veneau de la A. Philippide şi G. Pascu, cu care eu nu mă puteam compara. Ca să nu mai vorbesc de rezervele lui Ibrăileanu faţă de producţiile lingvistice prea „savante", adică puţin potrivite pentru o revistă de cultură generală. Acest ultim impediment, mai mult bănuit de mine, s-a dovedit a fi o realitate, cînd i-am trimis un mic articol despre numele Moldovei (apărut în numărul de pe aprilie 1920) şi apoi unul destul de amplu despre toponime formate de la nume de popoare (septembrie 1921).

Între timp au dispărut aproape în întregime cauzele inhibitorii amintite mai sus. În 1921 mi-am publicat teza

de doctorat, care a fost bine primită şi peste graniţă. În acelaşi an a început să reapară *Arhiva*, transformată în revistă consacrată exclusiv cercetărilor de filologie şi istorie. Deci, pe scurt, am început a căpăta încredere în posibilităţile mele ştiinţifice şi aveam unde să-mi tipăresc articolele şi recenziile. Şi cum, chiar în domeniul acesta, se întîmplă, e adevărat, destul de rar, ca bucuriile să vină mai multe deodată, fie şi la oarecare trecere de vreme, anul de specializare la Bonn (1921—1922) mi-a deschis uşa uneia dintre cele mai mari reviste de specialitate din lume *(Zeitschrift für romanische Philologie)*, unde — am arătat deja într-o pagină precedentă — am publicat, fiind încă la Bonn, un studiu de aproape o sută de pagini consacrat unei probleme de dialectologie italiană. Aceste două evenimente au produs asupra mea o schimbare radicală de atitudine. Fără să-mi fi dispărut cu totul neîncrederea în posibilităţile mele — unele rămăşiţe ale ei îşi arată efectele şi astăzi în anumite împrejurări — am „prins" curaj şi am devenit foarte activ, cum se poate vedea din broşura mea *Titluri şi lucrări* (Bucureşti, 1973). Colaborarea la revista germană pomenită aici, înainte de a-mi fi de folos mie, a adus preţioase servicii ştiinţei filologice româneşti : am publicat în ea, între 1928 şi 1938, cincisprezece recenzii despre opere ale lingviştilor noştri (Tiktin, Philippide, Puşcariu, Capidan ş.a.), precum şi două necrologuri (A. Philippide, H. Tiktin). În sfîrşit, cu începere din 1934, am avut la dispoziţie *Buletinul Philippide*, organul de publicitate al „Institutului de Filologie română «Alexandru I. Philippide»", al cărui director eram eu.

Să încerc acum o caracterizare a activităţii mele ştiinţifice, de fapt o descriere destul de amănunţită a ei, însoţită de o apreciere sub diverse aspecte. În primul rînd, ea este bogată, poate prea bogată, chiar dacă iau în consideraţie etatea mea, care a depăşit pe a celui mai vîrstnic dintre predecesori (Tiktin). Această bogăţie justifică, desigur, într-o măsură oarecare, diversele lipsuri, existente realmente în lucrările mele. Ea este totodată şi foarte variată. Am publicat studii nu numai de lingvistică şi de filologie propriu-zisă, acestea, evident, mult mai puţin numeroase (cele mai importante sînt introducerile la ediţiile Neculce şi Creangă — aceasta din urmă în colaborare cu

Elisabeta Brîncuş, a cărei contribuţie la stabilirea textului a întrecut-o pe a mea). Sînt de asemenea autor al unor articole de istorie literară. Această varietate se explică prin natura însăşi a disciplinei pe care am predat-o la începutul carierei mele universitare : Filologia romanică. (Am arătat ceva mai înainte conţinutul cursurilor şi seminariilor ţinute de mine la Iaşi.) Deoarece pregătirea mea de bază aparţine lingvisticii româneşti, iar specializarea ulterioară a fost în domeniul romanisticii, am întocmit, ajutat şi de activitatea didactică, lucrări în amîndouă aceste ramuri ale ştiinţei limbii, mai numeroase, fireşte, fiind cele consacrate graiului meu matern. La extinderea sferei mele de preocupări au contribuit şi împrejurări exterioare, neprevăzute. În 1957 s-a creat (mai exact, s-a reorganizat) catedra de Limba şi literatura spaniolă, care dispăruse, după reforma din 1948, din nomenclatura universităţii bucureştene. Sarcina acestei acţiuni mi-a fost dată mie. N-am putut să mă limitez a „descoperi“ cunoscători ai limbii lui Cervantes, ci a trebuit să lucrez eu însumi. Predînd cursul de gramatică şi de istorie a limbii spaniole, precum şi pe cel de literatură spaniolă medievală, m-am introdus, mai temeinic decît am făcut la Iaşi, cînd aceste materii reprezentau numai o pătrime din catedra de Filologie romanică, în cunoaşterea lor, şi rezultatul a fost publicarea unor studii (printre ele o carte şi colaborarea la alta), pe care, fără această măsură de ordin didactic administrativ, nu m-aş fi gîndit nici măcar să le cred posibile.

Varietatea aceasta se poate constata şi în domeniul lingvisticii româneşti. Am lucrări de gramatică, în sensul curent al termenului, de prezentare detaliată a structurii limbii române actuale, de stilistică, de toponimie, de dialectologie, de fonetică, de sociolingvistică (folosesc, de nevoie, acest termen, care circulă prea des astăzi), în proporţii diferite de la una la alta dintre aceste ramuri ale cercetării limbii noastre. Şi aici au intervenit, spre a mă ajuta şi încuraja, necesităţile didactice. În cei zece ani de activitate la Iaşi ca profesor de Lingvistică românească a trebuit să prezint studenţilor toate aspectele limbii române, potrivit nu numai cu titulatura catedrei (Limba română şi dialectele ei), care a apărut, dealtfel,

destul de tîrziu, ci şi, mai ales, cu concepţia mea despre conţinutul unui curs de această natură. În ce priveşte toponimia, legătura ei cu catedra a fost ca şi inexistentă. Studiul numelor de locuri m-a atras foarte de timpuriu, tot ca urmare a unei necesităţi, cum am arătat în volumul I, şi pot afirma că forţa lui de atracţie a fost mai mare decît a altor ramuri ale disciplinei noastre, şi de aceea ea continuă să acţioneze asupra mea şi în momentul de faţă. În ce priveşte lingvistica romanică, lucrările mele sînt mai puţin numeroase şi mai puţin variate, fapt uşor de înţeles, date fiind dificultăţile de tot felul pe care le prezintă această disciplină, a cărei existenţă ca ştiinţă în sens strict datează de aproape un secol şi jumătate. În schimb, ele au contribuit în mai mare măsură decît celelalte la cunoaşterea mea peste hotare, ceea ce iarăşi se explică foarte lesne : interesul pentru limbile romanice în general şi pentru unele dintre ele, ca franceza, spaniola sau italiana, în special, este, aş zice, o obligaţie elementară pentru orice romanist, indiferent de preocupările sale strict personale.

Cele spuse pînă aici despre activitatea mea ştiinţifică se referă, cum se vede, la aspectele ei oarecum exterioare. Mult mai importantă este însă concepţia după care m-am condus. Nu e vorba de ceea ce se cheamă, de obicei, „şcoală“ ori „curent“ filozofic sau teoretic. Şi aceasta contează, în unele privinţe, chiar mai mult decît îşi pot închipui unii. Şi, deoarece am atins această problemă, ţin să precizez ceea ce ştie toată lumea, şi nu numai despre mine, ci despre unanimitatea lingviştilor români de pînă la sfîrşitul ultimului război, că am fost, la fel cu dînşii, neogramatic, şi iarăşi întocmai ca majoritatea lor copleşitoare, am rămas neogramatic, cu modificări înnoitoare, nici prea multe, nici prea importante şi diferite, ca dimensiuni, de la unul la altul. Vorbind de concepţie, m-am gîndit la altceva, la ceea ce am putea numi, mai degrabă, viziune sau, cum se spune mai... modern, optică. Spre deosebire de confraţii mei dintre cele două războaie, care, indiferent de vîrstă, făceau lingvistică istorică — excepţiile erau extrem de puţine şi nici una totală — dovedindu-se astfel foarte fideli neogramaticismului, eu am făcut (şi continuu să fac) lingvistică descriptivă.

Totdeauna m-au interesat în mult mai mare măsură stările de limbă actuale decît cele din trecut, pe care nu le-am trecut niciodată cu vederea, dacă trebuia să le explic pe cele corespunzătoare de astăzi. Interesul acesta s-a manifestat de timpuriu, aş putea spune cu mult înainte de a avea veleităţi sau preocupări ştiinţifice. Cred că explicaţia trebuie căutată, pentru înţelegerea atracţiei iniţiale în această direcţie, într-un simţ al limbii special, care mă făcea să trăiesc oarecum nu numai propria mea vorbire, ci şi pe a altora. Cînd am început să am preocupări ştiinţifice, mi-am dat seama că, spre a înţelege ceea ce metaforic se poate numi viaţa limbii, adică structura ei şi modul cum funcţionează diversele ei elemente alcătuitoare, în momentul cînd ea se realizează în vorbire, studiul stărilor actuale este mult mai indicat (ca să nu spun singurul indicat). Dar ni se clarifică astfel, nu numai „procesul" acesta, care seamănă cu unul din domeniul chimiei sau al fizicii, ci şi drumul spre care se îndreaptă limba, fenomen în neîntreruptă transformare, sau, spus mai scurt, tendinţele ei. Acest interes pentru stările actuale m-a dus la studiul vorbirii familiare şi populare, care s-a concretizat în cartea cu totul nouă în literatura noastră de specialitate *Stilistica limbii române* şi în cîteva articole despre argou. N-am neglijat însă nici limba scrisă. Dimpotrivă, lucrările mele apărute în *Buletinul Philippide* şi cartea *Limba română actuală* se bazează, în ce priveşte faptele, mai cu seamă pe texte literare, ştiinţifice şi publicistice în general. Prin ele am ajuns, fără să vreau, chiar dacă preocupările datează de multă vreme, la „cultivarea limbii", înregistrarea „abaterilor" de la norme nu numai pentru descoperirea tendinţelor, ci şi pentru a combate pe acelea care mi se par neconforme cu sistemul lingvistic, cel puţin aşa cum se prezintă el la un moment dat.

Mai mult şi mai bine decît oricînd am lucrat în epoca dintre cele două războaie mondiale, pe care o am aici în vedere. Împrejurările au fost prielnice din punctul de vedere al timpului disponibil pentru cercetare. Nefiind amestecat, în nici un fel, în viaţa politică, aşa cum se înţelegea ea atunci la noi, deşi activitate de

această natură la alt nivel am avut, îmi rămînea, după pregătirea cursurilor și seminariilor, destulă vreme pentru munca de cercetare propriu-zisă, deși duceam și o viață să-i zicem mondenă, cu vizite, puține, la și de la prieteni vechi sau mai noi, la fel de buni, și cu frecventarea sălilor de spectacol, ca să nu mai vorbesc de sportul care mă atrăgea și prin temperament, dar și prin antrenamentul din perioada copilăriei și a adolescenței. Nici cei aproape doi ani, petrecuți ca director al Teatrului Național, nu m-au stingherit prea mult în activitatea științifică. La fel se explică marea bogăție a lecturilor literare, pe care o poate verifica oricine cu ajutorul lucrărilor mele de specialitate. Deși, începînd din 1934, aveam la dispoziție *Buletinul Philippide*, ale cărui pagini le umpleam eu însumi în mare măsură, colaboram și la alte periodice românești (*Dacoromania, Revista filologică* și mai ales *Bulletin linguistique)* și străine (amintite cu alt prilej).

Lucrările mele au fost, în general, bine primite de către recenzenții lor. Am amintit, la timp, recenzia lui Sextil Pușcariu despre teza de doctorat, pe care mi-au apreciat-o, la fel, și doi romaniști străini (W. Meyer-Lübke și M. Friedwagner). *Rumänische Toponomastik* a fost recenzată sau înregistrată (nu pur și simplu) în aproape douăzeci de reviste, majoritatea străine. Această cantitate se explică, parțial, prin faptul că lucrarea a apărut în două volume, la distanță de doi ani unul de altul. A. Dauzat, un mare specialist în toponimie (mai cu seamă franceză), o consideră „fundamentală“ (în revista *Romania*, LV, 1929, p. 151). Despre *Introducere în studiul limbilor romanice. Evoluția și starea actuală a lingvisticii romanice* s-a vorbit în aproximativ treizeci de publicații periodice, cele mai multe de peste graniță, deși cartea e scrisă în limba română. Interesul mare al specialiștilor pentru ea se explică prin faptul că are o temă care îmbrățișează întreaga Romania, iar prin caracterul ei teoretic, tot domeniul lingvisticii generale. Ea este dezvoltarea studiului amintit în una dintre paginile precedente, publicat în volumul omagial pentru W. Streitberg (1924). Numărul mare al revistelor

de filologie romanică aflate în Biblioteca Universității din Iași mi-a permis, fără eforturi excepționale, ca în curs de opt ani să transform lucrarea inițială de circa 40 pagini în una de aproape 500 (cu indicele de materii, autori și cuvinte). Răsunetul produs de publicitatea făcută în jurul ei explică apariția unei traduceri, cu unele adaosuri, în limba engleză (1937), realizată de John Orr, profesor atunci de Filologie franceză la Universitatea din Edinburg. Propunerea de a îngriji această variantă într-o limbă de mare circulație a fost făcută încă din 1934, dar scrisoarea colegului englez nu mi-a parvenit. Era după suprimarea Comitetului național antifascist, cînd mi se urmărea de aproape activitatea de orice fel. Profesorul Orr n-a renunțat la intenția sa și a repetat, în 1935, propunerea, de astă dată ajunsă în mîinile mele. Țin să precizez, în sprijinul celor spuse pînă aici și pentru a înlătura bănuiala că traducerea s-ar fi făcut ca urmare a demersurilor celui interesat, cum se întîmplă uneori (și cum mi s-a imputat, dealtfel și mie, în 1975, printr-o simplă afirmație, care, bineînțeles, n-a rămas fără răspuns), că înainte de a primi scrisoarea viitorului traducător nu știam absolut nimic despre existența lui. Deși cam de vîrsta mea, nu publicase prea mult și nici, de cele mai multe ori, în reviste accesibile nouă. I-am răspuns, firește, de îndată, că sînt de acord cu propunerea sa, chiar și în ce privește unele modificări, pe care urma să le văd în prealabil și să le accept. Cartea a fost și de astă dată favorabil recenzată, aproape totdeauna în reviste străine (în număr de 11; românești 3).

În același an (1937) a apărut *Gramatica limbii române*, scrisă la cererea editurii „Cartea Românească“ și destinată unui public larg, fără a fi totuși o lucrare de „popularizare“, fie și la un nivel ridicat. Cum era de așteptat, din cauza conținutului ei, această carte a fost recenzată și discutată într-un număr foarte mare de periodice (nu numai reviste, ci și ziare), marea majoritate (circa 25) din țară, celelalte (în număr de nouă, numai reviste), străine. Sînt sigur că o parte dintre publicațiile respective au fost solicitate de editură, care avea interesul să-și vîndă producția. Așa se explică,

între altele, faptul că în unele ziare au apărut cîte două dări de seamă, scrise de oameni diferiţi. Semnificativă mi se pare intervenţia unor nume foarte cunoscute (din afara disciplinei noastre) printre autorii recenziilor. Este vorba de M. Sadoveanu (în *Adevĕrul*) şi G. Călinescu (în *Adevărul literar)*. În 1946 a apărut o nouă ediţie, iar patru ani mai tîrziu o traducere, puţin prescurtată, în limba rusă (Moscova).

Interesul pentru limba vie a crescut cu vremea şi totodată a devenit mai teoretic, în sensul că faptele înregistrate sînt interpretate din punctul de vedere al evoluţiei lingvistice. Altfel spus, ele — nu toate, ci numai acelea, foarte numeroase dealtfel, care reprezintă abateri de la normele consacrate — sînt ori pot fi produsul unor tendinţe, izvorîte din limba însăşi, adică produsul unor necesităţi ale subiectelor vorbitoare. Încă din primele volume ale *Buletinului Philippide* am întreprins un fel de inventariere a acestor abateri, cele mai multe reale, altele numai presupuse astfel, sub titlul „Curiozităţi lingvistice". Cantitatea lor creştea de la un număr la altul al periodicului amintit, datorită înmulţirii izvoarelor de informaţie (ziare, reviste, lucrări ştiinţifice şi mai cu seamă literare). În modul acesta a luat naştere cartea, voluminoasă, intitulată *Limba română actuală. O gramatică a „greşelilor"* (Iaşi 1943 ; ediţia a II-a, Bucureşti, 1948). Recenziile, în număr de douăsprezece, sînt aproape toate interne şi, lucru semnificativ, provin, în majoritate, de la nelingvişti. Cred că explicaţia trebuie căutată în (sau şi în) împrejurarea că, de cele mai multe ori, pornesc în analiza faptelor de la limba operelor beletristice.

În subsidiar, s-ar putea invoca şi spiritul, în general, tolerant cu care privesc aşa-zisele greşeli (dovadă ghilimelele în care am pus acest cuvînt în titlul cărţii). În acest sens vorbeşte, cred, aprecierea lui G. Călinescu din *Istoria literaturii române. Compendiu*, Bucureşti, f. a., p. 422, pe care îmi permit s-o reproduc aici : „În rîndul criticilor trebuie prenumărat emeritul lingvist Iorgu Iordan, care în savante studii de gramatică fonologică şi stilistică face un examen vast al limbii scriitorilor români, îndreptăţind ştiinţific libertăţile ce

şi le ia creatorul faţă de vorbirea canonică (*Limba română actuală. O gramatică a «greşelilor»)*".

Ultima lucrare a mea, de proporţii, realizată în această epocă, este *Stilistica limbii române,* Bucureşti, 1944. Este singura carte care are la bază un curs universitar (ţinut de mine la Iaşi în anul şcolar 1939 — 1940). Am crezut necesar să fac această precizare, dat fiind că, de obicei, profesorii, cei mai mulţi, aşa procedează. La fel cu predecesoarea ei imediată, şi aceasta s-a bucurat de atenţia scriitorilor (în sensul larg al cuvîntului), în frunte cu Tudor Vianu, Camil Petrescu şi Vladimir Streinu (toţi trei s-au ocupat de ea în *Revista Fundaţiilor regale,* ultimul în două numere). Şi de această dată, marea majoritate a recenziilor şi menţiunilor au apărut în periodice româneşti (12 din totalul de 15). Faptul se explică prin dificultăţile create de război. Trebuie să mai arăt că în acest domeniu, al stilisticii lingvistice, adică al limbii generale, dacă îi pot spune aşa, care se deosebeşte de stilistica literară sau estetică, aceea a limbii individuale, adică a stilului propriu-zis, nu am avut modele sau exemple româneşti.

•

Spre a nu face un capitol special, care ar fi prea puţin cuprinzător şi ar deranja ceea ce se poate numi economia (sau tehnica) lucrării, voi vorbi în cele ce urmează despre două călătorii de studii întreprinse în Italia (vacanţa de vară 1927) şi Spania (vacanţa de vară 1928). Prima a fost un fel de continuare a celei din 1925, în sensul că obiectivul ei principal a fost, de astă dată într-un grad şi mai înalt, îmbogăţirea şi consolidarea cunoştinţelor mele, ştiinţifice şi practice, din domeniul limbii şi literaturii italiene. Aşa se explică, între altele, şederea mai prelungită la Florenţa, unde am petrecut, aproape în întregime, cele două luni de vacanţă (în aceeaşi pensiune, în care locuisem cu doi ani mai înainte). Experienţa precedentă mi-a fost de folos în toate privinţele. Datorită ei am putut utiliza cu randament superior (chiar din punctul de vedere al economisirii timpului) toate posibilităţile de informare (şi nu numai în Biblioteca Naţională), ca să nu mai amintesc

de progresul vădit al stăpînirii limbii sub aspectul ei practic. Am cunoscut, între alţii, pe marele filolog Carlo Battisti, fost elev, la Viena, al lui W. Mayer-Lübke, în calitatea sa de cetăţean austriac, întrucît se născuse în „Italia irredenta“, cum numeau patrioţii italieni teritoriile de limbă romanică (Friulul şi Tirolul) aflate sub dominaţia Austro-Ungariei, specialist celebru în studiul dialectelor retoromane. Pot anunţa cu bucurie că trăieşte încă, la vîrsta trecută cu mult peste 90 de ani. Afară de lecturi şi de studiu propriu-zis, îmi întrebuinţam timpul disponibil spre a revedea şi admira capodoperele artistice ale acestui uriaş şi unic muzeu care este Florenţa. Vechile mele pasiuni, Galleria Pitti şi Mănăstirea San Marco n-au slăbit, ci, dimpotrivă, s-au dezvoltat prin vizitarea lor repetată.

Profitînd de condiţii materiale superioare celor din trecut, ne-am putut permite luxul, în drum spre ţară, să vedem, din fugă, Padova, Milano, Verona, Ravenna şi Veneţia. La Universitatea primului dintre aceste oraşe, cea mai veche a Italiei, după Bologna, dacă nu mă înşel, şi în orice caz la fel de celebră ca şi aceasta, mi-am îmbogăţit şi reîmprospătat cunoştinţele, puţine, la început, despre studiile făcute acolo de Stolnicul Cantacuzino. Centrul economic al peninsulei, mai cu seamă sub aspect financiar, care este Milano (continuator într-un fel al Mediolanum-ului galic), nu mi-a plăcut prea mult, poate tocmai din (sau şi din) cauza acestei calităţi a lui, pe care am simţit-o concret în edificiile lui şi în viaţa de toate zilele, cîtă am putut-o sesiza în cîteva zile. Această impresie de oraş „negustoresc“ a crescut enorm vizitîndu-i cimitirul, care era vestit atunci nu ştiu prin ce anumite particularităţi ale lui. Prea modern, după gustul meu, lipsit aproape în întregime de vegetaţie, şi cu monumentele lui, foarte numeroase, de oameni „ajunşi“. L-au salvat — cer scuze cititorilor, chiar... neitalieni, pentru aceste aprecieri, care par, poate că şi sînt, măcar în parte, prezumţioase — Domul şi Cina cea de taină a lui Leonardo. Domul, care pare, de la distanţă, o pădure de marmură, iar în interior are dimensiuni, în toate direcţiile, incomensurabile, l-am şi escaladat, ca să mă conformez obiceiului, devenit, prin

practicarea lui, o adevărată obligaţie. Am putut cuprinde cu privirea, de la înălţimea lui cea mai mare, întreaga cîmpie a Padului, singura, aproape, cu adevărat fertilă din intreaga Italie. Capodopera lui Leonardo, din mănăstirea Santa Maria delle Grazie, pe care o admirasem, ca atîta lume, din reproducerile de tot felul, m-a impresionat puternic prin tot ce i se atribuie drept calităţi artistice excepţionale de către adevăraţii cunoscători ai artei picturale. Privirea mi s-a oprit vreme mai îndelungată asupra contrastelor, ca să nu spun extremele, existente între cele două personaje pe care eu le consider principale, referindu-mă la aspectul pur uman al scenei : de o parte Iuda, trădătorul, de alta Ioan, mezinul apostolilor şi preferatul afectiv al lui Iisus. La Verona, punctul de atracţie pentru... romantici îl constituie, cum se ştie, mormîntul Julietei, pe care l-am vizitat, fireşte, şi noi. Plăcere mai mare mi-a produs amfiteatrul roman, relativ bine conservat şi prin nimic inferior, în ciuda diferenţei de proporţii, Colosseum-ului de la Roma. Dată fiind slăbiciunea mea pentru înot, care are la bază dragostea pentru natură, mai puţin ca peisaj şi mai mult ca spaţiu nelimitat, în care te poţi mişca fără nici o oprelişte, nu m-a surprins constatarea că în oraşul nemuritorilor îndrăgostiţi cel mai mult mi-a plăcut Adigele, singura apă curgătoare, care îşi merită epitetul, din întreaga Italie. Acest rîu, care, ca debit, este mai degrabă un mic fluviu, curge aproape vijelios, datorită pantei solului şi a cantităţii mari de apă. Ravenna am vizitat-o relativ repede, aceasta şi din cauze exterioare sau, cum spunem noi astăzi, obiective, dar destul de atent, ca să putem vedea bine mormîntul lui Dante şi cele două capodopere de artă bizantină, cunoscute şi admirate pretutindeni, care sînt San Apollinare şi San Vitale, din secolele al V-lea şi al VI-lea, cînd provincia Romagna, unde se află Ravenna, era sub stăpînirea Imperiului romano-bizantin de la Constantinopol. (De aici şi numele ei, care reprezintă forma italiană a latinescului Romania : a fost numită aşa spre a se deosebi de restul Italiei, ocupat de triburile germanice ale Ostrogoţilor şi Longobarzilor.) Apucîndu-ne noaptea acolo, am dormit într-un hotel modest, dar aprovizionat, la

fel cu cele mari şi scumpe, cu ce trebuia pentru lupta împotriva ţînţarilor : paturile erau prevăzute cu cîte un polog de tul, fără de care somnul nu era posibil. Ultimul popas a fost la Veneţia, cu Palatul Dogilor, bazilica San Marco şi atîtea alte biserici, toate în felul lor unice. M-a impresionat în mod deosebit, printr-o curiozitate, una dintre ele, al cărei nume, aşa cum l-am reţinut eu, era San Giovanni e Paolo : în interiorul ei, o colosală statuie ecvestră. Tot acolo, cred, am admirat o capodoperă, trecută adesea sub tăcere în descrierile obişnuite dedicate Veneţiei : o madonă, de dimensiuni normale, pictată de Bellini (care dintre cei trei pictori italieni numiţi astfel, nu mai ştiu). Că era apreciată în mod deosebit de localnici, în frunte, bineînţeles, cu cunoscătorii, arată faptul că tabloul avea geam şi era aşezat pe un suport în aşa fel, încît putea fi mişcat şi privit în diverse poziţii.

În ce priveşte situaţia politică, cei doi ani care au trecut de la prima noastră călătorie în Italia au însemnat consolidarea, bineînţeles, pentru o bucată de vreme, a regimului cămăşilor negre. Opoziţie manifestată public, fie şi foarte modestă, nu exista. Ziarele care încercaseră să lupte sau cel puţin să „reziste", să salveze aparenţele, dispăruseră, iar *Corriere della Sera,* cel mai important dintre toate, fusese... convertit prin cumpărare. Mussolini, demagog inteligent, ştia să potolească pe unii specialişti în istoria antică şi în arheologie, ca şi pe destul de numeroşii intelectuali mai slabi de înger, printr-o atenţie stăruitoare şi concretă acordată trecutului glorios al Romei. S-a dezvoltat astfel ştiinţa antichităţii romane într-un mod care depăşea, poate numai ca spectacol, ceea ce se făcuse mai înainte. Aşa se explică, între altele, simpatia, ba chiar admiraţia unor tineri compatrioţi ai noştri, foşti membri ai Şcolii române din Italia. Din respect pentru memoria lor nu le dau numele, mai ales că, în fond, ei nu erau fascişti, nici măcar profascişti, iar după Eliberare au lucrat serios, chiar din punct de vedere pur politic, pentru regimul nostru cel nou. Numeroşi străini, din toate ţările şi de toate profesiile, care călătoreau cu maşinile

lor prin Italia, lăudau sincer pe Mussolini pentru autostrăzile construite sau aflate în construcţie sub regimul lui. Ei uitau (probabil nici nu-şi puneau problema) că aceste şosele moderne aveau, în primul rînd, altă destinaţie, care nu semăna deloc cu plimbările agreabile sub toate aspectele printr-o ţară încîntătoare, cum a fost totdeauna Italia.

Întorşi acasă, ne-am reluat ocupaţiile obişnuite, cu forţe noi, cum se zice, dobîndite în urma odihnei, sub ambele ei aspecte (fizic şi psihic), de-a lungul celor două luni petrecute sub cerul Italiei.

•

În iulie 1926, am pierdut-o pe mama, fără ca ea să fi zăcut prea multă vreme. N-a murit subit ca tata, dar nici nu s-a chinuit prea mult. În primăvara aceluiaşi an fusese la mine, unde a stat vreo 8-10 zile. Era, simplă întîmplare, la cîteva luni după numirea mea ca profesor suplinitor la Facultatea de Litere. Înţelegea şi singură că acest fapt însemna un progres în viaţa mea, dar şi-a dat mai bine seama, cînd, într-o seară, am avut la masă doi prieteni cu soţiile lor. Aceştia i-au arătat, exagerînd fireşte, din afecţiune pentru mine, „ce fecior are mama“, ca să vorbesc oarecum în felul ei. S-a bucurat mult, cum se bucură oamenii simpli, urîndu-mi sănătate şi mulţumindu-mi pentru modul cum mă port, nu numai cu dînsa, ci şi cu toţi ai ei şi ai mei, rude de aproape ale amîndurora.

Avea, probabil, 64 de ani. (Născută înainte de adoptarea codului civil, 1864 ; de aceea naşterea ei fusese înregistrată, cine ştie cum, la biserică.) Deşi familia mea trăise un timp la ţară şi după aceea a continuat să ducă la oraş o viaţă prin nimic esenţial diferită de a ţăranilor, nu avea o tradiţie juridică propriu-zisă, pe bază de obicei al pămîntului, în ce priveşte noţiunea de proprietate. Şi aceasta, din cauză că, fiind săracă, cel puţin de la un moment dat încoace, din generaţie în generaţie, nu cunoştea această noţiune. Nici vorbă de testament din partea tatei sau a mamei înainte de moarte. Ceva a rămas totuşi de la dînşii, chiar după ce ei măritaseră două fete, care au trebuit să fie „înzestrate“. După în-

mormîntarea ei, la care au fost de față toți copiii, s-a ținut un „consiliu de familie“, cum se spune în limbajul juridic, condus de Bîdia, fratele nostru cel mai mare, învățător la Focșani. Înțelegerea s-a făcut ușor, și nu în primul rînd din cauză că nu aveam de „împărțit“ mare lucru între noi. Unul dintre copii, cel mai mic, sorămea Paraschiva, trebuia să se mărite cu un ofițer. Pentru aceasta avea nevoie de „zestre“, potrivit legilor militare, mai mult formal, după primul război mondial, care ne-a... democratizat puțin în această privință. Cei care aveau dreptul la o parte din moștenire au fost despăgubiți — nu interesează cum — pentru ca tot ce a rămas (casa părintească și anexele ei) să constituie „zestrea“ în discuție. Am crezut că cele povestite aici prezintă interes, mai ales pentru cititorii tineri, cei mai mulți, citadini sau citadinizați și de aceea necunoscători ai obiceiurilor juridice și ai psihologiei țăranilor de altădată.

O pierdere în familie am avut și 12 ani mai tîrziu (1938) prin decesul fratelui meu Marin, abia trecut de 50 de ani. Am simțit puternic plecarea lui definitivă dintre noi. Din primul volum al acestor „Memorii“, unii cititori vor fi reținut sentimentele mele de dragoste și admirație pentru acest băiat, cu atîtea calități atunci, pe care le cheltuia ca un estet, de dragul artei, cum se spune adesea, pentru simpla bucurie a lui, fără nici un scop practic, mai degrabă împotriva intereselor sale de mai tîrziu, cînd avea să se maturizeze și să aibă răspunderi față de alții. Au rămas fără un sprijin mai simțitor cîțiva copii, încă negospodăriți, care aveau nevoie de un ajutor absolut necesar. La înmormîntarea lui am putut constata, cu duioșie, de cîtă simpatie se bucura el printre colegii săi ceferiști, de toate vîrstele, și printre foștii tovarăși de joacă și de viață din mahalaua noastră. În același an (1926), în luna ianuarie, profesorul A. Philippide a suferit un atac serios de paralizie, care a atins, destul de trecător însă, și centrul vorbirii. Cauza a fost, înainte de toate, excesul de muncă, fără respectarea unor reguli, oarecum elementare, în ce privește odihna. La acestea s-a adăugat sedentarismul aproape incredibil. Singura mișcare pe care o făcea era, de trei ori pe săptă-

mînă, cînd avea curs, mersul pe jos, dus şi întors la Universitate. Şi dacă ar fi avut locuinţa la o distanţă ceva mai mare! A rezistat însă bine, graţie organismului său foarte robust, ajutat de un regim extrem de sever, pe care l-a respectat, contra tuturor aşteptărilor (chiar ale lui însuşi!), cu adevărată sfinţenie. Îl vizitam mai des decît de obicei. Şi-i făcea plăcere, poate chiar puţintel bine, ca sănătate. Cu humorul lui bine cunoscut de prieteni, de astădată fără nici o nuanţă „neagră“, îmi descria meniuul, prescris, „fără schimbare“, de medici, mereu acelaşi în fiecare zi. „Închipuieşte-ţi, bre, ce mîncare îi asta, pe care o mînînc eu! Brînză de vacă, fără smîntînă, un fel de terci din legume fărîmiţate, şi toate aistea fără pic de sare! Nici tu un pahar de vin — dealtfel, nici n-aş avea după ce să-l beau — nici tu cafea, nici tu măcar o ţigară de leac pe zi! Asta-i viaţă?!“ Şi a fost totuşi viaţă, căci şi-a revenit nu prea tîrziu, şi a mai trăit, activ, încă şapte ani.

În viaţa politică, primele luni ale anului s-au scurs sub conducerea averescanilor, după care au venit, prin iunie, cred, liberalii cu un guvern prezidat de I. G. Duca, succesorul lui I. I. C. Brătianu, care murise, mi se pare, prin februarie. Moartea acestui politician, cu merite incontestabile mai ales în legătură cu participarea noastră la primul război mondial, nu m-a impresionat deloc în modul aşteptat, cel puţin teoretic, în asemenea împrejurări. Mai degrabă s-au trezit în mine vechi nemulţumiri de ordin general, cauzate de ipocrizia, care, bineînţeles, nu era numai a lui şi a partidului său, dovedită tot timpul şi cu deosebire în problemele mari ale poporului nostru: împroprietărirea ţăranilor şi votul universal. Nemulţumirea mea — folosesc un eufemism — era cu atît mai profundă, cu cît, după răscoalele ţărăneşti din 1907 şi mai tîrziu, în continuare, crezusem că va începe o eră nouă în viaţa ţării. Eram, evident, influenţat puternic de *Viaţa românească*, adică, în primul rînd, de C. Stere, care nu-şi făcea nici el prea mari (poate chiar deloc) iluzii, dar întreţinea prin scrisul său o atmosferă favorabilă, chiar de simpatie, pentru guvernarea liberală. Dealtfel se ştia că ideologul poporanismului avea oarecare, poate multă, priză asupra „vi-

zirului“ şi spera ca, ajutat de stînga liberală (în frunte cu I. C. Duca şi C. Banu), să determine pe şeful lor la atitudini şi acţiuni mai ferm democratice. Nu pot uita, în legătură cu simpatia de care aminteam mai sus, că, în noiembrie sau decembrie 1909, cînd Brătianu a scăpat ca prin urechile acului de moarte — graţie, se spunea, paltonului căptuşit cu blană groasă şi rezistentă — în urma unui atentat asupra lui (autorul, un muncitor, Jalea), am fost pur şi simplu îngrijorat că nu va scăpa cu viaţă. Vorba poetului roman : *Quantum mutatus ab illo*. Această maximă (devenită astfel ulterior, prin deasa ei întrebuinţare) mi-am rememorat-o din păcate, foarte des, în tot soiul de împrejurări, de-a lungul anilor mei aşa de numeroşi.

Acestui capitol îi aparţinea şi călătoria de studii făcută în Spania, în vara lui 1928, tot atît de importantă pentru mine ca şi cele două consacrate Italiei. Deoarece soţia nu se simţea bine — medicii ieşeni îi descoperiseră o boală de ficat — am plecat din ţară încă din primele zile ale lui iulie, cu gîndul de a urma o cură la Vichy, cel mai indicat loc pentru tratamentul acestei afecţiuni, şi de a face apoi, în continuare, un stagiu de două luni în patria lui Cervantes. În drum spre Vichy am stat, aproape o săptămînă, în Elveţia. Primul popas a fost la Zürich, cel mai important centru european în ce priveşte geografia lingvistică şi dialectologia în general. Această ţară mică s-a despăgubit, ca să zic aşa, de puţinătatea teritoriului, ca şi a populaţiei ei, printr-o muncă ştiinţifică de primul rang. Cred că în nici o altă parte a lumii nu s-a desfăşurat, în aşa măsură şi cu rezultate atît de importante ca aici, o activitate în domeniul lingvisticii. Elveţia este, mai întîi, patria lui Ferdinand de Saussure şi a lui Jules Gilliéron, marii inovatori, fiecare în felul său, ai acestei discipline din primele decenii ale secolului nostru. Au venit apoi elevii lor, printre care voi pomeni, ca cercetători demni să stea lîngă maeştrii lor, numai pe Charles Bally, succesor al lui Saussure la catedra acestuia de la Geneva, şi pe Karl Jaberg şi Jakob Jud, primul la Berna, celălalt la Zürich, continuatori ai doctrinei lui Gilliéron, pe care au dezvoltat-o şi perfecţionat-o. Înflorirea lingvisticii

în Elveția se explică, așa cum am arătat, indirect, prin mica ei întindere teritorială — are, din acest punct de vedere, o concurentă, mai bine zis o emulă: Danemarca, cea mai puțin extinsă ca suprafață dintre țările scandinave, dar superioară, și încă mult, surorilor ei în ce privește lingvistica — dar și, în mai mare măsură, caracterului ei de stat multinațional, adică poliglot, cu vorbitori, nu tare numeroși, ai celor patru limbi existente acolo, toți foarte geloși, cînd e vorba de graiul lor matern, pe care îl „apără“ și practic și științific. Întîmplarea a făcut să ne aflăm la Zürich în ziua cînd profesorii romaniști ai universității se adunau, seara, la un restaurant, înainte de a pleca în vacanță. Mi s-a făcut neașteptata cinste și bucurie să fiu invitat la agapa lor într-un local de pe dealul Sonnenberg (mă tem că-i greșesc numele) din apropierea orașului, de unde aveam o priveliște cu totul rară, cel puțin pentru mine. Titularii catedrelor de Lingvistică romanică erau Louis Gauchat și Jakob Jud, însoțiți de colaboratorii lor, toți tineri, care lucrau cu ei nu numai la universitate, ci, cei mai mulți, și la celebrul „Atlas al Italiei și Elveției meridionale“. Reuniunea a durat mult, fără să mă obosească, fiindcă tot ce vedeam și auzeam erau lucruri noi pentru mine, și nu exclusiv sub raportul științific. În legătură cu cele spuse despre „poliglotia“ elvețiană, m-a surprins, firește plăcut, faptul că, între ei, comesenii mei vorbeau în dialect (așa-numitul *Schweitzer-Deutsch* — dau forma literară a acestui nume), și nu numai acolo, ci în toate împrejurările, minus, bineînțeles, cursurile universitare și seminariile respective. În acest fapt eu vedeam expresia unui atașament puternic atît pentru vorbirea locală, cît și pentru originea țărănească, directă sau indirectă, a tuturora, indiferent de categorie socială. Căci Elveția este prin excelență o țară de țărani, cu trăsăturile esențiale bine cunoscute acestei clase, păstrate pînă astăzi la toate nivelurile. Ne-o spune asta și istoria ei.

La Zürich am locuit într-un „Evangelisches Hospiz“, de fapt, un hotel ca toate hotelurile în ce privește gospodărirea lui sub toate aspectele. Atît în camerele de locuit, cît și în restaurant, o curățenie și o ordine... nemțească, superioară chiar celei din Germania. Restauran-

tul avea şi o sală mare, care era folosită, cred, numai pentru marile reuniuni ; în mod obişnuit, pentru clienţii singuratici sau cu cîţiva membri ai familiei lor, mesele se luau în camere de dimensiuni obişnuite. La plecarea spre Geneva am întrebat pe „responsabilul" localului, dacă ne poate recomanda pentru acolo un hotel, cu restaurant, relativ convenabil. Răspunsul, neaşteptat de noi, ne-a bucurat. Aceeaşi „firmă" avea şi în oraşul de pe malul lacului Léman o întreprindere similară, unde ne-am şi dus, dar n-am fost mulţumiţi în aceeaşi măsură ca la Zürich : deşi tot în Elveţia amîndouă, exista între ele o deosebire, care îmi amintea de deosebirea dintre Germania şi Franţa, de fapt dintre oamenii acestor ţări, priviţi, repet, din punctul de vedere al particularităţilor relevate mai sus. La Geneva am căutat, înainte de toate, să-l văd pe succesorul şi elevul lui Saussure, Charles Bally, creatorul stilisticii lingvistice în domeniul romanisticii. Neglijînd să-i telefonez în prealabil, nu l-am găsit acasă. Neglijenţa mi-a fost... pedepsită : am mers pe jos cel puţin trei sferturi de oră pînă i-am descoperit locuinţa, într-o stradă încîntătoare, cu grădini enorme, în mijlocul cărora de-abia se ghiceşte existenţa caselor. În schimb, el m-a găsit la hotel, unde a venit în costumul de rigoare, acolo, pentru o vizită oficială. Dealtminteri, el însuşi făcea, la prima vedere, impresia unui înalt funcţionar, iarăşi ceva oarecum specific în ce priveşte ţinuta, pentru elveţienii francofoni în comparaţie cu cei din Elveţia germanică.

Împrejurimile oraşului natal al lui Rousseau sînt nespus de frumoase, datorită, înainte de toate, vegetaţiei exuberante şi poziţiei geografice propriu-zise. Lacul Léman străbătut de fluviul Rhône mi-a oferit o privelişte surprinzătoare în toată puterea cuvîntului, la baza căreia se află, cu siguranţă, ignoranţa, dublată de naivitate. Am văzut cu ochii, cum se spune, apele fluviului perfect separate de ale lacului : ele se distingeau tot atît de clar ca ale unui rîu care curge în condiţiile normale, cunoscute de toată lumea. Meditînd puţintel asupra fenomenului, mi-am dat seama că lucrurile se prezintă normal : lacul este o apă stătătoare, pe cînd rîul una curgătoare. Un fel de ou al lui Columb ! Vizita cea mai interesantă din multe

puncte de vedere a fost la Palatul Ligii Naţiunilor, organizaţie echivalentă, atunci, după primul război mondial, cu cea a Organizaţiei Naţiunilor Unite de după cel de-al doilea. Instituţie admirabilă ca idee şi scop, dar ineficace în ce priveşte posibilităţile practice de a menţine şi dezvolta pacea, şi aceasta era doar misiunea ei principală.

La Vichy, medicul, recomandat de proprietarul hotelului în care ne-am instalat, m-a găsit şi pe mine... bolnav de ficat. Nu mă durea nimic — aveam numai 40 de ani ! — m-am supus totuşi tratamentului prescris, probabil din simţ de solidaritate cu soţia mea, căreia, pînă la urmă (adică peste doi ani), i s-a descoperit adevărata cauză a suferinţei. Cu siguranţă însă că şi din jenă, căci, fără să fiu, cel puţin sper, vanitos, n-am vrut să-l fac pe medic, francez autentic, să creadă că sînt cărpănos (mai ales că nu sînt), eu, profesor universitar român. Cura (apă minerală de băut de cîteva ori pe zi, la ore fixe, masaj subacvatic, care-mi plăcea grozav, la fel plimbările în timpul şi după băutul apei) nu mi-a stricat, mai degrabă mi-a priit într-o măsură oarecare. Staţiunea însăşi era bine utilată, perfect îngrijită sub toate aspectele, cu posibilităţi numeroase şi variate de a distra pe pacienţi, din păcate, fără un peisaj corespunzător, ca să nu spun necesar, pentru a ajuta obţinerea rezultatelor dorite chiar de medici. Mă gîndeam, vrînd-nevrînd, la Slănicul nostru. Pacienţii erau vizitaţi săptămînal de doctorii lor curanţi. Cel puţin aşa cred, judecînd după al nostru. Procedeul se justifica perfect din punct de vedere teoretic. Căci se întîmpla des ca cineva să se simtă prost după o săptămînă de tratament, şi se impunea, deci, o modificare a acestuia. Sînt convins însă că, de cele mai multe ori, nu se producea nici o schimbare în starea bolnavului şi că, prin urmare, vizitele repetate însemnau sporirea onorariului. Mi-aduc aminte că, la ultimul examen făcut nouă, în a patra săptămînă a tratamentului, întrebînd pe medic cît îi datorăm în total, a răspuns foarte delicat şi totodată, aş zice, pedagogic (ca să nu ne provoace... emoţie) : *Deux fois quatre cent*, care „face"... mai puţin decît *(Une fois) huit cent*. Este drept că noi eram doi, dar nu din cauza aceasta s-a exprimat cum am văzut, chiar dacă formal *deux fois* era perfect îndreptăţit.

Granița franco-spaniolă am traversat-o pe la Irún (zona dinspre Golful Gasconiei), deși, pentru prima etapă a călătoriei noastre, care era Barcelona, părea mai indicată o trecătoare în partea de est, aproape de Mediterană. Impresia pe care am avut-o la Paris, cînd am coborît din tren la Gare de l'Est — am vorbit despre asta într-un capitol precedent — că mă găsesc într-o atmosferă, chiar fizică, foarte diferită de cea obișnuită (atît în țară, cît și în Germania), s-a repetat aici, cu o forță mult mai mare. Sentimentul că mă găsesc în altă lume, nu în altă țară, era așa de material, încît se identifica aproape cu o senzație pură. Pirineii, atît de împăduriți, la fel cu Carpații noștri, pe versantul lor francez, aici erau aproape golași. Căci pinii, care-i acopereau, cu vegetația lor sărăcăcioasă și plasată drept în vîrf, la înălțimi de la 6—7 metri în sus, nu constituiau, pentru noi cel puțin, o pădure. Spuneam, fără ironie, ci, dimpotrivă, mai degrabă cu regret, că, dacă vrei să te plimbi ziua printre ei, ai nevoie la fel de mare de umbrelă ca și pe strada unui oraș fără copaci pe ea. Tot sec, uscat era și pămîntul pe care îl priveam din tren în drum spre Barcelona. Puținele pîraie peste sau pe lîngă care treceam aveau mai multă albie decît apă. Chiar Ebro, fluviu propriu-zis ca dimensiuni, nu făcea deloc impresia corespunzătoare calificării lui geografice, și aceasta, din cauza sărăciei debitului. Din loc în loc se vedeau pante artificiale, construite de oameni, pentru a ușura scurgerea apei. Ne-am adus aminte de Arno al Florenței. Pe drumurile nepietruite se ridica praful pînă la cer, cînd trecea un vehicul. Casele satelor păreau și ele construite dintr-un fel de praf solidificat, care, la prima ploaie mai zdravănă, existentă totuși, numai rareori, putea să redevină ce a fost la început, cu efectul inevitabil asupra caselor. Și oamenii păreau altfel decît cei de pe unde plecasem noi : serioși, aproape gravi, dacă nu chiar triști, destul de tăcuți, și foarte sobri în întreaga lor ținută. Mi se pare că a spus cineva, iar dacă nu, aș spune eu, că Spania este ca o poartă enormă de intrare în Africa sau, ceea ce e totuna, o introducere perfectă în cunoașterea continentului negru, aș preciza a părții lui „morene" (span. *moreno*, „brun, închis" de la lat. *maurus*), adică nordice sau arabe. Pe măsură ce înaintam spre interiorul

acestei țări și mai cu seamă după ce am văzut partea ei centrală (Castilia nouă, patria lui Don Quijote), ca să nu mai vorbesc de Andaluzía, această definiție a Spaniei mi se părea din ce în ce mai exactă.

Barcelona, cea dintîi escală a călătoriei noastre, era și este, în continuare, ca mărime, al doilea centru al Spaniei după capitala acesteia, pe care o întrece în multe privințe. Născut pe resturile unei vechi colonii cartagineze, peste care s-a suprapus o așezare romană modestă, acest oraș s-a dezvoltat mult în evul mediu și după aceea, pentru a deveni în epoca apropiată de a noastră adevărata metropolă economică a Spaniei. Vechimea lui istorică se recunoaște ușor prin numeroase rămășițe, unele importante nu numai cronologic vorbind, precum și prin cîteva străzi, acestea, din primele veacuri ale perioadei medievale, înguste și destul de neregulate. Centrul, în general modern, impresionează printr-o anumită măreție și printr-o particularitate care mi-a amintit de *Ring*-urile vieneze : o imensă stradă circulară, ca un bulevard cu copaci, numită *rambla*, plus un epitet menit să ajute la orientarea locuitorilor. (De aceea se folosește adesea forma de plural *ramblas*, cînd este vorba de ea în general.) Biserici numeroase, unele vrednice de a fi puse alături de semenele lor din alte părți, grație vechimii și valorii artistice. Frumusețea Barcelonei, lăudată și de străini, se datorește, într-o măsură însemnată, situației de port la Mediterana. Din cauza unei coline destul de înalte („Tibidabo"), unii călători, care cunoșteau Rio de Janeiro, au comparat-o, păstrînd, firește, proporțiile, cu acest oraș brazilian, pe care mulți admiratori entuziaști ai lui îl consideră cel mai frumos din lume. Originală și impresionantă este „Plaza de Cataluña", o piață enormă, în care dau (sau din care pornesc) o serie de străzi cu edificii, valoroase adesea din punct de vedere artistic. Una dintre ele are cîteva capodopere arhitectonice, foarte apropiate unele de altele, încît alcătuiesc un mic grup. Locuitorii orașului le considerau ca un mic cartier, pe care l-au numit *manzana de la discordia*, printr-un joc de cuvinte (în realitate, de sensuri) cît se poate de reușit. În spaniolă, *manzana* însemnează și „cartier", dar și „măr", așadar, aluzie la legenda cu mărul pe care scria „celei mai frumoase", atribuit de

Paris Afroditei, ceea ce a dus la discordie, nu numai între cele trei concurente, toate zeițe (afară de cîștigătoare mai erau Junona și Minerva), ci și la... războiul troian. Între constructorii edificiilor în cauză a existat, probabil, numai întrecere sau emulație. Unul dintre ei era o mare autoritate și în domeniul istoriei arhitecturii din epoca medievală. Se numea Puig de Cadafalch și a participat la Congresul internațional de bizantinologie organizat de români (cu N. Iorga în frunte) la București, în 1924. Mi se pare că a fost și membru al Academiei noastre.

N-am stat mult la Barcelona. Soția se simțea cam rău, poate și din cauză că mîncărurile se găteau toate cu untdelemn, care, la restaurantele pentru punga noastră, nu era totdeauna proaspăt. Afară de asta, căldura era foarte greu de suportat, nu în sine (niciodată mai mult de 28—29 de grade la umbră), ci din cauza umidității, inevitabilă în orice port, mai ales meridional. Am plecat la... munte, adică în Pirineii apropiați și descriși ceva mai înainte.

Ne-am instalat într-un hotel, care avea și restaurant, situat într-un loc fără alte clădiri, de nici un fel, pe distanță de 2—3 km de jur împrejur. Regiunea era atrăgătoare și destul de răcoroasă, fiindcă avea vegetație aș zice normală, cam ca la noi, la o altitudine similară, dar ca produs nu al naturii, ci al muncii oamenilor. La cîțiva kilometri se găsea un hotel de lux, impresionant și prin faptul că proprietarul sau poate constructorul lui îl amplasase într-un adevărat parc, existent, adică „creat“, de mai înainte. Făceam plimbări dese, dar numai dimineața și seara, cînd temperatura era suportabilă. Restaurantul hotelului nostru — ulterior am constatat că nu reprezenta un caz unic — avea și la prînz și seara un meniu aproape pantagruelic în ce privește cantitatea, absolut de necrezut chiar pentru noi românii : patru, respectiv cinci feluri de mîncare, nu la alegere, ci global, plus desertul, care consta în fructe diverse, și acestea depășind cu mult norma cantitativă obișnuită. La nici una dintre cele două mese nu lipsea peștele, și tot așa, la ambele, două feluri cu carne. Spre a spori curiozitatea oamenilor deprinși nu cu austeritatea, ci cu o alimentație relativ bogată, voi mai spune că meniul de seara era mai încărcat decît cel de la prînz. Deosebirea mi-am explicat-o, cred, just, referindu-mă la

obiceiurile de origine orientală ale spaniolilor : după dejun, siestă, iar după cină, sindrofie, cum se spunea la noi într-o vreme, adică reuniuni prietenești, ca să treacă vremea, înainte de ora, foarte tîrzie, a culcării. În legătură cu acest ultim amănunt, mai adaug, ceea ce mulți cititori știu, că spectacolele încep în Spania, cel puțin vara și în centrele mari, la 11° noaptea. Cele spuse pînă aici înseamnează că sedentarismul este aproape regulă în această țară, bineînțeles la categoriile sociale mai mult ori mai puțin înstărite. Numai în Germania am văzut așa de numeroși obezi ca în Spania, acolo însă majoritatea erau bărbați, pe cînd aici și, poate mai ales, femei, pe care eu le compătimeam și din punct de vedere estetic. Căci erau (cum sînt și acum), în general, frumoase, dar pierdeau enorm din frumusețea și grația lor, aș zice înnăscute.

În una din zile am vizitat mănăstirea Montserrat, la care am ajuns după circa două ore de drum făcut într-un autobuz. Se află la distanță de 80—90 km departe de Barcelona, în vîrful unui munte, ale cărui stînci fac impresia unor dinți de ferăstrău colosal. (De aici și numele.) Urcușul este destul de greu, în ciuda faptului că se merge pe o șosea șerpuită. Începuturile acestui lăcaș datează din secolul al IX-lea. Datorită, probabil, atît vechimii, cît și altitudinii locului — simplă presupunere a mea, pe care n-o pot motiva — această mănăstire era considerată în evul mediu ca sediu al Sfîntului Graal, adică al vasului în care Iosif din Arimatea a adunat sîngele scurs din rănile lui Iisus crucificat. Simbol al cavalerismului desăvîrșit, care implica și existența tuturor virtuților creștinești, Graalul era, trebuia să fie, idealul oricărui nobil vrednic de acest nume. Ideal capabil de realizare concretă, în sensul că se putea ajunge acolo, cu tot felul de greutăți insurmontabile, dar biruite pînă la urmă, ca în cazul lui Parsifal, eroul romanului cavaleresc cu același nume al poetului Wolfram von Eschenbach (secolul al XIII-lea), care, de fapt, a prelucrat în mod superior tema împrumutată de la Chrétien de Troyes, autorul francez al operei literare *Perceval* (secolul al XII-lea). Acest personaj celebru a ajuns să fie cunoscut în epoca noastră prin celebra creație poetic-muzicală a lui Richard Wagner. Pe noi ne-au impresionat acolo lucruri mai lumești. Întîi așeza-

rea în plină rocă a mănăstirii, gîndindu-ne mai ales la osteneala enormă a celor care au făcut-o, apoi, şi cu deosebire, biblioteca, modernă în toate privinţele, creată de călugări, cu incunabule, manuscrise vechi, cărţi şi reviste, unde se putea lucra în condiţii perfecte : confort şi linişte ireproşabile. Ceva asemănător n-am văzut, nici pînă astăzi, absolut nicăieri.

De la Barcelona ne-am dus la Madrid, unde urma să înceapă activitatea mea ştiinţifică, atîta cîtă se putea în toiul verii şi într-un oraş care trebuia şi el cunoscut într-o măsură oarecare. Capitala Spaniei este, cum se ştie, o aşezare umană nu prea veche, cel puţin ca oraş propriu-zis. A devenit reşedinţă oficială permanentă a regelui ţării pe la mijlocul secolului al XVI-lea (sub Filip al II-lea). De aceea nu are multe „antichităţi", fie şi... medievale, în schimb este mult mai modern şi în mai mare măsură decît toate celelalte centre citadine ale Spaniei. Aş adăuga chiar mai „european" în comparaţie cu ele, amintind în unele privinţe de Paris.

Deşi cunoscuţii din capitala Cataloniei (Barcelona) ne preveneau, cînd le vorbeam de căldura cumplită a oraşului lor, că la Madrid vom duce-o şi mai greu din cauza temperaturii, într-adevăr mai ridicate, n-am avut mult de suferit. Vecinătatea, fireşte, aproximativă, a masivului muntos Sierra Guadarama ferea oarecum oraşul de o arşiţă prea mare, graţie unei adieri destul de sensibile, comandată, parcă, întrucît se producea exact la aceeaşi oră : 5° după-amiază.

Am găsit o pensiune convenabilă, în Calle Mayor, la mică distanţă de Plaza del Sol, centrul propriu-zis al oraşului, unde se găsea, între altele, şi sediul Ministerului de Interne („Gobernación", cum spun spaniolii), edificiu solid şi impresionant prin măreţie şi mai puţin prin calităţile artistice. Într-un loc, pe zidul exterior, o inscripţie arăta altitudinea : 650 m (mi se pare). Şi acest fapt ajuta, fireşte, la potolirea arşiţei, în sine destul de mare. Pensiunea ne plăcea, mie în special şi din motive de ordin profesional. Alcătuirea familiei semăna foarte bine cu a aceleia de la Berlin din 1911 : o doamnă văduvă, cu cîteva fete. (Lipsea... Juan, adică un băiat, pe care l-am „bote-

zat" eu, fără să existe, în amintirea bietului Hans al doamnei Wagner, care a pierit în primul război mondial.) Aveam, deci, cu cine vorbi spaniola, nu numai la mesele pe care le luam împreună, ci şi, foarte des, seara, cînd ne odihneam după colindarea oraşului. Nefiind în Germania, ci în Spania, ţară, în multe privinţe orientală, fiicele gazdei noastre nu lucrau, ca ale văduvei berlineze, deşi starea materială a acesteia era destul de bună. Folosind limba cîteva ore pe zi, în convorbiri cu oameni instruiţi sau cultivaţi, care mă ajutau, exact ca nemţii, la îndreptarea greşelilor, am izbutit, în cîteva săptămîni, să mi-o însuşesc practic în aşa măsură, încît unii dintre ei, exagerînd, bineînţeles, mult, mă... confundau cu un spaniol. De fapt, o vorbeam bine, mai bine decît italiana în 1927, cînd am făcut a doua călătorie în patria lui Dante. Faptul prezintă interes ştiinţific, dar şi practic, pentru cititorii nespecialişti, care vor fi vrînd — sînt sigur de asta — să înveţe limba unei ţări romanice, cu care ţara noastră a reluat, zilele acestea, relaţiile diplomatice. În ciuda marii asemănări, de ordin, înainte de toate, istoric, cu româna (am în vedere structura propriu-zisă, în special cea morfologică), italiana este pentru noi mai grea decît spaniola. Mai întîi, ca pronunţare, partea aş zice slabă a oricui învaţă un idiom străin : îl pronunţă cu deprinderile fonetice ale limbii sale materne. Italiana are un sistem fonologic bogat în nuanţe inexistente în română, de pildă *e* închis și *e* deschis, tot aşa două feluri de *o*, consoane duble (adică geminate) etc. Toate acestea însemnează greutăţi mari în însuşirea unei pronunţări nu spun perfecte — acest lucru mi se pare imposibil — ci foarte bună sau cel puţin bună. Sistemul fonologic spaniol este cît se poate de simplu, mai simplu decît al nostru : cinci vocale (la noi şapte, din cauza lui *ă* şi *î*), fără nuanţe calitative, şi o singură consoană geminată *(rr)*, care se pronunţă uşor. Dificultăţi, nu prea mari, fac *ll*, care e un *l* muiat (ca în aromână) şi *z* (sau *c* urmat de *e*, *i*), rostit ca *th* englezesc nesonor. Şi morfologia spaniolă e mai puţin complicată decît cea italiană, şi, bineînţeles, decît cea românească.

Din punct de vedere strict profesional, am profitat, la Madrid, mai mult decît în Italia. Afară de Biblioteca

Națională, pe care o frecventam zilnic — în anul universitar 1928—1929 urma să țin cursuri de Limba și literatura spaniolă — am avut la dispoziție „Centro de estudios históricos“, condus de ilustrul lingvist și filolog Ramón Menéndez Pidal, care îl și întemeiase. Era un institut de cercetări în sensul cel mai exigent al cuvîntului, nu numai de lingvistică și filologie, ci și de istorie, etnografie și folclor. Avea un număr mărișor de cercetători, printre ei doi care însemnau deja ceva în viața științifică a Spaniei (cunoscuți, dealtfel, și peste graniță), ambii discipoli ai directorului : Navarro Tomás „mîna dreaptă“, cum i se spunea, nu numai în glumă, a lui Don Ramón, fonetician de mare valoare, și Américo Castro, „mîna stîngă“, filolog și istoric al culturii. Menéndez Pidal era încă de pe atunci „directorul“, adică președintele „Academiei regale de limbă“, cea mai importantă dintre cele cinci instituții similare ale Spaniei, și această calitate îi sporea mult, în ochii publicului larg, autoritatea, care nu era numai de natură științifică. M-a primit cu bunăvoință și amabilitate în prima zi a prezentării mele la „Centrul“ de sub conducerea lui, cu care prilej mi-a dăruit una dintre numeroasele sale cărți (*El rey Rodrigo en la literatura,* Madrid, 1924).

Numele de familie Menéndez, extrem de răspîndit în Spania, îl mai poartă o celebritate excepțională a istoriei culturale spaniole : Marcelino Menéndez Pelayo. (În ambele cazuri este vorba de familia paternă. Al doilea nume aparține mamei.) Felul cum l-a „definit“ Cervantes pe Lope de Vega (*monstruo de la naturaleza,* adică „fenomen al naturii“) se potrivește perfect și pentru acest al doilea Menéndez. La 19 ani i s-a refuzat numirea ca profesor universitar, deși reușise la concurs, din cauza vîrstei. Cel puțin așa se spune și, vorba noastră populară, dacă n-ar fi, nu s-ar povesti. Era un polihistor în sensul cel mai larg și mai înalt al termenului : filolog, filozof, estetician, istoric al culturii etc. Erudiția lui depășea orice limite prin bogăție și varietate. A trăit relativ puțin (56 de ani), dar a lăsat la moarte, pe lîngă lucrările sale foarte numeroase, o bibliotecă strict personală de 50 000 de titluri, orașului său natal Santander, unde se află instalată într-o clădire construită special

pentru adăpostirea ei, zid în zid cu casa în care a trăit el multă vreme, devenită și ea monument public. Am putut să le vizitez și eu, pe amîndouă, după ultimul război, adevărate rarități și, deci, cu atît mai vrednice de admirat ca mărturii ale forței spirituale umane. Am evocat aici, palid, personalitatea lui Menéndez Pelayo și cu intenția de a face elogiul geniului spaniol. Afirm, cu deplină certitudine și convingere, că Spania întrece toate țările lumii prin numărul oamenilor săi geniali, toți, cred, în domeniul disciplinelor umaniste (în sens larg), extrem de originali și îndrăzneți în concepțiile lor. Unii dintre ei sînt puțin cunoscuți, din tot felul de cauze, cum este cazul misticilor din secolul al XVI-lea, în frunte cu Fray Luis de Léon. În literatură, originalitatea spaniolilor, unică în felul ei, a dus la crearea unor tipuri permanent și general umane : Don Quijote și Don Juan, precum și la apariția unor genuri specifice, inimitabile : romanța epico-lirică și romanul picaresc.

Spania trăia atunci sub dictatura lui Alfons al XIII-lea și a primului ministru Primo de Rivera. În comparație cu Italia, condusă atunci de Mussolini, care era mult mai puternic decît regele, patria lui Cervantes putea fi, prin oamenii ei, cel puțin liniștită. Pe șeful guvernului nu-l lua aproape nimeni în serios. Glume de tot felul circulau pe socoteala lui, și aceasta, pentru că el însuși se preta la roluri principale în anecdote. Nu era deloc „personalitate“, fie și de dimensiuni medii, nici prin capacitate intelectuală, nici prin pricepere politică. Cît despre calitățile de om propriu-zis, adică obișnuit, lăsa mult de dorit. Am constatat oarecum chiar eu acest lucru, fără să fiu ajutat de vreun cunoscător local al situației. Toate atelierele fotografice din străzile mai mult ori mai puțin centrale ale Madridului aveau vitrine speciale cu chipul lui, prezentat, în unul și același loc, sub diverse ipostaze, în ce privește ținuta. Cît despre dragostea lui de... viață, înțeleasă sub aspectul plăcerilor pe care le oferă oamenilor, semnificativ, din punctul de vedere al opiniei publice, era modul cum îi folosea numele împreună cu titulatura oficială a funcției sale, mod variabil după împrejurările în care apărea. În cursul dimineții, cînd lucra în calitate de prim-ministru, i se spu-

nea Excelentísimo Señor Don Miguel Primo de Rivera, Presidente del Consejo de Ministros. După-amiază, între prieteni, era Don Miguel, iar seara, în localuri de petrecere, bineînţeles extrem de discrete,... Miguelito !

Dictatura de care aminteam, relativ, foarte relativ, blîndă, era totuşi o realitate. Dovadă, între altele, multe chiar mai convingătoare, este exilarea lui Unamuno. Cu toate acestea, intelectualii progresişti puteau protesta public împotriva abuzurilor, mai cu seamă cînd se încălcau flagrant libertăţile publice. Apăreau adesea memorii şi proteste în presa cotidiană, semnate de reprezentanţi iluştri ai culturii spaniole, printre ei unii membri ai Academiei „regale" de limbă — cea mai veche şi mai importantă dintre toate — în frunte cu „directorul" ei Menéndez Pidal, care semna totdeauna primul. Aşa se explică, în parte, faptul că în 1931 dictatura a putut fi înlăturată, fără eforturi şi sacrificii prea mari.

Madridul era un oraş foarte agreabil în toate privinţele. (Este şi acum !) Avea toate avantajele unei metropole adevărate şi extrem de puţine dintre dezavantajele ei. Mai întîi, era de o curăţenie rar întîlnită în aşezări umane similare. Străzile principale erau stropite regulat, şi cînd era nevoie, nu numai o dată pe zi, dar nu cu maşini-cisterne, ci cu un furtun de dimensiuni neobişnuite şi cu o presiune foarte puternică a apei. Rezultatul era nu numai înlăturarea prafului, ci şi răcorirea sensibilă a străzii şi a aerului. Deşi circulaţia era vie, zgomotul nu se simţea nici pe departe ca în alte locuri. Publicul respecta, în general cu stricteţe, recomandările municipalităţii privitoare la păstrarea curăţeniei şi a disciplinei sub toate aspectele acesteia. Aglomeraţie mare de pietoni se producea în anumite ore ale zilei, care erau, de obicei, dictate de treburile propriu-zise ale oamenilor şi de necesitatea distracţiilor în sensul larg al termenului. Acestea din urmă erau foarte căutate după ora 18°, cînd începea să se mai răcorească vremea şi, în special, pe la 23°, cînd temperatura era suportabilă. În ambele cazuri, priveliştea străzilor era cu adevărat pitorească. Pe arterele centrale, cum era, de pildă, Gran Via, restaurantele şi cafenelele, foarte numeroase, îşi scoteau cele trebuincioase pentru instalarea clienţilor pe trotuarele în

general spațioase. Deseori se dădeau... lupte, civilizate, pentru ocuparea unei mese. Dacă acest spectacol se întîlnea și prin alte părți, mai cu seamă prin Italia, deși nu în aceleași proporții, absolut inedit era cel oferit în cartierele mai puțin centrale și la periferie, unde lumea se aduna în jurul unei fîntîni, în felul ei monumentală, de fapt o cișmea enormă, a cărei apă curgea fără întrerupere, spre a se răcori în toate sensurile. Bătrîni și tineri, femei și bărbați, plus copiii, foarte numeroși și de toate vîrstele, stăteau acolo ceasuri întregi, așezați, cîți puteau, pe bănci, alții, care locuiau în apropiere, pe scaune aduse de acasă, cei mai mulți, pe trotuare, vorbind, cîntînd, jucîndu-se. Totul se petrecea fără zgomot exagerat, mai degrabă, adesea, pe șoptite, nu de teama unei admonestări, care nici nu avea cum să vină, ci din deprindere, ca să nu spun ca efect al educației. Poate să pară curios, dar spaniolii, așa cum i-am cunoscut eu atunci, și cum i-am verificat ulterior în călătorii numeroase și unele prelungite, sînt, împotriva așteptărilor acelora care se gîndesc la temperamentul lor meridional, mai meridional, căci e și „african", decît al italienilor, sînt, în general, discreți și delicați în manifestările lor obișnuite. Fapt și mai interesant, fiindcă se întîlnește extrem de rar, nu există deosebiri, în orice caz nu mari, între oamenii simpli și ceilalți din acest punct de vedere. Deviza cavalerilor medievali, toți nobili, căreia ei se conformau cu convingere, și anume : *honra y dignidad* („onoare și demnitate"), și-au însușit-o, aplicînd-o, cu timpul, și masele de țărani și muncitori. Acest lucru se poate observa, de la prima vedere, și în ținuta lor exterioară.

Pe străzi și cu atît mai puțin în localurile publice, apariția unei femei singure era o mare raritate, deci surprinzătoare, dacă nu supărătoare. Un cunoscut sau un prieten căsătorit nu te primea acasă la el, ci la cafenea sau la restaurant, chiar și atunci cînd tu însuți erai cu soția. Rămășiță, poate, orientală, în orice caz însă medievală, de pe vremea centurii de castitate. Cred totuși, întemeiat pe considerații de natura celor prezentate mai înainte, că a intervenit, dacă nu chiar de la început, și respectul pentru femeie, care este acolo o realitate incontestabilă. Pot povesti o scurtă întîmplare, nu personală,

ci... familială. În zilele în care lucram la Biblioteca Națională, soția venea, mai totdeauna acolo, spre sfîrșitul dimineții, să mă ia, ca să facem drumul împreună pînă la pensiunea noastră. Venea, bineînțeles, singură. De obicei, nu se întîmpla nimic neobișnuit, chiar dacă... abaterea de la tradiție trezea curiozitatea trecătorilor, care, adesea, și-o manifestau uitîndu-se mai stăruitor sau oprindu-se, o clipă, în loc. Într-o zi însă — mi-a povestit după terminarea... incidentului — a fost „acompaniată", de la distanță, de doi tineri, o bună bucată de drum spre bibliotecă. Amîndoi foarte cuviincioși, rezervați în ținuta lor, dar extrem de vorbăreți. Soția nu cunoștea limba spaniolă și, deci, nu înțelegea ce spuneau însoțitorii săi. Eu sînt sigur că-i făceau complimente, poate chiar în versuri, ca în atîtea scrieri literare bine cunoscute pretutindeni. Și ea a avut oarecum aceeași impresie, conducîndu-se după întreaga lor comportare. Bănuiala noastră s-a dovedit a fi justă. În cursul aceleiași zile am întîlnit un cunoscut, cu care am stat mai mult de vorbă. Soția mea i-a povestit, stăpînită încă de supărare, întîmplarea relatată aici. Interlocutorul nostru a rămas teribil de surprins ascultînd-o, dar nu de... isprava tinerilor săi compatrioți, ci de nemulțumirea ei. „Ceea ce vi s-a întîmplat dv., stimată doamnă, este o formă de manifestare a celui mai frumos omagiu pe care îl poate primi femeia la noi din partea unui bărbat". Eu am apreciat la fel evenimentul, făcînd apel la cunoștințele mele de istorie literară medievală, în special poezia lirică amoroasă și romanele cavalerești.

Madridul are destule *Sehenswürdigkeiten*, cum spun nemții. Dacă îi lipsește o catedrală care să se apropie de valoarea artistică și istorică a celor din Burgos, Sevilla sau Córdoba, posedă, în schimb, un muzeu de artă, „El Prado", care poate sta alături de oricare dintre cele mai celebre ale lumii, și cîteva parcuri, în primul rînd „El Retiro", la aceeași înălțime. În acest muzeu predomină, cu mult, pictura, în comparație cu sculptura, ca mai pretutindeni, și în același timp pictura spaniolă față de cea europeană. Dealtfel, nu numai Velázquez, Murillo, El Greco și Goya, care pot concura cu oricare alt mare

pictor european, ci și alții, foarte valoroși, ca Zurbarán și Ribera, ocupă în istoria picturii universale locuri de frunte. Datorită faptului că două țări europene „producătoare“ de artă plastică la cel mai înalt nivel — e vorba de Țările de Jos și de Italia (partea ei meridională) — au stat multă vreme sub stăpînirea Spaniei, și tocmai în epoca cea mai înfloritoare a picturii lor, „El Prado“ posedă o mare cantitate de opere flamande, olandeze și italienești. Ca și la Florența sau la Paris, vizitele noastre la acest muzeu le făceam duminica, avînd atunci atît noi, cît și ...muzeul, libertate de mișcare.

Ieșiri de durată mai scurtă din Madrid n-am prea făcut. Una singură merită o mențiune. Am vizitat, o zi aproape întreagă, celebrul, în multe sensuri, „Escorial“, opera integrală ca spirit a celui mai absolutist dintre toți regii Spaniei : Filip al II-lea. Exteriorul acestui palat, care era reședința lui obișnuită, semăna ca două picături cu o cazarmă autentică, aș zice cazonă, dacă n-ar fi un pleonasm. Un patrat colosal de piatră, de o sobrietate exasperantă și de o răceală perfect identică, așezat într-o regiune la fel de uscată și de neospitalieră, după chipul și asemănarea celui care l-a imaginat. În interior, vizitatorul se remontează, din punct de vedere însă numai strict intelectual, căci poate admira, cu respect și umilință, o colecție, în unele privințe unică, de rarități literare în sens larg : manuscrise de toate felurile, cele mai multe foarte vechi, cărți rarisime, ediții princeps etc., etc. Această bibliotecă enormă nu reprezintă o simplă expoziție. Numeroși cercetători, laici și clerici — am uitat să spun că „Escorialul“ este, în intenția creatorului de fapt, o mănăstire — o utilizează zilnic cu cel mai mare folos pentru disciplinele pe care le cultivă. „Răceala“ de afară există însă și aici, dar pasiunea pentru studiu a celor ce o frecventează o învinge și o transformă aproape în căldură.

Ultimele zece zile ale călătoriei noastre în Spania le-am consacrat vizitării, grabnice, a vechii capitale, încă din epoca vizigotică, Toledo și a celor trei centre, cunoscute pretutindeni, ale Andaluziei, care sînt Sevilla, Córdoba și Granada. Primul se găsește relativ aproape de Madrid, pe fluviul Tajo, în regiunea, poate, cea mai

uscată a Spaniei. Între malurile nisipoase ale acestui mare „rîu“ — spaniolii spun *río* și Dunării, de pildă, și unui pîrîu oarecare — se scurge — zic așa, fiindcă nu curge — leneșă și adormită, o apă, bogată cantitativ, dar parcă mai mult imaginară. Mi-am amintit din nou, păstrînd proporțiile, de Arno florentin și, prin asociație, de Pado. Toledo există aș zice pentru toată lumea, înainte de toate, prin catedrala lui și prin El Greco. Prima este considerată drept cea mai importantă, prin faptul că orașul care o adăpostește a fost multe secole capitala țării și centrul religios al ei, după ce a fost recucerit de către spanioli. Dacă nu mă înșel, arhiepiscopul care își are acolo sediul era (poate mai este) „primatul“ bisericii spaniole, cardinal de drept. A fost primul oraș mai mare reintrat în stăpînirea recuceritorilor, care duceau contra arabilor o luptă nu numai politică, ci și, poate mai ales, religioasă. Catedrala, în stil gotic, ca și altele, are și o valoare artistică inestimabilă. La fel, din acest punct de vedere, și muzeul El Greco, care este instalat în casa acestui pictor de origine greacă și inițiat în arta sa la Veneția, ceea ce nu l-a împiedicat, eu aș zice, dimpotrivă, l-a ajutat, să fie cel mai autentic spaniol dintre toți confrații săi iberici. Această afirmație are nevoie de o dezvoltare, pe care o dau, cu îndoială și cu riscul de a provoca replici de la cunoscători calificați ai artei plastice. El Greco a fost, după opinia mea, un neofit politic în sensul „civic“, etimologic, al cuvîntului. (Evit termenul „etnic“, spre a nu da loc la confuzii supărătoare.) Noii adepți ai unei credințe de orice fel (literară, religioasă etc.) sînt, de obicei, fanatici, fără să-și dea seama, și întrec adesea, dacă nu totdeauna, pe cei vechi. Exemple se pot da multe, dar nu mi se par necesare. (Și totuși îmi este imposibil să nu-l pomenesc pe cel mai ilustru dintre toți neofiții, pe apostolul Pavel.) Nu știu și nici nu interesează cred, prea mult, cum se simțea „politic“ El Greco (spaniol sau grec ?). Artistic, dacă judecăm după tipurile create de el, în măsura în care mă pot pronunța eu, modest amator în ale artei, el întrece, cum am mai spus, pe oricare dintre pictorii Spaniei. Atît chipul, cît și atitudinea oamenilor zugrăviți de el sînt mai spaniole decît acelea ale „modelelor“ lui Velázquez

sau Murillo. Pe ai acestora îi poţi confunda cu italienii, de pildă, sau cu alţi meridionali, atît ca figură, cît şi ca ţinută. Pe ai lui El Greco, nu. Îi recunoşti de la distanţă că sînt spanioli, în ipoteza că ai în minte tipul obişnuit al acestora, sau că sînt altfel, cu totul altfel, decît oamenii cu care te poţi întîlni aproape oriunde în Europa. Mai întîi, conturul însuşi şi trăsăturile propriu-zise ale feţei. Apoi statura şi mai cu seamă alungirea ei, care face impresia că posesorul ei tinde să se înalţe spre cer. Aici a intervenit transfigurarea artistică de natură religioasă. Spaniolii nu sînt nici foarte înalţi şi nici prea zvelţi, mai degrabă dimpotrivă, dar credinţa fierbinte în Dumnezeu le spiritualizează întreaga lor fiinţă materială. Aşa i-a văzut sufleteşte El Greco, şi aşa i-a înfăţişat, şi nu s-a înşelat. L-a ajutat la aceasta, cu siguranţă, credinţa sa religioasă de origine bizantină, care putea fi, în anumite cazuri, fanatică şi, deci, asemănătoare cu a spaniolilor din epoca *reconquist*-ei, a luptei înverşunate contra cotropitorilor arabi. Tipurile zugrăvite de El Greco seamănă uimitor de mult unele cu altele din aceste puncte de vedere, şi cu toate acestea nu sînt monotone, nu se repetă, fiecare avînd personalitatea sa. Dacă nu ar diferi îmbrăcămintea de la laici la clerici, ai crede că toţi „eroii" lui sînt călugări : pe toţi îi inspiră, în sens oarecum fizic, material, credinţa lor fierbinte.

Sevilla aminteşte de Toledo prin cele două celebrităţi pe care le-am prezentat în descrierea acestuia din urmă : catedrala şi casa-muzeu a unui mare pictor, în cazul de faţă, Murillo. Pentru vizitatorii grăbiţi şi, deci, mai puţin atenţi, mai mult decît biserica însăşi, una dintre cele mai valoroase, ca operă de artă, nu numai din Spania, contează aşa-numita Giralda, un turn de circa o sută de metri, construit de mauri, care se găseşte foarte aproape de catedrală şi de aceea pare a fi o *campanilla* a acesteia (ca la San Marco din Veneţia). După recucerirea Sevillei (în secolul al XIII-lea), creştinii au aşezat în vîrful turnului o statuie enormă, care înfăţişează „credinţa". În ce priveşte colecţiile de artă, acest oraş posedă un muzeu, afară de cel consacrat lui Murillo, care, prin bogăţia şi valoarea conţinutului, poate rivaliza cu multe instituţii similare. Acest oraş este patria şi a lui Veláz-

quez, ca să nu mai amintesc de alţi pictori, mai modeşti, şi aceştia cu un nume în istoria artei. Tot din vremea maurilor datează celebrul „Alcázar" (nume arab pentru „palat, la origine întărit, ca o fortăreaţă"), cu o livadă enormă de portocali şi lămîi, care, în septembrie, cînd i-am văzut, mai aveau de aşteptat pînă la coacerea fructelor.

Din punct de vedere istoric, Sevilla a căpătat o importanţă excepţională după descoperirea Americii. Date fiind poziţia geografică, nu departe de zona occidentală extremă a Mediteranei, şi, mai ales, aşezarea pe malul Guadalquivirului, singurul fluviu navigabil al Spaniei, deşi lungimea lui este cu mult mai mică decît a celorlalte, amintite şi ele în acest capitol, acest oraş a devenit centrul unei activităţi febrile în legătură cu „colonizarea" lumii noi, adică, spus altfel, cu exploatarea, în toate sensurile, a acesteia. De aici porneau toate corăbiile dirijate spre continentul de curînd cucerit. Căci Guadalquivirul are un debit mare şi, mai cu seamă, rapid, datorită configuraţiei solului. În treacăt zis, dacă Sevilla mi-a plăcut enorm, faptul se explică şi prin... slăbiciunea mea pentru rîurile şi fluviile bogate în apă, cînd se poate, şi limpede, ca să mă pot scălda cu toată bucuria în ele. Mi-am adus aminte de Adigele italian, care ocupă, sub acest aspect, în patria lui, un loc asemănător, în comparaţie şi prin contrast cu celelalte. Rezultatul activităţii colonizatoare, menţionată mai sus, desfăşurată de-a lungul timpului, s-a concretizat istoric prin crearea unui adevărat depozit de documente, care înregistrau tot ce se întîmpla în legătură cu colonizarea : de pildă cîţi oameni şi de unde anume plecau în lumea nouă, ce produse se trimiteau acolo sau veneau de acolo etc. Astfel au luat naştere aşa-zisele „Arhive ale Indiilor", sursă inepuizabilă pentru istoria de secole a colonizării lumii noi. Lingviştii înşişi fac apel la ele, cînd încearcă să explice anumite particularităţi ale spaniolei vorbite în America : unele seamănă cu ale unui grai, altele cu ale altui grai din Spania etc., de unde urmează, cel puţin teoretic, că în operaţia de colonizare propriu-zisă, cu oameni, adică, aceştia au fost mai nume-

roşi din regiunile respective ale Spaniei decît cei din alte zone, a căror vorbire n-a lăsat urme în spaniola vorbită de indienii asimilaţi.

În plimbările noastre de lungă durată prin Sevilla am avut impresia, clară, că ceea ce ştiam, bineînţeles, nu prea mult, din auzite şi din citite despre acest oraş, de fapt despre viaţa propriu-zisă a lui, corespundea realităţii, constatare pe care nu cred s-o mai fi făcut în alte cazuri. În primul rînd, o mare vioiciune, nu numai în mişcări, ci şi în gîndire a oamenilor, care îmi amintea foarte bine de italienii meridionali şi chiar de români. Chestiune, în primul rînd, de ordin psihologic, adică de temperament, dar, într-o anumită măsură, şi de constituţie fizică : n-am văzut oameni graşi, ca în centrul şi nordul Spaniei. Sprinteneala corporală merge alături de cea spirituală şi este sau poate fi un suport al acesteia. Frumuseţea reprezenta o a doua trăsătură caracteristică a sevillanilor, şi nu numai în cazul bărbaţilor, deşi femeile mi s-au părut mult mai frumoase (şi nu cred că reminiscenţele literare au jucat vreun rol în crearea acestei impresii). Manifestările exterioare ale temperamentului andaluzian, căci Sevilla se află în plină Andaluzíe, nu mi s-au părut deloc exagerate şi, în orice caz, nu semănau cu cele... popularizate prin literatură (mai ales nespaniolă) şi prin celebra operă muzicală *Carmen*.

Spre deosebire de Sevilla, celelalte două centre citadine ale Andaluzíei, Córdoba şi Granada, atrag, de la prima vedere, atenţia asupra aspectului lor exterior prin amprenta puternică a stăpînirii maure multiseculare. Cel dintîi, în mai mare măsură ca înfăţişare oarecum generală, celălalt, prin numeroasele şi foarte caracteristicile monumente arhitectonice. Córdoba am vizitat-o foarte din fugă, poate şi din cauza căldurii excesive. Se pare că este cel mai... fierbinte oraş al Spaniei. (Poate şi în ce priveşte... sîngele locuitorilor. Să ne gîndim, de pildă, la Góngora, reprezentantul cel mai ilustru şi mai autentic al barocului literar.) Fapt sigur, căci l-am constatat direct, este că într-o zi — după ultimul război mondial — am trăit la Córdoba sub 41 de grade la umbră. Acest oraş mi-a rămas în minte pentru toată viaţa graţie catedralei lui, *mezquita*, cum i se mai spune, adică „moscheia",

monument arhitectonic unic în lume (trebuie să adaug în lumea cunoscută de mine) prin stilul, ca și prin grandoarea lui. Nu seamănă absolut deloc nici pe din afară, nici în interior, cu catedralele pe care le-am cunoscut eu, nu numai în Spania. Lucru perfect explicabil : a fost construită de mauri în secolul al VIII-lea. Impresia de „nemaivăzut" este extraordinară înăuntrul ei. O pădure imensă de coloane (mi se pare 960 la număr), care, dacă sînt privite dintr-un anumit punct, se acoperă perfect una pe alta în cîteva zeci de șiruri paralele. Înălțimea este relativ mică, și de aceea, chiar cînd se aprind becurile, obscuritatea predomină, mai ales că este ajutată de ferestre — aflate, din cauza dimensiunii neobișnuite, la distanță mare — care nici ele nu sînt prea luminoase. După recucerirea, în secolul al XIII-lea, a Córdobei, spaniolii au transformat-o în biserică, respectînd într-un spirit tolerant cu atît mai surprinzător, cu cît recucerirea era o adevărată cruciadă, tot ce ținea de credința religioasă a maurilor. Exemplu strălucit de înțelegere umană la un nivel de neconceput, și nu numai pentru epoca aceea. Judecînd după *Nathan der Weise* al lui Lessing, care cred că se întemeiază pe date istorice, în linii mari, firește, ceva asemănător s-a petrecut în Orientul Apropiat sub domnia sultanului Saladin (secolul al XII-lea). Evreul Nathan, templierul (creștin fanatic) și musulmanul, stăpîn politic și militar al regiunii, conviețuiesc nu numai pașnic, ci și omenește, în sensul cel mai pur al acestei noțiuni. Se înțelege că e vorba de un caz mai mult ori mai puțin izolat, pe care Lessing l-a „înfrumusețat", fără exagerări, mai ales din spirit polemic (contra bisericii „oficiale"), dar absolut real. Spaniolii și maurii aveau în această catedrală, unică și din acest punct de vedere, „altarele" lor separate, și sînt dispus să cred, probabil din entuziasm umanist, că se închinau acolo, și unii și alții, cînd impuneau împrejurările, în aceleași zile și la aceleași ore, fără să se stingherească în vreun fel oarecare.

Granada, care a stat, împreună cu regiunea înconjurătoare, sub stăpînirea maurilor toate cele aproape opt secole scurse de la invazia acestora (711) pînă la înfrîngerea definitivă a lor (1492), pare, ca înfățișare generală,

mai bine zis ca atmosferă, mai spaniolă şi, de aceea, mai apropiată de Sevilla, decît Córdoba. Impresionează plăcut, de la prima aruncătură de ochi, lumina şi limpezimea aerului, care se resfrîng oarecum şi asupra oamenilor. Chestiune, fireşte, de optică în accepţiunea materială a termenului : aşezarea geografică, împreună cu toate implicaţiile ei, vor fi diferind de cele de la Córdoba. Nu interesează însă explicaţia, ci realitatea faptelor. Monumentele arhitectonice ale Granadei, creaţie a geniului arab, conservate, în general, foarte bine, sînt cunoscute chiar de către oamenii care n-au fost niciodată în situaţia de a se interesa direct de ele. Călători celebri şi talentaţi le-au popularizat, iar după ei, tot felul de oameni, mai cu seamă ziarişti, publicişti, artişti, oameni de teatru etc., au dus mai departe această popularizare, împinşi de admiraţie, de interes sau de ambiţie. În epoca de după ultimul război mondial, Andaluzía, de fapt Granada (oraşul şi provincia) au ajuns să fie cunoscute, la un nivel ridicat şi adecvat realităţii, prin opera marelui poet şi luptător democrat Federico García Lorca. Andaluzía, ţara visurilor, a cîntecelor şi a dansurilor aprinse şi violente, există în mintea celor mai mulţi prin Granada, cu tot ce are ea memorabil : Alhambra, înainte de toate. Generalife şi „Cartuja“ (aceasta, o mănăstire de călugări din ordinul şartreuzilor, cu picturi interioare de mare valoare). Noi le-am vizitat atent pe toate şi, fără să avem imaginaţie... poetică, ne-am putut transporta, cîteva clipe, cu mintea, în vremea cînd aceste lucruri trăiau cu adevărat, fiindcă aveau în ele şi printre ele oameni. Am parcurs şi puţinele şi îngustele străzi locuite de evreii spanioli, cu micile lor prăvălioare, bogate însă în marochinării fine. Spre deosebire de mauri, care — mă refer la oamenii simpli — s-au asimilat, cum au făcut-o conaţionalii lor de-a lungul întregii dominaţii asupra Spaniei, evreii au continuat să trăiască şi să se înmulţească numai ei înde ei.

Una dintre cele opt, nouă săptămîni, destinate călătoriei în Peninsula Iberică, am petrecut-o în Portugalia. Această ţară nu este, sub nici un aspect, o prelungire a Spaniei, cum ne-am aştepta, ţinînd seamă de poziţia ei geografică. Imediat ce am trecut graniţa, prin dreptul

celebrului oraş universitar Salamanca, pe care l-am străbătut, cîteva ore, noaptea, ceea ce a făcut să ni se pară şi mai medieval decît este în realitate, ne-am simţit, cu adevărat, în alt mediu. Mai întîi, fizic. Uscăciunea, atît a pămîntului, cît şi a aerului, aşa de caracteristică pentru Spania, a dispărut ca prin farmec. După două, trei zile ne simţeam, din acest punct de vedere, întocmai, ca mai tîrziu, în sudul Italiei sau la Malta. Vecinătatea Oceanului Atlantic înseamnă o mare binefacere pentru toate regiunile pe care le scaldă apele lui. Vegetaţia, de toate felurile, bogată, chiar exuberantă, te înviorează şi-ţi creează o bună dispoziţie permanentă. Pentru culturi pe întinderi mici de pămînt, cu legume sau cu arbuşti fructiferi, se folosea o irigaţie destul de rudimentară, cu puţuri ca ale noastre — le recunoşteam uşor de la distanţă — sau cu roţi de scos apă dintr-un pîrîu, aşa cum se obişnuia şi la noi pentru întreţinerea grădinilor de zarzavat.

Acestor deosebiri exterioare, care te izbeau de la prima vedere, li se adăugau cele privitoare la om şi la atmosfera spirituală în general. Portughezii par, ca înfăţişare, mai puţin „africani“ decît spaniolii. Amestecul cu maurii, care i-au stăpînit şi pe ei secole de-a rîndul, n-a fost la fel de profund ca în cazul vecinilor. Dealtfel, drept urmare logică a acestui fapt, limba lor, bogată şi ea în cuvinte de origine arabă, stă în urma spaniolei în această privinţă. Şi, ca să continuu cu aceste consideraţii de ordin istoric, trebuie să mai amintesc că populaţia autohtonă a actualei Portugalii au fost celţi (lusitani), amestecaţi cu iberi, aceştia fiind în minoritate. Şi iberii, după opinia majorităţii specialiştilor, erau africani sau foarte de aproape înrudiţi cu aceştia. Din punct de vedere spiritual, portughezii sînt mai puţin „gravi“ decît spaniolii, aceasta, prin temperament, care este, aş spune, liric, înclinat spre visare şi contemplare. De aici provine uşurinţa cu care un străin — mă refer la noi, românii — se simte atras, din primul moment, de aceşti oameni, toţi, indiferent de categorie socială, foarte apropiaţi şi prietenoşi. În ce priveşte viaţa economică, situaţia lor era (cred că este, în continuare) inferioară celei a spaniolilor, ceea ce s-ar explica, după mine, în parte, tot cu aju-

torul temperamentului. Fără voie îmi vine în minte deosebirea, sub acest aspect, dintre munteni și moldoveni, ultimii mai asemănători cu portughezii. În Spania n-am văzut, nici atunci, nici mai tîrziu, oameni cu picioarele goale, pe cînd în Portugalia am întîlnit destui. Și nu poate fi vorba, în primul rînd, de educație, cum s-ar putea gîndi cineva care cunoaște deviza *honra y dignidad*, însușită de la nobili, cu vremea, de către masele populare spaniole.

Lisabona și Coimbra le-am vizitat din fugă. Capitala avea, atunci, reputația, poate ușor exagerată, că este cel mai zgomotos oraș din lume (sau numai din Europa ?). Am constatat că așa era, fără să știu de ce. La vreo 20 de kilometri spre vest se află orășelul Cascaes, pe malul oceanului, stațiune balneară marină luxoasă, la care se ajungea cu un tren electric (produs și el, ca atîtea comodități ale localității, al gustului pentru confort al englezilor, stăpînii economici ai Portugaliei din vremea aceea). Am privit de acolo apusul soarelui. Senzație ciudată, cauzată de plutirea, alternată cu scufundarea astrului în ocean, operație repetată de cîteva ori, pînă la dispariția lui totală. Coimbra ne-a plăcut prin așezarea ei (pe o înălțime, orașul vechi, iar la poalele ei, cel nou) și prin aspectul medieval (mă refer la prima ei parte), extrem de poetic. Această ultimă impresie este, cu siguranță, în mare măsură, un produs livresc. Nu puteam uita că mă găsesc în patria lui Camões, chiar dacă acesta a trăit în plină Renaștere, fost student al Universității, foarte vechi, din Coimbra. Tradiția medievală era atît de puternică, încît studenții purtau, ca pe o uniformă oarecum obligatorie, o pelerină lungă pînă aproape de pămînt.

V. VIAȚA UNIVERSITARĂ

O catedră în învățămîntul superior din România veche valora — acesta-i termenul exact — cît o moșie bună, cu avantaje, în plus, față de aceasta. Căci, afară de „glorie“, posesorul ei se bucura de un frumos venit material, care era asigurat fără teama, pe care o avea moșierul, că o secetă sau altă întîmplare asemănătoare îl poate ruina. Venitul consta nu numai în salariu, ci și în cota-parte din taxele plătite de studenți, care, la Facultățile de Drept, de pildă, puteau întrece chiar salariul unui profesor cu cîteva gradații. Amănunte privitoare la acest aspect, dureros pentru cei care trebuiau să alimenteze fondul bănesc în discuție, voi da ceva mai departe.

În viața mea și a soției mele nu s-a produs nici o schimbare esențială prin obținerea, ca titular, a catedrei de Filologie romanică. Ne-am păstrat, în general, vechile obiceiuri și deprinderi, trăind, bineînțeles, mai confortabil, întrucît salariul era cu mult superior celui dinainte. (Gradațiile obținute ca profesor secundar mi-au fost nu numai recunoscute, ci și adaptate la noua remunerație.) Am putut, astfel, să închiriem o casă mai încăpătoare, chiar dacă familia nu ni se înmulțise, și într-un cartier mai liniștit, în una dintre străzile patriarhale ale Iașilor. Am putut de asemenea să ajut pe frații mei și pe unele rude mai apropiate ceva mai substanțial decît pînă atunci. Se înțelege că aceeași libertate mai mare de mișcare din punct de vedere bănesc am avut-o pentru procurarea de cărți și reviste, atît românești, cît și străine. Cercul relațiilor sociale s-a lărgit. Am continuat pe cele vechi, mai ales cu doi foști colegi de liceu, unul, Ion Andriescu-Cale, amintit în volumul I, care era ingi-

nerul-şef al oraşului, celălalt, Mihai Botez, profesor secundar de Matematică. Nu pot trece sub tăcere talentul didactic excepţional al acestuia din urmă, talent pe care i l-am simţit încă din liceu. Deşi nu era cel mai bun matematician din clasa noastră, era singurul om de la care înţelegeam ceva din disciplina lui favorită. Cînd îl examina profesorul — acesta, detestabil din punct de vedere pedagogic — pricepeam aproape tot, datorită unei precizii într-adevăr matematice a răspunsurilor sale : nici un cuvînt de prisos şi nici unul în minus.

Cu colegii de la Facultatea de Litere nu eram, afară de unul singur, cum se spune curent, în vizită. Pe A. Philippide şi pe G. Ibrăileanu îi vedeam, eu singur, şi acasă la dînşii. Dintre ceilalţi n-am cunoscut de aproape, în acest sens, decît pe Traian Bratu, care era şi un „om de lume“, la nivelul modest al unui profesor atît de sobru în toate privinţele, cum era el. Prietenia mea cu dînsul data încă din epoca studenţiei, dar s-a dezvoltat şi a căpătat altă nuanţă după căsătoria mea, mai bine zis după primul război mondial, cînd am început să ne vizităm şi să ieşim cînd şi cînd seara împreună la vreun restaurant. Ne înţelegeam perfect de bine, în toate, nu numai noi înşine, ci şi soţiile noastre.

M-am împrietenit, în schimb, cu doi mari... matematicieni, ambii de la Facultatea de Ştiinţe. Dacă mi-ar fi spus cineva, cu ani în urmă, că se va petrece aşa ceva în viaţa mea, aş fi spus că visează ziua-n-amiaza mare sau că vrea să rîdă de mine. Prietenia cu dînşii s-a întemeiat, bineînţeles, pe posibilităţile noastre pur umane de a ne înţelege. Unul, Alexandru Myller, a fost conducătorul şcolii matematice ieşene, cu elevi la fel de apreciaţi şi de cunoscuţi ca şi dînsul, în frunte cu Gh. Vrînceanu şi Octav Mayer, ambii membri titulari — la fel cu el însuşi — ai Academiei R.S.R. Soţia lui, Vera Myller-Lebedev, a fost şi ea profesoară la Facultatea de Ştiinţe, tot ca matematician, încă înainte de primul război mondial. Folosesc acest detaliu informativ pentru a arăta că universitatea ieşeană a mai avut, în aceeaşi epocă, o femeie, cu titlul de profesor, la Facultatea de Medicină, pe doamna Puşcariu, născută Densuşianu (soră a marelui filolog cu acest nume). Şi, ca să insist încă un moment asupra spi-

ritului progresist al ieşenilor, deosebit, sub acest aspect, de al bucureştenilor din vremea aceea, citez încă un exemplu de biruinţă feminină în lupta semenelor noastre pentru egalitatea cu bărbaţii. Este vorba de o descendentă din familia Negruzzi, Ella, strănepoată a unui frate al scriitorului, prima femeie-avocat din ţara noastră. Revenind la Alexandru Myller, trebuie să fac cunoscută o operă a lui, în unele privinţe, superioară celor cu conţinut ştiinţific şi celei de creator al unei şcoli matematice autentice: înfiinţarea şi dezvoltarea pînă la maximum a unei biblioteci de specialitate unice la noi şi, foarte probabil, fără multe perechi în lumea întreagă. Ca să arăt pasiunea lui extraordinară pentru această creaţie a sa, voi povesti două întîmplări (nu ştiu cum să le spun altfel) semnificative. Deşi Seminarul de Matematică primea subvenţii anuale (la fel cu alte anexe ale catedrelor de la toate Facultăţile) şi totodată făcea schimb de publicaţii cu instituţii de specialitate străine, profesorul Myller recurgea şi la alte posibilităţi de sporire a fondurilor bibliotecii, între altele, elaborarea, în colaborare cu elevi de-ai săi, a unor manuale pentru învăţămîntul secundar. Veniturile vînzării acestora erau utilizate în întregime pentru îmbogăţirea bibliotecii. Nu mai amintesc de contribuţia bănească, personală, şi a unora dintre membrii catedrei. Cînd mă găseam, după ultimul război, la Moscova, m-a rugat să caut o broşură de circa 7-8 pagini a marelui matematician rus Lobacevski, pe care n-o avea la seminar. Am fost... norocoşi amîndoi, căci am găsit-o şi i-am trimis-o. L-am făcut pur şi simplu fericit!

Colegul său, cu care m-am împrietenit destul de repede foarte de aproape, a fost Simion Sanielevici, o personalitate puternică, şi nu numai profesional vorbind. Studiase matematica la Paris (soţii Myller, la Göttingen), fapt care explică într-o anumită măsură natura oarecum franceză a inteligenţei sale, în sensul unui interes foarte larg şi variat dincolo de preocupările de strictă specialitate (pentru literatură, artă, sociologie etc.), precum şi al unui rafinament spiritual cu totul aparte. Bineînţeles, aceste calităţi s-au ivit şi s-au dezvoltat pe un fond dobîndit prin naştere. În tinereţe fusese socialist, şi nu

numai teoretic, frecventînd clubul și reuniunile partidului social-democrat (era născut în 1870) și colaborînd la periodicele editate de acesta. A rămas toată viața un progresist, nu numai în politică, fără să militeze în accepția curentă a termenului. Tot ca tînăr s-a manifestat și în domeniul oarecum literar, cu diverse încercări, pe care le înregistrează, cu aprecieri favorabile, N. Iorga, fostul său coleg de liceu la Botoșani, în *Istoria literaturii românești. Epoca contemporană*. Cunoștea cîteva limbi străine, pe care le folosea, înainte de toate, pentru lecturi de opere beletristice. A învățat singur, destul de tîrziu, limba rusă, foarte temeinic și, după Eliberare, a tradus admirabil o serie de cărți aparținînd literaturii clasice rusești. Avea humor, dublat de nuanțe satirice destul de ascuțite, care se manifesta adesea sub forma unor jocuri de cuvinte foarte reușite. Citez unul pentru poanta lui politică. Despre un universitar, a cărui soție era vară primară cu o „prietenă" a lui Carol al II-lea, spunea că-i rudă cu acesta prin... mezalianță. Prietenia mea cu profesorul Sanielevici era concurată de aceea a soțiilor noastre, care se înțelegeau tot atît de bine una cu alta ca și noi înșine. Ne vizitam des, ieșeam împreună și la spectacole, nu numai la restaurante. Mărturisesc sincer că am învățat multe lucruri, care nu se pot deprinde din cărți sau din alte surse, de la acest om înțelept, ca un filozof antic, sensibil la ceea ce se petrecea în jurul său și doritor de progres autentic, mai ales în domeniul spiritual.

La alegerile parlamentare din 1933, după formarea unui guvern liberal, prezidat de I. G. Duca, s-a depus la Iași, între altele, o listă de candidați alcătuită din muncitori și funcționari comerciali particulari (și aceștia un fel de exploatați). Nu-mi amintesc alte detalii decît că n-a fost ales nici unul dintre ei și că după alegeri au fost dați în judecată, pe baza legii presei din vremea aceea, din cauză că în programul lor figura, printre alte puncte, și exproprierea moșiilor care mai rămăseseră după cea realizată în urma primului război mondial. Acuzații m-au pus martor și pe mine, împreună cu alți cîțiva intelectuali democrați. Procesul s-a judecat la Curtea de apel, fără să pot spune de ce la o instanță superioară, cum era

aceasta. Țin minte că, la depoziția mea, procurorul, fost adept, ca student, al „democrației“ lui A. C. Cuza, s-a scandalizat pur și simplu, cînd m-a auzit spunînd că, dacă la prima expropriere, s-au redus sute de moșii de la multe mii de hectare la 500, nu văd ce este subversiv în propunerea de a se merge mai departe, prin desființarea proprietății de pămînt pînă la o limită să zicem rezonabilă. Apărătorul legii, nu a celei juridice, pe care îl obliga funcția s-o apere, ci al celei... morale, a spus pur și simplu următoarele (reproduc fidel conținutul) : „De ce să ne mai mirăm că niște muncitori se gîndesc la asemenea lucruri, cînd un profesor universitar, a cărui menire este să facă și educație studenților săi, vorbește cum ați auzit cu toții !“ Eu mi-am permis să protestez, adresîndu-mă Curții (adică judecătorilor) astfel : „Credeam că am venit aici ca martor, nu ca acuzat, cum pare a mă considera domnul procuror“.

Avantajele mari, de toate felurile, în frunte cu cel „politic“, pe care le oferea o catedră universitară, atrăgeau, firește, pe oricine, în limitele dispozițiilor legale, destul de laxe în ce privește interpretarea lor. Am arătat, în legătură cu mine însumi, ce condiții cerea articolul 81 pentru „chemarea“ cuiva ca profesor titular. Dacă în ce privește titlul de doctor situația se prezenta oarecum clar — spun oarecum, fiindcă titlul tezei de doctorat, deci specialitatea însăși a candidatului, se preta la modalități interpretative destul de variate — aprecierea formulei „lucrări de mare valoare“ putea varia de la un pol la celălalt, după „atmosfera“ existentă deja sau creată ad-hoc în jurul candidaților. Nu numai cînd exista concurență propriu-zisă, ci și în cazul unui singur amator se dădeau lupte, adesea aprige, pentru ocuparea unei catedre vacante. Mijloacele folosite erau nenumărate. Cel mai... nevinovat era de natură politică. Chiar dacă nu toți profesorii unei Facultăți erau membri ai vreunui partid, cîștigarea lor sau a unora dintre ei se obținea prin procedee politice, acestea înseși numeroase și variate, ca, de pildă, numirea ca președinte al unei comisii pentru examenul de bacalaureat, un concediu fără pagubă... financiară, participarea la un congres peste graniță etc. etc. Aceasta, în ipoteza că Ministerul Învăță-

mîntului, recte conducătorul acestuia, avea un candidat preferat, de obicei, dacă nu chiar totdeauna, agreat de partidul aflat la putere. Cele două partide mai puternice după primul război mondial — liberalii și național-țărăniștii — se aliau uneori, făcîndu-și concesii reciproce. Cîteodată, metoda dădea rezultate bune pentru instituția de învățămînt însăși. Citez cazul lui Șt. Motaș-Zeletin, votat și de profesorii care ar fi preferat pe altul, după ce s-a căzut de acord ca acesta să fie recomandat pentru ocuparea catedrei de Filozofie de la Facultatea de Teologie din Chișinău (1927), unde disciplina în cauză, avînd mai mică importanță decît similara ei de la Facultatea de Litere, putea fi predată și de cineva mai puțin valoros și totuși corespunzător. G. Ibrăileanu însuși a ajuns profesor, în 1912, tot în modul acesta : conservatorii din consiliu l-au votat pe el, care era liberal, cu condiția ca liberalii de la Facultatea de Drept din București să-și dea votul pentru conservatorul C. C. Arion (ministru în funcțiune al Instrucțiunii Publice și autor al legii cu articolul 81). Ambele instituții s-au ales cu cîte un profesor de mare valoare.

Punctul de vedere politic se împletea foarte des cu cel strict personal, și acesta era, de multe ori, hotărîtor. El intervenea din ambele părți, ca să zic așa : atît candidații, cît și profesorii votanți se conduceau după interesele lor, complicate și variate, care nu erau totdeauna ușor detectabile și de aceea se manifestau ciudat, capricios și surprinzător. Pentru obținerea voturilor, cei interesați recurgeau uneori la cele mai urîte și mai înjositoare procedee. Mă opresc la două cazuri. Pentru ocuparea catedrei de Sociologie de la Facultatea de Litere din Iași, profesorii serioși, printre ei cei mai „activi“ fiind G. Ibrăileanu și Traian Bratu, susțineau pe Petre Andrei, care, după primul război mondial, începuse a se apropia de *Viața românească*. Contracandidatul lui era un om fără valoare științifică, susținut totuși de unii membri ai consiliului profesoral, în frunte cu I. Găvănescul, din motive strict personale (antipatie față de Andrei, pe care îl credeau primejdios pentru politica lor de culise). Ca să cîștige votul lui Ibrăileanu — mă refer numai la acesta,

fiindcă tot ce povestesc mai departe de la dînsul știu — și, prin el, pe ale altora, la prima (și ultima) întrevedere obținută printr-o adevărată stratagemă, concurentul lui Andrei s-a oferit să facă tot felul de servicii fostului meu profesor, de pildă, să-i găsească o foarte bună femeie de serviciu, să-i facă rost, dacă are nevoie, de un cîine etc. Pînă și faptul că numele său mic era identic cu al lui Ibrăileanu a încercat să-l speculeze. Deoarece n-a putut să-l mai... prindă pe fostul meu profesor, care a fost silit și el să folosească stratageme ca să scape de acest solicitant incalificabil, îl pîndea în curtea interioară a unui complex de case, între care și aceea unde era sediul *Vieții românești*. Ibrăileanu venea destul de tîrziu, de obicei pe întuneric, la redacție. Ca să-l poată... prinde, G. A. se ascundea printre poloboacele și celelalte lucruri din curte și-i ieșea înainte la sosire. Cine l-a cunoscut pe Ibrăileanu mă va crede cînd afirm că acest om de o sensibilitate etică și estetică extraordinar de fină s-a îmbolnăvit pur și simplu, sufletește, din cauza decăderii, dincolo de orice limită, a unui pretendent la o catedră universitară.

Alt caz, din păcate, tot de la Iași, l-am cunoscut direct. Rămăsese vacantă catedra de Istoria universală prin transferarea la București a lui Gh. Brătianu, care, devenit șef al unui partid politic (o disidență liberală, pusă la cale de Carol al II-lea, curînd după întoarcerea lui din „exil"), trebuia să fie prezent tot timpul, nu cu întreruperile cerute de situația de profesor „ambulant", cum se spunea atunci, în capitala țării. Unul dintre candidați era Andrei Oțetea, care, pînă la urmă, a izbutit să ocupe catedra, nu numai pentru că a avut sprijinul *Vieții românești* și al unor specialiști bucureșteni, printre ei cel mai cu autoritate, care era N. Iorga, ci și pentru că era un cercetător valoros, cum a dovedit din plin activitatea sa ulterioară. Contracandidatul era ieșean, în sensul că își luase licența ca student al Facultății de Litere din Iași și totodată, lucru mai important, fusese trimis de această instituție ca bursier la Paris, unde și-a luat doctoratul (cu mențiunea *très honorable*). Aceste amănunte le dau spre a explica și justifica atitudinea mea inițială în problema ocupării catedrei. Am crezut că, dintre doi candidați cu drepturi egale, Facultatea noastră era nu îndreptățită, ci

obligată să susțină pe cel pregătit și „crescut" de ea. Deoarece situația era complicată, datorită mai ales faptului că *Viața românească* susținea pe Oțetea, prieten personal foarte bun (de la Paris) al lui Ralea, „pertractările" (folosesc termenul popularizat de un politician devenit celebru în acest soi de manevre) au durat vreme îndelungată. Candidatul „ieșean" îmi făcea o... curte teribilă, deși știa că înclinam mai mult de partea lui. Se temea că *Viața românească* mă va cîștiga pentru Oțetea. Exact ca în „cazul Andrei", adică al concurentului acestuia, mă întreba despre tot felul de lucruri în legătură cu gospodăria : dacă am o bună femeie de serviciu, mai ales pentru o casă grea ca a mea, cu foarte multe încăperi, dacă îmi trebuie și un cîine la... înălțimea necesităților impuse de o curte spațioasă etc. Mai importantă a fost propunerea de a-mi găsi pe cineva de la care să împrumut o sumă de bani mai mare. (Știa că îmi cumpărasem casa făcînd datorii.) Greutatea mare a argumentelor lui cădea pe aspectul politic al comportării pe care o va avea în consiliu, după intrarea lui în Facultate. Susținătorii săi cei mai aprigi erau reacționari sau, și mai rău, așa-zicînd neutri, de fapt, cu toate partidele. De aceea, calul lui de bătaie acesta era : „Dv. credeți că, dacă ajung profesor, am să fiu alături de d-l O. T., care mă sprijină, fiindcă i-am fost elev ? Eu am să merg totdeauna cu dv., căci sînt democrat, și încă de stînga". Toate acestea m-au convins că omul era inferior sufletește. Confirmarea acestei convingeri s-a produs pe plan național. După ce, pînă la urmă, a reușit, ca rezultat al unui compromis între cele două tabere, să obțină și el o catedră, a devenit un politician demagog și gălăgios, ceea ce i-a servit în ascensiunea sa politică, dar l-a îndepărtat de știință și de omenie. Bineînțeles că „trădarea" mea, părăsirea cauzei lui în favoarea lui Oțetea, mi-a plătit-o. După dizolvarea Comitetului național antifascist, care s-a soldat, în ce mă privește, cu atacuri prin ziarele de dreapta pe tema „comunismului" meu, cel în cauză a alimentat sucursala ieșeană a acestei campanii cu tot soiul de murdării, care își găseau adăpost în *Universul* lui Stelian Popescu.

Am participat la două concursuri, de fapt examene propriu-zise, pentru ocuparea catedrelor de Limba și literatura germană și de Limba și literatura română, ambele la Universitatea din Cernăuți, din partea Facultății noastre. În primul caz nu eram tocmai indicat, dar, deoarece titularul catedrei respective de la Iași, Traian Bratu, era președintele Senatului, consiliul profesoral m-a recomandat, la sugestia lui, pe mine, ca s-o reprezint, conform legii, în comisia de examen. Nu eram deloc străin de materie, așa că mă puteam pronunța în suficientă cunoștință de cauză. Singurul specialist propriu-zis între noi era germanistul de la Cluj. Majoritatea membrilor comisiei (patru din șapte) erau cernăuțeni, tot pe baze legale. Ei erau hotărîți de mai înainte, din patriotism local, cum se spune astăzi (în spirit critic !), dar și în urma unui „ordin“ dat de un coleg al lor (și membru al Academiei Române), în calitatea sa de șef politic liberal al Bucovinei, să recomande pe cel mai slab dintre candidați, fiindcă acesta era de „ai lor“. Eu eram sigur că așa se vor petrece lucrurile și de aceea, înainte de prima probă, care consta în verificarea pregătirii științifice, am propus colegului clujean să mergem împreună, în sensul de a întocmi raportul în favoarea asistentului lui Bratu, sas de felul lui, care prezenta toate garanțiile cerute unui profesor de primă clasă. Partenerul meu n-a acceptat, deși avea exact aceleași păreri despre candidați ca și mine, din cauză că, fiind și el sas, ar fi putut fi bănuit de un fel de... rasism. I-am atras atenția că, legal vorbind, el este român ca și toți ceilalți membri ai comisiei, cu aceleași drepturi și datorii. Zadarnic ! Prevederile mele s-au adeverit. După ultima probă, s-a pus la vot luarea hotărîrii definitive. Cei patru amintiți mai sus, au votat, în grup, pe concetățeanul lor, eu pe... ieșeanul meu, ca să continuu în același fel, glumind, firește, destul de amar, iar clujeanul a recomandat pe al III-lea candidat, tot sas, bine pregătit, dar înaintat bine în vîrstă. Al șaptelea membru al comisiei lipsea. Era reprezentantul Universității din București, care, n-a putut veni. După examen, noi, cei doi „opoziționiști“, am stat de vorbă despre examen. Colegul de la Cluj mi-a dat dreptate, mai exact spus, a

recunoscut justețea atitudinii mele, repetînd motivele arătate mai sus. Și-a dat votul pentru al treilea candidat, fiindcă cel susținut de mine tot nereușit rămînea și cu două voturi, dar și pentru că al treilea, bine pregătit și el, avea nevoie de o consolare morală.

Al doilea concurs, ținut în toamna tîrzie, aproape de iarnă, a anului 1939, s-a ținut pentru ocuparea catedrei de Limba și literatura română, rămasă vacantă prin transferarea la Cluj a titularului. S-au prezentat doi candidați de aproximativ aceeași valoare, ambii clujeni, foști elevi ai lui Sextil Pușcariu. Unul dintre ei era extrem de neajutorat, cum spun, bine, ardelenii într-un caz ca acesta, celălalt, dimpotrivă. Răspunsurile date, ca și lecțiile practice făcute de ei l-au prezentat pe cel de-al doilea într-o lumină extrem de favorabilă. În comisie erau doi clujeni (unul fost „cernăuțean", ca titular al catedrei), amîndoi hotărîți, din motive strict personale, să-l susțină pe celălalt. Al. Rosetti, eu și cernăuțenii l-am susținut pe cel care s-a prezentat, cel puțin didactic, excelent. Am putut verifica notele, deși secrete, prin conjunctură, și ne-am convins, o dată mai mult ce poate face pasiunea, adică pornirea contra adevărului și dreptății.

Moravuri universitare de acest fel ieșeau la iveală și în probleme strict științifice. N. Iorga a publicat, cum știe oricine, multe sute de documente vechi. Deși, ca student, s-a dovedit a fi și un excelent filolog clasic, pe el, ca istoric — doar în această calitate scormonea arhivele de pretutindeni — îl interesa exclusiv „ce" spuneau documentele, nu „cum" se exprimau autorii lor. De aceea săvîrșea foarte numeroase greșeli de transcriere, pe care lingviștii, interesați și ei în această materie, dar din punctul lor de vedere, i le descopereau cu ușurință și i le luau în nume de rău. Așa au făcut Ilie Bărbulescu, cel mai bun cunoscător al foneticii alfabetului chirilic, și, mai rar, Ovid Densusianu. Pe cel dintîi, Iorga îl punea repede la punct, formal vorbind, prin ridiculizarea lui științifică (între altele, făcea o legătură etimologică aparent justă între Agram, numele „austriac" al Zagrebului

slav, la a cărui universitate își luase doctoratul Bărbulescu, și cuvîntul grecesc „gramma“, de unde rezulta că profesorul ieșean era un... agramat.) Cu Densusianu polemica mergea mai puțin ușor, poate și pentru că ei erau colegi la aceeași Facultate, și se mulțumea, de obicei, cu invocarea, ironică, a unui nume creat de el, în acest scop, pentru filologie : „Sfînta sfintelor“, adică să nu te atingi de ea, dacă vii din afară, fiindcă se supără inițiații. La București, tot ca profesor al Facultății de Litere, funcționa și alt filolog, Demostene Russo, care nu știu dacă și cum anume a polemizat public cu Iorga, dată fiind specialitatea sa, bizantinologia, dar îl urmărea, într-un anumit sens, foarte de aproape pe marele istoric și cu atît mai înclinat să-l „coboare“, cu cît nu numai pregătirea științifică, ci și psihologia sa avea la bază „bizantinismul“. Din auzite știu că organiza acasă la el reuniuni științifice, mai cu seamă cu oameni tineri, aproape toți istorici (printre ei și un filolog în domeniul limbii și literaturii române vechi). Se pare că printre alte roade, multe autentice, adică valoroase, ale consfătuirilor dirijate de el — trebuie să recunosc că lucrările lui, cuprinse, multe, în două volume, sînt de o acribie filologică ireproșabilă — trebuie socotită apariția *Revistei istorice române*, menită să cultive istoria noastră națională pe baze „moderne“, diferite oarecum de ale *Revistei istorice*, întemeiată și condusă de Iorga. Nu știu dacă și în ce măsură inițiatorii acestei noi publicații periodice, a cărei necesitate s-a dovedit a fi o realitate, au pornit de la început cu gîndul de a lua poziție față de fostul lor profesor, care îi ajutase și în cariera lor universitară. Fapt este că s-a ajuns la polemică între ei și Iorga, fără să pot spune cine a dat primul semnal, chiar dacă teoretic sînt aproape sigur că acesta din urmă, cu sensibilitatea și irascibilitatea lui bine cunoscute, a făcut cel dintîi pas în acest sens. Atmosfera s-a încălzit treptat și s-a înrăutățit peste măsură, ducînd la ieșirea combatanților chiar în arena publică, din afara celei științifice, prin amestecul unor lucruri cu caracter mai mult ori mai puțin personal. S-au publicat articole și în ziare, și-mi amintesc, chiar astăzi, cu jenă, ca să folosesc un eufemism, că marelui nostru istoric, care n-a fost mare numai în spe-

cialitatea sa oarecum oficială, i s-a aplicat calificativul în *Adevĕrul*, cred) de „canalie bătrînă“.

Dacă asemenea manifestări, întristătoare, erau rarități, desigur relative, și aveau un punct de plecare să-i zicem științific, altele arătau clar că simțul de mare răspundere, obligatoriu pentru orice deținător al unui oficiu public și cu atît mai mult pentru un profesor, adică educator, situat la cel mai înalt nivel, putea lipsi uneori cu desăvîrșire. De astă dată vorbesc în directă cunoștință de cauză. Am fost, între 1932 și 1936 (sper să nu greșesc, chiar, dacă faptul nu prezintă importanță) „delegatul“ Facultății de Litere în Senatul universitar. Acest for de conducere al institutelor noastre de învățămînt superior era alcătuit din decanii tuturor Facultăților și din cîte un delegat al fiecăreia, toți desemnați de consiliile profesorale, și din rector, acesta ales de Marele Colegiu (= totalitatea profesorilor titulari), iar delegații confirmați de Ministerul Educației Naționale. În epoca aceea, Universitatea din Iași își mărea localul, care devenise cu totul neîncăpător pentru adăpostirea numărului foarte mare de studenți (aproximativ 6000 la un moment dat, cu cei de la Facultățile de Agronomie și de Teologie de la Chișinău). Pentru garantarea împrumutului bănesc făcut de guvern în vederea sporirii spațiului necesar, Universitatea a fost silită să „creeze“ o taxă nouă, numită „de construcție“. Rețineți bine : o instituție de stat, în cazul de față guvernul însuși, nu prezenta suficientă garanție pentru plata dobînzilor și anuităților la sumele împrumutate de la Banca Națională, care era, bineînțeles, ca și astăzi, tot a statului. Afară de această taxă, mai erau două, acestea chipurile mai modice : de frecvență și de examene (ultima, în valoare de 100 de lei, cealaltă însă mai mare, dar am uitat cu cît). Dispozițiile Senatului cereau să nu se scutească de prima, aceea de 500 de lei, decît un anumit procent de studenți, toți săraci și buni la carte, pentru motive lesne de înțeles, dată fiind destinația ei legală. În ce privește pe celelalte două, decanii aveau mînă liberă, tocmai în scopul de a nu încărca prea mult pe studenții nevoiași. Facultatea de Drept, considerîndu-se, fără să fie (cum nu erau nici celelalte) autonomă, proceda aproape invers : scutea, cu mult peste

procentul fixat, de taxa de construcţie, cam la fel de cea de frecvenţă, şi în schimb încasa de la toţi (sau aproape de la toţi) studenţii pe cea de examen, care intra întreagă în buzunarul profesorilor. Taxa de frecvenţă revenea, ca beneficiu, Ministerului, şi totuşi decanii „cu trecere" izbuteau s-o păstreze tot pentru profesori. Acest lucru s-a întîmplat, cel puţin o dată, la Facultatea de Litere, de unde trag concluzia că procedeul trebuie să fi fost adevărată regulă la Facultatea de Drept. Pot cita un caz extraordinar, cu totul incredibil, dar real. Profesorul de Drept penal, care se afla mereu în concediu, din cauza unor însărcinări şi misiuni pe plan internaţional, simţind, probabil, nevoia şi de bani... româneşti, a venit, deşi legal se găsea în concediu, o singură zi de la Bucureşti (a călătorit şi la dus şi la întors noaptea) şi a examinat, în cele 10-12 ore ale zilei propriu-zise, 300 de studenţi, ceea ce însemnează că a încasat 30 000 de lei !

În asemenea condiţii nu se miră nimeni că veniturile din taxele de examen, la care se adăuga, chiar dacă nu totdeauna, şi cota-parte din taxa de frecvenţă, reprezentau, pentru profesorii cu studenţi numeroşi (aceasta depindea de disciplina predată), echivalentul unui salariu propriu-zis (pe întregul an, bineînţeles). Studenţii se agitau, adesea oarecum „pe faţă", dar nu schimbau prin aceasta o stare de lucruri devenită imuabilă. Cei mai gălăgioşi, din calcul, obţineau scutiri, ca să li se închidă gura. În Senat, problema se discuta în fiecare an, şi nu numai la începutul cursurilor, cînd venea scadenţa acestor obligaţii băneşti. Ca delegat al Facultăţii de Litere luam cuvîntul absolut totdeauna, ridicîndu-mă, adesea violent, contra exploatării studenţilor, chiar dacă nu foloseam acest termen. Condamnam mai cu seamă, din tactică politică, faptul că Facultatea de Drept, ai cărei studenţi alcătuiau cam 50% din total pe universitate, se abătea regulat de la indicaţiile Rectoratului, sprijinite pe ale Ministerului Educaţiei Naţionale, de a nu se depăşi un anumit procent al scutirilor de taxa de construcţie. Eram susţinut în discuţii numai de rector, Traian Bratu, care o făcea, în primul rînd, gîndindu-se nu atît la contractele încheiate cu Banca Naţională — garanţia respectării lor o constituia tocmai această taxă — cît la...

lăcomia omenească. Ceilalţi membri ai Senatului erau, unii indiferenţi, alţii, foarte dîrji în apărarea punctului de vedere opus celui susţinut de mine. Studenţii ştiau, în general, cum se petrec lucrurile şi de aceea, prin reprezentanţii lor (aveau o asociaţie), îşi prezentau doleanţele, în primul rînd rectorului, şi, oarecum neoficial, membrilor (sau unora dintre membrii) Senatului. Printre aceştia mă aflam şi eu. Mi-amintesc foarte bine că într-o toamnă m-a vizitat o delegaţie a lor, formată, cred, aproape exclusiv, din jurişti. Purtătorul de cuvînt a fost Alexandru Bîrlădeanu, care, în puţine minute, a expus complet şi cuprinzător punctul de vedere al întregii studenţimi.

Şi dacă cele arătate pînă aici aveau totuşi o bază măcar aparent legală, se întîmplau, uneori, şi tot la Facultăţile juridice, lucruri de aceeaşi natură, care frizau anumite prevederi ale codului penal. Asistentul profesorului întocmea, la „sugestia" acestuia, lista studenţilor care îi cumpăraseră cursul, adesea foarte scump, chiar şi cînd era numai litografiat. La examen, această listă se confrunta, discret, cu catalogul candidaţilor. Rezultatul este uşor de înţeles pentru oricine. Exigenţa examinatorului era în funcţie de situaţia acestei confruntări. Cîteodată abilitatea dădea greş, în sensul că se descoperea abuzul cu repetarea examenului la necumpărătorii cursului, care nu din... prostie, ci din cauza sărăciei nu figurau pe lista făcătoare de minuni. În timpul ministeriatului lui Petre Andrei a izbucnit la Facultatea de Drept din Bucureşti un scandal, care n-a mai putut fi înăbuşit. Ministrul m-a numit „anchetator" al cazului. Mi-am îndeplinit cum am putut mai bine această misiune, penibilă sub toate aspectele ei. Cel supus anchetei fusese ani de-a rîndul o adevărată somitate juridică, începînd cu însăşi teza de doctorat susţinută la Paris. Ţinînd seamă de acest trecut aproape glorios, precum şi de starea de coborîre morală a celui în cauză, sancţiunea a fost şi a rămas, pînă la urmă, pur administrativă (punerea în concediu nelimitat sau pensionarea — nu-mi mai amintesc bine). Eu însumi am înclinat pentru una dintre aceste soluţii.

Procurarea de venituri extralegale căpăta şi alte forme, la un nivel... superior din punctul de vedere al beneficiilor. Titularul catedrei de Franceză de la Facultatea de Litere ieşeană, care, în această calitate, făcea parte oarecum de drept din comisia examenului de capacitate a viitorilor profesori secundari pentru această specialitate, a imaginat ideea unor cursuri de vară, menite oarecum să-i ajute la o reuşită mai sigură. Şi-a ales, în primul an, oraşul Piatra-Neamţ, foarte potrivit ca aşezare geografică în ce priveşte aerul de munte, atît de util pentru oamenii veniţi acolo, înainte de toate, ca să muncească. Lipsa de experienţă, complicată şi cu alte cauze, poate, a ratat rezultatele scontate. La prima şedinţă a consiliului Facultăţii, directorul cursurilor a făcut o amplă expunere a activităţii sale de-a lungul celor două luni, cît au durat cursurile, insistînd mult asupra aspectului aparent dezinteresat al ostenelilor sale : a ajuta la buna pregătire, sub forma aceasta, a unor viitori profesori înseamnează a contribui la progresul învăţămîntului mediu din ţara noastră. Drept... răsplată pentru acest serviciu de ordin cvasinaţional a cerut Facultăţii să-i acopere.... deficitul ! Întreprinderea s-a soldat cu o pagubă bănească, pe care a suportat-o el însuşi. Iritat de această pretenţie, l-am întrebat dacă, în ipoteza că „afacerea“ s-ar fi încheiat cu excedent, ar fi cedat o parte... Facultăţii. Bineînţeles că a trebuit să se mulţumească, aşazicînd, cu simpla cerere formulată, dealtfel, delicat şi rămasă nesatisfăcută.

Despre acest „coleg“ trebuie să mai arăt şi cum a ajuns profesor. Avea titlul de doctor în Litere de la Sorbona, cu o lucrare voluminoasă (teza principală) *Leopardi et la France*. Gurile rele spuneau că, cel puţin într-o măsură însemnată, acest volum era opera altcuiva, un francez, se pare, judecînd după faptul că undeva autorul foloseşte pronumele *nous*, referindu-se nu la sine însuşi, ci la poporul francez. În orice caz, tema a fost abil aleasă, căci cartea, deci şi titlul academic obţinut cu ajutorul ei, îi dădeau dreptul să candideze la două catedre (de Italiană şi de Franceză). Recomandarea lui ca profesor de Limba şi literatura franceză, după transferarea la Bucureşti a lui Charles Drouhét n-a întrunit

majoritatea absolută a voturilor (jumătate plus unu) nici la consiliul Facultății, nici la Senat. Ședința acestuia s-a ținut într-o vineri. Unul dintre susținătorii lui, cu influență la Ministerul Educației Naționale (de fapt, la șeful acestui departament, liberalul dr. C. Angelescu), a plecat în aceeași zi, noaptea, cu dosarul recomandării, obținut ușor de la secretarul general al Universității la București, l-a prezentat sîmbătă ministrului, care a semnat actul de numire, iar duminică, *Monitorul Oficial* l-a publicat. De reținut că numai în cazuri cu totul excepționale apărea în zilele de sărbătoare legală acest buletin aflat sub conducerea directă a guvernului. Rectorul Universității, Traian Bratu, aflînd despre cele întîmplate (minus publicarea documentului), a prevenit, telegrafic, pe ministru despre ilegalitatea întregii proceduri. Peste două zile s-a prezentat la minister, unde a dat explicațiile necesare. La întrebarea sa dacă s-a primit telegrama, ministrul a răspuns negativ, dar a chemat pe directorul învățămîntului superior pentru a verifica afirmația rectorului. Cel în cauză, cu un aer nevinovat, spune, scoțînd din buzunar telegrama, că a... uitat s-o prezinte șefului său ierarhic în ziua primirii. Comedia a continuat cu explicațiile acestuia : „Vedeți, domnule rector, eu nu am nici o vină. Acum nu se mai poate face nimic, din moment ce numirea a apărut în *Monitorul Oficial*". Cît de tocit era simțul pentru legalitate, dovedește faptul că la luarea puterii de către național-țărăniști (noiembrie 1928), Traian Bratu, care era președintele Senatului, n-a putut să-l convingă pe N. Costăchescu, ministrul Educației Naționale, profesor al Universității din Iași, să anuleze numirea ca ilegală.

Experiența aceasta i-a folosit, căci în vara imediat următoare (și mai departe, în continuare) treaba a mers foarte bine. De astă dată și-a ales, pentru desfășurarea activității sale... dezinteresate, Brașovul, situat în centrul geografic al țării, ceea ce a făcut posibilă o participare mai numeroasă la cursuri. Toată lumea știa că „clienții" acestui profesor, despre care va mai veni vorba în cele ce urmează, puteau fi siguri de reușită, cel puțin la materia de specialitate a lui.

Dacă întîmplări de felul celor povestite pînă aici produceau oarecare zgomot, chiar și în afara universității, altele, nu mai puțin îngrijorătoare, erau trecute sub tăcere, fiindcă nu mai emoționau aproape pe nimeni. Lumea se deprinsese cu ele și le considera oarecum naturale. Astfel absența de la cursuri a profesorilor și, adesea, chiar a ajutoarelor lor, era ceva obișnuit. Nici conducerea Facultăților și nici studenții nu făceau caz de aceasta. Un decan, cu domiciliul stabil în Iași, ținea cel mult 15—20 de lecții pe an. Se înțelege că el, în calitatea sa oficială, nu putea „trage la răspundere" pe colegii care procedau mai mult ori mai puțin ca și el, presupunînd că l-ar fi interesat serios problema, ceea ce nu era deloc cazul. Dealtfel el este unul dintre decanii care „împărțea" taxa de frecvență profesorilor. Așa se explică realegerea lui, nu numai în continuare (din doi în doi ani), ci și după ce îi luase locul altcineva : a doua realegere nu era legal posibilă.

Numeroși profesori ai Universității ieșene aveau interese personale (în sens foarte larg, adică și familiale, politice etc.) la București și, chiar atunci, cînd nu erau bucureșteni propriu-ziși, își stabileau domiciliul în capitala țării, de unde se deplasau, cînd și cum puteau, la Iași, spre a-și face „datoria". Puteau — mă refer ca exemplu la un coleg al meu — cam o dată pe lună și, în cele două zile, cît stăteau la catedră, făceau pînă la 14—16 ore de curs și seminar, deci pentru o lună întreagă. Cum se întîmpla să am și eu lecții în una dintre zilele... norocoase pentru Facultate, am văzut, fără să vreau, căci semnam de prezență pe aceeași pagină, că materia predată de el între 10° și 12° era trecută după cea de la 4° la 6°. Un moment m-am gîndit... la orele corespunzătoare ale nopții. Semnatarul uitase s-o înregistreze după 8°-10° și și-a adus aminte ulterior. (Sau, poate, nici nu ținuse cursul respectiv.) Dealtfel, și asistentul său locuia la București, și, firește, veneau și plecau amîndoi împreună. Unii profesori ai Facultății noastre, care locuiseră ani de-a rîndul în Iași, văzînd cum merg lucrurile, s-au mutat pur și simplu la București și de acolo își aminteau cînd și cînd că au o catedră la Iași.

Alte Facultăţi stăteau şi mai prost în privinţa aceasta, de pildă, cea de Medicină, care avea mult mai serios de suferit, dat fiind că fiecare catedră avea ori laborator ori clinică, adică lucrări practice cu studenţii, mai importante decît cursurile teoretice. Singura Facultate fără „ambulanţi“ (aşa se spunea atunci navetiştilor) era cea de Ştiinţe, care, şi din această cauză, întrecea pe toate celelalte din punct de vedere strict didactic. Alte instituţii de învăţămînt superior din „provincie“ stăteau şi mai rău în această privinţă, de pildă Facultatea de Teologie de la Chişinău şi Universitatea din Cernăuţi.

Despre cea dintîi, care aparţinea universităţii ieşene, trebuie să spun cîteva lucruri socotite de mine interesante. Mai întîi, cum a luat fiinţă. A fost întemeiată în 1927 de partidul averescan, aflat atunci la putere, care s-a dovedit a fi „parolist“, spre deosebire de alte partide şi chiar, în alte cazuri, de el însuşi. În propaganda electorală pentru alegerile parlamentare, candidaţii lui au făgăduit basarabenilor că se va folosi, în continuare, „stilul calendaristic vechi“, dacă vor fi aleşi în Cameră sau în Senat, după caz. Deoarece stilul nou, introdus oficial de mai mulţi ani, nu putea fi schimbat, pravoslavnicii de peste Prut au trebuit să se mulţumească cu o Facultate de Teologie. Pentru recomandarea profesorilor la catedrele acesteia a fost numită, pe baza recomandărilor făcute de Facultăţile competente din punct de vedere profesional, o comisie cu reprezentanţi ai tuturor disciplinelor, prezidată de rectorul Universităţii din Iaşi. Din partea Facultăţii de Litere au lucrat în această comisie Petre Andrei, Mihai Ralea, Ilie Minea (istorie) şi eu. Iniţial, al patrulea membru a fost G. Ibrăileanu, dar, după ce am fost numit titular (iulie 1927), fostul meu profesor, căruia nu-i plăcea o muncă de aceasta, mai mult administrativă şi de durată, m-a propus pe mine.

De-a lungul multor şedinţe, aproape toate lungi peste măsură, am avut ce vedea şi ce... învăţa. Lupta mare s-a dat pentru ocuparea a două catedre. Una era cea de Filozofie. Facultatea noastră căzuse de acord, cum am arătat în alt capitol, să recomande pe Constantin Fedeleş, cu doctoratul luat la München, pe care îl susţinuseră unii profesori drept concurent al lui Şt. Motaş-Zeletin. Teo-

logii din comisie stăruiau pentru recomandarea unui preot ieşean, simplu licenţiat, care avea o singură carte cu conţinut filozofic, scoasă atunci de sub tipar. Un teolog, laic, doctor în Filozofie şi Teologie de la Oxford — cel puţin aşa afirma el — văzînd că cei doi filozofi *en titre* din comisie (Andrei şi Ralea) făcuseră raport pentru Fedeleş, au cerut, pînă la urmă, să se facă măcar o menţiune „pozitivă“ pentru contracandidatul cleric, faţă de care avea, pesemne, obligaţii şi de altă natură decît cele teologale. La întrebarea cum înţelege această propunere, a răspuns, foarte sigur de sine : „Să se facă în procesul-verbal al şedinţei un adagio !“ Mai tîrziu, am întîlnit, chiar în scris (autorul articolului era tot profesor universitar) această... etimologie populară (sau, cum se spune azi, mai modern, atracţie paronimică) : „adagio“ trecut la familia lui „a adăugi“ şi, deci, cu sensul de „adaos“.

Mai grea a fost lupta pentru catedra de Istorie a artei în ce priveşte propunerea delegaţiei Facultăţii de Litere. Au fost doi candidaţi : P. Constantinescu-Iaşi şi I. D. Ştefănescu. Primul avea deja, şi încă de mult, titlul de doctor, celălalt urma să-l obţină curînd cu o teză despre pictura religioasă moldovenească (în special aceea a mănăstirilor din Bucovina). Acest detaliu cîntărea destul de greu, dat fiind profilul noii Facultăţi, dar propunerea noastră pentru fostul student ieşean a fost aprobată de majoritatea comisiei, din cauză că cel propus poseda titlul academic cerut de lege, deşi în acest caz special, dată fiind lipsa de titraţi, mai ales pentru disciplinele religioase, s-a trecut adesea peste prevederile legale. Candidatul nostru poseda, în plus, două calităţi : stabilirea sa permanentă la Chişinău, promisă solemn, şi atitudinea sa politică progresistă, de care am crezut că trebuie să ţinem, în subsidiar, seamă, în împrejurările de atunci, cînd agitaţiile celor de dreapta începuseră a se dovedi foarte primejdioase.

Un al treilea caz, cu totul aparte, a fost acela al catedrei de „Literatură“. Nu mai ţin minte care-i era titulatura exactă, dar o parte însemnată din ponderea conţinutului ei trebuia să cadă pe scrierile vechi, mai ales religioase. Şi aici au fost mai mulţi candidaţi, printre ei Nichifor Crainic, care, pînă la sfîrşit, a şi reuşit. Delegaţia

noastră, a Facultății de Litere, avea mandatul, mai mult tacit, de a-l recomanda și susține pe acesta. Eu nu participasem la ședința pentru alcătuirea acestei delegații, fiindcă nu eram încă profesor titular. Am arătat deja că am intrat în ea ulterior, înainte de a-mi începe activitatea, ca înlocuitor al lui G. Ibrăileanu. Știam însă care erau indicațiile cu privire la atitudinea noastră. Cu toate acestea, am încercat, timid (nu din lipsă de curaj, ci ca să nu fiu... disident), să-l combat pe Nichifor Crainic, cu argumente de natură profesională : nu avea nici o lucrare măcar aparent, adică tehnic, științifică, tot ce scrisese el mai mult ori mai puțin legat de teme literare, fiind cîteva eseuri, dealtfel interesante și mai cu seamă impresionante prin stilul lor, căci autorul avea un anumit talent în acest sens. La argumentul meu că nu are lucrări științifice, Ralea i-a luat apărarea, ridiculizînd „aparatul" savant : „Adică nu au note în subsol și bibliografie ?!" I-am răspuns că aceste amănunte nu au nimic ridicol în sine, dovadă, faptul că ele apar și în unele lucrări ale sale. În ochii mei argumentul cel mai puternic era totala neîncredere pe care o aveam în Nichifor Crainic ca om și ca politician (în această ultimă ipostază de-abia începuse să se manifeste). La aceasta se adăuga ceva care de asemenea îmi displăcea, deși înțelegeam și chiar găseam justificată stăruința lui Ralea în susținerea acestui huligan politic pe atunci în germene. *Viața românească*, aflîndu-se în dificultăți financiare, primise de la Ministrul Cultelor și Artelor, al cărui secretar general era Nichifor Crainic (ca averescan), o subvenție de 500 000 de lei. Obiecțiile mele au găsit răsunet în sînul comisiei de recomandări, și, dacă le-aș fi dezvoltat, s-ar fi ajuns, poate, la respingerea candidaturii lui. El a aflat, bineînțeles, potrivit... discreției noastre binecunoscute, cum s-au desfășurat lucrurile și, mai tîrziu, cînd l-am cunoscut la o ședință a Academiei Române (era, cred, și el membru corespondent), a ținut să-mi spună, imediat ce ne-am strîns mîinile, că l-am... atacat de două ori. N-a precizat nimic, dar eu am înțeles foarte ușor că primul atac a fost în chestiunea numirii lui ca profesor și al doilea, un articol al meu în *Adevĕrul*, despre profesorii „ambulanți", în care nu dădusem nici un nume, deci nici pe al lui, dar

pe care l-a simţit îndreptat şi împotriva sa. Atitudinea mea rezervată faţă de Nichifor Crainic, ca să nu spun mai mult, s-a dovedit a fi peste aşteptări de îndreptăţită. Prin iunie 1929, deci la doi ani după ce ajunsese profesor universitar şi, implicit, educator al tineretului studios, a fost eroul unei aventuri umilitoare şi înjositoare in cel mai înalt grad chiar pentru un om oarecare, luat la întîmplare. O povestesc pe scurt, bazîndu-mă pe tableta pe care i-a consacrat-o Tudor Arghezi într-un număr din *Bilete de papagal.* Într-o noapte, spre sfîrşitul unui chiolhan — termen foarte propriu în cazul de faţă — prelungit tîrziu după miezul nopţii într-o grădină-restaurant din Bucureşti, a simţit nevoia unei distracţii : a început să arunce cu cocoloaşe de miez de pîine în nişte doamne care se găseau, împreună cu soţii lor, la o masă vecină. Unul dintre bărbaţi, înfuriat, pe drept cuvînt, din cauza acestei obrăznicii, s-a dus la autorul ei şi, după ce i-a tras cîteva palme zdravene, l-a silit să ceară scuze doamnelor mergînd pînă la ele în genunchi pe pietrişul din grădină, ceea ce curajosul erou a făcut ca să... scape de o bătaie propriu-zisă. Articolul lui Arghezi n-a... emoţionat pe nimeni, poate nici chiar pe cel aflat direct în cauză, care şi-a căutat în continuare de ale sale, printre ele şi activitatea publicistică multilaterală, pusă, fireşte, „în slujba neamului şi a credinţei strămoşeşti". Despre „politica" dusă de el, ca şi despre felul cum s-a terminat ea, ştie, cred, mai toată lumea. Un sfîrşit perfect logic, ca tot ce se conformează legilor implacabile ale istoriei.

După transferarea mea la catedra lui A. Philippide, rămasă vacantă prin încetarea din viaţă a fostului meu profesor, s-a publicat concurs pentru ocuparea celei de Filologie romanică, al cărei titular fusesem. Deoarece dintre cei doi candidaţi nici unul nu putea fi „chemat" pe baza articolului 81, s-a recurs la a doua modalitate, care consta dintr-un examen propriu-zis, cu probe numeroase (titluri academice, lucrări ştiinţifice, verificarea orală a pregătirii şi lecţii ţinute cu studenţii). Ambii concurenţi (D. G. şi I. Ş.) erau foşti studenţi ai Facultăţii de Litere ieşene şi aveau titlul de doctor în Filologie, obţinut de primul la Iaşi, de celălalt la Bucureşti. Majoritatea lucrărilor amîndurora aparţineau lingvisticii româneşti. Cel

dintîi lucrase satisfăcător și ca romanist în sens strict, iar în preajma concursului publicase un volumaș de istorie literară comparată. Din punct de vedere legal, care, de astă dată, coincidea cu cel științific, adică de profil al catedrei, el era vădit în avantaj față de concurentul său. Acesta, încrezut pînă la înfumurare în capacitatea și posibilitățile sale științifice, care erau, teoretic vorbind, reale, a cerut în scris comisiei respingerea de la concurs a lui D. G., întemeindu-se pe denumirea pur formală a disciplinei doctoratului. El nu-și publicase teza, ca celălalt, și nici nu-i indicase tema în memoriul de titluri și lucrări, în schimb afirma că este doctor în Filologie *romanică*. Președintele comisiei de examen, îndemnat de mine, ca membru al ei, a cerut oficial informații de la decanatul Facultății de Litere din București. Am aflat astfel că teza lui de doctorat era tot din domeniul lingvisticii românești (o problemă de morfologie), dar, din cauză că O. Densusianu, conducătorul ei, cum am spune astăzi, era profesor de „Filologie romanică (cu privire specială asupra limbii române)", în diploma obținută de I. Ș. (cred că nu era o diplomă, ci un certificat obișnuit) se spunea „doctor în Filologie romanică". Această constatare a impresionat urît pe membrii comisiei, în primul rînd, sub aspectul etic, care putea trezi (chiar a și trezit în unii dintre ei) îndoieli cu privire la corectitudinea științifică, în general, a candidatului, și, în consecință, a hotărît respingerea lui de la concurs. Motivarea hotărîrii s-a bazat pe cantitatea redusă a lucrărilor de romanistică (adică de lingvistică propriu-zisă și de istorie literară).

Din păcate, singurul candidat rămas și declarat, pînă la urmă, reușit, dealtfel pe merit, era un legionar foarte bine camuflat. Colegii săi de studenție, printre ei, unii foști elevi ai mei din învățămîntul mediu, au rămas mai surprinși chiar decît mine, cînd proaspătul profesor a început a-și da arama (politică!) pe față. Făcuseră, la alegerile parlamentare de după primul război mondial, împreună cu dînsul, propagandă pentru candidații democrați. Dealtfel, pînă să devină un fel de *Gauleiter* (nu numai al județului Iași), odată cu luarea puterii de către Garda de fier, a fost suspendat și internat în lagăre de

mai multe ori. Această calitate de „şef“ politic l-a ajutat să fie trimis, prin noiembrie sau decembrie 1940, la Roma, ca director al Şcolii române de acolo. Se înţelege că în ţară nu s-a mai întors.

Oricît de grave sînt, cel puţin unele dintre cazurile prezentate pînă aici, ele pălesc în comparaţie cu cel care urmează, care are scuza, tristă, că ieşea din normal, întrucît nu putea fi decît maladiv. Este vorba de un profesor de la Facultatea de Litere, a cărui faimă a trecut nu numai graniţele oraşului nostru, ci şi pe ale ţării întregi. Era filolog, în sens larg, şi fusese elevul, remarcat deja ca student, al lui A. Philippide, ca şi mine. A intrat tîrziu, după primii ani postbelici, direct în cadrele învăţămîntului superior (cel secundar nu i-a plăcut), mai întîi, înainte de primul război mondial, ca docent, nesalariat, cu dreptul de a ţine cursuri libere. Şi-a trecut doctoratul, în 1909, cu o lucrare apreciată, pe drept, de profesorul nostru comun, iar în 1916 a fost premiat de Academia Română pentru o carte voluminoasă despre sufixele limbii române, care îşi păstrează şi astăzi, în parte, valoarea. Ca să se poată susţine din punct de vedere material, făcea corecturi la *Viaţa românească,* la care şi colabora cu articole şi recenzii de specialitate, fiind considerat membru al redacţiei, cum rezultă, de-altfel, din cîteva fotografii colective. Era sincer ataşat, cel puţin aşa arăta prin întreaga sa atitudine, de ideologia acestei reviste, ca şi de conducătorii ei. Odată cu luarea puterii de către liberali, după marile răscoale ţărăneşti din 1907, a fost numit (nu ştiu exact data, în orice caz nu curînd după instalarea guvernului prezidat de D. A. Sturdza), director al Bibliotecii Universităţii din Iaşi, unde a făcut, în general vorbind, treabă destul de bună „protejînd“ exagerat disciplina-i proprie, ceea ce, pînă la urmă, s-a soldat cu o îmbogăţire excepţională, mai cu seamă în publicaţii periodice străine, a instituţiei pe care o conducea. Între timp, publica mult, de la o vreme şi în limbi străine, căci dorea să se... manifeste şi peste graniţă, mai cu seamă că în ţară întîmpina rezistenţă şi chiar critică serioasă, de cele mai multe ori îndreptăţită în ce priveşte metoda de lucru şi caracterul

tehnicist al lucrărilor sale. Acest lucru, în loc să-i dea de gîndit, în sensul bun al cuvîntului, îl enerva și îl îndîrjea. Era ajutat în direcția aceasta și de temperamentul său excesiv. Rezultatul final a fost sporirea, de ambele părți, a subiectivității, ca să zic așa : el se considera persecutat și de aceea reacționa, violent, adesea vulgar, cu atacuri lăturalnice, strict personale, ceilalți își ascuțeau critica, mai cu seamă că aveau, în general, pe ce să se întemeieze în atitudinea lor, cîte o dată, desigur și oarecum inevitabil, exagerată. La un moment dat, toată lumea, cu excepția lui A. Philippide, era prezentată ca o adevărată coaliție, adică organizată ad-hoc, care se comporta față de el dușmănos din motive neștiințifice, adesea chiar din gelozie profesională de oameni inferiori. În capitolul I am vorbit și despre modul cum s-a purtat cu foștii prieteni de idei de la *Viața românească*, după ce a luat ființă societatea anonimă cu acest nume.

Lucrurile povestite pînă aici, oricît de ciudate ar fi, se înțeleg oarecum, mai cu seamă în atmosfera zbuciumată de după primul război mondial. Lăcomia de „glorie" științifică a acestui om avea drept pereche una de bani, nu mai puțin mare. Ca director al bibliotecii universitare folosea o parte din fonduri pentru cumpărarea a sute de broșuri anodine, lipsite de orice interes chiar în momentul apariției lor, care data, de cele mai multe ori, din secolul trecut. Ani de zile a procedat așa, de conivență cu fiul unui anticar foarte onorabil, cunoscut și apreciat de mulți iubitori ai cărții (Kuppermann). La un moment dat, comisia bibliotecii, alcătuită din cîte un reprezentant al fiecărei Facultăți — de la Litere eram eu — s-a sesizat de această situație și, în urma unei cercetări minuțioase, i-a cerut să demisioneze. (Era deja profesor universitar de multă vreme.) Am înțeles cu toții că procedeul era lucrativ pentru dînsul, ca și pentru partenerul lui. Întîmplarea l-a supărat și a dus la o inimiciție chiar contra mea, deși pînă atunci, în calitate de fost elev, ca și el, al lui A. Philippide, mă bucuram, prin acest simplu fapt, de aprecierea și simpatia lui. Pentru așa-zisa apărare a sa, aparent științifică, precum și pentru atacuri fulminante, în ton vulgar și in-

purios, avea la dispoziţie, încă din 1927, o revistă, care formal aparţinea Institutului de filologie, subvenţionat de Ministerul Educaţiei Naţionale. Incorectitudinea presupusă, dar nedovedibilă concret, practicată ca director al bibliotecii, a căpătat aici forme materiale, care ar fi trebuit să-l ducă în faţa tribunalului corecţional. A scăpat, prin protecţia cerşită a unor politicieni, cu suspendarea temporară din învăţămînt. Din păcate, împrejurările au făcut ca eu să-l înlocuiesc, în urma propunerii Facultăţii, la conducerea Institutului, aici definitiv, şi la catedră, ca suplinitor, pe tot timpul suspendării. În revista care acum era şi formal a sa, am intrat în rîndul „masonilor" — toţi „duşmanii" lui, adică mai toată lumea, erau masoni — cu circumstanţa agravàntă de a fi bulgar (de aceea îmi spunea Iordanov), iar după suprimarea Comitetului naţional antifascist, şi, lucru, dacă se poate, mai grav, „comunist". O a doua suspendare a lui s-a produs nu prea tîrziu după cea amintită, de astă dată, în urma unui proces de sperjur, intentat lui, care s-a terminat, din milă (o condamnare ar fi însemnat moartea lui civilă), cu achitarea. Toate aceste întîmplări, întristătoare şi dureroase, sînt povestite într-o broşură bogată în conţinut (*Un caz nenorocit şi trist. Cazul G. P.*, Iaşi, 1937), pentru care şi-a luat răspunderea o majoritate masivă a profesorilor Facultăţii de Litere (13 din totalul de 18) şi care era menită să apere, în măsura posibilului, onoarea unei instituţii, în fond nevinovată. Instalarea la putere a legionarilor a însemnat, pentru dînsul, ca şi pentru regimul lor, un succes pe deplin meritat, ţinînd seamă de „antecedentele..." ambelor părţi : a fost numit decan al Facultăţii de Litere. În această calitate mi-a cerut, oficial, să justific cu acte întrebuinţarea fondurilor primite de Institutul de filologie. Toată pasărea pe limba ei piere ! I-am răspuns, tot în scris, că, deoarece n-am făcut acest lucru niciodată pînă atunci, nu ştiu cum să procedez şi de aceea îl rugam să-mi arate în ce fel întocmea el actele justificative pe vremea cînd era director. M-a surprins faptul că, deşi „la putere", n-a luat nici o măsură contra mea, mai cu seamă că la 1 noiembrie 1940 am fost suspendat din învăţămînt. Trei luni mai tîrziu, i s-a aplicat lui aceeaşi mă-

sură, de astă dată pentru totdeauna, fiind pensionat de către succesorul, de după așa-zisa rebeliune, al lui Traian Brăileanu, la Ministerul Educației Naționale.

Ca profesor titular am avut posibilitatea de a-mi îmbogăți biblioteca, în special cu publicații de specialitate străine, care se puteau procura fără dificultăți, fie direct, de la locul apariției lor, fie printr-o librărie din țară. Cel mai des foloseam acest ultim procedeu, mult mai comod decît celălalt, chiar dacă cerea o cheltuială în plus. Exista la Cernăuți un librar foarte operativ și de o corectitudine exemplară (Mühldorf). Eu continuam, pe baza obligațiilor din actul de întemeiere a liceului „Kogălniceanu", amintit în altă parte, să predau un cuantum de ore pe săptămînă Limba română, ceea ce însemna un spor sensibil al veniturilor mele. Așa se explică numărul crescînd al comenzilor de cărți străine, precum și, lucru la fel de important, participarea la congrese internaționale. În iunie 1930 am fost în Elveția, patria, în mare măsură, a dialectologiei romanice și, prin Gilliéron, urmat de elevii săi Jaberg și Jud, a geografiei lingvistice, la Congresul organizat de Societatea (internațională) de Lingvistică romanică, al cărei membru fondator eram. N-am făcut o comunicare, poate și din lipsă de curaj, dar mai ales din cauza temei generale a reuniunii, care consta aproape exclusiv dintr-o anchetă dialectală prelungită, avînd ca anexă demonstrații practice pe teren. Congresul s-a ținut, tocmai din cauza conținutului, în cantonul Valais (cu centrul principal Sion) din Elveția Romandă, în care se vorbesc graiuri franco-provensale. O zi întreagă am petrecut-o într-un sat, unde am fost primiți și salutați de primar, însoțit de consiliul comunal, în vorbirea locală. Din partea noastră a răspuns profesorul A. Duraffour, cel mai bun cunoscător al acestor graiuri, tot în dialect. Demonstrațiilor lingvistice le-au urmat cele folcloristice, ale locuitorilor, cu cîntece și dansuri specifice regiunii. În modul acesta ne-am introdus oarecum în viața spirituală a oamenilor simpli din partea locului. La sfîrșitul congresului am făcut o excursie, colectivă, pînă la „ghețarul" (= izvorul) fluviului Rhône, urcînd, cu un tren de munte, pînă la

trecătoarea Furka (1200 m). De sus, aşa-zisul gheţar, care îşi merita, dealtfel, numele, părea, din cauza luminii solare, o oglindă enormă, colorată, foarte delicat, albastru. În drum spre ţară, ne-am oprit, două zile, la München, oraş german ilustru în multe privinţe, pe care nu-l cunoşteam încă. Într-o seară am fost la Operă. Se cînta „Aurul Rinului" de R. Wagner (din celebra sa tetralogie, teutonică, i-aş spune eu, din cauza conţinutului). Spectacolul, impresionant sub toate aspectele, a durat circa două ore şi jumătate fără pauză (mi s-a părut justificat acest procedeu, puţin uzitat în general, prin necesitatea artistică de a nu se întrerupe unitatea organică a operei şi nici starea de spirit a spectatorilor). După spectacol ne-am dus la o berărie, mai mult din curiozitate. Auzisem multe (şi bune) lucruri despre localurile müncheneze de acest fel. Am ales unul cu firma „Hofbräu" (în germană *Hof* înseamnează „curte", bineînţeles „regală"). Decepţia, din cauza celor văzute în interior după frecventarea lui timp de 20 de ore în şir, ne-a mîhnit cu atît mai puternic, cu cît de la Operă plecasem adînc emoţionaţi. A doua escală a fost la Karlovy-Vary, unde fuseserăm şi în vara trecută, de astă dată numai pentru soţia mea, care s-a... ales cu alt cîştig decît cel aşteptat : avînd o criză, presupusă tot hepatică, din cauza vechiului diagnostic, s-a descoperit că ficatul era... apendicele. În ţară s-a supus unei operaţii şi a scăpat astfel de suferinţă.

La sfîrşitul lui august 1936 s-a ţinut al IV-lea Congres Internaţional al Lingviştilor în capitala Danemarcei. M-am înscris din timp cu o comunicare (*Mots savants et mots populaires*), pe care am şi ţinut-o. Graţie amabilităţii editorului variantei engleze a cărţii mele din 1932 (*Lingvistica romanică* — dau o parte a titlului, mai scurt, pe care îl are ediţia din 1962) — care mi-a plătit drepturile de autor, cu un an înainte de apariţia lucrării, am putut pleca din ţară, la 1 august, cu intenţia de a vizita, cam din fugă, fireşte, toate cele trei ţări scandinave. (Un detaliu de ordin financiar interesează, cred, pe unii editori. Din suma de 25 de lire sterline — tot atît se cuvenea traducătorului, care a fost, în mică parte, şi coautor — mi s-a reţinut ca impozit o cin-

cime.) O călătorie într-adevăr de neuitat. Pentru prima oară am constatat că cele două laturi ale culturii umane, materială și spirituală (sau, cum se spunea atunci și se mai spune chiar azi, civilizația și cultura), constituie, mai exact ar trebui să constituie, o unitate. Nu socot necesar să mă opresc, fie și din fugă, asupra peisajului și nici măcar asupra felului de a fi al oamenilor. Ar fi să repet lucruri spuse, mai bine sau mai frumos, de atîția alții înaintea mea. Cîteva trăsături caracteristice pentru fiecare dintre aceste trei țări, cărora li se poate spune, și nu numai metaforic, surori, nu le pot trece cu vederea.

Ca peisaj propriu-zis, Norvegia le întrece pe toate. Și, după gustul meu, nu în primul rînd, din cauza fiordurilor. (Dealtfel am străbătut pe unul, cel mai mare dintre toate, Sogne, mi se pare că-i zice.) Mi-a plăcut, strict afectiv vorbind, interiorul țării, cam pe la mijlocul ei, pe care l-am cunoscut din tren, timp de aproape patru ore. Am avut tot timpul impresia că merg printr-un parc imens, fără întreruperi care să-i știrbească unitatea și desimea. De o parte și de alta a trenului, în imediata lui apropiere, copaci înalți, acoperiți încă de frunze, gata să îngălbenească, și pline de lumina soarelui puțintel melancolic al lui august dintr-o regiune nordică. Cred că și peisajul explică superioritatea Norvegiei, în comparație cu celelalte două țări, de ordin literar și artistic. Ea este și mai puțin bogată decît acestea, particularitate care sînt înclinat să cred că participă într-un mod oarecare la dezvoltarea superioară a conținutului poetic existent și în operele în proză (mă gîndesc mai ales la Boyer). Din acest punct de vedere — e vorba de starea materială a locuitorilor — caracterizarea celor trei țări scandinave a făcut-o, într-o conversație cu mine, unul dintre organizatorii congresului, Viggo Bröndal, danez. Deoarece această reuniune științifică era oarecum o problemă ce interesa toate cele trei țări, chiar dacă sediul ei se hotărîse a fi capitala uneia dintre ele, organizarea s-a făcut de un comitet cu reprezentanți ai fiecărei țări. Un punct destul de important al programului îl constituiau recepțiile, dintre care, una oficială la nivel înalt. S-a pus, deci, chestiunea costumului. Suedezul din comi-

tel a propus fracul, danezul, smokingul, iar norvegianul, haine de culoare închisă. Interesează mai puţin, adică... deloc, care propunere a fost acceptată pînă la urmă. Diferenţa dintre ele exprimă perfect de bine starea economică a celor trei ţări, care nu s-a schimbat, probabil, nici după ultimul război din punct de vedere al distanţei dintre ele. În schimb, oamenii lor nu se deosebeau, în general vorbind, între dînşii în ce priveşte comportarea, exemplară în toate împrejurările. Dat fiind caracterul ştiinţific al congresului, nu pot trece cu vederea diferenţa, clară, aproape izbitoare, de ordin cantitativ şi, mai puţin, calitativ, care există de la una la alta. Realizările danezilor în domeniul lingvisticii sînt, dacă luăm în consideraţie tot ce au produs ei de la începuturile acestei discipline şi pînă în zilele noastre, superioare, chiar mult superioare. Cel mai vechi reprezentant danez al ei, Rask, este pus alături de Bopp, german, ca întemeietor al primei metode ştiinţifice de cercetare, cea comparativă, a limbilor care aparţin aceleiaşi familii. A fost continuat, în sensul că şi el a studiat, tot comparativ, de Pedersen (specialist în studiul limbilor indoeuropene, printre ele şi cele celtice). Unul dintre ei, Sandfeld-Jensen, s-a ocupat în mod deosebit de limba română, cu privire la care a publicat, în colaborare cu o elevă a sa, o *Sintaxă* (trei volume, în franceză). Acest savant cunoştea şi practic foarte bine limba noastră, pe care o vorbea aproape ca un român. (Singurul străin, printre lingvişti, care nu se trăda, prin aşa-zisul accent, că a învăţat-o tîrziu, deşi, se pare, că nu a fost niciodată în România.) Cel mai celebru dintre toţi a fost Otto Jespersen, care a şi prezidat congresul, specialist în lingvistica generală şi în cea engleză. Locuia în apropiere de Copenhaga, într-o vilă a statului, care i-a fost pusă în întregime şi pentru totdeauna la dispoziţie. Dau acest amănunt, fiindcă interesează din punct de vedere politic şi uman : Jespersen era socialist şi antimonarhist. (Se spunea — şi sînt convins că afirmaţiile corespundeau adevărului — că a refuzat diversele distincţii oferite de „coroană“ şi chiar invitaţiile la palatul regal.) La sfîrşitul congresului, participanţii l-au vizitat acasă la dînsul.

Românii prezenţi la această reuniune ştiinţifică au fost destul de numeroşi: Sextil Puşcariu, Al. Rosetti, Alexe Procopovici şi eu. (Sper că n-am uitat pe nici unul.) Toţi au ţinut comunicări, publicate ulterior în „Actele" congresului sau în reviste. (A mea, în *Bulletin linguistique*, Bucureşti.) Au fost, ca de obicei în asemenea ocazii, şi rapoarte în şedinţe plenare, printre ele, două ale unor tineri lingvişti, deveniţi curînd fruntaşi ai lingvisticii mondiale: Roman Jakobson (cu o problemă de morfologie, tratată din punct de vedere teoretic, pe bază de fapte din diverse limbi) şi André Martinet (cu una de fonetică, privită sub acelaşi aspect general). Două întîmplări personale, interesante, ambele, pentru mine oarecum altfel decît cele obişnuite. Pe una am povestit-o în volumul precedent: invitarea la masă de către fiica mai mică a doamnei Wagner, gazda mea de la Berlin (1911), căsătorită acolo, care aflase, din ziare, despre prezenţa în Copenhaga a mea şi a soţiei mele. Cealaltă a fost întîlnirea cu Leo Weisgerber, fostul „senior" (adică bibliotecar) al Seminarului de lingvistică romanică de la Bonn, în anul universitar 1921—1922, cînd am făcut acolo studii de romanistică (la Meyer-Lübke ş.a.). M-a recunoscut el, lucru uşor pentru dînsul, dată fiind marea diferenţă de vîrstă dintre noi. Şi acest lingvist a căpătat, cu vremea, o faimă, după părerea mea, nu de invidiat, căci şi-a pus — cu intenţie sau nu, asta interesează mai puţin — ştiinţa în serviciul hitlerismului, cum am arătat în cartea mea *Lingvistica romanică* (1962).

•

Între 1926 şi 1936, Facultatea noastră a primit vizita cîtorva lingvişti străini, invitaţi, prin forurile de resort, pe baza unor convenţii culturale, să ţină conferinţe (şi nu numai la Iaşi). Începutul l-a făcut Antoine Meillet, şeful, necontestat, în acel moment, al lingvisticii mondiale, care a venit în primăvara lui 1926. A vorbit, în aula universităţii, tratînd o problemă de lingvistică generală, pe care a prezentat-o în mod accesibil chiar pentru studenţii, destul de numeroşi, prezenţi în sală. A fost salutat de rector, profesor la Facultatea de Medicină, în cuvinte bombastice şi pronunţate adesea *à la française*,

ca să facă, își închipuia el, plăcere oaspetelui, și de un filolog, cel mai vechi elev al lui Philippide, care s-a plîns pur și simplu că nu i se recunosc meritele de către mulți confrați, printre ei și unii străini, polemizînd agresiv cu dînșii. M. Ralea, care era de față, a găsit nu numai termenii, ci și tonul potrivit, pentru a caracteriza, după aceea, la dineul oferit de Gh. Brătianu în onoarea lui Meillet, un anumit aspect al mentalității „provinciale", în persoana celor doi reprezentanți ai bietei universități ieșene. Cum fusesem cu un an în urmă „studentul" lui la „Collège de France", m-am bucurat de o convorbire mai prelungită cu dînsul, spre a-l informa, la... cerere, între altele, despre situația mea în învățămîntul superior și perspectiva de a putea ocupa ca titular catedra pe care atunci o suplineam.

După A. Meillet, l-am avut, în 1929, oaspete pe profesorul Karl Jaberg, de la Universitatea din Berna, valoros romanist, coautor (cu Jakob Jud) al celebrei întreprinderi științifice care a fost „Atlasul lingvistic și etnografic al Italiei și al Elveției meridionale", care a însemnat un progres mare față de „Atlasul" francez al lui Gilliéron, maestru, dealtfel, al amîndurora. L-am găzduit la mine, ca să evit eventuale dificultăți, care nu erau cu totul excluse la hotel. A vorbit în aula universității, după ce l-am prezentat eu ca om de știință, despre geografia lingvistică. Cîțiva ani după aceea (cred că în 1935) a venit Giulio Bertoni, lingvist și filolog italian, profesor la Universitatea din Roma. Și el a locuit, împreună cu fiica sa, care îl însoțea, tot la mine. Era unul dintre reprezentanții „idealismului" în sensul lui Karl Vossler, cu care semăna și prin îmbinarea, în activitatea sa științifică, a studiului limbii cu studiul literaturii. Conducea, ca director, cunoscuta revistă *Archivum Romanicum*. Era un om afabil, ca mai toți italienii, cîștigînd și prin aceasta publicul care a participat la conferința sa, atrăgătoare și prin temă (cu conținut de critică literară) și prin modul de tratare a ei. În sfîrșit, în primăvara lui 1936 ne-a vizitat Viggo Bröndal, profesor la Universitatea din Copenhaga, reprezentant al structuralismului incipient, și de aceea încă moderat, în lingvistică. Era o personalitate puternică, avînd preo-

cupări de ordin cultural şi de politică culturală serioase, pe care le alimenta şi prin relaţii internaţionale bine întreţinute. Am făcut împreună o scurtă, dar instructivă — graţie şi lui — excursie la mănăstirile nemţene, cu care prilej am putut constata bogata şi adînca sa cultură. Colegul Al. Rosetti se împrietenise cu el, se pare încă din timpul studiilor amîndurora la Paris, şi, după moartea timpurie a lui Bröndal, i-a publicat, în colecţia „Societăţii române de lingvistică“, culegeri de studii.

O vizită aparte, la fel de interesantă și de instructivă, a fost, prin 1930, cred, aceea a marchizului De Cárdenas, ministrul plenipotenţiar al Spaniei în România, pe care a organizat-o „Asociaţia de prietenie româno-spaniolă“ din Bucureşti, prezidată, din păcate, de Stelian Popescu, directorul ziarului *Universul*, devenit, sub conducerea lui, o fiţuică de orientare reacţionară. Acest diplomat era foarte ataşat de ţara noastră, nu atît prin faptul că era căsătorit cu o romancă (fiica unui ministru, Nanu, mi se pare), cît mai ales pentru că, fiind originar din Sevilla, patria însăşi a lui Traian (născut, acesta, în Italica, la 7—8 km departe de Hispalis = Sevilla), se simţea legat afectiv de România. A ţinut o conferinţă extrem de interesantă, în aula universităţii, despre oraşul său natal. La masa oferită de Facultate am putut afla multe lucruri de la acest om foarte cultivat şi fin, descendent direct al unei vechi familii de nobili spanioli. M-au interesat, îndeosebi, două dintre ele. Unul se referea la valoarea artistică a celor doi mari pictori sevillani, Murillo şi Velázquez, comparaţi unul cu altul. M-a bucurat, strict subiectiv vorbind, că acest subtil cunoscător al artei, nu numai spaniole, nu-l considera pe primul inferior celui de-al doilea, cum fac mulţi dintre istoricii mai recenţi ai picturii universale. La masă a apreciat în gradul cel mai înalt vinul de Cotnari (nu pe cel cu uşor gust dulce) și, bineînţeles, ne-a cerut informații despre el. Aflînd că se trage, din viţă de Tokaj, și-a explicat asemănarea „buchetului“ acestei licori româneşti cu al uneia spaniole, spunînd că Tokaj-ul unguresc este de origine spaniolă (detaliul istoric l-am uitat). Ne-a mai povestit că un prieten al său, cu pivniță veche și bogată, avea, la un moment dat, cî-

teva sticle cu vin de circa 100 de ani. Rămăsese din el aproape numai „cămașa“, lichidul se evaporase, și cît mai rămăsese ajungea ca să înmoi în el o batistă și să te facă să-i simți parfumul, care nu dispăruse.

Prin mai 1936, studenții legionari au organizat o acțiune de protest nu mai știu împotriva căror măsuri, destul de blînde, luate de autorități pentru potolirea agitațiilor provocate de ei înșiși. Pe vremea aceea aveam asistent pe George Ivașcu (ținea locul lui Gh. Ivănescu, aflat la studii de specializare, ca membru al Școlii române din Paris). Am aflat ușor despre intenția lor de a-i împiedica pe studenții democrați să participe la cursuri, indiferent de mijloacele folosite în acest scop. De aceea ne-am înțeles, eu și Ivașcu, să ajutăm direct, prin prezența noastră la fața locului, pe cei ce voiau să-și caute de munca și pregătirea lor profesională. El s-a dus cu o oră mai înainte la ușa de intrare în Facultate, unde se găseau un număr de polițiști, iar eu am venit, tot acolo, peste 30 de minute. Avusese deja loc o busculadă, de pe urma căreia Ivașcu se alesese cu o tăietură serioasă în obraz de la geamul, spart cu putere, al ușii. Amîndoi identificam, pentru polițiști, pe studenți, ca să nu se strecoare printre ei tocmai unii dintre tulburenți, care ar fi provocat scandal în sălile de curs. Lucrurile s-au desfășurat, pînă la urmă, în condiții satisfăcătoare. Profesorii, care au... vrut, și-au ținut lecțiile, tot așa studenții serioși, mult mai numeroși decît ceilalți, le-au ascultat, chiar mai atent decît de obicei. De fapt, acțiunea a eșuat, și aceasta a însemnat un succes autentic, cu deosebire în atmosfera care domnea mai pretutindeni în viața universitară. Dușmănia contra mea și a lui Ivașcu, care exista mai demult, a sporit, și în ce-l privește pe dînsul, s-a soldat cu neacceptarea lui de către directorul Școlii române din Paris ca membru al acesteia. Episodul merită a fi povestit în detaliu.

La sfîrșitul anului universitar 1936-1937 a avut loc la Iași un congres al „Ligii culturale“ („pentru unitatea tuturor românilor“ continua, dacă-mi amintesc bine, titlul acestei societăți, creată de multă vreme, cu

scopuri, care erau puţintel şi politice, de ordin naţional). Preşedintele ei era N. Iorga, care cred că o şi întemeiase sau, în orice caz, dăduse ideea şi luptase pentru înfăptuirea ei. În una dintre cele două zile, cît a durat congresul, un grup de studenţi, printre ei şi un licenţiat dacă nu chiar doi, toţi legionari sau simpatizanţi legionari, îndemnaţi, probabil şi conduşi — de acest ultim amănunt nu sînt sigur — de profesorul de Filologie romanică D. G., viitorul *Gauleiter* al Moldovei în primele luni ale regimului fascist, s-au prezentat la Iorga spre a-l informa despre ce se întîmplă la Facultatea de Litere, din cauza... comuniştilor. Scopul principal, adică practic, era să-l determine pe marele nostru istoric, care era directorul Şcolii române din Paris, să nu-l primească acolo pe Ivaşcu, cel recomandat de Facultate, ci pe alt licenţiat, şi acesta candidat, susţinut de cîţiva profesori, în timpul discuţiilor din consiliul profesoral privitoare la recomandarea unui viitor membru al acestei şcoli. Iorga a reţinut acuzaţia de comunism adusă lui Ivaşcu, mai ales că acesta era, între altele, redactorul-şef al revistei antifasciste *Manifest*, şi nu l-a acceptat. Eu, care cunoşteam bine situaţia, sub toate aspectele ei, m-am adresat profesorului cu o scrisoare explicativă. Răspunsul lui a fost clar, în sensul că şi el îl considera comunist pe asistentul meu. Reproduc aici, integral, replica dată de mine, pentru interesul ei, care depăşeşte, peste orice aşteptări şi cu mult, cercul relativ restrîns al universitarilor, pentru a căpăta o semnificaţie politică de ordin general. A apărut, împreună cu alte scrisori ale mele şi ale lui Iorga, toate referitoare la Şcola română din Paris (cu 14 ani mai înainte mi se întîmplase şi mie acelaşi lucru ca şi lui Ivaşcu) în revista *Manuscriptum*, nr. 2(15), din 1974, p. 81-87, sub titlul *Corespondenţa mea cu N. Iorga*.

„Mult stimate Domnule Iorga, convins că-mi fac numai datoria într-o chestie care mă priveşte de aproape şi pe mine, întrucît numele meu a fost amestecat de la început mai mult decît al altora, îmi permit să vă rog a da ascultare celor ce urmează. Ştiu că această intervenţie ar putea fi interpretată altfel decît îmi este intenţia. Dar tot atît de bine ştiu că D-voastră sînteţi (şi aţi fost

totdeauna) iubitor de adevăr și dreptate, indiferent de orice considerații personale sau politice. De aceea am luat hotărîrea să vă adresez rîndurile de față, cu nădejdea că ele vor găsi ecoul așteptat, în ciuda atîtor împrejurări de tot felul, care au contribuit, se pare, la crearea unei atmosfere foarte puțin favorabile intervenției mele. Nădejdea că veți acorda atenția cuvenită spuselor mele se întemeiază și pe un sentiment de ordin strict personal. — Ați avut, este drept că foarte rar, prilejul să vă ocupați, fie și numai din fugă, de munca și ostenelile mele în domeniul filologiei române. Ceea ce m-a impresionat în aprecierile D-voastră a fost afirmația că vă găsiți în fața unui cercetător serios, adică a unui om care se silește, obiectiv și cinstit, să descopere adevărul. Vă rog să credeți că aceeași seriozitate o pun în toate actele mele, așadar și în alcătuirea acestei scrisori, care izvorăște tot din năzuința de a prezenta lucrurile așa cum sînt, fără nici un fel de interes care să le denatureze. — Este vorba de candidații pe care Facultatea de Litere din Iași i-a recomandat pentru Școala românească de la Paris. Adică de un candidat, pentru care, după informațiile sumare obținute de la cancelaria (aflată în vacanță), nu v-ați dat (sau, poate, încă nu v-ați dat) asentimentul. Îmi permit să vă informez că Domnul Ivașcu — acesta-i numele candidatului neagreat — este un element excepțional de înzestrat. Fără să aduc prin aceasta vreo jignire celorlalți absolvenți pe care i-a recomandat Facultatea noastră, pot afirma că-i întrece pe toți și prin calitățile înnăscute și prin ceea ce a realizat pînă acum. A trecut examenul de licență în Filologia română acum patru ani cu mențiunea „foarte bine“. A publicat destul de multe studii, articole și recenzii în reviste de specialitate și de cultură generală. Evident că avem a face cu simple încercări, cum nu se poate altfel la un începător, dar încercări asupra cărora sîntem îndreptățiți să facem aprecieri foarte favorabile și, mai ales, pline de speranțe pentru viitor. Dacă n-a produs mai mult, asta se datorește faptului că a trebuit să muncească din greu pentru cîștigarea existenței sale și a familiei (o mamă sărmană, care trăiește la Bîrlad, și un frate, elev

al liceului comercial din orașul nostru). Totuși, atît cît a publicat domnul Ivașcu întrece și cantitativ și calitativ pe a celorlalți absolvenți recomandați de Facultatea noastră, ca să nu mai pomenesc de cei nerecomandați, care, în mare majoritate, nu satisfac, în nici un fel, nici litera, nici spiritul regulamentului celor două școli românești. Dealtfel, D-voastră înșivă i-ați lăudat, în Cuget clar, *un articol despre Panait Istrati. — Domnul Ivașcu a fost doi ani asistentul meu, adică înlocuitorul asistentului titular, G. Ivănescu, aflat la studii în străinătate. Datorită acestei ocupații, el a deprins — îmi permit să fac această afirmație, chiar cu riscul de a părea că mă apreciez favorabil pe mine însumi — o metodă ceva mai riguroasă decît aceea care se întîlnește în cercetările de istorie și critică literară românească. — Dar, dacă activitatea desfășurată pe lîngă mine i-a adus oarecare folos de natură științifică, tot ea a fost motivul (aș zice mai degrabă pretextul) unei campanii politice odioase, al cărei ecou s-au făcut candidații respinși (în colaborare, nemărturisită, cu... profesorii nemulțumiți că propunerile lor au căzut în consiliul Facultății). Cu privire la această latură a chestiei, poziția mea este, negreșit, mai delicată. Personal mă știu curat, cum nu poate fi cineva mai curat, cînd e vorba de acțiuni și atitudini politice. De aceea n-am încercat nici o dezmințire și nici un protest contra infamiilor care s-au debitat pe socoteala mea. Dacă spun totuși că mă aflu într-o situație oarecum delicată, aceasta, din cauza gîndului că atacurile care mi s-au adus prin presă ar fi putut influența și pe oamenii de perfectă bună credință. — Cît despre domnul Ivașcu, vă asigur că el este și mai străin, dacă se poate, de asemenea idei. În cursul ultimilor doi, trei ani a suplinit pe domnul D. Popovici, astăzi profesor agregat de Istoria literaturii române moderne la Cluj, atît la Școala comercială elementară, cît și la Liceul militar, iar din octombrie trecut se află sub arme. Așadar, a putut fi urmărit, ca să zic așa, foarte de aproape și de către oameni care nu cruță în materie de activitate sau chiar numai de idei politice «subversive». N-am auzit pe nimeni plîngîndu-se de el, ceea ce rezultă, indirect, dar*

foarte elocvent, și din faptul că ziarele care l-au atacat pe tema aceasta n-au făcut nici măcar aluzie la vreo abatere cît de ușoară de la îndatoririle lui legale și morale de profesor. — Este drept că ideologia domnului Ivașcu nu seamănă cu aceea a majorității tineretului nostru. I se poate face o vină, și încă mare, din aceasta? Unde am ajunge dacă toți tinerii ar profesa credințe politice ca acelea care duc, măcar din cînd în cînd, la atentate și asasinate, sau, în cazul cel mai bun, la atîtea mîrșăvii, ascunse sub anonimat, contra profesorilor, cum au făcut (și vor mai face) unii din candidații respinși de la bursele solicitate? — *Îmi permit să adaug, pentru a încheia, că din cei 15—16 profesori care au participat la consiliu, zece și-au dat asentimentul pentru domnul Ivașcu, iar ceilalți și-au arătat preferințele ba pentru unul, ba pentru altul dintre petiționarii respinși. Atitudinea lor a fost dictată numai de dorința de a combate candidaturi susținute de majoritate; altfel s-ar fi înțeles între dînșii să sprijine pe licențiatul care li s-ar fi părut că într-adevăr merită să fie trimis (din partea secției filologice) la Paris. Au lipsit de la ședință domnii Marinescu și Minea, care erau și ei pentru recomandarea domnului Ivașcu. Dacă ați avea curiozitatea să știți numele profesorilor care au fost contra acestui candidat, ați avea, sînt sigur, prilejul să faceți unele constatări interesante. — Cerîndu-vă scuze pentru amestecul meu în această chestiune, care-i de competența d-voastră și a Ministerului Educației Naționale, vă rog să primiți asigurarea înaltei stime ce vă păstrez. (ss) Iorgu Iordan Iași, 23 august 1937".*

Am subliniat pasajul de mai sus, fiindcă, după asasinarea mișelească, peste trei ani și mai bine, a lui N. Iorga, de către „tineri... [cu] credințe politice care duc, măcar din cînd în cînd, la atentate și asasinate...", cuvintele mele mi-au sunat în urechi ca un memento, nu pentru marele nostru învățat sau pentru atîția oameni cinstiți, ci pentru politicienii de toate speciile, care încurajau, nu numai indirect, prin atitudinea lor demagogică,

pe tinerii dezorientați și cu totul nepregătiți pentru a înțelege propriile lor interese, pe cele adevărate, ca să nu mai vorbesc de interesele mari ale țării întregi.

•

La sfîrșitul lui august 1939 trebuia să particip (și, într-un fel, am și participat) la al V-lea Congres internațional al lingviștilor, care urma să aibă loc la Bruxelles. Întocmai ca în cazul celui imediat precedent (Copenhaga, 1936), ne-am hotărît să plecăm din țară la începutul lunii și să stăm, pînă la congres, în Franța, pe care n-o mai văzuserăm de multă vreme. Am pregătit, din timp, tot ce trebuia, înainte de toate, procurarea valutei necesare, din care, o bună parte am expediat-o, prin Banca Națională, la Bruxelles, ca să n-o mai purtăm cu noi și, eventual, să-i știrbim cuantumul. Călătoria am făcut-o prin Germania, care se afla de șase ani sub conducerea lui Hitler. Se organizase acolo o expoziție internațională, a cărei vizitare trebuia să ia mari proporții și, în acest scop, căile ferate germane acordaseră o reducere de peste 50% a costului călătoriei. Am făcut lux, cum se zice, și am cumpărat bilete de clasa a II-a (ca în 1923, în epoca inflației, de la Berlin la München). Traversînd, de la est la vest întreaga Germanie hitleristă, n-am observat, firește din trenul accelerat, nimic deosebit. Era după ocuparea Cehoslovaciei, pecetluită prin revoltătorul (pentru viitoarele victime ale atacului lui Hitler) acord de la München, și a Austriei, ambele evenimente fiind socotite, aparent, oarecum „normale“ și în orice caz inevitabile în împrejurările date, chiar dacă existau pretutindeni foarte numeroși oameni îngrijorați și siguri că iureșul bestial nu se va opri aici.

La Paris am întîlnit vechi prieteni, veniți toți din țară : Simion Sanielevici cu soția, fiul său Alexandru, fizicianul, și Alexandru Graur, acesta plecat mai de mult, ca să scape de încercările, care s-ar fi putut repeta, ale huliganilor, de a-l asasina. (Căci o dată era gata să cadă victimă definitivă a unui atac.) Din aceeași cauză părăsise țara și fratele său, marele ziarist Constantin Graur, fostul director al *Adevĕrului* și al *Dimineții*. L-am vizitat într-o zi pe acesta, deși nu-l cunoșteam,

îndemnați și chiar... luați de familia Sanielevici. Era imediat după încheierea pactului de neagresiune dintre U.R.S.S. și Germania. Acest eveniment politic a constituit, prin forța lucrurilor, obiectul principal, aproape exclusiv, al conversației noastre de-a lungul celor două ore, cît a durat vizita. Cei mai mulți dintre noi ne-am arătat surprinși, aproape numai de aspectul etic al evenimentului. Ne întrebam cum s-a putut ajunge la o înțelegere între cele două state aflate pe poziții politice antagoniste și ireductibile. Cei cu pregătire politică, fie și nemarxistă, au arătat rațiunea pentru care prima țară socialistă de atunci a fost nevoită să încheie acest pact ca să se poată apăra mai bine, cînd Hitler va porni și contra ei. Indiferent de aceste deosebiri de ordin individual, ceea ce se simțea ușor pretutindeni era îngrijorarea cu privire la viitor, la viitorul imediat, presimțit, fie și vag, cu ajutorul faptelor concrete foarte recente, care fuseseră invadarea și ocuparea Cehoslovaciei și a Austriei.

Am vizitat, în Franța, lucruri și locuri pe care nu le cunoșteam încă. La Paris, „Muzeul omului“, creat (sau numai condus) de cunoscutul antropolog francez P. Rivet. (Sper să nu mă înșel.) Instalată într-un edificiu modern și foarte spațios, această instituție științifică înfățișa în forme concrete istoria omenirii de la primele ei începuturi și pînă în zilele noastre sub toate aspectele ei esențiale. Nu pot uita, între altele, că în prima sală de la intrarea principală era prezentat, pe un panou enorm, celebrul tabel al lui Mendeleev („sistemul periodic al elementelor“). Pe atunci sau ceva mai înainte, compatriotul nostru Horia Hulubei, profesor la Universitatea din Iași și totodată cercetător într-un institut parizian, lucra la descoperirea unui nou element, care urma să se numească „Moldavium“ și să poarte numărul de ordine 87. Izbucnirea războiului l-a împiedicat să-și continue cercetarea, care se pare că inspira nu numai încredere, ci și speranța unui rezultat final îmbucurător. De aceea, pe tabelul amintit locul destinat acestui element era gol. În provincie, am vizitat, din fugă, Nancy, Strasbourg și Reims. În acestea două ne-au impresionat puternic, fiecare în felul ei, catedralele, cunoscute și prețuite în lu-

mea întreagă. Prima, foarte puțin asemănătoare cu cealaltă, chiar în ce privește stilul propriu-zis, părea mai mult „germanică“ decît „gotică“. Mi-am amintit, văzînd-o, de descrierea, competentă și poetică, pe care i-o consacră undeva Goethe. Cea din Reims, în stil gotic *flamboyant*, face impresia, pe dinafară, chiar de la foarte mică distanță, a unei imense și extrem de complicate broderii, atît de fin este lucrată și în total și în detaliu. Fusese refăcută întocmai după bombardamentele grave și repetate din timpul primului război mondial. La fel cu alți vizitatori, am intrat în una dintre celebrele pivnițe producătoare de șampanie, bineînțeles ca invitați ai unui om pus anume să facă treaba aceasta. I-am spus pivniță, fiindcă e vorba de... vin. De fapt, aveam a face cu un oraș în miniatură, cu străzi bine tăiate în calcarul solului, fiecare dintre ele avînd un nume, perfect întreținute și luminate, cu puțini... locuitori, care nu trăiau acolo decît cînd erau ocupați cu prepararea delicioasei licori vestite în toată lumea. Am asistat la mai toate operațiile de transformare a strugurilor în vin de „Champagne“ (așa se numește regiunea înconjurătoare). Surpriza a fost la urmă de tot : sticlele umplute erau „astupate“ mai întîi cu un strat grosuț de sirop dens de zahăr și apoi cu dopul adevărat, aceasta, cred (mi s-a spus, cu siguranță acolo, dar am uitat), pentru a „neutraliza“ forța spumei vinului. La sfîrșitul vizitei, nu numai interesantă, ci și amuzantă (din cauza explicațiilor, îmbrăcate, aparent, în glume *à la française*, pe care ni le dădea ghidul), am primit toți cîte o amintire : o sticlă de circa 250 ml. de șampanie. Era așa de frumoasă, mai ales prin micimea și delicatețea ei, încît ne-am întors cu ea la Iași și am păstrat-o ani de zile ca pe un bibelou.

Ca să avem și vacanță propriu-zisă, am stat vreo 10—12 zile la Pourville, un mic orășel-port pe Canalul Mînecii, într-un hotel modest, care avea și restaurant (neobligatoriu pentru clienții lui). Era în Normandia, nu departe de Dieppe, oraș popular într-un fel la Iași, din cauză că un descendent al domnitorului moldovean Mihail Sturdza trăia aici și-și adăugase (poate făcuseră alții asta), pentru a evita eventualele confuzii, numele acestui oraș la al său propriu, ca „apendice“. Din localitatea

noastră făceam zilnic plimbări, adesea lungi, prin împrejurimi, încercînd să ne introducem puțintel în modul de viață al oamenilor simpli, mulți pescari, dar și mai mulți țărani, atît de diferiți chiar de compatrioți de-ai lor. Dieppe-ul, deși oraș cu numai cîteva zeci de mii de locuitori, avea (și are, firește), monumentele arhitectonice vechi (unele din secolul al XIV-lea) și valoroase chiar artistic vorbind. Eu făceam și natație, cu atît mai bucuros, cu cît mă găseam, din acest punct de vedere, în condiții cu totul speciale : la mare (și încă o mare cu flux și reflux, unde soarele bătea dinspre apus (nu ca la noi, dinspre răsărit) și la o temperatură destul de moderată, care îmi convenea mai mult decît aceea a Dobrogei noastre. Viața era ieftină chiar pentru noi, care plăteam destul de scump francul francez cu leii românești. La restaurante predominau mîncărurile de pește, stridii, raci, crevete etc. Majoritatea clienților se băteau după „raritățile" propriu-zise, în frunte cu stridiile, considerate drept „delicatesuri" de calitatea întîi. Mie nu-mi plăceau nici de... frică, din motive multiple : se mîncau crude, aveau aspect antipatic, de gelatină aproape murdară, trebuiau asezonate în toate felurile spre a putea fi înghițite, căci nu se mestecau etc. Interveneau, cred, și reminiscențe literare, din pricina cărora mă simțeam ridicol băgîndu-le în gură, cu riscul de a le scăpa din mînă, ceea ce se putea întîmpla ușor, fiindcă se lăsau greu prinse cu ustensilele obișnuite. Citisem, la vremea ei, făcînd mare haz, povestirea lui I. I. Mironescu *Radu Tulie Teacă,* unde este o întîmplare cu stridii care alunecau din mînă și cădeau pe jos, pradă incomodă chiar pentru cîinele ciobănesc, tovarășul de călătorie al personajului principal. În fond, vina propriu-zisă o aveau, în această antipatie, nu stridiile, ci rămășițele psihologiei țărănești pe care le mai aveam (și nu numai atunci, fără să mă jeneze, dealtfel, cîtuși de puțin).

Deși eram aproape sigur că congresul nu se va putea ține, dată fiind atmosfera generală care mirosea bine a război, ne-am dus la Bruxelles. Acolo aveam și banii trimiși încă din țară, la o bancă, unde nu-i puteam lăsa. Se adunaseră circa 40—50 de participanți, mulți din Belgia, firește, dar majoritatea erau francezi sau ger-

mani şi, mai cu seamă, americani, aceştia plecaţi din ţările lor, ca şi noi, cu o lună sau două mai înainte din diverse motive. Congresul s-a deschis totuşi într-un fel oarecare (fără o şedinţă festivă) şi a lucrat o... jumătate de zi : s-au prezentat cîteva comunicări, urmate de discuţii. Foarte activ şi optimist, ca totdeauna, a fost colegul meu „gilliéronian“ din 1925 J. Kuryłowicz, ajuns deja o autoritate în domeniul lingvisticii indoeuropene : şi-a spus cuvîntul la toate comunicările şi, de fiecare dată, în limba (franceză, germană sau engleză) folosită de autorii lor. Pe la amiază ne-am luat... rămas bun, cei care am rămas în sală pînă la sfîrşit. Între timp, teama că se va întîmpla ceva ireparabil a devenit convingere, mai ales că localnicii aflaseră unele detalii de ordin politico-militar, pe care noi ceilalţi n-aveam cum să le cunoaştem. A doua zi am umblat după vizele diplomatice necesare întoarcerii acasă. La plecarea din ţară le obţinusem ţinînd seamă de itinerarul stabilit din capul locului : Ungaria, Germania, Franţa şi Belgia. Şi biletele de tren le aveam plătite pentru dus şi întors pe acelaşi drum. Ne-am hotărît, destul de greu, din cauza cheltuielilor în plus, mult mai mari, să ajungem la Bucureşti trecînd prin alte ţări. Ne sileau împrejurările. În cîteva ceasuri am obţinut toate vizele şi am cumpărat biletele de tren pentru Franţa, Elveţia, Italia şi Iugoslavia. Din Bruxelles am plecat noaptea. Ferestrele tuturor vagoanelor trenului nostru erau camuflate. Călătorii, preocupaţi şi agitaţi. Cred că nici cei care aveau cabină de dormit nu s-au putut odihni. La Basel, prima staţie elveţiană, am început a respira oarecum uşuraţi. Toţi simţeam că, întocmai ca în primul război mondial, ţinta atacului hitlerist va fi tot Franţa. Nouă ne trecuse şi „necazul“ cu renunţarea la biletele de întors acasă. În vagonul cu care am plecat din Bruxelles erau şi doi ofiţeri români, cavalerişti, care participaseră la un concurs hipic organizat undeva în vestul Germaniei. Camarazii lor nemţi i-au sfătuit să nu se întoarcă la Bucureşti prin Germania şi, în continuare, prin Cehoslovacia şi Ungaria, ci să plece la Bruxelles şi de acolo mai departe, pe acelaşi drum ca şi noi. Cînd am ajuns, cred în ziua de 31 august, la Timişoara, ne-am simţit în de-

plină siguranţă. A doua zi a izbucnit, oficial şi formal, războiul.

Starea materială bună, pe care o aveam, cum am arătat mai înainte, ca profesor universitar, ne-a determinat să devenim... proprietari ai unei case. Locuisem pînă atunci destul de prost. Din 1914 pînă în 1928 n-am avut baie în locuinţele pe care le-am închiriat. Pe vremea aceea nu existau în Iaşi foarte multe case avantajate din acest punct de vedere. Cine dorea, cu adevărat, să se... spele dispunea însă de o baie comună excelentă, cu care se putea mîndri, pe drept cuvînt, oraşul nostru. Profit de prilej să-i fac, dacă pot spune aşa, istoricul. Începuturile ei datează de peste două secole. O inscripţie, pe piatră, care a fost zidită în partea peretelui de la intrare, poartă data 1746, aşadar din timpul uneia dintre domniile lui Constantin Mavrocordat. Era, desigur, o baie turcească şi aşa a rămas, cred, tot timpul pînă în epoca noastră, adică baie cu aburi. Dealtfel, stilul arhitectonic al actualei clădiri aminteşte destul de bine de originea ei orientală. Cît despre interior, motivele turceşti au fost păstrate foarte bine. Casa de bilete este un „chioşc“ autentic.

Aveam nevoie totodată şi de un spaţiu mai cuprinzător pentru biblioteca mea, care creştea văzînd cu ochii. Am cumpărat, fără... bani (aveam numai 3 000 de lei „lichizi“ atunci, în 1930 !), o casă veche de peste 100 de ani, cu zidurile exterioare în grosime de două cărămizi sau două şi jumătate, bine conservate. Era ipotecată la Creditul urban pentru o sumă relativ mare, care trebuia scăzută din cont, în sensul că pentru ea proprietarul plătea o anumită dobîndă, plus anuitatea corespunzătoare. Cum valoarea ei depăşea suma ipotecii, am putut obţine un împrumut în plus sub formă de „bonuri“, un fel de acţiuni negociabile, pe care le-am vîndut, la cursul existent în momentul acela, unui debitor al Creditului, care îşi plătea cu ele datoria. În interior, casa era aproape de nelocuit, deşi era locuită. Ca s-o transformăm, nu luxos, ci pur şi simplu confortabil, la un nivel modest, am avut nevoie de bani mulţi şi de osteneală, tot multă. Deoarece avea o curte mare, am vîndut o parte din ea pentru o sumă relativ mare, dar

nici pe departe îndestulătoare. Restul, de cîteva ori mai ridicat, l-am obținut prin împrumuturi, care trebuiau achitate lunar, făcute la Casa de ajutor a corpului didactic și la o bancă locală A trebuit să predau lecții și la liceul particular de băieți „M. Kogălniceanu“, pe lîngă cele de la școala de fete cu același nume, unde lucram ca asociat. Lucrările cerute de reparațiile, în majoritate, radicale, ca și de amenajările interioare, au durat vreo jumătate de an fără întrerupere. Casa era enormă, chiar pentru mai mult decît doi oameni, cum eram noi. Cărțile mele încăpeau foarte comod, chiar dacă ar fi fost de două, trei ori mai numeroase. Credeam, ba eram chiar sigur, că voi trăi în ea pînă la sfîrșitul sfîrșitului ! După transferarea, în 1946, la Universitatea din București, am donat-o Primăriei Iașilor, cu condiția ca aceasta s-o mobileze și s-o administreze, transformînd-o într-un azil pentru membrii corpului didactic primar ieșiți la pensie și fără familie. Municipalitatea nu și-a putut îndeplini obligația, și în consecință am donat-o Ministerului Sănătății, care a făcut din ea sediul unui Centru de colectare a sîngelui, existent și în momentul de față. Am povestit istoria fostei noastre — căci ea ne aparținea și legal la amîndoi — proprietăți urbane pentru interesul pe care cred că-l prezintă din punct de vedere economic și totodată pedagogic, acesta din urmă ca exemplu vrednic de urmat, bineînțeles, cînd permit împrejurările. Apropo de proprietate. După ce am înscris casa la Tribunal, conform dispozițiilor legale, m-am trezit cu un reprezentant al Sindicatului proprietarilor, care mi-a propus, ca să nu spun că mi-a cerut, să mă înscriu în asociația lor. I-am răspuns că, în ce privește concepția mea despre „proprietate“, de fapt, despre modul cum se realizează ea practic în relațiile dintre cei „care au“ și cei „care nu au“, n-a intervenit absolut nici o schimbare. Voi continua să fiu mai departe alături de cei din urmă și, la nevoie, contra celorlalți. Mai dau un amănunt, acesta anecdotic, dar semnificativ pentru psihologia oamenilor de la noi și de atunci. Într-o seară mă întorceam acasă de la *Viața românească*, în compania foarte simpaticului meu profesor de Latină de la Liceul Internat Axinte Frunză, despre care am vorbit în volumul I.

Ajuns aproape de casă, ne-am oprit spre a ne despărţi. Între sfîrşitul lui 1928 şi prima jumătate a lui 1930 fusesem directorul Teatrului Naţional, deci, cu termenul creat prin tradiţie, „la putere". Profesorul ştia, bineînţeles, acest lucru, şi aflînd că locuiesc, ca proprietar, în casa aceea mare, din fundul unei curţi, care pe jumătate era grădină, a spus un singur cuvînt cu ton interogativ exclamativ : „Deja !?" Am priceput imediat la ce se gîndeşte, adică la ce face aluzie, şi, evident, tot atît de uşor că glumeşte, şi i-am răspuns, cu acelaşi cuvînt, intonat afirmativ, şi rîzînd, după care a rîs şi el.

În iulie 1934 am făcut o croazieră pe Mediterană, împreună cu profesorii Traian Bratu, Simion Sanielevici şi C. I. Balmuş, toţi cu soţiile. Ne-am îmbarcat pe nava bine cunoscută „Transilvania" şi, timp de o lună, am străbătut această splendidă mare de la un capăt la altul, oprindu-ne la Constantinopol, Atena, Alexandria, Malta, Alger, Barcelona, Marsilia şi Nisa. Am vizitat peste tot ceea ce mai toată lumea consideră interesant în împrejurări asemănătoare, şi aceasta în două, trei zile, sau chiar mai puţin, pentru fiecare. În fosta capitală a Turciei, în primul rînd, bazarul şi moscheile. Dintre acestea mi s-a părut mai interesantă, artistic vorbind, fără să pot spune de ce, Moscheia „albastră" (îi spun aşa, fiindcă nu-i mai ştiu numele) şi mai puţin Sf. Sofia. Bucurie adevărată, adică pur umană, am avut revăzîndu-l, după 11 ani, pe Leo Spitzer, izgonit din Germania hitleristă şi acum profesor la Universitatea din Constantinopol. La Atena, bineînţeles, Acropole, cu tot ce are ea, încă grandios, în ciuda duşmăniei timpului şi a intemperiilor care au trecut peste ea, lăsînd urme serioase. Lumina soarelui era, într-adevăr, orbitoare, căci te putea orbi : albul soarelui o intensifica, prin reflectare, în aşa măsură, încît devenea insuportabilă pentru ochiul liber. Malta mi-a rămas în minte ca o oază, deşi în Sahara n-am fost niciodată. Mică, în totalitate şi mai mică în capitala ei, la Valletta, făcea această impresie în comparaţie cu ţările celelalte şi cu capitalele lor. Ideea de grădină exuberantă — de aici denumirea dată de mine — mi-a venit de la cimitirul San Antonio (sper că nu i-am falsificat numele) şi de la cîteva străzi plan-

tate — închipuiți-vă, nu cu tei, nici cu castani, ci cu... oleandri înfloriți — care umpleau aerul cu mirosul lor amărui, la fel de plăcut, după mine, ca gustul dulceții de nucă necoaptă. La Alger am vizitat „Cazbaua", cartier periferic arab, foarte bine păstrat. La un moment dat, o profesionistă, postată în fața casei sale, auzindu-ne vorbind — eram cu toții, cei amintiți mai înainte — ne-a invitat, anonim, în limba noastră, ca pe niște clienți obișnuiți. La marginea orașului, pe o înălțime bogată în vegetația locului, se găseau restaurante și localuri de petrecere cu bunătăți specific arabe. Am intrat în unul din curiozitate și a trebuit, firește, să consumăm ceva, aceasta și pentru a ne odihni puțin, dar și ca să putem privi și admira orașul, care se vedea de acolo foarte bine. Clou-ul, cum spun francezii cu un cuvînt al lor intraductibil exact în română, l-a constituit vizita la un restaurant pe malul mării în plină noapte. Lume multă, majoritatea străini, destul de gălăgioși, mulți și din cauza admirației într-adevăr extraordinare pe care ți-o impune priveliștea cu adevărat unică : luciul mării sub razele lunii, părea feeric, mai ales în starea noastră de spirit, a celor veniți din altă parte a globului, atît de deosebită în toate privințele. Ne-am limitat la consumarea lucrurilor celor mai ieftine, al căror preț echivala cu unele foarte scumpe de la noi. Într-o dimineață am făcut o excursie în direcția sud a Algerului pînă la „Valea maimuțelor" (cred că așa i se spunea), la circa 80 km departe de oraș. Drumul pînă acolo a fost o încîntare, grație peisajului, mai puțin exuberant decît în alte părți, dar original și exotic. Șoseaua urma, pe o distanță destul de mare, cursul unei ape, în albia căreia din loc în loc apăreau oleandri înfloriți (acolo unde adîncimea ei era foarte mică). Ținta călătoriei era o rezervație pentru maimuțe, creată n-aș putea spune în ce scop. Fapt este că servea ca punct de atracție pentru străinii care vizitau țara. Curiozitatea multora nu era exclusiv de natură distractivă. Fără să fii un observator prea atent al realității, îți dădeai ușor seama că aceste animale, antipatice mie, din cauză că seamănă cu oamenii, în ceea ce au aceștia mai puțin... uman, deși trăiau în aer liber și în grup, păreau a fi domesticite. Contactul, fie și rela-

tiv distanţat, cu oamenii le îmblînzise. Erau momente cînd dădeau dovezi de adevărată tandreţe faţă de vizitatorii mai abili în cîştigarea simpatiei lor.

Prima escală pe coasta europeană a Mediteranei, cea mai de neuitat dintre toate, a fost Barcelona. Cunoşteam destul de bine oraşul, din timpul călătoriei din vara anului 1928, amintită într-o pagină precedentă. Atunci se lucra de zor pentru expoziţia internaţională care urma să se inaugureze nu prea tîrziu. Spania, ţara-gazdă, a participat, ca şi altele, cu produse materiale de toate sorturile, în plus însă, cu ceva specific, şi anume cu „satul spaniol" *(el pueblo español)*: toate cele 52 de „provincii" (un fel de judeţe, ceva mai mari decît ale noastre) au fost prezente acolo cu cîte o casă, specifică fiecăreia nu numai ca stil arhitectonic, ci şi în ce priveşte mobila, uneltele, îmbrăcămintea oamenilor ş. a., întocmai ca la „Muzeul satului" din Bucureşti. După închiderea expoziţiei, tot acest ansamblu a rămas în continuare, ca ceva vrednic de văzut. (Nu ştiu ce s-a întîmplat cu el în epoca războiului civil, care a izbucnit peste doi ani.) Întîmplarea a făcut ca escala de două zile de la Barcelona să coincidă cu sărbătoarea naţională (de natură religioasă) a spaniolilor: Sf. Iacob („Santiago"), la 26 sau 27 iulie. Este vorba de unul dintre cei doi apostoli ai lui Iisus, cel mai în vîrstă, cu acest nume (de aceea i se adaugă epitetul „cel mare"), care, potrivit unei legende, a ajuns cu propovăduirea creştinismului pînă în Spania, unde şi-a sfîrşit zilele. Celebrul oraş Santiago de Compostela (în nord-vestul peninsulei), loc de pelerinaj în evul mediu aproape la fel de important ca şi Roma, a fost numit astfel în amintirea lui. Una dintre manifestările care au avut loc cu prilejul sărbătorii a fost organizarea unui festival muzical şi coregrafic, seara, tîrziu, în „satul spaniol". Au cîntat şi au dansat, în costumele specifice fiecăreia — a intervenit, deci, şi aspectul etnografic, spre a completa imaginea — reprezentanţi ai tuturor celor 52 de „provincii". Spectacolul a fost pur şi simplu uluitor ca frumuseţe şi graţie, şi nu numai în ce priveşte femeile. Am fost tot timpul — circa două ore şi jumătate — numai ochi şi urechi, urmărind de aproape, cu o încîntare extraordinară, evoluţia tuturor

perechilor (o femeie și un bărbat), alese după cele mai exigente criterii estetice sub toate aspectele. Sînt convins că erau profesioniști, dar impresia că se respecta cu sfințenie caracterul autentic al tuturor elementelor care alcătuiau acest ansamblu folcloric, am avut-o tot timpul. Și acest fapt contează, în cazul unui străin, în toate sensurile, ca mine, indiferent de realitatea concretă, propriu-zisă.

A doua zi am propus participanților la croazieră să facem o excursie pînă la Montserrat, mănăstirea pe care am prezentat-o în alt capitol al volumului. Au acceptat destul de mulți, ca să putem umple un autocar, pe care l-am închiriat plătind din banii noștri, întrucît în programul organizat în țară acest punct nu figura (nici nu avea cum). Doream să revăd acest loc care m-a interesat și m-a încîntat în vara lui 1928, cînd l-am văzut întîia oară. Tovarășii de excursie au avut aceeași satisfacție și mi-au mulțumit pentru inițiativă.

Am continuat călătoria spre Marsilia. Încă de la plecarea din Barcelona au început să se simtă unele oscilații ale vaporului. Pe măsură ce ne apropiam de golful Lion, cunoscut prin agitația ieșită din comun a apelor sale, mulți călători, mai ales femei, au suferit de pe urma balansului extraordinar al navei. Cîtorva li s-a făcut rău, încît au avut nevoie de ajutor medical serios, chiar după debarcarea la Marsilia. Aici am stat cîteva zile. Ne-am simțit, în mare măsură, ca acasă. Acest uriaș port are, prin însăși destinația lui, impusă de poziția geografică, legături foarte strînse de afaceri, cu orientul european și afro-asiatic. Rezultatul este că, de-a lungul timpului, s-a creat în el un fel de atmosferă, nu numai, ba chiar nu în primul rînd, spirituală, pe care un român, ca să nu mai vorbesc de un grec, o simte numaidecît. La aceasta contribuie și clima, iarăși asemănătoare, vara, cu a noastră. Ceea ce izbește de la primul contact cu orașul este temperamentul oamenilor, volubili, vorbăreți și chiar zgomotoși, întocmai ca la noi. Alecsandri, bun cunoscător al *midi*-ului francez, constatase aceste particularități la gasconi, locuitorii din regiunea Franței scăldate de apele golfului Gasconiei, și, cu o ușoară maliție — stîrnită de

„patriotismul local" — spusese, la un moment dat, că muntenii sînt gasconii României. Marsilia se află, geografic vorbind, departe de Gasconia, dar pentru mine, care, mai tîrziu, am avut prilejul să călătoresc în această parte a Franţei, adevăraţii gasconi, în sensul bardului de la Mirceşti, sînt marsiliezii. În restaurantele acestui oraş se putea mînca aproape ca în România, şi nu în urma unei comenzi speciale. Măslinele negre (greceşti, sau armeneşti cum li se mai spune) se găseau în toate restaurantele, mai repede şi mai uşor decît cele verzi. Am mîncat, fireşte, în general, tot ca acasă, din deprindere, făcînd excepţie în ce priveşte animalele marine şi, mai ales, celebra *bouillabaisse*, care, prin condimentele ei, în frunte cu usturoiul, ne amintea foarte bine, ca gust, de stufatul nostru moldovenesc. *

Aici am fost lăsaţi, vreo patru, cinci zile, să ne descurcăm pe cont propriu. Aşa a fost înţelegerea de la început. „Transilvania" avea nevoie de... odihnă, adică de mici reparaţii sau amenajări, absolut necesare după atîta drum. Am putut vizita astfel localităţile mai apropiate sau mai accesibile ale Coastei de Azur : Monaco (în primul rînd, din curiozitate... literară, cazinoul de la Monte-Carlo, dar şi impresionantul şi instructivul Muzeu oceanografic), Cannes şi Nisa, pe toate din fugă, dar suficient pentru a căpăta unele cunoştinţe noi şi a împrospăta pe cele vechi. Deplasarea de la un loc la altul o făceam cu autobuzul, care circula des şi cu mare punctualitate. La un moment dat, coborînd undeva, soţia mea constată că nu mai avea... geanta. Emoţia a fost teribilă, şi nu numai a ei. Aveam acolo banii şi paşapoartele. Dacă, în ce priveşte aspectul financiar al problemei, situaţia nu era desperată — cumnatul meu, Virgil Popescu, care ne însoţea, avea... grijă de noi — pierderea paşapoartelor era, cel puţin la prima vedere, absolut ireparabilă. După mai puţin de o oră, în urma sesizării celor în drept, ne-am regăsit în posesia tezaurului pierdut.

---

* La corectură am constatat că ce spun aici despre Marsilia reprezintă, în bună parte, o repetare, fie şi puţintel diferită stilistic vorbind, a unor aprecieri făcute la alt capitol. Cer scuze cititorilor. *Quandoque bonus dormitat Homerus !*

Reluînd călătoria, în drum spre țară, am mai făcut o singură escală, aceasta foarte scurtă la Napoli : o zi mi se pare. N-am putut vedea mare lucru în acest oraș al cărui nume apare în binecunoscutul „refren“ *vedi Napoli e puoi muori !*, cu accentul frazei foarte nuanțat, ceea ce nu se întîmplă totdeauna, nici chiar în vorbirea italienilor mai puțin atenți. (Din această cauză, el poate fi înțeles foarte greșit, și interpretarea lui poate duce la... sinucidere, teoretic vorbind, adică „după ce ai văzut Napoli, să mori !“ ; în realitate, sensul este „să nu mori înainte de a vedea acest oraș minune“.) Reputația proverbială se explică, după mine, înainte de toate, prin poziția lui nespus de frumoasă : golful cu același nume, Vezuviul în față, oarecum la... doi pași pentru o vedere rapidă, și climă excepțional de blîndă, suavă (cu înțelesul cuvîntului spaniol *suave*).

VI. VIAȚA POLITICĂ

Între cele două războaie s-au produs numeroase și importante evenimente de ordin politic în țara noastră, care nu s-a deosebit, din acest punct de vedere, de celelalte țări europene. Unele lucruri le-am spus în primul capitol al acestei cărți. Aici mă opresc, din fugă, asupra celor neamintite acolo. Ca niciodată mai înainte, au existat fluctuații frecvente în ce privește conducerea supremă. După moartea lui Ferdinand a fost proclamat rege Mihai, fiul viitorului Carol al II-lea, care se găsea în exilul impus de Ionel Brătianu. Din cauză că noul șef al statului era minor, s-a constituit o regență alcătuită din prințul Nicolaie, patriarhul Miron Cristea și G. Buzdugan prim-președinte al Curții de Casație. După moartea acestuia a intrat C. Sărățeanu, și el magistrat, despre care se spunea că a contribuit în mare măsură la încredințarea puterii, în noiembrie 1928, partidului național-țărănist, condus de Iuliu Maniu. La 8 iunie 1930 fostul prinț moștenitor și-a reluat tronul sub numele de Carol al II-lea. Întoarcerea lui în țară a fost, pentru marea majoritate a populației, o surpriză. Necunoscută a rămas pentru publicul mare și organizarea acestei reveniri. Politicienii se lăudau însă, vorbind fiecare în numele partidului lor, că au contribuit în largă măsură, dacă nu în întregime, la producerea acestui eveniment... epocal. Foarte mare caz de meritele lor făceau șefii național-țărăniștilor (Maniu și Vaida-Voievod), bineînțeles cu scopul de a cîștiga nu bunăvoința noului rege, ci popularitatea, bazîndu-se, fără să greșească prea mult, pe un curent de așa-zisă opinie publică favorabil monarhului, care avea să pună ordine în viața politică prea agitată a țării. Ceea ce s-a întîmplat în cei zece

ani de domnie a lui Carol al II-lea a dovedit cu prisosință că s-au înșelat amarnic toți cei care, sincer sau din oportunism, credeau că se vor schimba în bine lucrurile. Zeflemiștii, atenți prin definiție la aspectele ridicole ale vieții, au creat, în legătură cu poziția lui Mihai, întîi rege, apoi prinț moștenitor, o cimilitură, pe care am reținut-o, fiindcă mi-a plăcut, mai puțin ca produs... literar și mult mai mult ca poantă politică : „Cine a fost mare, cînd era mic, și mic, cînd era mare ? Ghici ghicitoarea mea !".

Ziua de 8 iunie a devenit repede un fel de sărbătoare națională. În fiecare an se organiza o manifestație de masă, cu tot dichisul care era bine cunoscut în asemenea cazuri. O greutate deosebită se punea pe participarea tineretului, de care se ocupa foarte de aproape regele, cu scopul de a-și spori și consolida popularitatea, în primul rînd printre conducătorii politici de mîine. S-a văzut repede ce urmărea el, ajutat în mod abil de oamenii credincioși lui, în momentul cînd a luat naștere instituția... „străjeritului" : transformarea în străjeri a adolescenților și a copiilor începînd de la nu mai știu ce vîrstă în sus.

Că politicienii s-au înșelat în calculele lor (poate nu în întregime sau chiar prea puțin, dar nu aveau altceva de făcut, dată fiind tradiția ca însărcinarea de a forma un guvern să vină de la rege), au dovedit destul de curînd tactica lui și consecințele ei imediate. Dușmănia sa principală era îndreptată contra liberalilor, care, prin Ionel Brătianu, îl siliseră să se exileze. Contribuia la sporirea ei și faptul că acest partid continua să fie puternic. A început lupta contra lui prin aplicarea lozincii destul de vechi *divide et impera*, care se aplica, de obicei, în politica internațională. I-a fluturat pe la nas lui Gheorghe Brătianu posibilitatea venirii la putere, măcar într-o combinație oarecare, dacă nu singur. A luat astfel naștere „partidul georgist", creatură menită chiar de la început să fie neviabilă. Fiul lui Ionel Brătianu, pe atunci în vîrstă de 34—35 de ani, nu avea nici un fel de experiență politică, în schimb semăna, în ce privește energia, cu mama sa, moldoveancă (soră a lui Sebastian Moruzi), care îl și crescuse singură, departe

de șeful liberalilor. Ce oameni a găsit el ca organizatori ai cluburilor județene, se poate aprecia din următorul exemplu : la Vaslui, „șefia“ a revenit lui N.Ș., profesor ieșean de Limba și literatura franceză, de care m-am ocupat într-un capitol precedent. Acest aventurier, fost ani de zile liberal „vechi“, cu avantajele corespunzătoare (director al Teatrului Național și chestor al Poliției), a făcut, din primul moment al acțiunii sale printre vasluieni, impresia care era de așteptat, dată fiind... personalitatea sa. Șeful organizației național-țărăniste din același județ, colegul nostru Petre Andrei, ne povestea uneori întîmplări, pe care le afla fără să vrea, din activitatea propagandistică a lui N. Ș. Un cetățean, cu spirit de observație mai dezvoltat, l-a întrebat foarte serios și, după răspunsul primit, la fel de surprins, dacă șeful georgiștilor este, într-adevăr, și el profesor universitar, precizînd „așa ca dv.“.

Pînă la urmă, Gheorghe Brătianu a trebuit să se mulțumească cu titlul de șef al unui partid, i-aș zice onorific, dacă n-ar fi fost lipsit de onoare. Căci acest tînăr profesor universitar (ocupase catedra ieșeană de Istorie universală pe la vîrsta de 24—25 de ani), valoros, fără îndoială, din punct de vedere științific — Iorga îl aprecia, poate și pentru că vedea în el un discipol, destul de cuminte și ascultător — din ambiție politică împinsă dincolo de limitele normale, a trecut adesea peste adevărul istoric și, mai grav, a devenit un admirator al lui Hitler, după ce Germania ajunsese în mîinile lui. Într-un articol de politică externă, în care se ocupa de aproape și de tatăl său, l-a prezentat pe acesta drept un „germanofil“, împotriva realității cunoscute pînă și de copiii de școală, care, la lecția despre crearea „României Mari“, aflau multe lucruri despre rolul jucat în această problemă de Ionel Brătianu. N. Iorga a ripostat imediat așa cum știa el, mai ales în chestiuni de această natură, punînd la punct pe neofitul zelos. Se înțelege că articolul său n-a rămas necunoscut germanilor, și rezultatul, cel vizibil, ca să zic așa, a fost invitarea lui Gheorghe Brătianu, de mai multe ori, la Berlin cu prilejul aniversării venirii la putere a lui Hitler (30 ianuarie 1933), care se sărbătorea în fiecare an. Acest lucru îl știam noi toți,

colegii lui de la Facultatea de Litere, căci devenise oarecum oficial : profesorul în cauză cerea în scris concediu, chiar dacă nu arăta motivul cererii sale.

„Experiența Gheorghe Brătianu“ n-a dus la o slăbire sensibilă a partidului liberal. După guvernul Iorga -Argetoianu, despre care voi spune cîte ceva mai încolo, Carol al II-lea a însărcinat, în 1933, pe I. G. Duca să formeze un guvern mai stabil, dat fiind antrenamentul de lungă durată al organizației politice pe care o conducea. Noul premier, bine pregătit în toate privințele pentru a-și îndeplini misiunea, deși, comparația cu Ionel Brătianu, sub raportul autorității personale, îl dezavantaja, și încă mult, și-a început, potrivit tradiției, activitatea prin declarații politice adresate țării, de fapt, programul, în linii mari, al noii guvernări. Un punct important, aş zice cel mai important în ce privește atmosfera generală din țară și perspectivele de evoluție a ei, l-au constituit agitațiile din ce în ce mai frecvente și mai violente ale Gărzii de fier. (Să nu uităm că Hitler se găsea în fruntea Germaniei, conducător de fapt al ei, înarmat cu toate puterile unui monarh absolutist, de la începutul anului 1933.) I. G. Duca le-a condamnat cu asprime și a făgăduit luarea de măsuri în consecință. La sfîrșitul lui decembrie, același an, a fost asasinat pe peronul gării Sinaia, unde aștepta, după o audiență la rege, să ia trenul de București. Crima a impresionat profund pe toată lumea, indiferent de profesie, partid politic etc. Dacă primul ministru al țării, păzit, firește, de forța publică, poate fi doborît la pămînt în cîteva minute și oarecum în ochii oamenilor, cu două, trei gloanțe de revolver, însemnează că locuitorii de rînd ai țării, adică toți, pot fi expuși și ei, în orice moment, unui tratament similar. Ce s-a întîmplat ulterior din punct de vedere judiciar nu interesează pentru înțelegerea situației. Semnificative au fost, după părerea mea, unele aspecte politice. În orice țară civilizată, ministrul Afacerilor Interne, răspunzător, prin organele sale în subordine, de siguranța cetățenilor, ar fi demisionat în 24 de ore, considerîndu-se, din punct de vedere politic, vinovat. Aceasta, cu atît mai vîrtos în cazul de față, nu numai prin importanța politică excepțională a victimei,

ei şi prin faptul că cel asasinat era şeful politic al ministrului în cauză. Se ştie ce s-a întîmplat în Franţa cu prilejul unei crime politice asemănătoare, şi anume, asasinarea regelui Alexandru al Iugoslaviei şi a ministrului francez de Externe, Barthou. Sarraut, ministrul de Interne, şi-a prezentat demisia, care a fost primită. Omologul său român, Ion Inculeţ, a continuat să rămînă in guvern şi să se bucure de preţuirea, aş zice şi mai vizibilă după această întîmplare, a lui Carol al II-lea. Oameni politici serioşi explicau această situaţie, cel puţin ciudată, printr-o anumită complicitate, tacită, între rege şi ministrul său favorit, pe care îl invita „prieteneşte" la palat ca simplu particular, ca să joace cărţi împreună. Regele nu putea, adică nu voia să uite, că liberalii l-au „izgonit" din ţară (aşa spunea el) şi şi-a păstrat favoritul în guvern, deşi nu era deloc greu de prevăzut că legionarii îl vor urmări pe I. G. Duca după declaraţiile acestuia cu privire la măsurile ce se impuneau contra agitatorilor de toate categoriile. Cît despre oamenii „căpitanului" şi despre admiratorii lui şi ai lor, semnificativă a fost proslăvirea crimei printr-o compoziţie muzicală cu textul de rigoare : „Nicadorii" (după fragmente, lipite între ele, ale numelor celor trei asasini : Nicu Constantinescu, Caranica şi Doru Belimace, dacă ţin bine minte), întocmai ca în 1924, după asasinarea prefectului de poliţie ieşean Manciu, „operă" a viitorului „căpitan". (Sau, poate, avea de pe atunci acest grad, care, oricît s-ar părea de curios, era superior celui de... general. Constatarea a făcut-o, cu ironia de rigoare, foarte subţire, juristul Istrate Micescu într-un articol, în care era pomenit şi... celebrul general, se pare puţintel paranoic, Zizi Cantacuzino, care aderase cu entuziasm la politica Gărzii de fier. Deoarece am pomenit numele fostului profesor de Drept civil al Universităţii din Bucureşti, trebuie să arăt că el a polemizat direct cu însuşi „căpitanul", şi la fel de fin. Am reţinut partea finală a articolului său : autorul îşi sfătuia adversarul să se întoarcă la... uneltele sale, care erau revolverul, pistolul, la nevoie şi ciomagul, pe care a dovedit, cu prisosinţă, că ştie să le mînuiască, şi să renunţe la... condei,

nepotrivit pentru capul lui, cum rezulta din producţia sa scrisă.)

Guvernul liberal a fost menţinut de rege la putere, cu doctorul C. Angelescu prim-ministru, interimar aş zice, fiindcă, după cîteva zile, i-a luat locul Gheorghe Tătărescu, numai bun, ca să vorbesc familiar, pentru intenţiile monarhului în ce priveşte suprimarea treptată a celor mai elementare reguli de viaţă politică, mai mult ori mai puţin constituţională, cum ar fi spus un „erou" al lui Caragiale.

Acest început de dictatură monarhică oarecum camuflată s-a dezvoltat treptat de-a lungul anilor, care n-au fost prea numeroşi, ai domniei lui Carol al II-lea, pînă a devenit făţişă şi chiar „legală" în februarie 1938, prin desfiinţarea tuturor organizaţiilor politice şi confecţionarea unei noi constituţii, care consfinţea starea de fapt a vieţii publice din ţara noastră. Şi cum aparenţele trebuiau salvate, s-a creat, tot după indicaţiile regelui, Frontul renaşterii naţionale, în care au intrat, fireşte, foşti membri, unii marcanţi şi foarte marcanţi, ai partidelor politice interzise. Funcţionarii publici au intrat din oficiu în această organizaţie, „de masă", prin numărul mare al celor ce o compuneau. Am fost, deci, şi eu membru al ei, la fel cu colegii de la Facultatea de Litere, ca să mă refer numai la dînşii, dar, cum nu jucasem mai înainte nici un rol politic mai de seamă, am rămas un membru de rînd, spre norocul şi bucuria mea. Vechii politicieni intraţi în F.R.N. s-au gîndit, probabil, că puţină propagandă pentru noul partid nu strică. Aşa se explică adunările organizate în diverse centre ale ţării. Nu-mi amintesc dacă manifestările erau chiar publice în sensul curent al cuvîntului. Eu am participat la una, foarte restrînsă ca participare, în urma invitaţiei, oarecum personale, pe care mi-a adresat-o mesagerul F.R.N.-ului, profesorul clujean Silviu Dragomir, coleg de Academie cu mine, care a fost trimis la Iaşi pentru a lua contact cu intelectualitatea locală. Ştiu că a salutat în mod special prezenţa mea la reuniune, care a avut loc într-o sală de şedinţe de dimensiuni obişnuite a Palatului de Justiţie (astăzi Palatul Culturii). Spera că, venind acolo, voi milita pentru noul regim sau, cel puţin, se vor îndemna al-

ții să facă această treabă. Nu știu ce s-a ales de pe urma acestei întîlniri. Fapt este că nu m-am manifestat în nici un fel ca partizan, fie și foarte moderat, al politicii inaugurate prin lovitura de stat a lui Carol al II-lea. Dealtminteri, cei care mă cunoșteau nu puteau să-și facă vreo iluzie, fie și extrem de slabă, în acest sens. Mai degrabă, dimpotrivă. Fapt este că la „votarea“ (?!) constituției regale s-a petrecut, fără... cuvinte, un incident. (În realitate, a devenit astfel ulterior.) Votul se exprima printr-o semnătură în registrul existent la fiecare instituție. Pentru noi universitarii, localul de vot a fost aula (cea veche i se spune astăzi), unde veneam cînd puteam și semnam, în prezența unui salariat al Prefecturii de poliție. Ce i s-a părut acestuia cînd m-am prezentat eu, nu pot spune, fiindcă nu știu. Fapt este că a doua zi se vorbea în oraș nu că aș fi refuzat, ci că m-aș fi hotărît cam greu să-mi pun semnătura. Foarte probabil că, de la ușa de intrare și pînă la masa cu registrul, așezată pe estrada la care se ajungea urcînd cîteva trepte, voi fi mers agale, căci nu-mi convenea rolul impus și, poate, chiar mutra mea arăta în vreun fel că ce *trebuia* să fac nu-mi plăcea. Rușinea că n-am dat dovadă de curaj, cum se așteptau, poate, unii prieteni și cunoscuți, s-a atenuat puțintel, cînd am aflat că interpretarea dată comportării mele de salariatul poliției era în sensul că am refuzat să semnez.

Pentru ca lucrurile să se prezinte și din punct de vedere formal în deplină concordanță cu scopul urmărit de rege, reprezentanților oficiali ai F.R.N.-ului li s-a impus o uniformă, perfect asemănătoare cu aceea a militarilor. N-o purtau tot timpul, dar apariția lor fără ea la solemnități de tot felul nu era posibilă. În ce privește cheltuiala necesară pentru confecționarea ei, se pare că trebuia s-o suporte cei interesați. Am înțeles acest lucru din afirmația unui ministru în guvernul Armand Călinescu, coleg cu mine la Facultatea de Litere, care nu-și făcuse uniforma de rigoare din cauză că nu avea bani. Eu am văzut-o de cîteva ori la jurnalul cinematografic, care preceda, de obicei, filmul : membrii guvernului și alte personalități politice defilau pur și simplu, la fel cu diversele unități militare prezente la festivitate. Am recunoscut

printre ei destui oameni pentru care aveam cel puţin o anumită stimă. Aş fi putut rîde sau măcar zîmbi, văzîndu-i că nu pot sta cum trebuie în... front şi că nu se ocupase nimeni de ei pentru a fi aşezaţi unul lîngă altul după înălţime. Căci spectacolul era, aparent, comic în cel mai înalt grad. De fapt, m-am întristat. Printre ei se afla şi N. Iorga, acest savant unic şi om cu demnitate personală incontestabilă. Apariţia lui în grupul acela de „caro(l)lingi", cum a botezat el, extrem de just şi de spiritual, pe toţi admiratorii (sinceri sau prefăcuţi ai) lui Carol al II-lea, era pur şi simplu jalnică. Apropo de lingăii în discuţie, nu pot să nu arăt cum i-a caracterizat cineva mai brutal şi mai vulgar, adică mai în conformitate cu această murdărie politică şi etică : „Regele nu are undeva atîta volum, ca să i-l poată săruta toţi admiratorii lui."

Mania pentru uniforme a „regelui culturii" s-a manifestat şi altfel. Ştiind sau spunîndu-i-se de către sfetnicii săi apropiaţi că în universităţile cu tradiţie veche din Apus profesorii poartă, la festivităţi, togă, a dat ordin (poate că nici nu era numaidecît nevoie de asta) ministrului Educaţiei Naţionale să introducă şi la noi acest semn vestimentar distinctiv, care, pentru mine, este tot o uniformă (în sensul etimologic al cuvîntului : toga e la fel pentru toţi profesorii, cu excepţia culorii garniturilor etc.). Măsura a început să se aplice destul de tîrziu şi de aceea nu s-a putut generaliza, nici măcar în Bucureşti, de unde s-a pornit la aplicarea ei. Pe la sfîrşitul lui 1939 sau începutul lui 1940, făcînd, în numele Ministerului Educaţiei Naţionale, o anchetă la Facultatea de Drept din Capitală, am constatat că numai profesorii acesteia aveau togă. Ca de obicei, noi am sărit peste cal, ca de atîtea ori cînd a fost vorba de inovaţii venite de aiurea, în sensul că profesorii Facultăţii amintite apăreau cu ea la cursuri, ceea ce colegii germani, de pildă, nu făceau, şi pe drept cuvînt. La Bonn i-am văzut îmbrăcaţi aşa o singură dată : la 18 ianuarie 1922, cînd s-a sărbătorit ziua naţională a Germaniei unite, creată în 1871, după victoria Prusiei contra Franţei. Carol al II-lea avea, probabil, tot atît de multe uniforme cu Goering, mareşalul nazist, despre care se spunea că avea treizeci, ceea ce îl făcuse ridicol chiar

în ochii compatrioţilor săi. Se povestea că îmbrăca o uniformă sau alta după împrejurări de pildă, cînd s-a produs în camera lui de baie o inundaţie — i-a comunicat acest lucru un om de serviciu — a spus : „Stai puţin, să-mi pun uniforma de... amiral !"

Printre alte inovaţii, toate cu scopul de a impresiona, de a crea o imagine, falsă, de măreţie, ale acestui rege cu psihologie de cabotin, a fost şi împărţirea ţării în zone administrative, conduse de rezidenţi (regali). În România veche erau, cred, patru sau cinci (la Bucureşti, Craiova, Galaţi, Iaşi, poate şi Constanţa). Iorga, dispus, ca totdeauna, să zeflemisească, în ciuda bunelor raporturi dintre el şi Carol al II-lea, astfel de măsuri, care, afară de scopul de a plasa un număr de oameni în posturi înalte, nu-şi justificau rostul, a creat un calambur foarte reuşit, la fel cu toate ale lui : despre un confrate cu care avea polemici ştiinţifice, numit rezident la Galaţi, spunea că e... reziduu regal acolo !

Din păcate, „cazul" Iorga nu era izolat, chiar dacă se repeta în alte forme. Intelectuali exigenţi, chiar severi în judecata lor nu numai despre oameni, ci şi despre cultură, privită aceasta de la o anumită înălţime, vedeau în Carol al II-lea un fel de Brîncoveanu al zilelor noastre, un rege al culturii naţionale sub toate aspectele ei. Ba îi găseau şi talent oratoric de prima calitate. Unul dintre intelectualii vizaţi de mine, al cărui nume îl trec sub tăcere din respect pentru memoria sa, a scris prefaţa, foarte elogioasă, la o culegere de discursuri regale. Singura faptă culturală a lui vrednică de a fi reţinută a fost „Fundaţia pentru literatură şi artă «Regele Carol al II-lea»", condusă cu pricepere, din punct de vedere editorial, de Al. Rosetti, care i-a fost apropiat şi ca membru al Parlamentului ales după intrarea în vigoare a noii constituţii. Comportarea lui ca om, abstracţie făcînd de poziţia sa ca şef al statului, lăsa enorm de dorit. Se povesteau tot felul de lucruri, unele poate şi inventate sau exagerate, despre aventurile lui erotice, fără alegere în ce priveşte calitatea partenerelor, despre certurile şi bătăile din sînul familiei etc. Lumea le da crezare, căci era îndemnată la aceasta de modul cum apărea el în public. Lipsa de demnitate se manifesta şi în calitatea sa de rege.

Participa direct, cu dreptul de a primi comisionul respectiv, la comenzile de armament făcute firmelor străine. A mers pînă acolo, încît, într-o împrejurare care i s-a părut grea, poate numai pentru sine, nu şi pentru ţară, a cerut audienţă lui Hitler, la Berchtesgaden. Aşa se face că la abdicarea lui s-au bucurat şi oameni care nu-şi făceau deloc iluzii că sub regimul lui Antonescu se va îmbunătăţi situaţia.

În cei zece ani de domnie a lui Carol al II-lea s-au perindat la putere şapte guverne. Cînd s-a întors din „exil", erau la putere naţional-ţărăniştii, care s-au retras pe la începutul anului 1931, fiind urmaţi de o combinaţie sui-generis N. Iorga-C. Argetoianu, bazată pe simpla încredere a regelui, căci nici unul dintre ei nu avea la spate o organizaţie politică propriu-zisă. Nu numai admiratorii, numeroşi, ai marelui istoric, au fost surprinşi şi apoi decepţionaţi de faptul că el a acceptat puterea în compania acestui fanariot autentic, care nu avea nimic sfînt, cum se spune, şi nu reprezenta nici un fel de garanţie, în sensul dacă nu al redresării, cel puţin al menţinerii grelei situaţii economice şi politice a ţării. Conducătorul de fapt al guvernului era Argetoianu, lucru recunoscut, chiar public, de Iorga însuşi prin formula, pe care o prezenta, aparent în glumă, drept scuză pentru prostul mers al lucrurilor : „Eu nu sînt eu !" (Tot aşa a spus un preşedinte al Academiei Române după reorganizarea ei.) Situaţia financiară grea a statului a dus, între altele, la imposibilitatea de a se plăti regulat salariile funcţionarilor. Partea gravă a problemei o constituiau însă arbitrarul şi bunul plac al forurilor de resort. Cei mai greu loviţi erau slujbaşii mărunţi, în frunte cu învăţătorii. Deputaţii opoziţionişti interpelau guvernul, pentru a le lua apărarea. O dată, Argetoianu, care era vicepreşedinte al Consiliului de miniştri şi ministru al Finanţelor, a răspuns pur şi simplu astfel : „De fiecare interpelare cu conţinut asemănător se va prelungi cu o lună neplata salariilor". Rezulta, cel puţin indirect, de aici că lipsirea slujbaşilor publici de dreptul lor cel mai elementar era un act, dacă nu voit, în orice caz conştient din punctul de vedere al atitudinii celor vizaţi. Lui Virgil Madgearu acelaşi factotum al guvernului i-a răspuns,

nu mai țin minte în ce chestiune, ca la ușa cortului, bătîndu-se cu palma pe partea posterioară a corpului. Despre Iorga se spunea — afirmația, unii o credeau, alții nu — că, primind, se pare, la Constanța, o delegație de învățători, care i-au arătat starea lor jalnică, ai izbucnit, cu siguranță că și din cauză că se simțea responsabil, dacă nu chiar vinovat, și totodată în neputință de a le satisface cererea, cum nu s-ar fi așteptat nici el însuși în alte condiții : „Aruncați-vă în mare, dacă nu mai puteți trăi !“.

Că se petreceau abuzuri, favoruri etc., nu încape îndoială. Am cunoscut personal două cazuri în acest sens. Corpul didactic al Facultății de Litere din Iași n-a primit salariile pe trei din cele 13 luni de guvernare Iorga-Argetoianu. Nu știu ce s-a întîmplat cu profesorii de la Științe și de la Medicină. Cei de la Drept însă n-au avut nici o pierdere din retribuția lor legală, fiindcă decanul lor, fost pe vremuri deputat averescan, avea relații „personale“ în toate ministerele legate de economia națională în sens larg. Totodată era omul de afaceri al băncii „Moldova“, cu toate anexele acesteia, ceea ce îl punea în situația de a călători des la București în „interes de serviciu“. Relațiile amintite le întreținea, bineînțeles, și în mod... concret, adică „sunător“ (nu din buzunarul propriu, firește). Al doilea caz care dovedește justețea afirmației mele s-a petrecut cu mine însumi. Îl povestesc, pentru că nu am de ce să-l ascund, nefiind vinovat în vreun fel oarecare. Am avut un proces cu Ministerul Educației Naționale pentru o diferență de salariu din timpul cînd am fost profesor suplinitor la catedra de Filologie romanică (1 ianuarie 1926 — 15 iulie 1927). Din cauza inflației, salariile reale constau dintr-o sumă de bază, relativ mică, înghețată, cum se spune, din epoca anterioară crizei economice, și din alta, cu mult mai mare, care chiar creștea uneori în funcție de scumpirea vieții. Fiind suplinitor, îmi păstrasem catedra din învățămîntul mediu, pe care o onoram, în sensul că îmi făceam lecțiile ca mai înainte, fără nici o modificare a situației, privită din punct de vedere financiar. Ministerul Educației Naționale înțelesese să plătească pe supli-

nitorii din învăţămîntul superior cu 80% — procentul legal în asemenea cazuri — numai din salariul de bază, ceea ce era nedrept, dacă nu se trece cu vederea că munca suplinitorului nu se deosebea cantitativ prin nimic de a titularului. Hotărîrea de a mă adresa justiţiei (şi anume Secţiei a III-a, de contencios administrativ, cum i se spunea, a Curţii de Casaţie) am luat-o după ce am aflat că un profesor de la Facultatea de Drept din Bucureşti, care suplinea o catedră vacantă şi continua în acelaşi timp să funcţioneze şi la a sa proprie, a cîştigat procesul intentat Ministerului Educaţiei Naţionale. L-am cîştigat şi eu pe al meu şi — aici intervin... relaţiile, în cazul de faţă de cu totul altă natură decît cele amintite mai înainte — am izbutit să şi încasez suma care mi se cuvenea pe baza sentinţei judecătoreşti. Profesorul Ilie Bărbulescu, coleg cu mine, după ce i-am fost student, avea o rudă de aproape director în Ministerul Finanţelor. Este clar pentru oricine că între plata salariilor şi achitarea către un particular a unei sume impuse de justiţie, dacă împrejurările cereau să se facă o distincţie în ce priveşte prioritatea, această ultimă datorie trebuia să fie satisfăcută după cealaltă.

Guvernul Iorga-Argetoianu, sub presiunea marilor proprietari de pămînt, care, din cauza crizei economice, nu-şi puteau respecta obligaţiile faţă de băncile creditoare, a obţinut votul Parlamentului pentru proiectul de lege al „conversiunii", adică al reducerii nu ştiu cu cît la sută a datoriilor contractate de dînşii. Evenimentul a produs nelinişte şi agitaţie, cu aspecte foarte amestecate, după cum el avantaja sau dezavantaja pe oameni. Sigur este că interesele personale şi de grup au jucat rolul cel mai important în luarea acestei măsuri, care, pînă la urmă, s-a dovedit a fi ineficace, dacă nu chiar şi păgubitoare, pentru economia ţării, privită din punct de vedere general. Au fost loviţi şi numeroşi creditori particulari modeşti, fiindcă dispoziţiile legii nu s-au limitat la proprietatea funciară rurală, ci s-au extins şi la cea urbană. Personal am beneficiat, ca şi mai sus, de efectele crizei, care avea şi profunde cauze externe. Casa cumpărată de mine era ipotecată la Creditul urban, cum am arătat în alt loc, şi, prin legea conversiunii, acţiunile (li

se spunea, cu un termen vechi, care nu era perfect sinonim cu acesta: *scrisuri*, singular *scris*) pierduseră o parte sensibilă din valoarea lor. Cu suma obținută prin procesul cu Ministerul Educației Naționale și cu devalorizarea simțitoare a scrisurilor, cu care, cumpărîndu-le de la alții, plăteam datoria la Credit, am degrevat de o bună parte din sarcini casa. Nu pot afirma despre aceste întîmplări neplăcute, ca să nu spun mai mult, pentru alții, că ele nu m-au bucurat, dar pot spune, și cititorii care mă cunosc vor fi de acord, că m-am simțit destulă vreme în postura de „profitor", deși nu drept rezultat al unor acțiuni personale, condamnabile. Pînă la urmă, societatea în care am trăit și trăiesc s-a ales cu un cîștig de pe urma odiseii mele „financiare", povestite aici: casa din strada Lascăr Catargiu 70 (astăzi Karl Marx) aparține, din 1946, Ministerului Sănătății, ca donație făcută de proprietarii ei (soția mea și eu însumi). Am crezut că această povestire prezintă un interes aș zice istoric, în sensul că conținutul ei poate fi considerat drept o trăsătură caracteristică a unei laturi din viața publică a României burghezo-moșierești.

Guvernului Iorga-Argetoianu i-a urmat unul național-țărănist, și acesta de scurtă durată, fiind înlocuit, după circa 15 luni, prin unul liberal, prezidat de I. G. Duca. După asasinarea acestuia, regele a desemnat ca prim-ministru pe C. Angelescu, care a deținut această funcție trei zile, caz, cred, unic, și nu numai în istoria politică a țării noastre, pentru a face loc mai tînărului și mai abilului fruntaș liberal Gh. Tătărescu. Acesta a pregătit cum s-a putut mai bine dictatura personală a regelui, care avea să devină și „legal" o realitate peste cîțiva ani. La cîteva luni numai după instalarea sa în fruntea guvernului, el a venit cu măsura, luată prin Parlament, de a putea dizolva orice grupare politică socotită „subversivă". Naivii credeau că este vizată, în primul rînd, dacă nu chiar exclusiv, Garda de fier, care se manifesta, cum știm noi toți cei din vremea aceea, în toată libertatea, încurajată direct de partidele din opoziție, în frunte cu național-țărăniștii (de fapt, șefii acestora), în scopul, chipurile, de a combate guvernul, care conducea țara mai mult prin decrete-legi. În realitate,

erau urmăriţi oamenii cu concepţii democratice şi grupările politice similare, în care regele şi slugile lui vedeau comunişti şi procomunişti. Partidul comunist, aflat în ilegalitate, lupta efectiv, organizînd cu ajutorul, posibil din punct de vedere legal, dat de democraţii adevăraţi, mişcări menite să obţină adeziunea maselor pe bază de probleme de interes general. Cele mai multe erau de scurtă durată, fiind descoperite de poliţie şi de Siguranţă, dar le luau locul altele, cu denumiri diferite, expuse şi ele aceleiaşi soarte.

Cu toate că guvernul Tătărescu şi-a făcut din plin datoria faţă de Carol al II-lea în sensul de a distruge, măcar în mare parte, dacă nu în total, orice viaţă politică propriu-zisă, a fost şi el înlocuit, e adevărat, destul de tîrziu (după patru ani), printr-o combinaţie, în multe privinţe, la fel de surprinzătoare, ca aceea din 1931—1932 (Iorga-Argetoianu) : Octavian Goga-A. C. Cuza. Punînd alături aceste guverne bicefale, îi fac celui de-al doilea o cinste, oricît de mică ar fi ea, nemeritată. Căci Goga n-a fost absolut deloc dezinteresat, în sensul curent al termenului, acceptînd să conducă ţara împreună cu părintele huliganismului politic de la noi. Ca ministru al Afacerilor Interne în guvernul averescan din 1926—1927, a dovedit cît de josnic politician a putut să fie el, marele poet, reprezentantul, la un moment dat, cel mai autentic, al aspiraţiilor noastre naţionale şi sociale. În cele 44 de zile cît a durat guvernarea „gogo-cuzistă" — această durată, foarte apropiată de a postului mare, a dat naştere la diverse glume, mai mult amare, căci nu reprezentanţii ei, ci ţara întreagă a... postit — spiritul ei rău, care era huliganul A. C. Cuza, n-a putut face toate fărădelegile imaginate de-a lungul anilor de aşteptare. Ţin minte una, legată de munca didactică a atîtora dintre noi : profesorii evrei au fost înlăturaţi de la catedrele lor. Interesant, pentru cunoaşterea atmosferei dominante atunci, ca şi a psihologiei politicienilor în general, este amănuntul că ministrul Educaţiei Naţionale, aşadar executantul acestei măsuri revoltătoare, era filozoful Ion Petrovici, care nu numai că nu avea reputaţia de antisemit, ci, dimpotrivă, se înţelegea, şi nu totdeauna din interese personale, foarte bine cu evreii.

După atîtea încercări de a conduce țara în mod oarecum normal, în sensul că se respecta, bineînțeles numai formal, tradiția constituțională, Carol al II-lea, care abia aștepta să nu... reușească în felul acesta, a instituit dictatura sa personală (în februarie 1938), cu consecințele bine cunoscute, în primul rînd, desființarea partidelor politice, cărora le-a luat locul „Frontul Renașterii Naționale“, amintit în una dintre paginile precedente. Guvernul prezidat, nu de la început, de Armand Călinescu, și-a luat în serios misiunea de a reprima agitațiile, din ce în ce mai îndrăznețe și mai amenințătoare, ale Gărzii de fier — Corneliu Zelea Codreanu și alți fruntași ai acesteia au fost pur și simplu suprimați, iar numeroși conducători de grupuri de toate categoriile, arestați sau trimiși în lagăre. Cu aceste măsuri a dat numai o satisfacție, de scurtă durată, unei bune părți din opinia publică. În schimb, el și-a pierdut viața, fiind asasinat de legionari. În iulie și august 1940 am avut ultimul guvern aparent constituțional (după noua constituție regală), prezidat de Gigurtu, sub care am pierdut o jumătate din Ardeal, prin „Diktatul“ de la Viena, după ce spre sfîrșitul lui iunie a trebuit să renunțăm la Basarabia. Acesta a fost, pînă la urmă, bilanțul celor zece ani de domnie ai marelui și inveteratului aventurier Carol al II-lea, care a abdicat, silit, în ziua de 6 septembrie 1940, începutul altei dictaturi, mai cumplite decît predecesoarea ei.

Configurația politică a Facultății de Litere, căreia îi aparțineam eu, era destul de pestriță. Profesorii cu prestigiu științific și uman erau aproape toți național-țărăniști, unii proveniți, la origine, din liberali de stînga. Acesta era cazul lui G. Ibrăileanu, alături de care poate fi pus A. Philippide, în sensul că el se simțea legat, din punct de vedere politic, de *Viața românească*. Mai tîrziu, după moartea lui Ibrăileanu, se găsea în aceeași situație succesorul său la catedră, Octav Botez. M-aș pune și pe mine împreună cu ei, în felul în care l-am pus pe Philippide, căci eu n-am fost niciodată membru al partidului liberal. Național-țărăniști de la început au fost Mihai Ralea și Petre Andrei. Fără de partid, dar alături de aceștia, se găseau, în toate problemele Facultății, profesorii veniți mai tîrziu, de pildă Const. I. Balmuș, Dan

Bădărău şi A. Oţetea (acesta s-a înscris ulterior la ţărănişti). Pot fi amintiţi tot aici Ilie Minea (titularul catedrei de Istorie a românilor) şi Al. Claudian, ambii şovăitori, primul, mai mult decît celălalt, din cauza temperamentului său nedecis, al doilea, sub influenţa lui Ion Petrovici, căruia îi era obligat, fără să pot spune de ce. Trebuie să arăt totuşi că Al. Claudian era un democrat autentic, puţintel naiv, dar de perfectă bună-credinţă. Averescanii erau relativ numeroşi, cîtă vreme partidul lor a avut şansa de a lua puterea : Ion Petrovici, devenit în 1937 gogo-cuzist, Ştefan Zeletin, pe care nu-l interesa deloc (sau aproape) perspectiva obţinerii unui loc în Parlament ori a unei funcţii înalte, Ilie Bărbulescu, Cezar Papacostea şi Paul Nicorescu (profesor de Istorie antică). Acesta mergea însă totdeauna cu grupul (relativ) majoritar al naţional-ţărăniştilor. Gh. I. Brătianu era liberal aş spune din naştere — îl obliga „familia" — mai întîi liberal „vechi" şi apoi, cum am arătat deja în altă parte, şef al partidului creat de dînsul şi botezat (de alţii, probabil) cu numele lui (georgist).

O evoluţie asemănătoare a avut N. Şerban, profesor de Limba şi literatura franceză, care s-a ales cu avantaje însemnate — după ele şi umbla — numai ca liberal „vechi". Cred că tot un fel de liberal a fost O. Tafrali. Liberal pur, dacă pot spune aşa, a fost tot timpul I. Botez, profesorul de Engleză, care şi prin formaţie, dar şi din prietenie strînsă cu Ibrăileanu, era, în problemele Facultăţii, necolorate sau puţin colorate politic, totdeauna alături de majoritatea naţional-ţărănistă. I. Găvănescul, aparent neutru, fusese conservator şi după aceea — s-a dovedit cu acte după Eliberare — legionar (cu „grad" mare, mi se pare „senator"). G. Pascu, crescut, cum se spune, de *Viaţa românească*, după ce, din cauza lui însuşi, cum s-a putut vedea în altă parte, a pierdut sprijinul foştilor „prieteni", a devenit cu atît mai primejdios, cu cît avea revista proprie *(Revista critică)*, unde făcea propagandă cuzistă şi legionară, atît direct, cît şi, mai ales, indirect, înjurînd pe toţi profesorii democraţi (şi nu numai de la Facultatea de Litere). Ultimul, cronologic vorbind, intrat formal în viaţa politică, a fost Traian Bratu, marele rector al Universităţii ieşene, vrednic

de a fi pus în această calitate alături de Titu Maiorescu și Constantin Stere. Cînd a fost ales pentru prima oară rector, era numai simpatizant al național-țărăniștilor, de fapt prieten al *Vieții românești,* care i-a susținut candidatura.

Din descrierea de pînă aici se vede ușor că Facultatea de Litere avea, din punct de vedere politic, o componență cît se poate de complexă, mai bine zis, poate, amestecată. Cam la fel se prezenta situația și în cadrul grupurilor mai numeroase, de pildă cel național-țărănist și cel averescan. Referindu-mă la acesta din urmă, aş avea de spus că, alături de Ion Petrovici, care urmărea, în primul rînd, dacă nu chiar exclusiv, un portofoliu ministerial, indiferent în ce formație politică — așa se explică trecerea sa frecventă și ușoară de la un partid la altul (într-un ziar ieșean, numărul de Anul nou, la rubrica „Distracții“, toate cu conținut politic, se anunța că la clubul averescan se va putea vedea spectacolul „Omul zburător“ pentru a... opta oară) — se găsea Șt. Zeletin, doctrinarul „neo-liberalismului“, un reacționar aproape feroce, practic vorbind. Nu pot uita un articol al lui din *Țara noastră* (a lui Goga), în care cerea pur și simplu arestarea fruntașului țărănist Ion Mihalache. Ceilalți averescani erau, în general, oameni „cuminți“, amatori de avantaje materiale (de obicei ciubucuri, cum se spune astăzi). Amestec, de fond, aș spune, destul de mare, exista și în grupul național-țărănist, în ciuda coeziunii sale reale (rod al disciplinei de partid). Toți erau, fără îndoială, democrați, și sinceri, dar nuanțele democratismului lor erau de o finețe care te împiedica, mai totdeauna, să-i distingi pe unii de alții și, îndeosebi, să vezi limpede ce este convingere propriu-zisă și ce este produsul unei conjuncturi oarecare. Pe Ibrăileanu și Traian Bratu îi scot din cauză, fiindcă atitudinea lor era clară cum este cristalul. Ceva mai departe se va vedea, cu ajutorul faptelor, la ce mă refer. Am în vedere aici mai cu seamă pe Ralea și Andrei. Primul a fost „crescut“, încă din liceu, de *Viața românească.* Atașamentul său față de doctrina acestei reviste și, mai ales, față de Ibrăileanu este mai presus de orice îndoială. În momente grele n-a luat însă atitudinea la care îl obliga acest atașament.

Dacă în cazul Lupeni (1929) îi venea, să admitem, cam greu, să protesteze contra reprimării sîngeroase a muncitorilor, întrucît era membru al guvernului, un an mai tîrziu, cînd Stere a fost „izgonit“, adică silit să iasă din partid, în urma unei demonstrații publice (și la un prilej solemn : aniversarea unirii Basarabiei cu țara veche), pusă la cale de Iuliu Maniu et Co., tăcerea sa, ca să spun numai atîta, dă mult de gîndit. Același lucru se poate spune și despre Andrei, care are „scuza“ că a devenit simpatizant al *Vieții românești* destul de tîrziu, prin 1923 sau 1924 (data este aproximativă), după ce trecuse de 30 de ani. Îi dau vîrsta, pentru un motiv, în ochii mei, foarte important, legat tocmai de „tinerețe“. Fostul profesor de Sociologie s-a înscris la Universitatea din Iași în 1910, ca absolvent al liceului din Brăila. Pe mine ca moldovean m-a impresionat foarte plăcut preferința unui tînăr „muntean“, care avea mult mai aproape, geografic vorbind, Bucureștii, pentru universitatea moldovenească. Mi-am zis atunci că l-a atras atmosfera intelectuală de la Iași întreținută de *Viața românească*, în subsidiar, poate, și ideea că va găsi mai ușor la Iași posibilități de a se întreține, căci era sărac, va fi jucat un rol în luarea acestei hotărîri. În 1910, gloria revistei ieșene atinsese culmea și trecuse chiar vechile granițe care îi separau pe români. Cu toate acestea, Andrei nu s-a simțit atras de cercul „viețiștilor“, dimpotrivă, frecventa (nu pot preciza cînd a început) casa Constantin Meissner, fost junimist și, după primul război mondial, averescan. Cred că l-a dus acolo Ion Petrovici, profesorul său, foarte bun prieten al familiei amintite și ajuns el însuși averescan. (A fost ministru, mi se pare la „Lucrările publice“, în primul guvern constituit de acest partid.) O influență asupra lui în aceeași „direcție“ politică va fi exercitat și D. Gusti, titularul catedrei de Sociologie, disciplina favorită a lui Andrei. Postul de director al Bibliotecii universitare, la care am candidat și eu, l-a ocupat mai cu seamă prin osteneala lui Traian Bratu, rector atunci, susținut, bineînțeles, nu numai de Ibrăileanu și grupul lui, ci și de foștii profesori ai solicitantului.

În ciuda acestei situații, atît de pestrițe, a configurației ei politice, Facultatea de Litere s-a putut mîndri

cu atitudinea ei fermă contra huliganismului cuzist și legionar. Petre Andrei, de pildă, ca să dau un exemplu concret, combătea curajos la ședințele Marelui Colegiu pe A. C. Cuza în prezența acestuia. Nu mai vorbesc de manifestările publicistice ale multora dintre profesorii Facultății. Mai importantă însă decît aceste aspecte oarecum teoretice era comportarea lor ca educatori ai studenților. În această privință, deosebirile de culoare politică și de interese personale treceau pe un plan secundar în cazul majorității profesorilor. Agitatorii cuziști și legionari dintre studenți erau urmăriți de aproape din punct de vedere didactic, în sensul că la examenele lor de toate felurile nu li se făcea nici cea mai ușoară concesie, chiar cînd existau, poate, motive temeinice. Aceeași atitudine o aveau, bineînțeles, atunci cînd se produceau abateri avînd la bază agitațiile, de obicei subterane, care veneau mai ales din afară. Un caz concret extrem de elocvent în acest sens, este următorul. În 1938, cînd Garda de fier era în plină înflorire (e adevărat că mai mult aparent, cum s-a văzut nu prea tîrziu), patru studenți legionari, dovediți, în urma unei anchete disciplinare, că au furat urnele la alegerile pentru comitetul Societății studențești a Facultății — isprava s-a săvîrșit imediat ce ei au simțit că lista lor cade, fiindcă marea majoritate a studenților votează pe candidații democrați — au fost eliminați pentru totdeauna : comisia de anchetă a făcut propunerea în acest sens, și consiliul profesoral a aprobat-o cu puține voturi contra. Așa se explică reputația de care se bucura Facultatea noastră în cercurile politice de stînga. Dealtfel, Universitatea ieșeană se bucura, în general, de o presă bună, mai cu seamă în anii, din fericire destul de numeroși, cînd în fruntea ei se afla ca rector Traian Bratu. Hotărîrea de exmatriculare a celor patru studenți huligani, amintită mai înainte, a fost confirmată de Senatul universitar, care i-a extins efectele, în sensul că cei eliminați nu se puteau reînscrie la nici una dintre Facultățile Universității din Iași. Îmi vine acum în minte comparația cu celelalte institute de învățămînt superior ale țării, care aveau și ele profesori democrați, fără ca ei să se fi manifestat vreodată, ca atare, în problema cea mai importantă pentru ele, ca educa-

toare ale tineretului studios, și care era influența exercitată asupra lui de agitațiile, susținute de politicieni, organizate de extremiștii de dreapta, în frunte cu legionarii.

În ce mă privește, cred nu numai util, ci și necesar, să-mi fac, destul de amănunțit, autobiografia politică. Dealtfel mă obligă la aceasta și caracterul cărții mele. Oricît s-ar sili să „dispară" sau măcar să se „distanțeze", autorul unor „Memorii" nu poate reuși nici chiar într-o mică măsură. Socot că nici nu trebuie. Cine își închipuie că trebuie, urmează să renunțe la această formă de a vorbi despre lumea înconjurătoare. Deci, cu riscurile inevitabile în asemenea cazuri, încep povestirea despre mine.

Democratismul meu datează din copilărie. Este vorba de varianta lui strict socială. Afirmația aceasta are nevoie de o dezvoltare. Făcînd-o, am avut în vedere relațiile obișnuite dintre oameni, comportarea lor față de semeni în viața de toate zilele. Din acest punct de vedere, deosebirile dintre clase și categorii sociale nu sînt totdeauna hotărîtoare. Poziția unui individ în societate, privită din punctul de vedere al ierarhiei întemeiate pe starea lui materială sau pe autoritatea pe care i-o conferă funcția ori cultura, poate influența, dar la fel de ușor poate să nu influențeze asupra atitudinii față de cei aflați așa-zicînd în „inferioritate". Problema este de ordin, în primul rînd, educativ. Au fost și sînt oameni „sus-puși" extrem de modești, aș zice omenoși, după cum au existat și există alții care, deși s-au ridicat „de jos", privesc pe „inferiorii" lor de la o înălțime amețitoare. Educația o face mediul, în sensul cel mai larg al cuvîntului, începînd cu primii ani de viață a individului. Mediul înseamnă contact, relații între oameni. Primul contact îl are copilul în sînul familiei sale. De unde urmează că el se formează ca membru al societății după exemplul părinților. Aici intervine rolul mare al originii sociale, adică al categoriei căreia îi aparțin ei ca stare materială. Mare, dar nu decisiv, fiindcă intervin diverse alte elemente, înainte de toate, cultura în sens foarte larg, care poate modifica în grade diferite, după caz, psihologia inițială, de categorie socială propriu-zisă.

Istoria poporului nostru, ca şi aceea a altor popoare, cunoaşte numeroase personalităţi care au trecut peste deosebirile de clasă şi s-au pus în fruntea luptei pentru interesele maselor. Şi tot aşa ea ne oferă exemple, din fericire mult mai puţine, de oameni care au depăşit în sens contrar limitele categoriei lor sociale.

Ca să revin, după această paranteză cam lungă, pe care am socotit-o totuşi necesară, la afirmaţia făcută mai înainte, voi spune că democraţia am învăţat-o în casa părinţilor mei şi în contact cu copiii tuturor vecinilor, ei înşişi crescuţi la fel. Mai întîi, modestia, sentimentul că trebuie să fim „la locul nostru“, cum se spune aşa de expresiv în vorbirea populară, să fim cuviincioşi, să ascultăm de sfaturile celor mai mari, să dăm ajutor după puterile noastre la bunul mers al gospodăriei, să înţelegem că nimic bun nu se poate realiza fără muncă etc., etc. Acest democratism social, cum l-am numit eu, era, bineînţeles, empiric, dar cu atît mai eficace. El s-a dezvoltat cu vremea prin exemplele contrare venite de la alţii, mai cu seamă sub forme concrete, aducătoare de necazuri şi de suferinţe, produs al lenii, al incorectitudinii ş.a. Odată pornit pe acest drum, la şcoală am căpătat oarecum o confirmare a justeţei lui. Contactul, de astă dată mult mai larg, cu colegii, sub conducerea învăţătorilor, oameni nu numai cu totul „străini“, prin formaţia lor, dar şi cu autoritatea de a ne conduce, a ne aprecia, a ne judeca şi sancţiona (cel puţin prin notele puse la învăţătură), a contribuit într-o măsură şi mai largă la dezvoltarea democratismului meu social. În volumul I am arătat amănunţit cu cîte greutăţi, venite toate de la oameni, am avut de luptat, chiar în primele clase ale liceului, dar mai cu seamă în ultimele, la Internatul din Iaşi. Lupta aceasta mi-a fost de folos, cred că nu numai pentru mine, ci şi pentru societatea în care am trăit. Ea explică, în mare măsură, atitudinea combativă pe care am avut-o ulterior, ca cetăţean conştient, de-a lungul întregii mele vieţi. La Liceul Internat democratismul meu a început să devină şi politic, ca să nu spun doctrinar, cu un termen cam pretenţios, sub influenţa directă şi hotărîtoare a *Vieţii româneşti*. Prin Ibrăileanu, profesor al meu timp de patru ani, mi-a sporit şi omenia, care este

tot o formă democratică de manifestare, poate, mai corect spus, baza însăşi a democraţiei adevărate. Unele lucruri în legătură strînsă cu formaţia mea nu le-am spus în volumul precedent, şi aceasta, din cauză că am evitat repetarea lor. Căci ele apar în articolul *Schiţă de autobiografie spirituală*, apărut în *Contemporanul* (5 octombrie 1973). Acolo am insistat mult asupra educaţiei făcute nouă, de-a lungul cîtorva secole, de levantinii veniţi şi mai ales trimişi la noi de Poarta Otomană, ca instrumente vii de exploatare, educaţie care consta în dispreţ pentru cei mici şi linguşire faţă de cei mari. Eu i-am spus acolo, cu un termen popular (şi acesta „levantin", deşi de origine turcească) : fudulie.

Democratismul politic, din punct de vedere general, adică al intereselor obşteşti mari şi permanente ale poporului, mai important decît cel social, este, formal vorbind, foarte uşor de dobîndit prin „îndoctrinare" : citeşti studii şi cărţi care tratează direct sau indirect despre el, urmăreşti, tot pe cale livrescă, diversele manifestări concrete ale lui în istoria omenirii şi, cînd este să aderezi la un partid democratic, îţi însuşeşti concepţia şi metodele de lucru, înscrise, sumar, dar complet, în statutele lui. Democratismul politic ar trebui să meargă mînă în mînă cu cel social, şi idealul acesta este. Dar foarte des ele sînt separate, şi numai într-un sens. Cel social merge absolut totdeauna cu cel politic, pe cînd acesta apare de multe ori singur. În treacăt spus, aşa se explică trecerile frecvente ale multor oameni de la o nuanţă la alta a democratismului politic, ca să nu mai vorbim de la el la contrariul lui.

Aceste aprecieri pot să pară exagerate, ba chiar pesimiste, dar se bazează pe o experienţă îndelungată, nu atît de om politic propriu-zis, adică activ sau militant, cît de observator atent al realităţii şi de om sensibil din punct de vedere etic. Am dat mereu preferinţă democratismului social, cînd între el şi celălalt exista o discrepanţă, şi rezervele mele, ca să nu spun mai mult, cînd era vorba de apreciat activitatea, mai exact spus, conduita atîtor politicieni, printre ei destui apropiaţi de mine, fie personal, fie profesional, aşa se explică. Aceeaşi explicaţie trebuie dată faptului că m-am simţit, în gene-

ral, destul de prost în organizaţia politică din care am făcut parte între 1920 şi 1930. După astfel de criterii îi judecam pe, să le zic, tovarăşii de luptă, în majoritatea cazurilor, străini nu numai de mine, ci şi de aşa-zisele lor idealuri, concretizate în programul partidului. Nu m-am simţit solidar cu ei decît atunci cînd cele două feţe ale democratismului erau deopotrivă de reale. Nu aveam ceea ce se cheamă spirit de corp, şi aceasta, nu numai în materie politică. N-am crezut niciodată, de exemplu, că filologia este superioară altor discipline şi, că, în consecinţă cei ce o cultivă întrec pe istorici sau pe filozofi. Aceeaşi atitudine aveam şi cînd se punea problema partidului căruia îi aparţineam în comparaţie cu adversarii lui. Recunoşteam, cu aceeaşi obiectivitate, meritele şi păcatele fiecăruia.

Am spus, cred, în altă parte, că am aderat la mişcarea iniţiată curînd după terminarea primului război mondial de cîţiva profesori ai universităţii ieşene, în frunte cu C. I. Parhon, Paul Bujor şi Ion Borcea. Noua înjghebare politică se numea (aşa cred) partidul muncitoresc-ţărănesc. Cu privire la prima parte a titulaturii nu pot da nici o informaţie, fiindcă, foarte probabil, n-am ştiut nici atunci nimic despre conţinutul ei uman. Am cunoscut pe unii intelectuali membri ai ei, toţi profesori sau învăţători, medici şi avocaţi, în general puţin numeroşi. Mi-aduc aminte că ne adunam aproape săptămînal, seara, în casa doctorului Şeptilici (în Strada Armeană) şi discutam, de obicei „în general“, adică mai mult teoretic, probleme politice, pornind totdeauna de la situaţia creată, nu numai la noi, de războiul care se terminase cu doi ani mai înainte. Participam regulat la aceste reuniuni, totdeauna restrînse ca număr de oameni (şase, şapte maximum) şi îmi spuneam, la fel cu ceilalţi, părerea, cînd credeam că pot contribui la lămurirea lucrurilor. Nici unul dintre noi nu avea o pregătire politică propriu-zisă. Ne anima pe toţi dorinţa de a face ceva, după puterile fiecăruia, pentru îmbunătăţirea atmosferei politice în funcţie de necesităţile şi interesele obşteşti. Profesorul Parhon frecventase, chiar ca student şi după aceea, clubul socialist din Bucureşti. Era astfel cel mai „avansat“ politiceşte

dintre noi. Eu reprezentam punctul de vedere al *Vieții românești*, care, prin spiritul ei revoluționar, fie și moderat, nu era prea departe, sub acest aspect, de socialism.

Am arătat în alt loc ce s-a întîmplat cu această modestă mișcare politică, devenită numai „țărănistă“ prin contopirea cu organizația lui Ion Mihalache și apoi „național-țărănistă“, cînd a intrat, împreună cu a acestuia, în partidul național din Ardeal. S-a văzut acolo mai bine decît aici cît de pestriță și, mai ales, hibridă era alcătuirea acestei organizații cu pretenții și veleități de partid de guvernămînt. Amestecul acesta mare de puncte de vedere care nu se puteau pune de acord decît cel mult teoretic, adică formal, explică sterilitatea, de fapt, a activității desfășurate de-a lungul întregii lui existențe. Lipsa mea de solidaritate politică și, mai ales, umană, de care aminteam mai sus, am simțit-o cu deosebire după constituirea acestui partid, care putea fi puternic prin numărul membrilor, prin capacitatea cîtorva dintre conducători și prin atmosfera favorabilă (în special prin contrast cu liberalii și averescanii) care se crease, la un moment dat, în jurul lui. Ce puteam avea eu comun, de pildă, cu foștii takiști, deveniți și ei național-țărăniști, chiar dacă printre ei se găseau și oameni de treabă, sau cu unii dintre foștii conducători ai „naționalilor“ ardeleni, ipocriți și lipsiți de orizont ?

Înainte de a vorbi despre activitatea mea politică în sens larg, care, pînă prin 1931-1932, n-a prea existat, să spun cîteva lucruri despre cea desfășurată în cadrul profesiunii mele universitare. Cînd mi-am „prezentat“ colegii din Facultatea de Litere, am arătat că unii locuiau la București. (La fel, ba chiar mai rău, de pildă la Cernăuți, se petreceau lucrurile în alte centre provinciale de învățămînt superior.) Considerînd dăunătoare această situație, am început un fel de campanie prin presă, fără să-mi fac deloc iluzii în ce privește eficacitatea ei. Un rezultat, pe care nu-l așteptam (poate nu-l aștepta nimeni), a avut ea totuși, pentru cunoașterea mentalității intelectualilor noștri, extrem de important. Am publicat în *Adevĕrul* următoarele articole : „Domiciliul profesorilor universitari“ (10.I.1928) ; „Iarăși domiciliul profesorilor universitari“ (18.IV.1928) ; „Congresul pro-

fesorilor universitari și legea «domiciliului forțat»" (19.VI. 1928); «Statutul universitar». I. Cîteva propuneri" (31. XII.1931); «Statutul universitar» II. Săptămîna de lucru" (1.I.1932). Ce am spus eu despre faptul în sine nu prezintă interes deosebit, întrucît el vorbește de la sine. Semnificativă este reacția celor vizați, care, cum se vede chiar din titlurile articolelor mele, au crezut că, dacă s-ar lua măsuri pentru stăvilirea acestui rău, evident pentru toată lumea, se calcă cele mai elementare drepturi ale omului, în frunte cu acela de a se... mișca, de a locui acolo unde i se pare lui mai potrivit și mai just. S-a organizat un congres de protest contra nu a măsurilor autorității competente, ci a... intenției, nerealizate, a acesteia de a se pune ordine într-o problemă clară ca lumina zilei. S-a vorbit de domiciliu forțat, formulă impresionantă, ca și cum profesorul universitar, salariat de stat pentru un serviciu care este și de ordin educativ, adică etic, și care nu poate fi prestat în condiții normale decît la fața locului, s-ar găsi în situația unui particular „condamnat" (pe nedrept, firește) să locuiască în alt oraș decît acela unde cer interesele sale. Mă întrebam, cînd și cînd, dacă, și în caz afirmativ, cîți dintre acești vajnici apărători ai libertății individuale au protestat contra adevăratelor atentate nu numai la drepturile elementare, ci și la viața muncitorilor și țăranilor, exploatați și asupriți. În anii amintiți de mine ai discuțiilor acestei probleme s-au petrecut la noi lucruri extrem de grave. În 1929 a avut loc masacrul de la Lupeni. Ce-au făcut sau ce-au spus... mușchetarii libertăților individuale, socotite, pe drept cuvînt, sfinte pentru buna dezvoltare a omului și a societății?

Deoarece problema profesorilor ambulanți, cum li se spunea atunci celor cu domiciliu în București și cu catedra în provincie, a fost pusă de ei înșiși și de apărătorii interesați ai lor din punct de vedere juridic, pot da încă un exemplu de această natură, care dovedește în ce grad se poate perverti, din interese personale de tot felul, dreapta judecată a oamenilor în chestiuni limpezi ca lumina zilei. La o ședință a Senatului a venit în discuție cazul unui student al Facultății de Agronomie din Chișinău, care se făcuse vinovat de agresiune aproape fizică

împotriva unui profesor al său. Toată lumea a fost de părere să i se aplice o sancţiune care să meargă, poate, pînă la exmatriculare, fie şi temporară. Cu o singură excepţie, aceea a decanului Facultăţii de Drept, care ne făcea atenţi asupra riscului ca hotărîrea noastră, de natură strict disciplinară, luată pe baza regulamentului de conducere al universităţii, să fie atacată de cel în cauză la... Curtea de Casaţie (Secţia contenciosului administrativ).

În cadrul Facultăţii de Litere urmăream de aproape, din punctul de vedere al comportării politice, activitatea colegilor, ca şi pe aceea a studenţilor, cu scopul de a-i cunoaşte, înainte de toate, ca oameni, şi de a-mi putea spune cuvîntul în deplină cunoştinţă de cauză ori de cîte ori s-ar ivi prilejul. Mă interesa, deopotrivă, bineînţeles, şi munca lor profesională, şi tot cu intenţia de a-mi da seama de valoarea lor. O primă luare de atitudine a avut loc în 1928, un an după numirea mea ca titular, cu prilejul alegerii decanului. Cel al cărui mandat expirase avea, cum se spune, presă foarte bună. Deşi liberal, era agreat la fel de „sincer“ şi de naţional-ţărănişti, averescani etc. Aceasta, din cauza... liberalismului său, care amintea de vechea formulă lansată în materie de economie politică : *Laissez faire, laissez passer*. Atît profesorii, cît şi studenţii foloseau din plin libertatea „academică“ în vederea intereselor strict personale. Decanul, care era şi un mare om de afaceri (nu în sens peiorativ), nu avea timp nici pentru îndeplinirea obligaţiilor sale profesorale. Ţinea 15-20 de lecţii pe an, cu studenţi care, ca şi el însuşi, cînd veneau, cînd nu veneau. Îşi cîştigase simpatia profesorilor şi prin faptul că, datorită legăturilor sale politice, obţinuse de la Ministerul Educaţiei Naţionale aprobarea de a repartiza colegilor taxa de frecvenţă plătită de studenţi, care, de drept, se cuvenea statului. I s-a pus din nou candidatura, ceea ce eu aflasem din timp, şi în consecinţă am venit pregătit (cu un text scris !) să-l combat. Am arătat, pe larg, că Facultatea suferă din cauza absenţei lui aproape totale, atît ca decan, cît şi ca profesor, că studenţii de dreapta abuzează de această situaţie, făcînd „propagandă“ în toate sensurile şi cu toate mijloacele etc. I-au luat apărarea

mulţi profesori, printre ei Ibrăileanu, fără convingere, din prietenie personală veche, care îl obliga afectiv vorbind, mai ales că aprecierile mele erau severe. L-am revăzut oarecum pe iubitul meu dascăl în postura de polemist politic într-un cadru limitat. Se ridicase de pe scaun şi se plimba prin camera de consiliu perorînd aşa cum ştia el să facă ori de cîte ori apăra o cauză. La obiecţia mea că fostul decan nu prea avea nici activitate ştiinţifică, pe care eu, principial, o legam strîns de cea didactică, Ibrăileanu ne-a informat pe toţi, fiindcă nici unul dintre noi nu avea cum să ştie, că prietenul său are gata de tipar o serie de lucrări care aşteaptă momentul potrivit să apară. (Mi-am adus aminte atunci de afirmaţia unui admirator făcută în scris despre un articol din *Viaţa românească*, în care candidatul la postul de decan se ocupase de *Hamlet*, şi anume că enigma acestui personaj, atît de discutat, a fost, în sfîrşit, dezlegată, şi pentru totdeauna.) La răspunsul meu că activitatea ştiinţifică nu constituie o piedică pentru cea didactică, dovadă munca exemplară în ambele sensuri a lui A. Philippide, Ibrăileanu a replicat într-un mod care merită să fie arătat, căci a provocat intervenţia celui citat de mine: „Domnul Philippide e un fel de Napoleon, care poate face de toate." „Lasă, bre omule, nu mă mai compara cu bătăuşul cela!" În încheiere, Ibrăileanu a caracterizat atitudinea mea ca jacobină, ceea ce mi-a făcut plăcere, deşi în intenţia lui acest calificativ nu era un... compliment. De acord cu mine au fost A. Philippide, Traian Bratu şi Ilie Bărbulescu. Ceilalţi profesori au votat pentru realegerea fostului decan. „Diferendul", îi spun aşa în lipsa altui termen care nu-mi vine mai repede sub condei, n-a influenţat cu nimic relaţiile mele cu cel mai uman dintre foştii mei maeştri. Mai tîrziu, mi-a dat dreptate şi formal vorbind, în sensul că a făcut o afirmaţie categorică de aprobare, pe care o reproduc pentru valoarea ei expresivă: „Dragă Iordan, avem nevoie la Facultate de un cazac!" (În vorbirea populară, acest cuvînt şi-a pierdut semnificaţia proprie, căpătînd una metaforică, egală, aproximativ, cu aceea de „om curajos, viteaz, care ştie să lupte".)

Politică universitară am făcut mai cu seamă ca membru al Senatului. Am fost ales de două ori, în continuare, „delegat“ al Facultății de Litere (1932-1936), cu aceleași drepturi și îndatoriri ca și decanul, al doilea ei reprezentant în acest for suprem al Universității. Posibilitățile de a lua atitudine, cum se zice, erau acolo mult mai numeroase, mai variate. Am pomenit cu alt prilej problema taxelor universitare, care provocau nemulțumirea profundă a studenților de toate categoriile, nu atît prin ele înseși, cît prin modul abuziv de aplicare a lor. Cele mai aprinse discuții le stîrnea disciplina, adică lipsa de disciplină — folosesc un termen „blînd“ — a unei minorități studențești gălăgioase și violente, alcătuită din cuziști și legionari, împreună cu simpatizanții lor. Lipsa de curaj și, mai cu seamă, demagogia unei bune părți din profesori constituiau un sprijin puternic pentru agitatorii, fățiși sau camuflați. Nu mai vorbesc de cei care încă dinaintea războiului mondial își făcuseră o adevărată meserie din „educarea“ viitorilor huligani : binecunoscutul A. C. Cuza, secondat mai tîrziu de fiul său Gheorghe, ajuns, în modul cel mai revoltător, profesor (de Drept roman !), și Corneliu Șumuleanu (de la Facultatea de Medicină). Îndrăzneala agitatorilor era încurajată, uneori chiar direct, de politicienii tuturor partidelor, care, cînd nu-i îndemnau prin interpușii lor, le luau apărarea în cazuri grave. Ceea ce se întîmpla în viața politică propriu-zisă, privită din acest punct de vedere, se oglindea fidel în atmosfera care domnea în Senat, cînd se discutau problemele studențești. Trebuiau duse adevărate lupte pentru obținerea unei sancțiuni, de obicei blînde, contra autorilor unor fapte extrem de grave. Juriștii veneau, cum am arătat mai înainte dînd un exemplu concret, „cu legea în mînă“, ca să apere pe infractori. De fapt, nu legea, ci denaturarea avocățească a ei îi apăra pe aceștia. Și dacă izbuteam, noi cei puțini, să cîștigăm o cauză dreaptă, meritul mare era al rectorului Traian Bratu, care știa să țină piept nu cu ajutorul textelor de legi și de regulamente, ci cu convingerea adîncă și cu onestitatea ireproșabilă pe care le dovedea în tot ce înfăptuia.

Problemele de ordin material ale studenților erau cele mai grele, din pricina orînduirii social-politice a epocii, dar și pentru că majoritatea celor chemați să le rezolve nu se conduceau după criterii concrete. Dealtfel, la baza nemulțumirilor reale, îndreptățite, ca și a agitațiilor celor interesați să tulbure apele, se găsea tocmai factorul economic. Partidele politice exploatau, în interesul lor, situația, și la fel făceau așa-zișii neutri, neînregimentați în organizații propriu-zise. Căminele oficiale, adică ale Universității, deci ale statului, erau neîncăpătoare. Prilej binevenit pentru unii politicieni locali să înființeze cămine județene. Acțiunea în sine este departe de a merita o critică, dimpotrivă. Intențiile însă erau clare. Un „căminist județean" trebuia să se simtă obligat față de „binefăcătorii" lui, cel puțin cînd se punea problema alegerilor parlamentare. De aceea studenții democrați, în primul rînd, comuniștii, au procedat altfel, nu numai inteligent, ci și demn. Neavînd ei înșiși mijloace, au apelat la autoritățile lor locale pentru acordarea de subvenții, precum și la conducerea Universității, care avea în buget un capitol special pentru ajutoare. Dealtfel, mulți dintre ei aveau burse. Cu banii obținuți astfel și-au înființat căminele lor, conduse și gospodărite de ei înșiși. În modul acesta își păstrau independența și libertatea de mișcare. O realizare model de felul acesta au fost, la un moment dat, „Căminele unite" : studenți din patru sau cinci județe de peste Prut au închiriat o casă foarte spațioasă (fostul local al Poștei, cu două etaje, din strada Gării), în care, după amenajarea ei în vederea scopului urmărit, s-a instalat un mare număr de studenți, toți originari din județele respective. Am vizitat acest cămin, ca delegat al Senatului, pentru a verifica justețea cererii de ajutor adresată de comitetul de conducere. Am fost pur și simplu entuziasmat : curățenie și ordine desăvîrșită, cum n-am văzut nici la căminele „oficiale", nici la cele județene. Cu acest prilej am cunoscut, între alții, pe Mihai Novicov, student atunci la Matematică și unul dintre conducătorii acestui „falanster" model.

Și studenții evrei au procedat în același mod, cu atît mai vîrtos, cu cît ei nu erau primiți în căminele statului.

Ajutoare de la rectorat căpătau și ei, în condiții puțin diferite de ale celorlalți. Și pentru constatarea pe teren a situației lor m-a delegat Senatul, cînd conducerea asociației i-a cerut sprijinul. Am participat o dată la masa comună, în cantina-restaurant amenajată tot de dînșii. M-a surprins faptul că, deși mai erau locuri libere, un număr de studenți așteptau să le vină... rîndul. Nu aveau, în zilele mai aglomerate, tacîmuri pentru toți. La mirarea mea, care s-a dovedit a fi naivă, că, într-un oraș ca Iașii cu atîtea magazine, de toate felurile, evreiești, ei n-au putut obține în dar lucruri mărunte ca acestea, replica a venit foarte repede : „Ați uitat, domnule profesor, zicala veche cu sătulul nu crede celui flămînd ?"

Condițiile grele de viață explică, obiectiv, agitațiile unei părți, minoritare, a studenților. Faptul că ele erau oarecum permanente la Facultățile de Drept și de Medicină este elocvent în acest sens. Deși egali, în teorie, cu cetățenii de naționalitate românească, evreii nu puteau ocupa, de fapt, funcții publice, înainte de toate, nu puteau fi profesori. De aceea absolvenții de liceu dintre ei, care înțelegeau să facă studii universitare, se înscriau mai toți la aceste două Facultăți. Căci, după luarea diplomei, nu-i împiedica nimeni să profeseze avocatura și medicina. Conștiința că, din cauze de tot felul, vor avea greutăți în exercitarea meseriei lor, îi determina să fie extraordinar de studioși și să se plaseze astfel printre cei dintîi în promoțiile lor. Acest lucru jena — folosesc un eufemism — pe mulți dintre studenții „români", care se cam lăsau pe tînjală, fie din dragoste slabă pentru carte, fie din cauza posibilității de a se „aranja", după terminarea studiilor, și fără învățătură prea multă. (Dealtfel, și juriștii și mediciniștii din rîndurile lor puteau intra unii în magistratură, ceilalți în corpul medical de stat.) Deci, concurență, în fond, tot de natură economică, pe care pescuitorii în ape tulburi știau s-o alimenteze în scopurile urmărite de ei, aceasta în cazul politicienilor, sau pur și simplu din obtuzitate, dacă nu și din motive rasiale.

În toamna anului 1928, partidul național-țărănist a venit la conducerea țării. Eu eram atunci, poate și din cauza vechimii, mai probabil însă datorită titlului de profesor universitar, membru al „organizației permanente",

adică, am spune astăzi, al comitetului municipal, din Iași. Nu mă remarcasem prin nici o acțiune politică propriu-zisă. N-am luat cuvîntul la întruniri politice, n-am colaborat la ziarele partidului, n-am avut legături personale cu șeful conducerii locale, care era N. Costăchescu, profesor la Facultatea de Științe. De aceea am rămas surprins cînd mi s-a propus să fiu numit director al Teatrului Național. Nu știu dacă am stat mult, poate nici puțin, pe gînduri, pînă să dau răspunsul, afirmativ, bineînțeles. Ca instituție în sine, teatrul nu mă atrăgea. Îmi plăceau însă spectacolele, dacă erau bune, ca text și ca joc al actorilor. Numirea mea a provocat nedumeriri, la prieteni (printre ei Leo Spitzer, care m-a impresionat într-un anumit fel), și nemulțumiri printre ziariști și actori. Au apărut în ziarele locale (mai ales în *Lumea*) nu articole speciale, ci referiri și aluzii privitoare la lipsa mea de... contingență cu arta spectacolului teatral. Am răspuns, în general, pornind de la ideea, foarte răspîndită la noi, că, dacă ai o pregătire pentru o anumită profesie, ești incapabil să pricepi ceva din altele, și, dimpotrivă, dacă nu ai pentru nici una, le înțelegi pe toate. Articolul meu n-a putut să placă, mai cu seamă ziariștilor, pe care îi vizam în primul rînd, și supărarea unora dintre ei s-a manifestat, sub diverse forme, fără întrerupere.

În noiembrie, adică la aproape trei luni de la începerea stagiunii, repertoriul, ca și toate pregătirile în legătură cu desfășurarea activității teatrului, erau deja stabilite pentru întreaga ei durată. Aceasta însemnează că schimbări, oricît de ușoare, nu se mai puteau face. Am început să asist la repetițiile pieselor înscrise în program, spre a-mi da seama de situație. N-a fost greu să fac, foarte curînd, constatări pesimiste. În lipsa, pe care nu mi-o pot explica obiectiv, a unui regizor de profesie (atunci i se spunea director de scenă), pregătirea spectacolelor fusese încredințată de predecesorul meu (Mihai Codreanu poetul, care era profesor la Conservator, și se pare un bun profesor) cîtorva actori, dintre cei socotiți mai buni, cel puțin în ce privește meseria lor propriu-zisă. Am rămas surprins că nici unul dintre ei nu dovedea înțelegerea necesară pentru această îndeletnicire suplimentară a lor. Extrem de rar interveneau, la repetiții,

cu cîte o observaţie în legătură cu vreun gest sau cu atitudinea pur exterioară a actorilor. De aceea repetiţiile durau cu 15—30 de minute mai mult decît reprezentaţiile corespunzătoare. În ce priveşte partea pur tehnică a spectacolului (în primul rînd, decorurile), materialul respectiv exista încă de la instalarea teatrului în actualul local (1895, mi se pare), comandat şi executat la Viena : mai multe saloane (diferite între ele prin culoare şi, parţial, prin mobilă), cîteva birouri, o grădină, o casă de ţară etc., etc. Cum spectacolele erau mult mai numeroase decît această recuzită, acelaşi salon sau acelaşi birou apărea în două, trei piese, adesea, foarte deosebite prin temă sau chiar prin epocă.

Am înţeles că trebuie luată o hotărîre eroică. Auzind că Victor Ion Popa, director, atunci, al Teatrului Naţional din Cernăuţi, are de gînd să plece la Bucureşti, dar după un an de muncă la Iaşi — aceasta, spre a relua contactul, pierdut ani de-a rîndul, cu publicul din regat — i-am scris, cu rugămintea de a mă informa exact asupra intenţiilor sale, arătîndu-i precis că teatrul ieşean are nevoie de experienţa şi de talentul său, cunoscute şi recunoscute de toată lumea. Am adăugat că, dacă nu-i convine postul de regizor, îi pun la dispoziţie pe cel de director şi mă fac forte să obţin acordul conducerii politice locale. Răspunsul lui a fost negativ. Mi-a propus totuşi un schimb de experienţă, cum spunem noi astăzi, între teatrul cernăuţean şi cel ieşean. Îşi satisfăcea astfel, parţial numai, totuşi suficient, dorinţa de a pipăi pulsul publicului ieşean. A venit cu echipa lui în ianuarie 1929 şi a dat cinci spectacole, toate de prima calitate (printre ele *Volpone*, de Ben Jonson, şi *Henric al IV-lea*, de Pirandello).

Cu ocazia aceasta am cunoscut pe Ion Aurel Maican, regizor la Teatrul Naţional din Chişinău. Venise la Iaşi să-şi revadă colegii, căci lucrase un timp la Cernăuţi. Omul era un mare şi pasionat iubitor al meseriei sale, pe care nu şi-o putea practica la Chişinău, unde stătea mai mult degeaba. I-am propus să-şi... schimbe domiciliul artistic, ceea ce a acceptat cu bucurie. Fiind om corect, a pus condiţia ca, înainte de a-l angaja, să organizeze două spectacole, pentru ca eu şi consiliul de adminis-

trație al teatrului să ne dăm seama de posibilitățile lui regizorale. Și-a ales singur piesele, cu care eu am fost de acord: *Sonata Kreutzer* (după scrierea cu același nume a lui Tolstoi) și *Ciufulici* (de George Silviu). Examenul acesta, la care s-a supus el însuși, a fost strălucit. Publicul, care s-a îmbulzit ca pe vremuri la spectacole date de trupe străine, a fost entuziasmat. A înțeles, mai cu seamă, ce însemnează o reprezentație teatrală organizată de un om de meserie, ceea ce nu se mai întîmplase de multă vreme la Iași. Rezultatul final a fost angajarea lui Maican ca regizor printr-un contract special. Merită să fie cunoscute detaliile acestui eveniment, care a provocat mari nemulțumiri nu numai printre actori (din fericire, nu toți), ci și printre unii membri ai consiliului de administrație, ca să nu mai vorbesc de oamenii care participaseră, direct sau indirect, la conducerea teatrului. Am preferat să-l angajez prin contract, și nu să-l numesc, cu îndeplinirea prevederilor legale obișnuite, pentru a-i asigura stabilitatea și pentru a i se putea plăti munca după merit. Cel mai ridicat salariu lunar era atunci de 13 000 de lei (al actorilor societari de clasa I). Lui Maican i-am fixat 25 000 de lei (mai mult decît primea directorul). Suma aceasta mi-am procurat-o astfel: 16 000 din diurnele celor patru „directori de scenă“, 7000 din salariul „regizorului“ (așa se numea organizatorul strict tehnic al spectacolului), de fapt o sinecură pentru un actor pensionar, care, chiar dacă ar fi avut de făcut o treabă serioasă, nu putea, fiindcă nu avea realmente ce, iar 2000 dintr-un capitol oarecare al bugetului. Nu numai actorii care și-au văzut veniturile simțitor scăzute (cu excepția unuia dintre ei), ci și alții, foarte numeroși, precum și rude, prieteni, cunoscuți de-ai lor au început să creeze o atmosferă nefavorabilă atît directorului, cît și regizorului. Aceasta, mai cu seamă în momentul cînd s-a pornit la pregătirea stagiunii 1929—1930. Repertoriul a fost întocmit din vreme, la fel distribuția rolurilor pentru primele spectacole și decorurile pentru fiecare. La îndemnul lui Maican, am angajat ca pictor scenograf pe Th. Kiriacoff, tot de la teatrul din Chișinău, care s-a dovedit a fi un adevărat artist (și la Iași și apoi la București, unde a putut lu-

era în condiţii şi mai prielnice). Deoarece am socotit că trebuie să facem economii de material, s-au confecţionat decorurile din zestrea existentă, pe care am amintit-o ceva mai înainte. De astă dată... indignarea apărătorilor tradiţiei a izbucnit făţiş, nu în faţa... mea, dar foarte aproape, în teatru şi mai cu seamă afară. Adevărată impietate să se distrugă saloanele, birourile etc. cu vechime de peste 30 de ani şi executate artistic în marea capitală a Austro-Ungariei ! Publicul spectator a avut însă altă părere cînd le-au văzut, pe scenă, transformate în ceea ce convenea fiecărei piese. Pentru confecţionarea lor s-a transformat în... atelier artistic o parte din podul foarte încăpător al clădirii vecine cu teatrul, care aparţinea acestuia şi era ocupată în întregime (parter şi etaj) de administratorul instituţiei, actor (la fel şi soţia lui), mai puţin reuşit în meseria sa, dar foarte iscusit în pregătirea unor mese moldoveneşti autentice. Restul podului, care era înalt şi luminos, a fost pus la dispoziţia orchestrei simfonice pentru repetiţii. Şi această ...revoluţie a nemulţumit pe cel incomodat şi, ca de obicei, nu pe el singur, pierzîndu-se din vedere că în felul acesta s-a pus pe picioare oarecum proprii şi pentru vreme îndelungată o instituţie atît de necesară, care s-a bucurat, dealtfel, şi de sala de spectacol a teatrului, în zilele de *relâche* ale acestuia, pentru concerte. O ultimă inovaţie a fost construirea unui „proscenium“, o prelungire a scenei, care era folosită, mai totdeauna, pentru organizarea în condiţii moderne, superioare, a reprezentaţiilor. De data aceasta nemulţumirea, mai ales a actorilor, a căpătat forme ironice. Făceau un haz nemaipomenit, imitînd oarecum intrările şi ieşirile de pe scenă prin traversarea acestei anexe. Fostul director al teatrului — cel puţin aşa a ajuns la urechile mele — a declarat ritos că, atunci cînd va reveni la conducere, va face lui Maican semn să plece încă de la statuia lui Miron Costin (aflată la vreo sută de metri distanţă).

Toate aceste lucruri nu l-au descurajat pe Maican, şi cu atît mai puţin m-am lăsat intimidat eu, cu toată opoziţia surdă a unora dintre membrii consiliului de administraţie, la şedinţele căruia îi luam apărarea, uneori

exagerînd, cu intenţie, tonul aprecierilor mele. O dată am întrebat, în cursul discuţiei, pe unul dintre ei, actor bun în anumite roluri, necultivat şi tare în intrigi, care făcea mare caz de... risipa banilor (aluzie directă la salariul regizorului), în cîte premiere joacă de-a lungul unei stagiuni. La răspunsul lui („în două sau trei") şi la replica mea (că Maican joacă în... toate, şi nu numai un rol), a holbat ochii şi a trebuit să-i dau explicaţii, pe care le putea găsi şi singur. Dealtfel nemulţumirea actorilor „comozi", cei mai numeroşi, era provocată, în primul rînd, de mulţimea repetiţiilor şi de durata acestora. Participam şi eu destul de des la ele şi îi înţelegeam oarecum, din punctul lor de vedere. Regizorul îi punea să-şi debiteze fragmentele neizbutite ale rolului de mai multe ori, pînă cînd era mulţumit. Tot aşa proceda în ce priveşte ţinuta, gesturile, mimica etc. Publicul era, în schimb, foarte mulţumit, cum dovedeau îmbulzeala lui la spectacol, reprezentarea, în cursul stagiunii, de 15-20 de ori a aceleiaşi piese (lucru rarisim mai înainte), întoarcerea frecventă acasă a numeroşi amatori care nu mai găseau bilete şi cronicile dramatice publicate în ziarele locale, uneori şi în cele din Bucureşti.

Munca serioasă a lui Maican a atras pe doi tineri iubitori de teatru, deveniţi după 23 August regizori foarte apreciaţi. Este vorba de Ion Sava şi Moni Ghelerter. Ei pot fi consideraţi drept elevi începători ai acestui regizor. Cel dintîi, un mare artist complex, s-a manifestat ca un inovator foarte îndrăzneţ, celălalt, mai potolit prin temperament, s-a remarcat ani de-a rîndul prin numeroase realizări regizorale, care i-au creat un loc aparte în istoria teatrului românesc. Lui Sava i-a consacrat Petru Comarnescu o carte întreagă, în care vorbeşte şi despre revoluţia — termenul nu e mult exagerat — provocată de Maican la Iaşi, precum şi de curajul meu de a fi rupt, prin angajarea lui (şi a lui Kiriacoff), cu „tradiţia" învechită, aproape ruginită, apărată, din păcate, şi de unii intelectuali, altfel serioşi şi bine intenţionaţi. Scoaterea teatrului ieşean dintr-un fel de preistorie este recunoscută şi de Ioan Massoff, în volumul IV din *Teatrul românesc. Privire istorică,* unde am citit, cu plăcere, un fragment din unul dintre rapoartele trimise de

mine autorității superioare cu privire la greutățile cu care aveam de luptat, precum și în *Istoria teatrului din România* (Editura Academiei R.S.R.).

În 1929 au venit la Iași doi mari actori, de renume mondial, cu echipa lor, pentru cîte o reprezentație. Unul a fost Paul Wegener, cunoscut și din unele filme, celălalt, Alexander Moissi. Legea teatrelor noastre avea atunci un articol care interzicea spectacole în limbi străine pe scenele naționale. Ecou, cred, al agitației stîrnite și întreținute de N. Iorga în 1906, cînd doamnele din societatea de binefacere „Obolul" au organizat la Teatrul Național din București o reprezentație, în limba franceză, cu actori amatori din familiile aristocrate. Protestul era întemeiat, întrucît cei în cauză dovedeau, în ciuda intențiilor, lipsă de seriozitate și spirit de snobism cu totul deplasat. Dar în cazul unor trupe străine, cu reputație bine stabilită, interdicția n-ar fi trebuit să devină dispoziție legală. Eu am rugat oficial pe Liviu Rebreanu, director general al teatrelor, să intervină pentru aprobarea cererii mele de a se face o excepție, dar nu s-a putut trece peste lege. Wegener și trupa lui au jucat, în sala „Sidoli", piesa *Gîndul* de L. Andreev, iar Moissi la „Trianon" (cinematograful din strada Lăpușneanu), *Jedermann* de Hofmannsthal. M-am scuzat față de amîndoi pentru condițiile tehnice ale spectacolelor date de ei, ambele de mîna întîi, iar pe Moissi, care a stat ceva mai mult la Iași, l-am invitat la un restaurant onorabil, cu vin apreciat de oaspete (deprins cu vinuri oarecum meridionale din patria sa, Dalmația).

La 28 martie 1930, cu prilejul sărbătoririi unirii Basarabiei cu România veche, C. Stere a fost obiectul unei manifestări ostile, pusă la cale de conducerea partidului național-țărănist. Cînd a apărut în sala unde urma să aibă loc festivitatea, un grup de generali, membri ai acestei organizații politice „democratice" (și încă de... stînga, dacă nu... revoluționară !), au părăsit ostentativ adunarea, în văzul tuturor celor prezenți. Stere a reacționat, nu acolo, firește, prin demisia publică din partid și, în continuare, printr-o conferință explicativă și polemică ținută la Chișinău, care a avut mare succes. Am participat și eu la această demnă demonstrație, ca sim-

plu audient al oratorului, pe care nici nu-l cunoșteam personal (în sensul formal, adică obișnuit, al termenului). N-am văzut acolo pe nici unul dintre oamenii care datorau ceva, poate chiar mult, dacă nu lui Stere însuși, cel puțin lui Ibrăileanu, care, politic vorbind, se identifica pe deplin cu fostul director al *Vieții românești.* Urmarea firească pentru mine a acestui „incident" a fost că la 1 iulie am demisionat din partidul național-țărănist, convins, pe bază de acțiuni ale lui aflîndu-se la „putere", că nu se deosebea mult, în fond, aproape deloc, de adversarii lui liberali. Țărănimea n-a trăit mai bine, iar muncitorimea, la Lupeni, a fost tratată cu aceeași cruzime ca pe vremea tuturor guvernelor considerate de el ca „reacționare". Scrisoarea de demisie, adresată lui N. Costăchescu, șeful organizației ieșene, scurtă, arăta, în general, fără precizări, cauzele nemulțumirii mele : comportarea partidului în problemele politice mari și a majorității membrilor lui de la Iași în problemele locale. Nemulțumirea mea data aproape de la începutul guvernării. Prin decembrie 1928, cred, curînd, în orice caz, după constituirea guvernului sub președinția lui Maniu, a venit la mine, în cabinetul de director al teatrului, Lucrețiu Pătrășcanu cu apelul pentru amnistie lansat de Partidul comunist. L-am semnat imediat, fără să... cer voie și, amănunt curios și interesant, fără să mi se reproșeze acest gest... neconformist. Am fost singurul membru mai de seamă al partidului (poate pe întreaga țară), care a avut acest curaj. M-am întrebat și atunci unde erau ceilalți democrați, unii destul de sinceri, cel puțin teoretic vorbind, într-o problemă de importanța acesteia. Demisia mea a rămas necunoscută nu numai publicului, dar și conducerii centrale. Altfel nu se explică de ce prin 1940 (nu țin minte data) am fost invitat de Ion Mihalache, împreună cu alți ieșeni, la București, spre a participa la o reuniune. Am dat curs invitației din pură curiozitate de a vedea ce gîndesc șefii acestui partid democrat în problemele interne și internaționale, după guvernul personal al lui Carol al II-lea, după ocuparea Cehoslovaciei și a Austriei de către hitleriști etc. N-am fost deloc surprins să aflu că pentru ei nu se întîmplaseră evenimente de natură să

le zdruncine, fie şi puţintel, credinţa, că pot continua să acţioneze ca şi pînă atunci, cu unele „ieşiri“ şi gesturi aproape comice prin micimea lor în comparaţie cu momentul politic de atunci.

La data de 1 iulie 1930 am plecat şi de la conducerea teatrului. Din punct de vedere, aparent, formal, trebuia să fac acest lucru, întrucît fusesem numit în postul de director de partidul naţional-ţărănist, al cărui membru nu mai eram în urma demisiei. De fapt, am părăsit munca de teatru din cauza nemulţumirii profunde pe care mi-a produs-o, de-a lungul a doi ani aproape, atmosfera existentă în instituţie. Deşi nu-mi plăcea deloc această „meserie“, dată fiind concepţia mea despre lume şi oameni în general, am făcut-o bine, dovadă rezultatele, recunoscute de public şi de specialiştii competenţi şi de bună-credinţă. Aceasta, dintr-un dezvoltat simţ al datoriei, iar după cîteva luni de la începerea activităţii mele acolo, din convingerea că situaţia pe care am găsit-o nu mai putea continua. Liviu Rebreanu, şeful meu direct, n-a vrut să-mi primească demisia, trebuind totuşi pînă la urmă să se mulţumească, la propunerea lui, să fiu numit în noul consiliu de administraţie, ceea ce am acceptat numai pentru a-i face plăcere, cu gîndul însă de a nu sta prea mult nici în această calitate. Succesorul meu a fost Ionel Teodoreanu, pe care l-am recomandat eu însumi, cînd mi s-a cerut părerea. Numirea lui a provocat o satisfacţie aproape unanimă. Au respirat... uşuraţi actorii (cei mai mulţi) şi s-au bucurat destui oameni din afara teatrului, cărora nu puteam să le plac eu, un belfer ursuz sau cel puţin greu accesibil. Publicul n-a reacţionat concret, fiindcă nu avea cum deocamdată. Noul director era, cum se ştie, extrem de simpatic, atît ca persoană particulară, cît şi ca scriitor. Trebuie să recunosc că el şi-a luat în serios rolul acesta aşa de greu, în sensul că participa mai des şi vreme mai îndelungată decît mine la repetiţii, că participarea sa era mai activă decît a mea şi că urmărea foarte de aproape comportarea profesională a actorilor. Acest ultim fapt l-am aflat tîrziu, citind „foile calificative“ pe care le întocmea pentru fiecare, dezvoltate şi frumos redactate, adevărate portrete. Din păcate, colectivul teatrului a

văzut în el, pe bună dreptate, un om... „bun“, adică înțelegător și indulgent în ce privește alte aspecte ale comportării celor conduși de el. Animozitatea, existentă încă de la început, a unor actori contra lui Maican s-a dezvoltat simțitor, în dauna bunului mers al pregătirii spectacolelor, ca să nu mai pomenesc de nemulțumirea serioasă, adesea profundă, a celui „urmărit“. După vreun an am renunțat și la locul de membru în consiliul de administrație.

Demisia din partidul național-țărănist mi-a lăsat mînă liberă în ce privește atitudinea mea politică în toate problemele interne și internaționale, chiar dacă în calitate de membru al lui nu mi se impunea, cel puțin direct, un punct de vedere prea ortodox.

Evenimentele pe plan mondial se înmulțeau văzînd cu ochii, în sensul unei sporiri a forței organizațiilor politice fasciste și profasciste. Partidul Comunist Român, din ilegalitate, iniția acțiuni de protest sub tot felul de forme. Apăreau în ziarele democratice articole contra persecutării comuniștilor și a oamenilor de stînga, declarații de solidarizare cu toți cei care luptau pentru apărarea libertăților și drepturilor politice etc. Eu aderam ori de cîte ori luam cunoștință de ele, în majoritatea cazurilor, din proprie inițiativă, precum și la invitația inițiatorilor. Tot așa, firește, pe plan intern, căci propaganda de dreapta era cît se poate de vie la noi, fiind întreținută puternic și din afară. Răsunet larg și profund a avut mai cu seamă mișcarea împotriva războiului, care, în 1933, avea să ia forma Comitetului antifascist. Nu e întîmplător că acest eveniment s-a produs la scurt timp după greva ceferiștilor și petroliștilor din februarie același an, după cum și aceasta însăși a urmat după acapararea puterii politice în Germania de către Hitler. La 14 februarie, în plină mișcare grevistă, am publicat, ca răspuns la o anchetă, articolul *Despre fascism* în *Viața universitară*. Nu-mi amintesc ce am scris, din păcate n-am putut găsi în bibliotecile publice din București numărul respectiv al ziarului, dar titlul este elocvent prin el însuși.

În vacanța de Paști a acestui an a avut loc la Chișinău congresul „Asociației profesorilor secundari“. Pe

vremea aceea corpul didactic al țării avea organizații profesionale pe grade de învățămînt. Cea mai veche și mai activă era a învățătorilor, datorită nevoilor materiale mai mari, precum și numărului mai ridicat de membri. Nu trebuie uitat însă nici sprijinul puternic pe care îl aveau din partea lui Spiru Haret, interesat, ca ministru și ca om politic, în mai mare măsură, și pe bună dreptate, de soarta învățămîntului elementar, menit să ajute la luminarea țărănimii și, prin aceasta, la îmbunătățirea condițiilor de viață economică. Punctul principal în programul congresului amintit era sindicalizarea profesorilor de liceu, adică transformarea asociației într-un sindicat, care, prin definiție, urma să aibă și preocupări politice propriu-zise. Am fost invitat de organizatorii congresului, împreună cu P. Constantinescu-Iași și Grigore T. Popa, toți profesori ai universității ieșene, fapt semnificativ, dar deloc surprinzător, dată fiind atmosfera politică mai democratică a acesteia în comparație cu a surorilor ei. Invitarea mea la acest congres se explică, în primul rînd, prin faptul că în 1931, împreună cu P. Constantinescu-Iași și cu Mihai Carp, Sterie Diamandi și Traian Gheorghiu, profesori de liceu, am înființat la Iași „Sindicatul corpului didactic“, primul pe țară. Dezbaterile, care au durat cîteva zile, au dovedit atît prin cuvîntările propriu-zise (printre ele, diverse rapoarte), cît și prin discuții în legătură cu ele, că majoritatea participanților doreau sincer sindicalizarea. Am vorbit și eu, mărturisesc deschis, foarte îndrăzneț. La un moment dat, după ce am arătat cu cifre salarizarea corpului didactic, în comparație atît cu trecutul, cît și cu aceea a magistraților și militarilor, am afirmat că nu mă surprinde favorizarea de către guvernele reacționare a acestor două categorii de funcționari. Ele au interes să le protejeze, pe cei dintîi, pentru a condamna la închisoare pe cei care ar îndrăzni să-și apere drepturile (și nu numai pe ale lor), iar pe ceilalți, pentru a-i reprima, la nevoie, pur și simplu fizicește. Reacția sălii pline cu cîteva sute de oameni m-a... speriat destul de serios prin aplauzele puternice și îndelungate ale tuturor, dintre care foarte mulți se ridicaseră în picioare. Am avut atunci, clară, intuiția unei posibile

mișcări de stradă : dacă aș fi făcut eu însumi primul pas spre ușa de ieșire, sînt absolut sigur că m-ar fi urmat în stradă întreaga adunare. Rezultatele finale, de ordin concret, ale congresului n-au corespuns nici pe departe dorinței marii majorități a participanților. Președintele adunării a fost profesorul Nisipeanu, pedagog ca formație, om serios și de treabă, lipsit însă de energia necesară pentru a impune un punct de vedere ferm. (El era președintele Asociației, și în această calitate a prezidat congresul.) În schimb, secretarul general — nu-i dau numele — era profascist și poseda toate „calitățile" unui politician, fiind sprijinit și de un număr, cu siguranță redus, de membri ai Asociației și, la fel de sigur, de partidele politice prin reprezentanții clandestini ai acestora.

Am cunoscut atunci, între alții, pe Mihail Conceanu, cu care am stat mult de vorbă, mai ales la mesele pe care le luam împreună. Deși el era comunist, și încă vechi, iar eu „poporanist", adică democrat-burghez de stînga, am constatat că ne înțelegeam perfect în mai toate problemele politice, interne și internaționale. Ne unea, înainte de toate, spiritul revoluționar, care ne însuflețea pe amîndoi, cu o ușoară diferență de intensitate, în favoarea lui.

Curînd după congres a apărut, în presă, apelul pentru organizarea unei mișcări de masă împotriva fascismului. Am aderat din primul moment. După obținerea unui număr satisfăcător de adeziuni a luat ființă Comitetul național antifascist. Locuind la Iași, n-am știut absolut nimic din toată această acțiune organizatorică, pe care au inițiat-o și au dus-o la bun sfîrșit, cum era și firesc, tovarăși bucureșteni desemnați în acest scop. Inițiativa constituirii comitetului a fost, în întregime, a Partidului Comunist Român, la fel ca în atîtea alte probleme politice de importanță vitală. Am aflat că sînt... președintele lui dintr-un scurt comunicat publicat în ziarele democrate. Am trimis imediat lui Victor Gherasim, secretarul comitetului, o scrisoare în care îl rugam (și, prin el, rugam pe ceilalți membri bucureșteni) ca, pe viitor, să iau cunoștință de acțiunile destinate presei înainte de apariția în ziare a textelor respective. Bineînțeles că aș fi fost de acord totdeauna nu numai cu

conţinutul, ci şi cu forma comunicatelor, dar mi s-a părut că o consultare în prealabil a celui care semna ca preşedinte era potrivită, chiar dacă, în fond, nu se schimba nimic. În comitet au intrat şi cîţiva colegi ieşeni (Radu Cernătescu, I. I. Mironescu şi C. Motăş), ca să nu mai amintesc de Constantinescu-Iaşi, vicepreşedinte, care, deşi era profesor la Universitatea din Iaşi, circula mult şi se găsea la Bucureşti de două, trei ori pe lună. Cam odată cu Comitetul naţional antifascist s-a constituit şi asociaţia „Amicii U.R.S.S.", la care am aderat, şi nu numai pentru că vedeam în ea o organizaţie de sprijin a acţiunii mai largi ca preocupări şi ca extindere împotriva fascismului.

La Iaşi a apărut în 1934 şi un ziar antifascist, *Ecoul*, sub redacţia unui tînăr gazetar, Ghelman. Am publicat, în patru dintre relativ puţinele numere ale lui, articolele următoare : *Despre fascism* ; *Fascismul şi pacea* ; *Constatări îmbucurătoare* ; *Asasinate politice*. Am colaborat, în acelaşi spirit, şi la alte ziare (*Adevěrul, Opinia*), precum şi la publicaţia periodică : *Manifest* (Iaşi, redactor G. Ivaşcu). Numeroase au fost interviurile care mi-au fost solicitate de ziarele *Dimineaţa, Zorile, Jurnalul*. În *Adevěrul* de la 19 mai 1937 am publicat articolul *Politica în Universităţi. Scrisoare deschisă D-lui Dr. C. Angelescu, ministrul Educaţiei Naţionale*, în care îl acuzam direct pe conducătorul învăţămîntului — şi, prin el, pe politicienii de toate speciile — că încurajează agitaţiile unei minorităţi studenţeşti manevrate de cîţiva aventurieri politici setoşi de putere, care se aflau în „serviciu comandat" din afara ţării. Din păcate, un număr de profesori, ambiţioşi sau interesaţi, îi sprijineau, adesea direct, luîndu-le apărarea, în cazuri grave, de molestări şi încercări de asasinat, cu „argumente" legate de vîrsta şi entuziasmul lor sau prin negarea pur şi simplu a faptelor cunoscute de toată lumea.

În septembrie 1934 a avut loc plenara Comitetului naţional antifascist (prima şi ultima). Ne-am adunat circa 40-50 de membri în casa lui Scarlat Callimachi, unul dintre cei mai activi conducători ai mişcării. Sesiunea a durat două zile, într-o atmosferă de mare entuziasm, dar şi de uşoară îngrijorare, din cauza conştiin-

ței (la unii, a siguranței) că reuniunea se află sub directa supraveghere a organelor de represiune. Guvernul s-a dovedit totuși a fi abil, căci măsura de suprimare a mișcării a venit la două luni și ceva după congres. Avea nevoie de probe concrete, pentru a „justifica“ hotărîrea lui abuzivă. S-au prezentat dări de seamă despre mersul luptei noastre în toată țara, s-au ținut cuvîntări avîntate și pline de convingere în dreptatea cauzei, insistîndu-se mai cu seamă asupra primejdiei de ordin național pe care o pregătea fascismul prin toate acțiunile lui, cele mai multe, criminale în sens strict.

La congres am cunoscut un număr de tovarăși despre care știam cîte ceva din activitatea lor publicistică sau numai „din auzite“, printre ei pe Tudor Bugnariu și pe sora lui, Zoe, pe Ilie Cristea, Constanța Crăciun, pe cei mai mulți dintre membrii comitetului și, firește, pe gazda noastră, împreună cu soția sa, Dida Solomon. Toate cuvîntările mi-au plăcut, în primul rînd, prin sinceritatea și fermitatea lor, calități esențiale într-o mișcare de masă și cu scopuri politice oarecum urgente, dacă nu imediate, și de însemnătate primordială pentru interesele țării. Am reținut destule dintre ele, care se remarcau în mod deosebit, cel puțin pentru sensibilitatea mea personală, foarte vie cînd e vorba de „om“, ca ființă socială în sensul înalt al cuvîntului. Voi menționa numai două : în primul rînd, pe cea a foarte tînărului utecist Nicolae Ceaușescu. Apoi pe cea a profesorului secundar Tudor Bugnariu. Cel dintîi m-a impresionat prin curajul, puțin obișnuit, ca și, drept consecință, prin convingerea că luptă pentru o cauză dreaptă, care va triumfa fără îndoială, dacă va fi dusă cu fermitate. L-am întrebat pe colegul Constantinescu-Iași, care era în prezidium alături de mine : „Cine e băietanul acesta atît de curajos ?“ El îl cunoștea și mi-a spus numele. Dealtfel, acest lucru a ajuns, acum cîțiva ani, să fie cunoscut în cercuri foarte largi, cu prilejul unei emisiuni TV. cu un „prim-plan“, în care a apărut Constantinescu-Iași. Tudor Bugnariu mi-a făcut impresia, foarte puternică și, pentru mine, cu totul inedită, a unui iluminat, a unui vizionar. Vorbind, părea că vede undeva aievea realizarea idealurilor noastre, înfrîngerea dușmanului și insta-

urarea unui regim de dreptate socială şi politică. Îl ajuta enorm în ceea ce spunea o căldură extraordinară a glasului, adică, de fapt, a întregii sale fiinţe, care izvora atît din convingere, cît şi din afectivitate. Dîrzenia ţinutei contrasta nespus de plăcut cu blîndeţea reală a sufletului său, ascunsă, din cauza conţinutului cuvîntării, dar simţită de ascultători.

În cele două luni şi ceva care au urmat după congres, pînă la interzicerea mişcării, lupta a continuat cu mai multă energie. Participanţii din provincie, întorşi acasă, au înfiinţat, acolo unde nu existau, filiale atît ale Comitetului antifascist, cît şi ale asociaţiei „Amicii U.R.S.S.". La Iaşi, ele s-au constituit într-o şedinţă de noapte, care a avut loc acasă la mine. Au participat circa douăzeci de tovarăşi, printre ei şi muncitorii Ion Niculi, tipograf, Marin Florea Ionescu (de la Atelierele Nicolina, mi se pare), muncitoarea Florescu (împreună cu fiul şi fiica), profesorul secundar Traian Gheorghiu şi ziaristul Lazăr Marcu, redactor la periodicul *Caradaşca*. În seara zilei de 24 noiembrie 1934 — era o duminică — mi s-a făcut o percheziţie, în urma hotărîrii guvernului de a interzice activitatea Comitetului antifascist şi a asociaţiei „Amicii U.R.S.S.". Eram cu soţia şi cu familia profesorului Simion Sanielevici la restaurantul „Corso", foarte aproape de locuinţa mea. M-a informat despre ceea ce urmează un agent de poliţie, care aflase de la cineva din casă unde eram. I-am spus că voi veni imediat ce termin masa (era pe la 22°). Percheziţia a durat, cred, vreo două ore, fără nici un rezultat... compromiţător. A doua zi am fost chemat la Siguranţă pentru o declaraţie. Inspectorul Gustav, o brută chiar ca înfăţişare fizică, a fost de o obrăznicie extraordinară, de care îmi amintesc (şi-mi voi aminti mereu) cu ruşine, din cauză că n-am reacţionat cum ar fi trebuit. În faţa forţei materiale îmi pierd curajul, care, se pare, că în cazul meu este de ordin pur moral. Dealtfel, ce aş fi putut face ? La răspunsul meu potrivit cu agresiunea lui aş fi fost, cu siguranţă, bătut, şi umilinţa mi-ar fi fost şi mai mare.

După-amiază, în aceeaşi zi, la 17°, am participat la şedinţa Senatului, al cărui membru eram ca delegat al Facultăţii de Litere. Decanul Facultăţii de Teologie (din

Chișinău), Popescu-Prahova, ne-a informat amănunțit despre percheziția făcută lui Constantinescu-Iași, în lipsă, la ora unu noaptea, în condiții pur și simplu sălbatice. I s-a devastat aproape întreaga locuință de agenții Siguranței, care au răscolit totul, ca să găsească... *corpus delicti*. Colegul nostru avea o corespondență neobișnuit de bogată, nu numai internă. Căci, trebuie recunoscut, și o fac cu toată sinceritatea și bucuria, că a fost, cel puțin în ce privește legăturile cu asociațiile progresiste din țară și din străinătate, ca și cu persoane particulare, care luptau împotriva fascismului, cu mult cel mai activ dintre noi toți. Decanul amintit, fără să fi fost un om de stînga, a ținut piept pe cît a putut samavolniciei organelor de represiune, asistînd, spre sfîrșitul percheziției, de care a aflat destul de tîrziu, la această operație revoltătoare. Documentele găsite, de toate felurile, au fost puse unele peste altele fără nici o grijă. Unele cădeau pe jos și, bineînțeles, erau ridicate apoi, ca să nu se piardă și să scadă astfel dosarul „crimei". Nu s-a încheiat nici măcar procesul-verbal de rigoare în asemenea împrejurări. În modul acesta se puteau adăuga acte, care nu aparțineau celui percheziționat, confecționate ad-hoc, pentru a-i îngreuia situația. Unii membri ai Senatului au fost de părere să se protesteze prin presă, în numele conducerii Universității, contra samavolniciei acesteia. În ce mă privește, am spus că nu mi se pare potrivit să amestecăm instituția noastră, ca atare, adică oficial, în această problemă, nu numai pentru că ea trebuia apărată în fața autorității superioare, care ar fi putut să interpreteze fals atitudinea Senatului, ci și, mai ales, fiindcă un număr de profesori, membri ai partidelor „istorice" sau cu „concepții" de dreapta (de fapt, cu interese personale și de grup fructuos cultivate), ar fi exploatat întîmplarea și, la o ședință a Marelui Colegiu, pe care aveau dreptul s-o convoace, majoritatea ar fi dat vot de blam conducerii Universității, ceea ce ar fi dus, în primul rînd, la demisia rectorului Traian Bratu. Acesta a fost de aceeași părere, și, pînă la urmă, s-a luat o încheiere, în sensul că va fi sesizat Ministerul Educației Naționale, rugîndu-l să informeze, prin titularul lui, guvernul și să-i ceară acestuia luarea de măsuri

pentru temperarea organelor de represiune cel puțin în ce privește respectarea dispozițiilor legale. Represaliile, prin presă, ale huliganilor de toate speciile, împotriva antifasciștilor ieșeni, n-au întîrziat să se arate. Iată, drept mostră, ce scria *Deșteptarea* (Iași, XI, 1934).

LA LUPTĂ

LAUR PREDA

> „Agenții internaționalei roșii au fost deranjați în miez de noapte spre a da socoteală organelor forței publice de anumite înfățișări ale activității lor. Nemernicii Iorgu Iordan, Cernătescu, Constantinescu-Iași, G. M. Zamfirescu și alții, formal amici ai U.R.S.S., vezi Doamne U.R.S.S. avea nevoie numaidecît de amici platonici, au trebuit să se deranjeze numaidecît pînă la inspectoratul de Siguranță.
>
> În numele întregii suflări românești, cerem de la această tribună îndepărtarea din învățămîntul universitar a lui Iorgu Iordan, Constantinescu-Iași, Cernătescu și alții, afiliați politicii ce duc aceștia, iar de la Teatrul Național a lui George Mihail-Zamfirescu."

S-a procedat la fel (cu percheziții etc.) și în alte orașe, peste tot unde mișcarea antifascistă se manifestase efectiv prin acțiuni de tot felul, ca, de pildă, la Cluj, unde conducătorul ei era Tudor Bugnariu, și la Brașov, unde se dovedise foarte activ Ilie Cristea.

La începutul lui ianuarie 1935 am fost chemat la Parchetul militar, pentru un interogatoriu, care a durat vreo două ore și jumătate. Am răspuns la toate întrebările, foarte numeroase, cu o singură excepție, aceasta în legătură cu faptul că într-un fel de repertoar găsit la Constantinescu-Iași figura și numele meu. Procurorul voia să știe rostul acestei însemnări, pe care nici eu n-aveam cum să-l descopăr. Trebuie să recunosc, comisarul regal (cred că acesta era titlul procurorului), maiorul Groholschi, spre deosebire de șeful Siguranței pomenit mai sus, s-a purtat pur și simplu respectuos. Se pare că și față de alți oameni atitudinea sa era civilizată,

dovadă achitarea lui în urma procesului care i s-a intentat după Eliberare și la care eu am depus ca martor.

Acțiune judiciară s-a pornit, după cît țin minte, numai (dar mă înșel, cu siguranță), contra lui Constantinescu-Iași și a lui Bugnariu. Știu precis că ei au fost trimiși în judecată și condamnați, ultimul, mi se pare, la 11 luni închisoare, celălalt la 3 ani (ambii au fost ținuți arestați vreme destul de îndelungată, înainte de proces). În ce mă privește, s-a închis dosarul, din lipsă de probe care să justifice măcar formal darea în judecată. Dealtfel, dovezi propriu-zise nu existau nici în cazul celor condamnați, căci participarea la o acțiune politică legală și corespondența, primită prin poștă, indiferent de la cine, nu justifică în nici un fel trimiterea în judecată. Scoaterea mea din cauză a fost interpretată în multe feluri, judecînd după... zvonurile create în jurul ei. Am aflat, de pildă, că unii colegi de Facultate, membri de frunte ai partidului național-țărănist, ar fi făcut demersuri în favoarea mea. Poate, mai ales în cazul unuia, dar nu cred, din cauză că, așa cum voi arăta mai departe, în 1937, cînd am fost denunțat în Camera Deputaților ca un fel de „șef“ al comuniștilor universitari, colegii amintiți (fără nume, din respect pentru memoria lor ca oameni), deși erau de față, ca deputați opoziționiști, au tăcut din gură. Un vecin de apartament, avocat fără procese, dar gazdă de întîlniri amoroase, se lăuda și el că m-a ajutat să scap de proces. De astă dată, am fost înclinat să iau în serios afirmația lui, fiindcă, printre „clienții“ săi, care își vizitau prietenele în apartamentul lui, se afla și comandantul corpului de armată. Adevărata explicație a situației mele „privilegiate“ este cea arătată ceva mai înainte : lipsa de probe. Țin să declar foarte sincer că acest fapt nu vorbește în favoarea mea. Vreau să spun că activitatea mea ca președinte al Comitetului național antifascist a fost modestă, în comparație nu numai cu a lui Constantinescu-Iași și a lui Bugnariu, ci și cu a altor luptători mai puțin cunoscuți decît aceștia. În domeniul politicii eu n-am fost niciodată un om de acțiune propriu-zisă, un militant, cum se spune. Mă limitam la publicarea de articole, la interviuri, la proteste prin presă contra samavolniciilor etc., dar nu aveam legături

directe cu luptătorii activi de felul celor amintiţi. La aceasta s-a adăugat un fapt concret. Cînd mi s-a făcut percheziţie, mi s-a confiscat o parte din corespondenţă : cîteva scrisori primite de la secretariatul Comitetului antifascist. Întîmplarea a făcut să păstrez copia unei scrisori personale, foarte amplă ca conţinut, pe care am trimis-o secretarului Gherasim. În ea spuneam că, după dizolvarea mişcării noastre şi după campania ziarelor de dreapta împotriva tuturor antifasciştilor mai cunoscuţi, pe care îi prezentau de-a valma drept comunişti, lupta contra fascismului trebuie dusă în forme mai discrete, pentru a cîştiga adeziunea, fie şi tacită, a intelectualilor cinstiţi, dar timoraţi din cauza acuzaţiilor de comunism aduse împotriva tuturor oamenilor de treabă.

Personal am fost, cred, în mai mare măsură ţinta atacurilor decît alţii. La Iaşi, unde eram bine cunoscut de toată lumea, aveam cîţiva duşmani foarte primejdioşi. Pe „colegul“, titular al catedrei de Franceză, fost prefect de poliţie, l-am întrebat la o şedinţă a consiliului profesoral, dacă mai este agent informator (pentru a putea fi numit prefect, trebuia, după lege, să facă parte din corpul funcţionăresc al poliţiei), „ca să ştim cum vorbim !“ Putea el să mă ierte ? Contracandidatul lui A. Oţetea, pe care nu l-am susţinut după ce m-am convins de „valoarea“ lui mai ales umană, trebuia să-mi plătească, în felul lui, această... trădare. Amîndoi foloseau „condeiul“ corespondentului ieşean (plătit, cu siguranţă) al *Universului*, ca să mă terfelească în toate chipurile, inventînd murdării în legătură cu viaţa mea personală. Al treilea duşman, G.P., era cel puţin sincer, în sensul că mă ataca deschis prin *Revista critică*, pe care a scos-o ani de-a rîndul cu banii Institutului de filologie, folosind facturi duble. Mă acuza de comunism şi-şi manifesta indignarea contra „nedreptăţii“ că eu, fost preşedinte al Comitetului naţional antifascist, am... scăpat, iar vicepreşedintele, cu „grad“ mai mic şi, deci, mai puţin vinovat, a fost arestat şi judecat.

Lupta împotriva fascismului a continuat, chiar înteţită, prin energia Partidului comunist, dar în forme mai greu sesizabile şi, deci, în unele privinţe, mai eficace. Un rol important a jucat „Ajutorul roşu“, foarte bine

organizat în mai toate orașele mai importante ale țării. Eu adunam bani de la cîțiva colegi de încredere și îi înmînam, de obicei, lui Radu Cernătescu, în laboratorul său, care era instalat în clădirea centrală a Universității, unde era și sediul Facultății de Litere. Uneori făceam același lucru luînd contact cu Vasile Mîrza, și el, cred, membru încă de pe atunci al P.C.R. După condamnarea lui Constantinescu-Iași am fost o dată împreună la mama acestuia (în strada Păcurari, mi se pare). Mai directă a fost acțiunea de ajutorare a celor implicați în „procesul Grivița". Inițiativa am luat-o eu și I. I. Mironescu, avînd ca „executant" pe Traian Gheorghiu. Suma de 26 000 de lei, strînsă cu acest prilej, a fost trimisă la Craiova, unde se judeca recursul celor condamnați în prima instanță, prin Maria Rojniță (nume conspirativ), soră medicală la clinica profesorului Parhon. Membrii mai activi ai „Ajutorului roșu" s-au ocupat și de alte forme ale luptei contra fascismului, de pildă echiparea (cu uniformă militară) a doi muncitori (Roșu și Cîmpeanu), care trebuiau să plece, în 1937, în Spania, ca participanți, din partea democraților de pretutindeni, la războiul civil. (Toate aceste detalii mi le-a furnizat Traian Gheorghiu, care și le-a notat la timpul lor.)

Procesul intentat lui Constantinescu-Iași, împreună cu alți antifasciști din Basarabia, a avut loc la Chișinău în martie 1936. O parte a martorilor (apărării, bineînțeles) erau profesori ieșeni : Traian Bratu, rectorul Universității, C. I. Parhon, C. Motăș și eu. De la București a venit Francisc Rainer. Primul audiat a fost Bratu. Depoziția lui a durat o oră și jumătate. A ieșit de acolo aproape frînt. A stat doar în picioare tot timpul și a trebuit să răspundă la o serie nesfîrșită de întrebări, care de care mai... ingenioase. Cînd s-a întors în camera unde noi ceilalți ne așteptam rîndul, ne-a spus, deocamdată, numai atîta : „M-au tras ei de limbă, dar nici eu n-am tăcut !" Acest om admirabil, care, cum am mai spus cu alt prilej, nu era un democrat de stînga, a impresionat, sînt convins de asta, chiar pe membrii tribunalului militar, prin marea lui sinceritate, prin ținuta sa demnă și prin dragostea pentru adevăr. Eu am fost audiat ultimul. Mi s-au pus multe întrebări, să le zic tehnice, în legătură

cu organizarea și acțiunile Comitetului, nu fiindcă judecătorii aveau nevoie de ele — dosarele erau mult mai bogate decît informațiile pe care aș fi putut să le dau eu — ci pentru ca să rezulte, fie și indirect, culpabilitatea și, deci, implicarea mea în proces. Aceasta era intenția comisarului regal, cu care avusesem nu prea de mult, indirect, un conflict personal. La pronunțarea sentinței am fost prezenți toți în sală. S-a dat cuvîntul, în prealabil, acuzaților. Foarte curajos, chiar dîrz, a fost medicul veterinar Brașoveanu, care a terminat cu asigurarea, bazată pe convingere și pe încrederea în viitor, că nu va trece multă vreme și idealul pentru care a luptat și pentru care intră acum în temniță se va realiza. O întîmplare, poate semnificativă, a făcut ca în aceeași zi, după condamnarea luptătorilor antifasciști, să aflu că respectatul și iubitul meu profesor G. Ibrăileanu se sfîrșise la București, unde se găsea internat în sanatoriul Saint Vincent de Paul.

De la Ștefan Ciobanu, profesor la Facultatea de Teologie din Chișinău și membru activ al Academiei Române, am aflat, după un număr de ani, ce i-a spus colonelul Popescu Cantemir (sper că i-am reținut numele), președintele tribunalului militar: „Probe propriu-zise pentru condamnarea celor judecați n-au existat. Am executat un ordin al guvernului!“ Nu era o surpriză această declarație pentru cine știa cum se petrec lucrurile în procesele intentate luptătorilor pentru dreptate socială și politică, dar a fost binevenită, fiindcă ea confirma oarecum oficial o credință destul de răspîndită printre democrații autentici.

Între timp, propaganda hitleristă continua prin Garda de fier, care se dovedea din ce în ce mai agresivă în atitudine și mai violentă în acțiunile ei criminale. Mă voi opri la cîteva întîmplări dintre cele mai semnificative pentru atmosfera creată de excesele de limbaj ale presei de dreapta, care încuraja direct la acte violente. În ce privește cronologia lor, previn pe cititori că n-am reținut-o cu destulă precizie. Amănuntul nu are importanță. Între sfîrșitul anului 1934, cînd s-a suprimat mișcarea antifascistă, și pînă la dictatura regală (1938) s-au petrecut o serie de evenimente, care diferă unele de altele

numai prin forma lor oarecum exterioară. În ce privește izvorul lor, sălbăticia stîrnită și susținută de politicieni inconștienți și, mai cu seamă, de „condeieri“ fără scrupule, ele trebuie puse pe același plan. La fel trebuie apreciată și influența exercitată asupra oamenilor, cu efecte variabile după categorii sociale, după interese personale și de grup etc.

Un fost legionar, foarte activ, întrucît credea în „doctrina“ Gărzii de fier, convingîndu-se la un moment dat că a intrat într-o bandă de criminali, s-a despărțit de ei și a început să-i combată. „Trădarea“ trebuia pedepsită și a fost, într-un mod de neimaginat. Stelescu — așa se numea „trădătorul“ — era internat în spital. A fost asasinat acolo, pe patul de suferință, în imposibilitatea de a se apăra, fie și prin simple gesturi sau încercări de a se mișca sau de a spune ceva. S-au tras în el cîteva gloanțe de revolver (se pare că au fost vreo șapte, opt), și atîta n-a fost de ajuns, fiindcă l-au călcat în picioare după ce murise. Mai gravă, dacă se poate, a fost atitudinea, adesea manifestată direct, prin scris a „admiratorilor“ Gărzii de fier, printre ei, și așa-ziși intelectuali.

În timpul guvernării liberale (cu Tătărescu prim-ministru), deci înainte de sfîrșitul anului 1937, a avut loc un congres studențesc la Tg. Mureș. S-au pus la dispoziția organizatorilor și, inclusiv, a participanților toate mijloacele de ordin economic și întreg sprijinul, camuflat firește, de natură politică. S-au petrecut în timpul dezbaterilor și după aceea acte de o violență nemaiîntîlnită. Violență de limbaj, dar și de acțiune sălbatică. S-a vărsat sînge, spre groaza tuturor oamenilor cinstiți, încrezători în posibilitățile tineretului studios, care, din fericire, nu era reprezentat acolo în ce avea el mai bun decît printr-o infimă minoritate, care nu avea cum să se împotrivească, decît cel mult cu vorba și cu atitudinea. Ca și în cazul Stelescu, latura gravă a lucrurilor au constituit-o „laudele“ adresate, direct sau indirect, celor care au organizat cu bună știință această manifestare rușinoasă. Deoarece congresul s-a ținut în acest oraș cu populație maghiară — anume ales, pentru... salvarea neamului — comentariile de tot felul au căpătat

şi un colorit şovin. Acesta s-a văzut şi în Parlament. Un ministru, profesor universitar, viitor „reziduu regal“, cum i-a spus Iorga, a luat apărarea huliganilor în răspunsul dat la unele interpelări. Şi mai condamnabilă am considerat eu intervenţia unui deputat naţional-ţărănist, aflat, deci, în opoziţie (în această calitate, ca simplu politician ar fi trebuit să combată guvernul sau, cel puţin, să tacă), care s-a alăturat ministrului, vorbind despre „copiii noştri“, adică ai românilor, pe care ne-românii (recte evreii, adică „jidanii“) n-au dreptul să-i critice. (Aluzie la faptul că ziarele democrate erau, în primul rînd, *Adevĕrul* şi *Dimineaţa*.) Acest deputat era şi el profesor universitar, şi încă la Iaşi, spre ruşinea lui, iar în guvernele naţional-ţărăniste fusese ministru al Educaţiei Naţionale. Nu-i mai dau numele, de tristă amintire.

Pomenindu-i calitatea de profesor ieşean, am folosit un cuvînt urît. M-am gîndit la atmosfera spirituală care a domnit un secol întreg în fosta capitală a Moldovei, creată şi dezvoltată de *Dacia literară, România literară, Convorbiri literare, Contemporanul* şi *Viaţa românească*, şi am comparat-o cu aceea de după primul război mondial, urmare a acestei calamităţi şi născătoare a Gărzii de fier, pregătită însă de antisemismul stupid al lui A. C. Cuza. „Ruşinea“ a atins o culme înspăimîntătoare, tot la Iaşi, în seara zilei de 1 martie 1937, cînd s-a încercat asasinarea rectorului Traian Bratu. Cum am fost martor aproape ocular al acestei crime „săvîrşite, dar neizbutite“, voi povesti amănunţit evenimentul, cu comentariile şi aprecierile de rigoare.

La ora 17 a inceput şedinţa Senatului, al cărui membru eram, cum am mai spus, încă din 1933, al Facultăţii de Litere. După două ceasuri, ea s-a terminat. Ca de obicei, am rămas pînă cînd rectorul şi-a pus în ordine documentele dezbaterilor, ca să-l întovărăşesc în drumul spre casă. Aveam intenţia să-l conduc pînă la locuinţa sa (str. Păcurari, colţ cu str. Manolescu), care se găsea la cîteva sute de metri. În stradă, m-a cuprins puţintel frigul, din cauza unei uşoare burniţe. După vreo două sute de paşi ne-am despărţit şi ne-am căutat fiecare de drum. Strada Toma Cosma, pe care a apucat el, ducea

aproape direct spre casa lui. Era slab luminată, ca mai toate din cartierul acela. În dreptul școlii elementare „Carol I“, după ce a trecut de Liceul Internat, a fost atacat de trei indivizi. (Am aflat asta după comiterea atentatului, la fel cu detaliile care urmează.) Unul dintre ei i-a dat o lovitură puternică, cu un satîr, în partea superioară a corpului, cu intenția, foarte probabil de a-l decapita. Altfel nu se explică retezarea pavilionului urechii drepte și tăietura adîncă de doi, trei centimetri în partea imediat vecină a gîtului. După ispravă, ticăloșii au dispărut. Profesorul a fost ajutat să se ridice de un bărbat care trecea întîmplător pe acolo și auzise, desigur, strigătul de ajutor al victimei.

Am aflat despre această groaznică întîmplare la circa trei sferturi de ceas după ce m-am despărțit de rector. Era la spitalul „Sf. Spiridon“, unde i se făcea o intervenție chirurgicală. M-am dus imediat acolo. În fața ușii de la sala de operație erau doamna Bratu și profesorul Balmuș cu soția. Peste cîteva minute a apărut P.D., decanul Facultății de Drept, care ne-a informat că a telefonat, imediat ce a aflat cele întîmplate, atît procurorului civil de serviciu, cît și comisarului regal — era stare de asediu în toată țara — spunîndu-le următoarele (între altele) : „Ca să puteți descoperi pe făptași, trebuie să căutați pe...“ (a înșirat cîteva nume de studenți și foști studenți, toți legionari). A precizat că nu-i bănuiește pe ei de crimă, dar crede că prin ei pot fi găsiți relativ ușor autorii. El cunoștea numeroși studenți, nu numai de ai Facultății de Drept, fiindcă îi folosea, la nevoie, pentru diverse manevre și calcule. Cei numiți de dînsul erau, unul fost președinte, altul actual președinte al Asociației studenților legionari.

Eu am urmărit de aproape, cu mijloacele mele limitate, mersul evenimentelor care au urmat după atentat. Am vrut, între altele, să știu dacă decanul amintit s-a dus la comisarul regal să facă o declarație scrisă în sensul celor comunicate oral nouă la spital. Căci asta mi se părea mie și logic și corect. Văzînd că nu procedează astfel, m-am prezentat eu, ca să zic așa, în locul lui, și am declarat, sub semnătură, lucrurile aflate de la dînsul. Am făcut-o, pe de o parte pentru a înlesni mer-

sul anchetei, pe de alta, ca să-l implic oarecum în procesul care va avea loc. Îl cunoșteam destul de bine. Știam că se bucura de o foarte bună presă în ochii studenților legionari și cuziști, deși aceștia ar fi putut să afle că „naționalismul“ lui nu-l împiedica să fie omul de afaceri al băncii „Moldova“ (cu toate anexele ei industriale), care nu era proprietatea unor „buni români“. Demersul meu a reușit, la început de tot, numai în ce privește prima lui parte : am fost trecuți amîndoi pe lista martorilor. Procesul nu s-a putut judeca la Iași, deși s-a fixat un termen foarte apropiat după săvîrșirea crimei, urmat de alte două sau trei termene, la fel de scurte unul după altul. Cauza ? Citația nu putea găsi pe martorul P. D., care locuia în apropierea universității. La Brașov, în septembrie același an, sediul nou al procesului, nu s-a mai putut eschiva. Am fost audiați amîndoi, separat, și apoi împreună, din cauză că el a încercat să tăgăduiască ceea ce spusesem eu pe baza propriilor lui declarații. Confruntarea l-a demascat, cu urmări serioase din punctul de vedere al combinațiilor lui politice cu legionarii. Cei trei acuzați au fost, bineînțeles, achitați din... lipsă de probe. Este drept că proba cu analiza sîngelui, care fusese la început pozitivă, a devenit, la o a doua expertiză, negativă.

Încercarea de suprimare fizică a marelui rector Traian Bratu a fost precedată de o îndelungată pregătire, în sensul că s-a creat, de cei interesați, în jurul lui o atmosferă care nu putea să nu ducă la ceea ce s-a întîmplat. În ziarul studenților ieșeni apăreau regulat notițe, cînd și cînd articole, cu atacuri directe și cu aluzii stîngaci camuflate împotriva lui. Aceasta, în plină stare de asediu, cînd nu se putea publica nimic din ceea ce trimiteau oamenii cuminți în legătură cu situația fie locală, fie generală, îngrijorătoare în cel mai înalt grad. Ura fasciștilor contra lui Bratu își avea începutul în refuzul acestuia de a le aproba cererea de legalizare fără anumite condiții a „Asociației“ lor, care fusese interzisă. S-au dus tratative îndelungate, fiindcă în statutele ei existau dispoziții politicianiste de toate speciile, deși se intitula „culturală“. Pe rector îl nemulțumea, între altele, faptul că acești studenți, care se proclamau „naționaliști“ (de

fapt erau numai antisemiţi), nu introduseră în statutele ei nici un articol care să dovedească preocupări în legătură directă cu cultura, în special cu aspectul ei românesc, naţional. Nu pot uita o audienţă a lor la rector, în prezenţa, întîmplătoare, a mea. Răbdarea lui proverbială, pe care i-am cunoscut-o şi admirat-o în timpul studenţiei mele şi în continuare după ce i-am devenit coleg, o manifesta, într-un grad şi mai mare, discutînd cu ei problema pentru care ceruseră să fie primiţi. În fruntea delegaţiei era un sibian, Banea, îmbrăcat „ţărăneşte" (ca acasă la el). Bratu, sibian şi el (de la Răşinari), simţea, cred, o strîngere de inimă, tocmai în această calitate, văzînd cum se înverşuna acest student, încăpăţînat din cauza fanatismului, să susţină un punct de vedere cel puţin absurd, deşi părea un băiat inteligent. La un moment dat mi-am pierdut eu răbdarea, nu rectorul, şi am izbucnit (inorportun, în toate privinţele) : „Aveţi noroc de un om atît de înţelegător şi de dispus să vă ajute. Eu aş fi terminat mai repede cu dv."

Această ură incipientă a crescut cu timpul, datorită şi încurajării, în sensul sporirii ei, care le venea de la duşmanii personali, numeroşi şi primejdioşi, ai lui Bratu. Ea a ajuns la apogeu în urma unei întîmplări cunoscute numai mie şi cîtorva puţini apropiaţi ai lui. În toamna anului 1933, Carol al II-lea a venit la Iaşi, însoţit de Al. Vaida-Voievod, preşedinte al Consiliului de miniştri şi ministru de Interne, de subsecretarul său de stat Viorel Tilea şi de alţi reprezentanţi ai oficialităţii, pentru a asista la deschiderea cursurilor universitare. Studenţii „creştini" doreau să-şi inaugureze localul, o veche casă boierească, spaţioasă şi impozantă, nici mai mult, nici mai mai puţin, în prezenţa regelui. Închirierea şi amenajarea acestui edificiu au costat bani buni, de care conducătorii lor dispuneau din belşug, graţie ajutoarelor grase, primite şi din ţară şi de peste graniţă. Primul ministru şi adjunctul său au fost de acord cu ideea studenţilor. Ştia toată lumea atunci că Vaida-Voievod se mîndrea a fi fost „naşul" tineretului studios legionar. Îl stingherea puţintel în această calitate... concurenţa pe care i-o făcea Iuliu Maniu, şi el pretendent la acest înalt titlu. Rectorul Traian Bratu, aflînd despre acest plan, s-a impo-

trivit, într-o discuţie cu primul ministru, fără să-l poată convinge pe acesta de grava greşeală politică, mai ales pe plan internaţional, pe care ar fi săvîrşit-o regele însuşi şi guvernul lui. Rectorul a cerut, în urma eşecului, o audienţă regelui, care l-a primit imediat. (În prima guvernare naţional-ţărănistă, 1928-1931, el fusese preşedintele Senatului.) Sediul „Asociaţiei" avea abordate tot timpul drapelul ţării şi pe acela al hitleriştilor, cu crucea încîrligată, insigna bine cunoscută. Bratu a insistat, în convorbirea cu Carol al II-lea, asupra laturii strict politice a problemei, aceea că regele nu poate, nu trebuie să treacă pragul unei case româneşti la intrarea căreia atîrnă o emblemă politică străină, adăugînd — şi aici se vede mai clar curajul său civic — că, dacă totuşi capul statului este de altă părere, el, ca rector, îl va însoţi, căci are această obligaţie, fiind vorba de o societate studenţească, dar imediat după vizită, îşi va prezenta demisia. Regele a înţeles — aş spune, indiferent din ce motive — ceea ce un politician, şi încă „naţional-democrat", n-a putut sau, mai degrabă, n-a vrut să înţeleagă. Nu-i deloc greu să ne închipuim ce lovitură a însemnat pentru studenţii „creştini" şi, în primul loc, pentru conducătorii şi sprijinitorii lor din ţară şi de peste graniţă, acest eşec politic.

Încercarea de asasinat a produs, cum nu era posibil altfel, emoţie şi îngrijorare în cercurile universitare şi peste tot unde se găseau oameni cu mintea întreagă. Prorectorul a convocat Marele Colegiu, adunarea profesorilor titulari ai universităţii. Am fost de faţă. Dacă susţinerea mai mult ori mai puţin făţişă a agitatorilor fascişti îmi impunea într-o oarecare măsură prin sinceritatea ei, luările de cuvînt, aproape toate, care dovedeau o ipocrizie rău camuflată, m-au indignat pur şi simplu. Cuvîntătorii spuneau, în esenţă, următoarele : Cum putem noi, profesorii lor, să credem că studenţii sînt în stare să atenteze nu numai la viaţa rectorului sau a unuia dintre educatorii lor, ci şi a unui om oarecare. S-au făcut toate cercetările de rigoare, pentru descoperirea adevăraţilor criminali ? Nu cumva este o manevră a unor politicieni interesaţi ? etc., etc. La un moment dat, am izbucnit, exclamînd şi întrebînd : „Dar pe Stelescu cine

l-a omorît? Nu tot studenții?!“ Discuția s-a terminat, ca de obicei, cu o „moțiune“ banală și formală, în sensul condamnării actului criminal, cu exprimarea regretelor, însoțite de aprecieri elogioase la adresa victimei ș.a.

Presa de dreapta a aprobat, bineînțeles indirect, atentatul, referindu-se la lipsa de înțelegere a rectorului pentru nevoile studenților naționaliști și condamnînd blînd diversele guverne, care nici ele nu au grija tineretului studios al patriei etc. În cîte o notiță strecurată, poate și în articole — nu-mi amintesc exact amănuntul — se insinua, în legătură cu eventualii atentatori, care în nici un caz nu puteau fi studenți, că victima avea de plătit o „poliță“ unui fost salariat al Universității, nedreptățit de rector într-o chestiune foarte murdară. Un ton asemănător a avut și relatarea întîmplării într-un articol din gazeta studenților creștini.

Tentativa de a asasina pe rectorul Universității din Iași n-a rămas izolată. Ea s-a repetat cu profesorul clujean Florian Ștefănescu-Goangă, care, în calitate de subsecretar de stat la Educația Națională, a avut curajul, care i-a lipsit ministrului (C. Angelescu), de a veni în Parlament cu un proiect de lege, — votat după o dezbatere destul de îndelungată și aprinsă — în care se prevedeau măsuri mai severe cu privire la disciplina studenților, adică la indisciplina (folosesc un eufemism) celor care se dedau la acțiuni violente sub pretextul „salvării neamului“. Aceasta dovedește că suprimarea fizică a celor „indezirabili“, indiferent de categorie socială, era un procedeu consacrat. Într-adevăr, el data din 1924, cînd „căpitanul“ a asasinat în plină zi pe Constantin Manciu, prefectul poliției Iași.

Două luni mai tîrziu (mai, 1937), Gh. Cuza a interpelat guvernul (liberal, atunci) în problema „comunismului“ unui număr de membri ai corpului didactic. A fost, într-un fel oarecare, o urmare logică a încercării de asasinare a lui Traian Bratu. Agitația, cu scopuri criminale a minorității studențești fasciste și profasciste, trebuia continuată și sprijinită în toate felurile. Din moment ce există profesori comuniști, care fac cauză comună cu studenții comuniști sau comunizanți și încurajează în același sens pe cei neutri, colegii lor creștini au nu numai

dreptul, ci chiar datoria să reacționeze în numele națiunii primejduite. Mă găseam întîmplător la București, probabil, pentru a participa la sesiunea generală obișnuită a Academiei Române, căci era în mai, ca membru corespondent al ei. Un cunoscut, întîlnit pe stradă, mă întreabă dacă am citit *Universul*. Nu-l citisem, fiindcă nu-l citeam decît dacă eram informat de alții că sînt înjurat în numărul respectiv. Mi-am procurat exemplarul cu pricina și am văzut reprodusă aproape integral (pe o pagină întreagă) interpelarea amintită. Eram cap de listă al comuniștilor, atît dintre universitari, cît și dintre profesorii de liceu, cu învinuiri ample și grave. Printre colegii ieșeni figurau C. Motăș și Al. Claudian (cred că și alții, al căror nume l-am uitat). M-am bucurat sincer că și prietenului meu vechi, fost coleg de clasă la Liceul Internat, Panaite Popovici, amintit de mine în primul volum al „Memoriilor", profesor de liceu și avocat la Ismail, i se făcea această mare cinste, pe care, firește, n-o merita, formal vorbind, ca și mine, dealtfel, ca Motăș, Claudian ș.a., pentru simplul motiv că nu eram, absolut nici unul, comuniști. Apropo de această calitate excepțională pentru vremea aceea, trebuie să relatez două întîmplări. După dizolvarea Comitetului național antifascist, toți membrii și adepții lui erau acuzați, în gazetele de dreapta, de comunism. Printre ei se găseau și comuniști, de exemplu P. Constantinescu-Iași dintre cei mai cunoscuți. Dar numărul lor era infim în comparație cu al necomuniștilor, și acesta a fost marele merit al mișcării, că a putut atrage foarte mulți oameni, indiferent de atitudinea lor politică propriu-zisă. (Majoritatea nu aparțineau, cred, nici unui partid.) Dar, spre a arăta „primejdia" gravă pe care o prezentau antifasciștii pentru țară, ei trebuiau denunțați drept comuniști. În trenul care mă ducea de la București la Iași, după interpelarea amintită — mi-amintesc bine că era într-o sîmbătă — se găseau și cîțiva oameni politici ieșeni, toți deputați, precum și C. Angelescu, ministrul Educației Naționale. Se întorceau, la sfîrșit de săptămînă, acasă. (Ministrul își avea *fief*-ul, cum se spunea atunci, la Buzău, unde se afla proprietatea soției sale, născută Monteoru.) Deoarece era vre-

inea mesei de prînz, m-am urcat și eu, la fel cu dînșii, în vagonul restaurant. Mi-aduc aminte, dintre ieșeni, de N. Costăchescu și Petre Andrei. (Poate era și Mihai Ralea, dar nu sînt sigur.) Am participat și eu la discuție, dar mai mult ascultînd decît vorbind. Aproape de Buzău, C. Angelescu s-a sculat de la masă, ca să-și ia rămas bun. I-am fost prezentat, căci nu mă cunoștea, de N. Costăchescu. Ce credeți că mi-a spus? Să aduc dovezi că nu sînt comunist. (Sînt sigur că în mintea lui gîndirea continua așa: „Căci altfel, putem lua măsuri contra d-tale", sau, dacă nu chiar în forma aceasta, în alta foarte apropiată.) I-am răspuns imediat: „După cîte știu — știți, desigur, și d-voastră — acuzatorul trebuie să dovedească temeinicia afirmațiilor sale, nu acuzatul". Întîmplarea am povestit-o, fiindcă mi s-a părut semnificativă pentru psihologia politicienilor de atunci, și nu numai a lor.

Mult mai important mi se pare altceva în legătură cu celebra interpelare. Răspunsul cerut de Gheorghe Cuza — căci demersurile de acest fel ale unui parlamentar sînt, de fapt, întrebări adresate guvernului, care este obligat să răspundă — nu l-a dat C. Angelescu, ministrul Educației Naționale. (Am arătat că era vorba de „comunismul în școală".) Nu l-a dat nici altcineva de pe banca ministerială. Era prea „delicată" problema, din punct de vedere electoral. Pe cei acuzați, guvernul nu-i putea apăra, fiindcă se „compromitea" în ochii alegătorilor, dar nu putea nici să-și însușească învinuirile, întrucît nu era convins de justețea lor. Și mai gravă decît tăcerea băncii ministeriale a fost aceea a colegilor mei de la Facultatea de Litere, deputați național-țărăniști și fruntași ai partidului lor, care, teoretic, erau bineînțeles, antifasciști, dar practic nu voiau să supere pe șefii ierarhici, încurajatori ai legionarilor. Și totuși, pe noi cei de la Iași, ne-a apărat cineva: Victor Iamandi, membru al guvernului (era ministrul Cultelor). Nu oficial, ci ca cetățean și parlamentar. A declarat ceva foarte simplu și de aceea nespus de frumos: „Domnule Adam Ionescu — deputat majoritar din Vîlcea, dacă țin bine minte, care se luase, în altă ședință, la întrecere cu Gheorghe Cuza în anatemizarea „comuniștilor" din învățămînt — d-voastră nu cunoașteți,

nu aveţi cum cunoaşte, atmosfera spirituală ieşeană. Acolo sînt numeroşi intelectuali autentici, care lucrează serios la catedrele şi în disciplinele lor şi sînt sensibili la ceea ce se întîmplă nu numai lor, ci şi altora. Sînt un fel de tolstoieni, cu idealurile lor umanitare".

După interpelarea în discuţie, atacurile ziarelor de dreapta şi ale legionarilor s-au înteţit. Găseau oarecum un sprijin, chiar dacă nu aveau nevoie de el, în atitudinea de „surdomut" a guvernului. Cei atacaţi şi-au continuat activitatea, sub toate formele ei, cu mai multă prudenţă în ce priveşte manifestările cu aspect politic. Într-o şedinţă a consiliului profesoral, un coleg,... binevoitor şi grijuliu în materie de educaţie a studenţilor, a pus, aparent destul de discret, problema situaţiei mele în lumina celor petrecute în Camera Deputaţilor. Ar fi dorit o dezminţire din partea mea. Răspunsul meu a fost, în esenţă, următorul. Deoarece acuzaţia care mi se aduce n-o consider infamantă, ci dimpotrivă, nu văd nici necesitatea, nici obligaţia de a dezminţi ceea ce mi se impută. Şi apoi am declarat textual, aceasta pentru consiliu : „Mi se face o onoare prea mare acuzîndu-mă de comunism. A fi comunist, astăzi, la noi, înseamnează a avea un curaj excepţional, pe care eu nu-l am". G. P., prezent la şedinţă, a reprodus în *Revista critică* această parte a răspunsului meu, cu scopul de a mă denunţa, bineînţeles, autorităţilor ca admirator sau simpatizant al comunismului. Numai că, intenţionat sau nu, a schimbat textul declaraţiei la începutul ei, în : „N-am onoarea de a fi comunist", ceea ce diminuează semnificaţia spuselor mele, întrucît, cum se ştie, formula „n-am onoarea să..." se foloseşte adesea şi în glumă sau, mai rău, cînd vorbitorul vrea să bagatelizeze chestiunea supusă discuţiei.

Un ultim episod, cu care închei acest lung capitol, priveşte alegerea mea ca decan al Facultăţii de Litere în noiembrie sau decembrie 1937, după moartea lui Oreste Tafrali. Mi s-a pus candidatura şi în 1936, dar au fost mai „tari" electorii profascişti. Şi de data aceasta propaganda lor contra mea a fost foarte înverşunată, dar cei care m-au propus au izbutit, pînă la urmă, să obţină cîştig de cauză. Amintesc acest eveniment deocamdată pentru partea lui anecdotică. La cîrma ţării se afla guvernul

liberal, prezidat de Gh. Tătărescu, avînd ca ministru al Educației Naționale pe C. Angelescu, al cărui... curaj l-am descris ceva mai înainte în legătură cu interpelarea lui Gheorghe Cuza. Pînă la începutul lui ianuarie 1938, cînd regele a însărcinat pe Goga (împreună cu A. C. Cuza) să formeze noul guvern, a trecut destulă vreme pentru ca alegerea de decan să fie confirmată de ministru prin întocmirea decretului de numire. Acest lucru nu s-a întîmplat! Renunț la comentarii, nu numai pentru că le consider de prisos, ci și ca să informez pe cititori că am fost numit de guvernul profascist, din care nu mai știu dacă făcea parte și autorul interpelării din mai 1937, dar care ar fi avut toate motivele (politice, firește) să anuleze alegerea și să ceară repetarea operației. Să nu ne închipuim însă că gestul noului guvern a izvorît dintr-un simț de egalitate sau din considerație pentru instituția care își spusese cuvîntul într-o problemă a ei. Ministru al Educației Naționale era Ion Petrovici, care mă cunoștea bine în toate privințele și care a jucat, datorită împrejurărilor, un anumit rol în cariera mea de profesor universitar, cum am arătat la locul cuvenit.

VII. SUB DICTATURA REGALĂ

La începutul lui februarie 1938, Carol al II-lea a desființat partidele politice, pe care le-a înlocuit prin „Frontul renașterii naționale“, a impus o nouă constituție, corespunzătoare situației create prin lovitura de stat, și a format un nou guvern, sub președinția lui Armand Călinescu. Lucruri cunoscute și amintite chiar de mine în primul capitol al volumului de față. În ce privește libertățile publice, nu s-a schimbat nimic în bine. Deoarece una dintre sarcinile principale, pentru moment cea mai importantă, a noii echipe guvernamentale era suprimarea Gărzii de fier, ceea ce s-a și întîmplat destul de repede, atmosfera generală s-a îmbunătățit într-o anumită măsură, adică s-a mai calmat. În guvern au intrat, printre alții, cîțiva fruntași ai stîngii național-țărăniste, afară de Armand Călinescu, anume Mihai Ralea și M. Ghelmegeanu. Petre Andrei, din motive pe care nu le-am putut cunoaște, s-a ținut, o bucată de vreme, în rezervă. De aceea, departamentul Educației Naționale, care îi fusese rezervat, a rămas fără titular, fiind condus de primul-ministru ca interimar. Acesta a venit cu măsuri radicale. Era bine informat, prin oameni de specialitate, despre unele carențe serioase ale învățămîntului, mai cu seamă ale celui superior. Am participat ca decan la cîteva ședințe, convocate și prezidate de el, cu scopul de a ne aduce la cunoștință intențiile, ca să nu spun ordinele sale. Atunci l-am văzut pentru întîia oară și nu mi-a fost greu să-l judec, în general, just. Ambițios la culme, energic, convins că are o misiune înaltă de îndeplinit, avea, credeam eu, tot sau aproape tot ce trebuia unui dictator de rangul al II-lea (pentru momentul acela, cu regele ca exponent principal al dictaturii).

Mă voi opri la cîteva lucruri legate strîns de interesele învățămîntului. La prima ședință pe care a prezidat-o mi-a plăcut faptul că el cunoștea bine și aprecia just anumite situații, în care rolul prim îl jucau unii profesori foarte activi în privința satisfacerii intereselor personale și de grup. Le știa numele și acțiunile și nu s-a jenat să amintească pe unii dintre ei, cu precizarea detaliilor fiecărei combinații în parte. Era pe vremea puzderiei de academii create prin stăruința celor care doreau și nu izbuteau să intre în Academia Română. S-a modificat legea învățămîntului superior în multe puncte importante. Printre acestea, reducerea limitei de vîrstă a pensionării de la 70 la 65 de ani, cu excepția membrilor titulari ai vechii academii. Ca decan, a trebuit să aplic noua dispoziție, ceea ce mi-a adus necazuri, de fapt, plictiseli, cu un coleg al cărui an de naștere, așa cum apărea în două enciclopedii, varia de la una (1873) la alta (1875). Merită să povestesc întîmplarea, adică incidentul care a avut loc din cauza străduinței mele de a proceda corect. E semnificativă pentru psihologia omenească în general.

Deoarece eram în vacanța de vară, m-am adresat colegului despre care este vorba, printr-o scrisoare oficială în localitatea de munte unde se afla la odihnă, cu întrebarea care dintre cele două date amintite mai sus este exactă. Răspunsul, iritat, a confirmat-o pe prima, dar fără convingere, mai bine zis, dînd a înțelege că eu doresc asta, cu gîndul de a-l pensiona înainte de vreme. Dealtfel, s-a plîns în acest fel la toată lumea, ceea ce m-a și durut, căci îi fusesem student, dar m-a și supărat. Ca urmare a acestui ultim sentiment, m-am „înverșunat“ și m-am hotărît să verific eu însumi data nașterii cu ajutorul matricolei liceului bucureștean unde își făcuse studiile medii. Hotărîrea mea, pornită, recunosc, și din maliție, se întemeia pe convingerea că nici 1873 nu era anul adevărat al nașterii. Așa și era. Data exactă : 1869. Terminase liceul în 1891, adică la 22 de ani, din cauză că, fiind sărac, n-a putut să-și continue studiile decît foarte tîrziu de la absolvirea cursului primar.

Altă inovație a legii modificate de Armand Călinescu privea condițiile de alegere a decanilor și rectorilor. Cea mai importantă prevedere se referea la recomandarea nu

a unui singur candidat, pe baza majorității absolute a voturilor, ci a trei, dintre care ministrul avea dreptul să numească pe unul, indiferent de ordinea de preferință a consiliului profesoral (sau a Marelui Colegiu, în cazul rectorilor). S-a procedat, deci, la noi alegeri. Facultatea noastră m-a recomandat din nou, cu o majoritate care ar fi fost valabilă și în epoca vechii legi. Doi colegi, printre ei Petre Andrei, au avut cîte un vot. Trebuie să precizez că nu știu nimic despre eventuale consfătuiri în legătură cu desfășurarea operației de votare. Foarte probabil, ele au avut loc, dar cred că numai în ce privește persoana mea. Pe Andrei obținerea unui singur vot l-a supărat în așa măsură, încît a părăsit ședința cu aprecieri puțin măgulitoare la adresa colegilor săi. Povestesc întîmplarea, pentru că ea se leagă, fără să pot spune în ce fel, de intrarea lui în guvern ca ministru al Educației Naționale și, în continuare, cu conflictul dintre el, ca șef al învățămîntului public, și Facultatea noastră. Socot nu numai util, ci și necesar, din punct de vedere politic — aș preciza, fără să fiu taxat de prezumțios, mai ales că rolul jucat de mine în acest conflict a fost ca și inexistent, de politică cetățenească înaltă — să-l descriu în toate amănuntele. Deși de prisos, date fiind aprecierile elogioase făcute într-un capitol precedent despre *profesorul* Petre Andrei, precum și obiectivitatea mea, constatată de unii recenzenți ai primului volum, este necesară prezentarea în detaliu a conflictului, ca un argument puternic pentru reputația, meritată, a Facultății de Litere din Iași de a fi constituit în vremuri grele o citadelă, fie și modestă, a rezistenței contra abuzului și arbitrarului politic.

La începutul anului universitar 1938—1939, Ion Petrovici, care, deși locuia la București, era încă profesor la noi, a cerut un concediu de 30 de zile, pentru a termina o lucrare (așa mi se pare). I l-am aprobat, fără să cer avizul consiliului, întrucît legea dădea decanilor dreptul să acorde, pe proprie răspundere, concedii pînă la o lună. Am informat totuși pe colegi, la prima ședință, despre acest lucru. Andrei și-a exprimat, în cuvinte destul de tari, surprinderea că un profesor — indiferent care, teoretic vorbind — cere concediu înainte de a-și reîncepe activitatea după o vacanță de patru luni. Eu m-am „dis-

culpat“, nu numai cu ajutorul legii, dar şi invocînd faptul că nu puteam respinge cererea, întemeiată, dealtfel, a celui mai vechi profesor din Facultate. După vacanţa de Crăciun, Petrovici a fost invitat de Universitatea din Alger să ţină conferinţe (şi, dacă nu mă înşel, să-i înmîneze diploma de *doctor honoris causa*). De astă dată aprobarea plecării de la catedră, propusă consiliului de mine, n-a întîmpinat nici o obiecţie. În sfîrşit, acelaşi profesor obţine al treilea concediu, la reluarea cursurilor după vacanţa de Paşti, dar cu aprobarea personală a ministrului, care era acum Petre Andrei. Întîmplarea a intrigat şi a nemulţumit profund pe unii colegi, printre ei mă găseam şi eu, şi din cauză că într-un singur an universitar, care dura, în realitate, numai şase luni, cineva pleacă în concediu de trei ori, dar şi pentru că al treilea îi fusese acordat de colegul, devenit ministru, care îşi exprimase nemulţumirea contra solicitantului chiar la prima cerere a acestuia. Latura serioasă a problemei era însă alta, şi anume nerespectarea legii, care prevedea obligativitatea unui aviz al consiliului Facultăţii. Fără acest aviz, ministrul nu putea acorda concedii. De aceea, la prima şedinţă de lucru, am informat pe colegi despre cele întîmplate. Majoritatea au fost de părere să se comunice ministrului punctul ei de vedere, care însemna considerarea ca abuzivă a procedurii. Adresa respectivă am întocmit-o eu, pe baza procesului-verbal al şedinţei, care înregistrase detaliat întreaga discuţie. La cîteva zile după asta — era într-o vineri, pe la 18°, prin iunie — m-a chemat, de acasă, la telefon, ministrul însuşi. Convorbirea n-a durat nici două minute. O reproduc aproape textual : „Cum merg lucrurile la Facultatea d-voastră ? — „Cred că bine. Şi profesorii şi studenţii sînt ocupaţi cu examenele“. — „D-voastră nu ştiţi că trebuie să respectaţi autoritatea superioară ?“ — „Noi respectăm mai întîi legea“. — „Atunci...“ Nu l-am lăsat să termine, fiind sigur că mi-ar fi spus că „va lua măsuri“, şi i-am spus scurt „îmi prezint demisia“, la care el a răspuns, tot aşa de scurt, „se acceptă“. A doua zi i-am trimis o telegramă : „Rog acceptaţi demisia prezentată telefonic“, pentru a limpezi, din punct de vedere formal, situaţia.

Am convocat, la o zi, două după asta, consiliul, spre a-l informa despre convorbirea cu ministrul și despre rezultatul ei. Majoritatea colegilor au fost de acord cu mine și m-au reales decan, adică mi-au dat majoritatea voturilor (vreo opt). Deoarece nu s-au consultat în prealabil, în loc să apară pe listă încă doi candidați cu cîte un vot, au ieșit trei, deci în total patru. Legea prevedea însă trei, și, din această cauză, rezultatul votului avea un viciu de formă, care acorda ministrului dreptul să anuleze alegerea. Ceea ce a și făcut, dar după trecerea unei luni aproape întregi, de unde urmează că a șovăit multă vreme pînă să ia această hotărîre, care i se părea și lui nedreaptă, nu legal vorbind, ci pe bază de cîntărire și apreciere justă a lucrurilor. Căci, în fond, el era un om onest. L-a amărît însă profund, și nu numai din motive de orgoliu, acest conflict, din care a ieșit învins, cu Facultatea al cărei profesor era. Își manifesta supărarea și nemulțumirea față de toți cunoscuții și prietenii cu care avea prilejul să stea de vorbă. A făcut acest lucru și într-o audiență pe care i-a solicitat-o, pentru o subvenție, soția mea în calitatea ei de președintă a „Cantinei școlare" din Iași. Situația se complicase însă între timp, din cauză că diferendul devenise public. Știau despre el și studenții Facultății, care, cu siguranță că din proprie inițiativă, au trimis regelui un memoriu, se pare amănunțit, în legătură cu urmările, așa cum le vedeau ei, nefavorabile pentru Facultate, ale demisiei mele. Documentul a fost trimis de la palat ministrului, care i-a vorbit soției mele despre el, cu lux de amănunte. Pînă la urmă, alegerile de decan au fost anulate. Colegii, în majoritate, m-au propus din nou, dar eu am refuzat, motivînd, convingător, neacceptarea prin crearea unei situații dăunătoare pentru bunul mers al Facultății. Conflictul dintre ea, aparent dintre decanul ei, și ministru s-ar fi aplanat din punct de vedere legal, adică formal, dar urmările lui continuau să existe subiectiv vorbind, ceea ce ar fi îngreuiat enorm colaborarea absolut necesară dintre Facultate și autoritatea ei tutelară. Am mulțumit cum am putut mai bine colegilor pentru atitudinea lor, care, înainte de a fi însemnat solidarizarea cu mine (ca să nu spun apărarea mea), a dovedit sensibilitate etică în fața unui

act abuziv sau arbitrar din partea autorității superioare deci curaj moral și civic, atît de rar în epoca dictaturii regale. (Se înțelege că termenii folosiți de mine n-au fost chiar aceștia.)

Am povestit amplu evenimentele acestea și pentru ceea ce am spus deja în legătură cu reputația de citadelă democratică a Facultății de Litere din Iași, dar și pentru interesul pe care îl prezintă din punctul de vedere al psihologiei umane. În atmosfera de abuz existentă atunci, pe care o crease, în primul rînd, Carol al II-lea, ajutat de „caro(l)ingi“ (vorba lui Iorga), exemplul, rău, dat de capul statului, influența, prin forța lucrurilor, asupra multora dintre cetățenii țării care dețineau o cîtime de putere, în calitate de șefi ai unor instituții, unde aveau, poate fără a-și da seama, sentimentul că dispun de puteri nelimitate și, în consecință, pot să facă ce vor, trecînd chiar peste lege (și peste cea formală, ca să nu mai pomenesc de cealaltă, superioară calitativ). Acestei atmosfere îi putea cădea victimă și un om nu numai corect, ci și onest, ca Petre Andrei, care la numai un an și ceva a dovedit, printr-un gest tragic, că nu poate îndura suferința cauzată de forța brutală.

N-a fost acesta singurul act de curaj din partea Facultății noastre. Pentru a protesta concret împotriva campaniei odioase care avea de obiect persoana și opera marelui scriitor Mihail Sadoveanu, prezentat de fasciști și de acoliții lor ca un dușman al neamului, consiliul ei profesoral a hotărît în unanimitate să i se decerneze titlul de *doctor honoris causa*. Hotărîrea a fost aprobată de Senat, și într-o seară de toamnă tîrzie a avut loc solemnitatea de rigoare. Spre a evita orice amestec din partea huliganilor, care ar fi fost gata s-o împiedice în mod sălbatic, desfășurarea ei s-a făcut într-o casă, care aparținea universității, la cîțiva pași de localul propriu-zis al acesteia. Au participat membrii consiliului Facultății și ai Senatului și extrem de puțini oameni din afară, aleși toți cu grijă de organizatorii reuniunii, care jucau, în parte, și rolul de... controlori ai biletelor de intrare. Ura fasciștilor contra celui mai național, după Eminescu, dintre scriitorii noștri, ură care, cum se știe, s-a manifestat și prin adevărate *autos de fe* (cu arderea în piețele publice a

operei lui), se explica, mai întîi, în mod firesc, prin ura împotriva culturii, potrivit exclamației lui Goering : „Cînd aud de cultură, trag cu revolverul !“ Sadoveanu era directorul cultural al Societății Anonime „Adevĕrul“, înființată din inițiativa directorului ziarului cu același nume, care nu putea să placă, din motive „etnice“, românilor de toate speciile. Din păcate, aceștia găseau o încurajare, de care nu aveau însă nevoie, în atitudinea unor intelectuali și scriitori, din invidie sau din interese străine de cultură. Nu pot uita articolul unuia dintre ei, foarte apreciat, și pe drept cuvînt, ca poet, în care moartea lui Alexandru Sahia, redactor al ziarului amintit, era explicată prin retribuția parcimonioasă a acestuia (ca și a altor lucrători din redacție), impusă de necesitatea ca Sadoveanu să fie retribuit regește.

Prin 1938 și, mai ales, în primele luni ale lui 1939, multă lume era convinsă că declanșarea unui război de către Hitler nu va întîrzia. În orice caz, opinia publică românească era, în majoritate, ostilă fascismului și, în consecință, simpatiza țările amenințate de agresori și pe cele solidare cu acestea, în frunte cu Anglia și Statele-Unite. Ecoul concret al acestei simpatii politice a fost, între altele, înființarea, la București, a unei „Asociații anglo-române“. (Cred că aceasta era denumirea.) Conducătorii ei s-au gîndit să-i extindă activitatea prin creare de filiale în principalele centre culturale, în primul rînd în cele unversitare, ale țării. Astfel a luat ființă o filială ieșeană, al cărei președinte am fost desemnat eu. (Scriind aceste lucruri, îmi vine în minte, fără să vreau, ideea, care, sînt convins, corespunde realității, că această acțiune a fost, dacă nu în întregime, cel puțin în mare măsură, inspirată sau inițiată de N. Titulescu. Tot acum mi-amintesc de ieșirea lui celebră, la o ședință a Ligii Națiunilor, în momentul cînd și-a făcut apariția în sala de ședințe delegația Italiei mussoliniene : *Fouri i barbari !* Aluzie, cred, la războiul pornit contra Abisiniei.) S-a închiriat un local spațios și s-au pus bazele unei biblioteci literare și politice. S-au organizat reuniuni și conferințe publice. Cel puțin două dintre ele au avut conferențiari englezi. Prezentarea lor a făcut-o vice-președintele filialei, Gr. T. Popa, profesor la Facultatea de Medicină, cu-

noscător al limbii engleze, foarte curajos în luarea de cuvînt, cu referire la primejdia războiului fascist. S-au programat cursuri de limba engleză, care se ţineau în localul Facultăţii de Litere, pus la dispoziţie de decanul el, preşedinte al asociaţiei. După instalarea la guvern a legionarilor, campania pornită contra „anglofililor" invoca şi faptul că decanul Facultăţii a dispus, cu de la sine putere, de sălile ei ca de propria sa casă, pentru ca „jidanii" să înveţe englezeşte. (Majoritatea cursanţilor erau evrei.) Unii scribi se întrebau unde se află biblioteca filialei. (O dusesem la „Centrul franco-român", căruia i se lăsase libertatea să-şi desfăşoare în continuare activitatea culturală.)

Din aceeaşi stare de spirit s-a născut ideea ca Facultatea de Litere să propună drept candidat al ei — avea acest drept, în urma unei invitaţii primite de la Comitetul respectiv — la Premiul Nobel pentru Pace, pe preşedintele Statelor-Unite Roosevelt. Acesta, informat oficial de conducerea Facultăţii despre hotărîrea ei, a răspuns printr-o călduroasă scrisoare, mulţumind pentru onoarea care i se face, dar, neconsiderîndu-se îndreptăţit personal prin politica ţării sale, a recomandat pe secretarul Departamentului de Stat. După 23 August, am publicat un articol despre acest eveniment, atît de semnificativ pentru atitudinea Facultăţii noastre, precum şi corespondenţa ei cu Roosevelt. Şi aici îmi vine în minte un amănunt anecdotic, care mi se pare vrednic să fie cunoscut, fiind caracteristic pentru psihologia unor intelectuali de-ai noştri. Prin iulie 1944, deci cu mai puţin de două luni înainte de Eliberare, un coleg, devenit profesor de curînd, a crezut că trebuie discutată şi, bineînţeles, condamnată comportarea Facultăţii în problema Premiului Nobel. Aceasta, într-o şedinţă a consiliului profesoral, ţinută la Zlatna, unde îşi avea ea sediul după refugiu. Perspicacitate politică într-adevăr excepţională !

România făcea atunci parte din „Mica Înţelegere" şi din „Înţelegerea Balcanică". În legătură cu aceasta din urmă, Facultatea de Litere a avut prilejul să se manifeste, într-un cadru, modest, fireşte, totuşi interesant pentru atmosfera timpului. La sugestia lui Petre Andrei, ministrul Educaţiei Naţionale, am invitat la Iaşi, pentru o

conferință publică, sub auspiciile ei, pe domnul Tanrioer, ambasadorul Turciei în țara noastră. Tema tratată aparținea istoriei literaturii turcești, domeniu în care conferențiarul desfășura o activitate destul de susținută. Dat fiind scopul, în primul rînd politic, al vizitei sale, conferința n-a fost numai științifică. S-au evocat relațiile dintre cele două țări, care n-au fost propriu-zis neprietenești nici în vremea suzeranității turcești asupra Principatelor, și s-a insistat, discret, dar suficient, asupra necesității ca ele să se dezvolte, în continuare, cu mai multă forță, dată fiind situația internațională. Deoarece la Iași, chiar cel mai bun hotel nu prezenta toate garanțiile unei găzduiri onorabile, soția mea și eu l-am invitat la noi. Gustul și imaginația tovarășei mele de viață au transformat camera noastră de dormit într-o odaie turcească autentică. Cum covoarele noastre nu ajungeau, nu cantitativ, ci din punctul de vedere al „stilului", care trebuia să fie oriental, a împrumutat de la prietene ce i s-a părut mai potrivit pentru succesul deplin al... regiei, care a fost real. Mesele i s-au servit în oraș, cu participarea și a reprezentanților oficialității locale. Libertatea de discuție în problemele pur politice era de astă dată totală și a dovedit, dacă mai era nevoie, scopul adevărat al prezenței la Iași a ambasadorului Republicii Turcești.

Printre alte evenimente vrednice de atenție din viața Facultății de Litere în perioada decanatului meu mai sînt cîteva, asupra cărora cred necesar să mă opresc. Unul, de natură strict politică, a dovedit, în partea lui finală, o dată în plus, curajul civic al acestei „citadele democratice". Studenții ei aveau o Societate culturală, așa cum aveau și cei de la Științe sau Medicină, cu preocupări concrete strîns legate de pregătirea lor profesională. Expirînd mandatul vechiului comitet de conducere, s-a procedat la alegerea unuia nou. Au fost două liste, nu una singură, cum s-ar fi cuvenit, în probleme culturale propriu-zise : una, susținută de marea majoritate a studenților, care se gîndeau, înainte de toate, la o pregătire cît mai serioasă a lor, fără a fi, mulți dintre ei, străini de interesele politice autentice ale țării, cealaltă, a minorității fasciste. N-a trecut multă vreme — nici nu era nevoie — de la începerea operației electorale, și conducă-

torii acesteia din urmă și-au dat ușor seama că pierd partida, cum se spunea în limbajul curent. Și, nici una, nici două, au „furat“ urnele, le-au luat, adică, din localul de vot, pentru ca alegerile să fie anulate. Am fost informat, în detaliu, de cele întîmplate și, conform regulamentului, am convocat comisia de disciplină a Facultății, alcătuită din cadre didactice. Ancheta a dovedit vina a patru studenți legionari, printre ei Guguianu și Lică. (Numele celorlalți le-am uitat, pe ale acestora nu, fiindcă al celui dintîi avea o rezonanță curioasă, pe al celui de-al doilea, din cauză că posesorul lui avea să revină, odată cu instalarea regimului fascist, ca președinte al studenților legionari pe întreaga universitate.) Comisia a propus eliminarea lor din Facultate, ceea ce consiliul profesoral a aprobat, nu fără unele dificultăți din partea colegilor „buni la suflet“, care propuneau sancțiuni mai blînde, iar Senatul a confirmat, cu precizarea ca cei în cauză să nu se poată reînscrie la nici una dintre Facultățile Universității din Iași. I-am chemat pe vinovați la decanat spre a le comunica hotărîrea, care era definitivă, fără drept de apel. I-am întrebat, între altele, cum se împacă fapta lor cu lupta pe care o duc ei înșiși, sub conducerea Gărzii de fier, împotriva politicienilor și pentru însănătoșirea vieții publice românești, mai ales că practica furtului de urne era specifică tocmai celor pe care îi combăteau ei cu atîta înverșunare. Evident că n-au putut răspunde la această întrebare, pe care și eu le-am pus-o de formă, fiind convins că o pun degeaba. Au fost primiți însă la Universitatea din Cernăuți, dacă nu mă înșel chiar în cursul anului universitar în care fuseseră exmatriculați de noi.

În mai 1939, Facultatea noastră a comemorat pe Eminescu, de la moartea căruia se împlinea o jumătate de secol. Toate cele patru duminici ale lunii au fost consacrate comunicărilor pregătite în acest scop. Începutul l-a făcut G. Călinescu, autorul celebrei *Vieți* a poetului, în aula veche a Universității. Conferențiarul, solemn în gradul cel mai înalt chiar ca înfățișare vestimentară, a strălucit pur și simplu. Se simțea doar la largul său. A făcut o caracterizare profundă și totodată subtilă a omului și a creatorului, pe bază nu numai de aprecieri, ci și de

texte, analizate şi comentate cu inteligenţă şi căldură. Ideea conducătoare sau, poate, mai aproape de adevăr, una dintre ele şi, în orice caz, cea mai importantă, a fost următoarea. Ca om, Eminescu nu putea să trăiască altfel decît cum a trăit, chiar dacă ar fi dispus de mijloacele materiale necesare unei vieţi omeneşti normale, eventual îmbelşugate. Căci el a trăit mai mult ca poet decît ca om propriu-zis. În alte condiţii exterioare ale vieţii sale, el n-ar fi fost poetul pe care îl cunoaştem şi-l admirăm. A doua conferinţă, prezentată de Octav Botez, titularul catedrei de Istorie a literaturii române moderne (succesor al lui Ibrăileanu), s-a ocupat de poezia socială şi filozofică a lui Eminescu. Au urmat apoi I. Marinescu, profesorul de Limba şi literatura latină, despre Eminescu şi antichitatea clasică, şi eu despre Limba lui Eminescu. (Conferinţa mea a fost publicată în *Revista fundaţiilor.)* Toate au fost urmărite cu interes de un public numeros, în majoritate studenţi. Manifestarea aceasta a contat ca o realizare importantă, pe un plan mai larg, a Facultăţii noastre.

Pe aceeaşi linie a mers iniţiativa de a păstra o amintire concretă, materială, a figurilor celor doi mari profesori ai ei : A. Philippide şi G. Ibrăileanu, sub forma unor busturi în bronz. Autorul lor a fost tînărul şi talentatul sculptor Dubinovschi, în prezent artist al poporului R.S.S. Moldoveneşti. Inaugurarea lor a avut loc în holul cinematografului „Trianon" din str. Lăpuşneanu, cu o cuvîntare a lui G. Ivaşcu, directorul revistei antifasciste *Manifest.* Deşi artistul n-a avut la dispoziţie decît nişte fotografii (pe a lui Philippide, într-un tablou colectiv), rezultatul a fost excepţional. Trăsăturile caracteristice ale celor două personalităţi au fost scoase în evidenţă în aşa măsură, încît cei care le-au cunoscut în viaţă aveau impresia, de la prima vedere, că se găsesc în faţa lor vii.

În primăvara anului 1938, Societatea profesorilor de Limba română, cu sediul la Bucureşti, a organizat o sesiune ştiinţifică, în care predominau problemele de ordin didactic : predarea limbii şi literaturii române în învăţămîntul secundar. Cum eram cunoscut ca avînd preocupări similare şi după ce am ajuns profesor universitar — cu un an mai înainte apăruse cartea mea *Gramatica lim-*

bii române, produs al unor asemenea preocupări — am fost invitat să particip, ceea ce am făcut bucuros. Am luat cuvîntul, atingînd aspecte de ordin general al acestei probleme, importantă şi din punct de vedere naţional. Cele mai multe intervenţii din partea celor prezenţi la şedinţe se caracterizau prin atitudini exagerate, de natură mai mult politică. Chestiunea neologismelor, de pildă, a fost frecvent atinsă, mai cu seamă sub influenţa adversarilor acestor elemente ale vocabularului limbii noastre, „străine" de spiritul şi structura ei. În fruntea campaniei duse contra lor, adică împotriva apărătorilor lor, se găsea „celebrul" ziarist Timoleon Pisani, care, ca mai toţi neofiţii, indiferent de materie, era... mai catolic decît papa. Un fel de şovinism colora şi cuvîntările care se ocupau de literatura noastră. Atmosfera politică era îmbibată de acest spirit mai ales prin agitaţia stîrnită şi întreţinută de politicienii interesaţi. Oamenii de azi ceva mai în vîrstă îşi amintesc că şi un scriitor valoros, ca Brătescu-Voineşti, căzuse în mrejele acestei propagande iscusit duse.

Din iniţiativa lui Al. Rosetti a luat fiinţă la Bucureşti „Societatea română de lingvistică". Au aderat majoritatea specialiştilor noştri de toate vîrstele şi gradele, cu excepţia clujenilor, care, din motive asemănătoare cu cele arătate chiar acum, în prezentarea sumară a stării de spirit de la sesiunea profesorilor de limba română, s-au ţinut în rezervă. Unul singur dintre ei a făcut opinie separată : Nicolae Drăganu, profesor la Universitatea din Cluj, un tot aşa de excelent lingvist, ca şi filolog. A fost ales în unanimitate preşedinte, cel dintîi, al acestei societăţi, care a desfăşurat o activitate bogată şi valoroasă, cum dovedesc dările de seamă despre şedinţele ei din *Bulletin linguistique*.

Sub impresia atmosferei create împotriva mea ani de-a rîndul, după suprimarea mişcării antifasciste, de inamici personali, care lucrau clandestin, dar eficace, şi, cu deosebire, de ziarele fasciste şi profasciste, am acceptat propunerea lui Al. Rosetti de a candida la catedra de Filologie romanică a Facultăţii de Litere din Bucureşti, care rămăsese vacantă în urma morţii lui O. Densusianu (iunie 1938). La prima şedinţă a consiliului

profesorilor (iunie 1939) n-am obţinut majoritatea legală a voturilor. Discuţia s-a reluat într-o nouă şedinţă (septembrie acelaşi an), cînd rezultatul a fost favorabil. Legea prevedea însă un singur scrutin, după care, în ipoteza respingerii candidatului propus, se publica din nou vacanţa catedrei pentru ocuparea ei prin procedura obişnuită. Întîmplarea aceasta s-a repetat, exact în aceleaşi condiţii şi la aceleaşi şedinţe, în cazul lui Traian Bratu, care ceruse şi el transferarea la Bucureşti. (Ieşise la pensie Simion Mândrescu, titularul catedrei de Limba şi literatura germană.)

Eram supravegheat de poliţie şi de Siguranţă, fără să simt direct, foarte de aproape în toate acţiunile mele. Dau un singur exemplu. În iunie (sau septembrie) 1938 am prezidat, la Galaţi, comisia examenului de bacalaureat pentru absolventele liceului „M. Kogălniceanu“ şi a candidatelor pregătite în particular. Comandantul jandarmeriei judeţene, care era şi şeful poliţiei locale, a fost informat, îndată ce am sosit în oraş, despre prezenţa mea acolo de către agenţii de serviciu, cu scopul de a primi „instrucţiuni“ concrete cu privire la mine. Colonelul, care era soţul unei verişoare a soţiei mele, i-a... asigurat că nu se va întîmpla nimic, cel în cauză... avînd altă treabă, destul de grea, pentru ziua întreagă, iar noaptea trebuia să se odihnească. Mi-a povestit el însuşi, amuzat, această întîmplare. De altele, asemănătoare, n-am luat cunoştinţă, dar aflam cîte ceva de la prieteni.

Şi conducerea Ministerului Educaţiei Naţionale era... vigilentă în ce mă priveşte. În iunie 1940 am prezidat comisia examenului de bacalaureat de la Liceul Naţional din Iaşi. În fruntea celor reuşiţi s-a situat absolventul Wachtel, un tînăr excepţional în toate privinţele. Acest lucru a iritat sau chiar a scandalizat pe „bunii români“, care au sesizat, în consecinţă, autoritatea şcolară superioară. Altfel nu-mi pot explica invitarea mea la minister pentru... lămuriri. Ministru era pe atunci profesorul şi academicianul D. Caracostea, membru al guvernului Gigurtu, instalat la putere în primele zile ale lui iulie, după ce predecesorul său fusese demis de rege (sau, poate, demisionase din proprie iniţiativă), în

urma retrocedării Basarabiei (30 iunie, mi se pare). Caracostea, cu care aveam bune relații profesionale — și el fost elev al lui W. Meyer-Lübke, la Viena, înainte de primul război mondial — m-a „interogat", discret și abil, în prezența directorului general al învățămîntului superior, despre modul cum s-a desfășurat examenul de bacalaureat. În cursul convorbirii a fost atinsă, nu întîmplător, și... reputația mea de comunist. Directorul, pe atunci profesor la universitatea din Iași, iar astăzi, la București, pensionar și membru titular al Academiei R.S.R., m-a apărat, în aparență, foarte bine, de această acuzație, spunînd, în esență, următoarele : „Știu că domnul profesor Iordan posedă la Iași o casă mare și frumoasă, așa că nu-mi vine să cred că ar renunța ușor la ea, în momentul cînd s-ar instaura la noi un regim comunist !"

Presă proastă la Ministerul Educației Naționale aveam, cred, mai de mult. În orice caz, tot un examen de bacalaureat, din iunie 1939, ținut la Iași, a putut, bănuiesc, să contribuie la crearea acestei atmosfere. Atunci au fost de asemenea nemulțumiri, mai mult ori mai puțin firești, din partea părinților, familiei rudelor, prietenilor etc. celor respinși sau clasificați mai jos decît se așteptau. Fiica unui fost elev al meu de la seminarul „Veniamin", de profesie medic — adaug bun, poate chiar foarte bun din punct de vedere profesional — n-a ieșit prima sau măcar a doua, cum ar fi putut, căci era într-adevăr excelentă. Se știe cît de mulți și de complicați factori, mulți imponderabili, intervin la orice examen. Tatăl ei și-a manifestat nemulțumirea și direct față de mine, evitîndu-mă, cînd se întîmpla să fim aproape unul de altul pe stradă sau făcîndu-se că nu mă vede. Sub regimul legionar s-a instalat în casa unui coleg al său, evreu, după izgonirea acestuia, fără nici o altă formalitate decît transportarea lucrurilor personale din vechea locuință în cea nouă. Aceasta avea etaj. El a ocupat etajul, iar parterul a devenit sediul... Siguranței. Sînt convins că la invitarea mea de către minister, menționată mai sus, a contribuit și plîngerea lui contra „persecutării" fiicei sale. Un amănunt, care co-

roborează bănuielile mele : după Eliberare, fostul meu elev a preferat să rămînă în Ardeal, unde se refugiase.

În august 1940 ţara noastră a pierdut, temporar, jumătate din ţinuturile de peste munţi, prin „Diktat"-ul de la Viena, de care am amintit în capitolul I. Îngrijorarea, produsă cu o lună şi ceva mai înainte din cauza unui eveniment politic asemănător ca rezultat final, a sporit enorm. După primul, numeroşi ieşeni îşi transportaseră o parte din ce aveau mai de preţ în alte regiuni ale ţării. Situaţia din Polonia, ocupată de hitlerişti, justifica în cazul multor oameni mai sensibili la loviturile, fie şi numai presupuse sau aşteptate, venite din afară. Emoţie aveau şi politicienii de toate categoriile. Cei oneşti dintre dînşii — existau şi de aceştia — simţeau o anumită vină, dacă nu totdeauna strict personală, în orice caz ca membri ai diverselor partide care s-au perindat între cele două războaie la cîrma statului, toate responsabile de cele întîmplate, ca şi de ceea ce avea să urmeze foarte curînd. Mi-aduc aminte că regele a convocat „consiliul de coroană", alcătuit din membri ai guvernului şi din oameni politici care au însemnat sau însemnau ceva în viaţa noastră publică. Nu ştiu dacă acest consiliu s-a întrunit numai o dată, cu prilejul pierderii Ardealului, sau şi cu o lună şi ceva mai înainte. Printre cei invitaţi la şedinţă se găsea şi tatăl „căpitanului", care era... inexistent, fie şi în sens rău, ca politician propriu-zis. Ţin bine minte acest lucru, fiindcă N. Iorga, participant şi el la consiliu, a protestat violent, întrebînd care este calitatea bătrînului, fost profesor, mediocru, de Limba germană la un liceu oarecare din provincie. Încă o notă proastă pusă de legionari marelui istoric, care în ultimii ani ai vieţii sale i-a combătut, fără întrerupere, într-un fel sau altul. De astă dată vina lui era extrem de gravă : comitea un act de impietate nemaipomenită faţă de memoria „căpitanului" însuşi, care, neavînd descendenţi, lăsase moştenirea sa politică... ascendentului direct.

În iulie 1940 a fost inaugurat la Iaşi bustul marelui bacteriolog român Ioan Cantacuzino, care şi-a început cariera didactică la universitatea ieşeană. Acest omagiu i s-a adus ca medic, dovadă, aşezarea bustului în curtea

spitalului „Sf. Spiridon". Deşi, poate, de prisos, trebuie să spun că iniţiativa de a cinsti pe acest savant, care a fost şi un mare om, data de multă vreme. O luaseră, desigur, elevi şi prieteni de ai săi, ca Mihai Ciucă şi Al. Slătineanu. Ministerul Sănătăţii a fost reprezentat la festivitate de doctorul Simionescu, subsecretar de stat la acest departament, care a ţinut o cuvîntare cu atacuri extrem de violente la adresa profesorului C. I. Parhon. Nu l-a numit, nici nu era nevoie, din moment ce vorbea de spitalul „Socola", în direcţia căruia arăta, prin gesturi nestăpînite cu amîndouă mîinile. Eram de faţă, la fel cu Petre Andrei. La plecare, acesta a fost invitat în maşină de profesorul Bălteanu, fost elev al lui Cantacuzino, şi de soţia sa. De la aceasta, pentru care aveam o mare admiraţie, am aflat ulterior că invitatul lor îşi manifestase tot timpul îngrijorarea într-un mod care li s-a părut exagerat. Peste numai două luni nefericitul meu coleg şi-a luat viaţa în condiţii presimţite, de el, fără nici o îndoială, ascultînd cuvîntarea lui Simionescu.

O întîmplare asemănătoare în ce priveşte starea de spirit a oamenilor din momentul acela s-a petrecut acasă la mine, cu prilejul vizitei, surprinzătoare, fiindcă nici prin vis n-o vedeam posibilă, a lui Victor Iamandi. Cu acest curajos om politic aveam relaţii de „bună ziua", cum se spune familiar, dar foarte potrivit. Era mai tînăr, nu mult, decît mine. Fusese student, valoros, la Facultatea de Litere, secţia „Istorie", pe care o terminase, mi se pare că şi pe cea de Drept, şi se remarcase prin via sa participare la viaţa universitară, ca adept al lui A.C. Cuza şi, mai puţin, al lui N. Iorga, de care mi s-a părut că era, în fond, destul de apropiat, cu siguranţă că şi din cauza preocupărilor profesionale. A predat cîţiva ani specialitatea sa la Liceul Naţional, continuînd să fie foarte activ şi pe plan politic. A scris o broşură *Poporanismul «Vieţii româneşti»*, de pe poziţii naţionaliste. Ca atîţi tineri membri ai mişcării cuziste, a intrat în partidul liberal, făcînd o carieră politică la înălţimea calităţilor sale, apreciate în epocă. Am arătat deja că, după interpelarea lui Gheorghe Cuza în problema „comunismului" din şcoala noastră, a fost singurul glas care a luat apărarea celor atacaţi, şi aceasta, de pe banca mi-

nisterială. Vizita lui la mine era în legătură cu contribuţia la cheltuielile necesare pentru executarea busturilor lui A. Philippide şi G. Ibrăileanu, de care am pomenit mai înainte. Dealtfel — mi-amintesc acum, scriind aceste lucruri — că, fără să-i solicit ajutorul, a acordat o subvenţie Institutului de Filologie română „Alexandru I. Philippide“ pentru tipărirea *Buletinului*, cînd era ministrul Culturii şi Artelor. Din convorbirea cu dînsul am înţeles uşor cît de preocupat era de modul cum se desfăşurau evenimentele. Se referea la situaţia ţării noastre şi la aceea a Europei întregi, dar se simţea că îngrijorarea era şi de natură pur personală. Mi-am amintit de ceea ce aflasem de la doamna Bălteanu despre neliniştea lui Petre Andrei. La puţină vreme după sinuciderea acestuia, Victor Iamandi a fost ucis la Jilava, împreună cu alţi politicieni, în chipul cel mai barbar cu putinţă.

VIII. REGIMUL FASCIST

La 6 septembrie 1940, Carol al II-lea a abdicat, silit de dezastrul politic din ultima vreme. De fapt, abdicarea i-a fost cerută de generalul Antonescu, sprijinit pe legionari, care au împărţit cu el conducerea ţării, prin intrarea lor în guvern, cu Horia Sima, succesorul direct al „căpitanului“, ca vicepreşedinte. Aveam acasă la mine aparatul de radio deschis, aşa că am auzit, nu prea clar, convorbirea dintre cel ce trebuia să plece şi urmaşul lui, în schimb, îmi sună parcă şi acum în urechi zgomotul apăsat al paşilor şi zornăitul pintenilor viitorului „conducător“, adică „Führer“, cu termenul german consacrat prin denumirea dată lui Hitler. Am avut o puternică tresărire a inimii, care îmi spunea ceva, chiar foarte mult, în sensul nenorocirilor viitoare. Despre acest militar, opinia noastră publică nu ştia mare lucru. (Mă întemeiez pe informaţiile mele personale şi ale unor prieteni.) Se spunea că în timpul primului război a fost aghiotantul generalului Prezan şi consilierul tehnic al acestuia. Diverşi admiratori ai lui afirmau chiar că planurile de luptă le întocmea el, şeful său limitîndu-se să le aprobe. Ceva precis cu privire la psihologia lui de om încrezut, pînă aproape de nebunie, în capacitatea-i proprie am aflat de la fostul meu coleg Dan Bădărău, regretatul profesor de Filozofie al Facultăţii de Litere din Iaşi. În vremea cînd N. Titulescu reprezenta România la Londra, ca şef al misiunii diplomatice, Antonescu era ataşat militar. Întîmplarea a făcut ca Bădărău, care se bucura de aprecierea ministrului, să asiste în cabinetul acestuia la o discuţie de ordin politico-militar, se pare. Titulescu era foarte nemulţumit de nu ştiu ce acţiune a guvernului nostru; la fel şi Antonescu. La un moment dat, acesta a izbuc-

nit : „Am să le arăt eu politicienilor, cînd voi conduce ţara". (Ideea este reprodusă întocmai.) Dealtfel, el îşi închipuia că... meseria de conducător se învaţă prin osteneală şi ambiţie, ajutate de şcoală, care, la rigoare, poate lipsi. Cînd şi-a văzut visul cu ochii, a înfiinţat, la Predeal, mi se pare, o şcoală pentru viitori conducători ai ţării de diverse... grade (ca la armată !). Îmi amintesc bine cuvîntarea pe care a ţinut-o la inaugurarea ei.

Pentru mine, ca şi pentru alţi antifascişti cunoscuţi, au început zile grele. Începutul, mai concret, a fost percheziţia din ziua de 4 octombrie. O povestesc pe larg, fiindcă se leagă de sinuciderea lui Petre Andrei. La ora 12 s-a prezentat la mine acasă directorul Chesturii (aşa se chema atunci fosta Prefectură de poliţie), însoţit de vreo doi agenţi, funcţionari de carieră, şi de trei poliţişti legionari (toţi foarte tineri, poate chiar studenţi), îmbrăcaţi în uniforma lor reglementară (cămaşă verde, cu „diagonala" respectivă — un fel de curea, care încingea pieziş sau conciş corpul — plus revolverul).

După circa o oră şi trei sferturi de la începutul percheziţiei, sună telefonul. A răspuns soţia mea, care era de faţă. După cîteva minute, se adresează celor de faţă, emoţionată, dar şi mînioasă : „Ce-aţi făcut ? L-aţi omorît pe Andrei !" Telefonase secretarul general al Universităţii, căruia i se comunicase, probabil de către cineva din familie, că profesorul Andrei se sinucisese. Unul dintre cei de faţă, mi se pare poliţist legionar, a răspuns : „Vai de mine, doamnă ! Cum era să-l omorîm ?!" N-au sesizat semnificaţia spuselor soţiei mele, care i-a acuzat, pe legionari, deci şi pe cei de faţă, de moartea lui Andrei.

Aş vrea să restabilesc adevărul în legătură cu această tristă întîmplare, despre care s-au făcut afirmaţii nu numai greşite, ci şi cu aspect, voit, de spectacol sinistru. Adevărul l-am cunoscut direct, prin doamna Andrei. S-a spus că o bandă de 40-50 de legionari au înconjurat casa fostului ministru încă de la ora 9 şi au exercitat, din stradă, iar unii în casă, o adevărată teroare asupra lui, ceea ce l-a determinat să-şi ia viaţa. Locuinţa lui Andrei se găsea pe str. L. Catargiu (ca şi a mea), la un colţ de stradă, unde nu putea fi înconjurată în sensul propriu-zis al cuvîntului. Lui i s-a făcut perche-

ziție în exact aceleași condiții ca și mie: a început la 12°, a fost efectuată de un număr de polițiști, unii de meserie, alții... voluntari, în prezența chestorului poliției. După un timp, regretatul meu coleg, care se pregătise în prealabil cu cianură de potasiu — fără să spună nimănui din familie — a intrat în camera de baie și s-a sinucis. N-a putut rezista la ceea ce bănuia că-l așteaptă (și, poate, chiar îl aștepta) și, fiind mai slab de fire — n-a fost niciodată un om robust și, în plus, suferea de astm, boală care, spun chiar medicii, provoacă, în anumite momente, panică — a preferat să-și ridice viața el singur, nu să lase pe alții să facă acest lucru. Dușmănia legionarilor contra lui se explică, după mine, îndeosebi prin faptul că a fost membru al guvernului Armand Călinescu, cel care l-a ucis pe „căpitanul“ lor.

La mine, percheziția s-a terminat după cîteva ore. La sfîrșit, directorul Chesturii mi-a spus că seara trebuie să fiu dus de doi agenți la București. Soția mea, care se hotărîse de mai înainte să facă un drum pînă acolo, în problemele financiare ale societății „Cantina școlară“, a călătorit în același tren. Eu am fost dus și reținut la Direcția polițiilor. Am uitat să spun că, la percheziție, mi s-a confiscat o corespondență alcătuită din cîteva zeci de scrisori, mai toate primite de la Al. Rosetti, cu conținut parte personal, parte profesional. (În multe dintre ele era vorba de G. Călinescu, fără inițiala numelui mic, încît, la început, „cenzorii“ au crezut că se referă la Armand Călinescu.) Am stat acolo opt zile (de sîmbătă, 5 octombrie, dimineața, pînă sîmbătă, 12 octombrie, într-o cameră, la etaj, fără fereastră, care avea vedere spre curte. Primeam din oraș ziare și masa, pe care mi le trimitea soția. Am fost „interogat“ o singură dată, în legătură cu activitatea antifascistă. Într-o zi, soția a vrut să mă vadă. Directorul general al polițiilor n-a fost de acord, la început, invocînd „normele“ uzitate în asemenea împrejurări. La stăruința repetată a ei, întărită prin bănuiala pe care a formulat-o deducție, că, dacă nu are voie să mă vadă, înseamnă că nu mai sînt acolo și, poate, mi s-a întîmplat ceva rău, „prințul“ Ghica, unul dintre fiii „prințesei“ Constanța Ghica de la Iași, un tip de cretin (era și prințul poliției, [illegible]

caracteristic în acest sens), a trimis doi soldaţi înarmaţi să mă aducă în biroul său, ca să constate soţia mea că trăiesc. Se pare că eram cam palid — aşa mi s-a spus la „eliberare“ — cu siguranţă, din cauza lipsei de aer în timpul somnului şi, probabil, pentru că eram preocupat și frămîntat în legătură cu ceea ce putea urma. Atunci mi-am amintit de temerile soţiei și ale prietenilor în ce privește primejdia care mă pîndea, și am început să cred că au dreptate. Într-o dimineaţă, plimbîndu-mă pe culoarul deschis din faţa camerei mele și a celorlalte, l-am zărit în curte, spălîndu-se la cișmea, pe Lucreţiu Pătrăşcanu. M-a recunoscut el. Fusese adus de la Sinaia, mi se pare, unde avea domiciliu forţat. Am schimbat cîteva vorbe.

Nu știu ce i-a determinat să-mi dea drumul, fără nici o altă urmare. Am aflat că în „Memoriile“ unui coleg de Academie, apărute cam odată cu volumul I al meu, se vorbește de „relaţiile“ pe care le-aș fi avut, desigur, cu personaje politice agreate de regim. N-ar fi exclus ca unii fruntaşi ţărăniști din jurul lui Maniu, poate chiar acesta, care se găsea în termeni buni cu Antonescu, să fi pus vreo vorbă. Personal cred că n-au găsit nimic concret care să justifice o eventuală continuare a arestării și, mai departe, pornirea unui proces. Altfel nu-mi pot explica... generozitatea legionarilor, care mă dușmăneau sincer şi aveau de ce. În unul din cele două volume intitulate *Pe marginea prăpastiei*, publicaţie oficială a regimului fascist, vine vorba, din fugă, la un moment dat, și despre mine. Se pare că ajunsese la urechile lui Antonescu ceva despre „vina“ mea (poate chiar după eliberare, care va fi surprins neplăcut pe unii), căci, la ședinţa în discuţie a consiliului de miniștri, el a declarat că, dacă se vor constata fapte grave contra mea, se vor lua măsurile de rigoare.

M-am întors la Iaşi, unde, între altele, am anunţat data examenelor. Aflînd despre eliberarea mea, doi studenţi curajoşi, pe care i-am amintit și în legătură cu atitudinea lor, cînd Octav Botez a încercat .că comemoreze, un moment, la lecţia sa, pe N. Iorga, asasinat în ajun — este vorba de Elena Bjoza şi Al. Piru — au venit acasă la mine cu un mare buchet de crizanteme ru-

ginii. (Şi mă găseam sub supravegherea de aproape a poliţiei.) Într-o dimineaţă, mă trezesc cu un grup de studenţi, în uniforma... oficială descrisă mai sus, care îmi cer pur şi simplu să nu ţin examenele. Purtătorul lor de cuvînt, Lică, unui dintre cei patru... hoţi de urne, eliminaţi pentru totdeauna pe vremea cînd eram eu decan — acum prezida „Asociaţia studenţilor creştini" (nu ştiu dacă se chema aşa atunci) — şi-a început discursul, adică „ordinul", în felul următor : „Dată fiind atitudinea d-voastră de pînă acum, noi vă cerem să renunţaţi a mai ţine examenele..." — „Îmi pare rău, dar eu nu pot să ascult decît de dispoziţiile forurilor ierarhice competente în materie de învăţămînt. Dealtfel, cum în luna octombrie nu sînt cursuri, profesorii justifică primirea salariilor prin munca depusă la examenele cu studenţii". — „Bine. Noi vom lua măsuri". — „Vă priveşte". Îndrăzneala era una dintre armele de luptă ale partidului lor, dar, în cazul de faţă, ea era susţinută, clandestin, de *Gauleiter*-ul Moldovei în materie de învăţămînt (poate şi în afara lui, căci primea acasă, dacă nu chiar şi la Facultate, în audienţă, tot felul de oameni), care nu era altul decît D.G., succesorul meu la catedra de Filologie romanică, şi oficial, deşi discret, de rectorul universităţii, cum voi arăta mai jos. Am trimis imediat două telegrame, cu acelaşi text, aproape („Studenţii legionari mă împiedică de la îndeplinirea obligaţiei legale de a ţine examenele. Rog luaţi măsuri"), una „conducătorului", cealaltă ministrului Educaţiei Naţionale (Traian Brăileanu, „filozoful" de la Universitatea din Cernăuţi).

Aveam examene nu numai la Facultatea de Litere, ci şi la Şcoala Normală Superioară. Sub ministeriatul lui Petre Andrei se crease această instituţie pentru studenţii care se distingeau în mod deosebit din punct de vedere profesional. Locuiau într-un cămin special şi, afară de cursurile comune cu colegii lor, urmau altele, în plus, destinate numai lor. Acestea, la fel cu căminul, îşi aveau sediul în fostul gimnaziu evreiesc „Moritz Wachtel" din strada Sărăriei. Deşi am fost urmărit de aproape, pretu-

tindeni, în activitatea mea de examinator, am fost „găsit“ de-abia — fără să-mi fi putut explica de ce atît de tîrziu — în ultima zi, cînd răspundea singurul student rămas neexaminat încă, la Facultatea de Litere. Au năvălit pur şi simplu, în sensul propriu, aş zice istoric, al cuvîntului, în amfiteatrul unde îmi făceam datoria şi au început să împrăştie, bruscîndu-i, pe toţi cei prezenţi, care, bineînţeles, au fugit, ca puii de potîrniche, încotro au putut. „Şeful“ bandei, ieşit pe culoar, a început să zbiere, spunînd cam acestea : „Cine se va mai prezenta la examenele profesorului Iordan va da socoteală !“ Decanul, emoţionat — nu-i trebuia mult să intre în panică chiar şi în alte împrejurări — a crezut că lucrările scrise ale studenţilor examinaţi în ziua aceea, singurele nevăzute încă de mine, să fie corectate şi notate de asistentul meu. I-am spus de la obraz ce merita pentru acest act de laşitate.

În problema examenelor m-am plîns şi rectorului, V.N., profesor la Facultatea de Medicină, care, cum am arătat în altă parte, a afirmat, în cuvîntarea solemnă de începere a activităţii didactice, că Universitatea din Iaşi există, cu adevărat, nu din anul înfiinţării ei de către Alexandru Ioan Cuza şi Mihail Kogălniceanu, ci din 1922, cînd „căpitanul“ a deschis cu o lovitură de bardă, nu numai „simbolic“, poarta ei cea mare pentru fiii poporului care mai înainte nu puteau să ajungă pînă la ea. Cerîndu-i să interzică studenţilor legionari urmărirea mea, a mărturisit deschis că nu poate. „Nu putea, am replicat eu, Traian Bratu, fiindcă între el şi studenţii care se agitau atunci nu exista, din punct de vedere politic, nimic comun. Acum, d-voastră şi ei sînteţi membri ai aceluiaşi partid şi vă puteţi uşor înţelege“. „Eu am un grad mic în ierarhia administrativă a partidului. Studenţii, şi nu numai ei, ascultă de Vlad Sturdza.“ (I-am greşit, poate, numele mic, dar l-am reţinut exact pe cel de familie.) Era, cum am aflat ulterior, un tînăr de 24 de ani, descendent direct din familia domnească a Sturdzeştilor. Ceva mai sus am arătat că directorul general al poliţiştilor era un Ghica, descendent şi el dintr-un

fost domnitor moldovean. Ce bine se împăcau, cum vedeți, legionarii „luptători pentru drepturile și libertățile maselor populare“, ei înșiși, în majoritate covîrșitoare, fii din popor, cum spuneau ei la zile mari, cu exploatatorii *en titre* ai maselor sau cu urmașii lor. Spre sfîrșitul discuției, rectorul m-a sfătuit... colegial să-mi iau un mic concediu. „De ce ? am întrebat eu. Sînt sănătos și în putere, mă bucur că reîncepe activitatea propriu-zisă, cu lecții și seminarii, cu ședințele Institutului de filologie etc.“ „S-ar putea să fiți pus în concediu din oficiu.“ „Asta e altceva. În orice caz, prefer această ultimă soluție.“ Pe ziua de 1 noiembrie (1940) am fost suspendat. De la fiecare universitate a fost îndepărtat cîte un singur profesor : Mihai Ralea (București), Florian Ștefănescu-Goangă (Cluj) și Gheorghe Alexianu (Cernăuți). Primul dintre aceștia a fost tot timpul antifascist, în scris, nu și ca acțiune propriu-zisă. Afară de asta, a făcut parte din guvernul Armand Călinescu, și în această calitate era să cadă chiar victimă propriu-zisă a răzbunării brutale din partea legionarilor, fiind urmărit de oamenii acestora. (L-a salvat, odată cu alții Alex. Rioșanu, subsecretar de stat la Ministerul de Interne în timpul rebeliunii.) Ștefănescu-Goangă a fost autorul unui proiect de lege, votat de Parlament, care viza direct pe agitatorii de profesie din rîndul studenților, și, din această cauză, s-a încercat contra lui, ca și mai înainte, contra lui Traian Bratu, un atentat. Dealtminteri, și ca rector al Universității din Cluj el a ținut, cît a putut, piept studenților legionari. Despre Alexianu nu pot spune nimic în ce privește „vina“ lui față de aceștia. După intrarea în război împotriva Uniunii Sovietice s-a bucurat de protecția lui Antonescu, fiind numit „guvernator al Transnistriei“, cînd a luat ființă acest „stat-fantomă“, în urma cuceririi regiunii respective. A plătit scump această mare „onoare“, fiind judecat, condamnat la moarte și executat, în 1946, împreună cu cei doi Antonești (Ion și Mihai) și cu generalul Vasiliu, comandantul jandarmeriei și subsecretar de stat la Ministerul de Interne, mi se pare.

Decan al Facultății de Litere a fost numít G. Pascu, pe vremuri prieten politic și colaborator al *Vieții românești*, apoi național-țărănist, la fel cu conducătorii acesteia, și, în sfîrșit, după mai multe isprăvi, povestite de mine în alt capitol, care l-au exclus, de fapt, din rîndul oamenilor corecți, cuzist. *Gauleiter*-ul D.G., amintit mai sus, fost elev al lui, l-a impus decan. Pentru un regim ca acesta nu se putea o alegere mai potrivită. Este curios că, deși suspendat de la catedră, eu am rămas în continuare director al Institutului de filologie, care, de fapt, era ca și inexistent, întrucît nu avea absolut nici o activitate. Într-o zi am primit o adresă semnată de decan, care cerea să-i prezint o dare de seamă amănunțită despre modul cum am folosit fondurile bănești din momentul cînd am fost numit director și pînă la zi. (El a fost totdeauna atent, de obicei foarte atent, dar altfel decît trebuie, la... fonduri și s-a ales de vreo două ori cu mari necazuri de pe urma modului cum le-a utilizat în calitatea sa oficială de conducător al instituțiilor respective.) I-am răspuns, tot în scris, că, deoarece nu mi s-a cerut niciodată pînă acum așa ceva, nu știu în ce fel să întocmesc raportul și îl rog să-mi spună cum a procedat el însuși, cînd a condus institutul. Aluzie străvezie, chiar directă, la frauda comisă de el, pe care am povestit-o în altă parte. S-a mulțumit cu acest răspuns și m-a lăsat în pace. Surpriză mare și inexplicabilă, dată fiind capacitatea lui de a reacționa violent și abuziv, ori de cîte ori era „atins“ într-un fel oarecare, cu vorba sau cu fapta.

În ziua de 8 noiembrie, sărbătoare și religioasă, dar și, în primul rînd, pentru legionari, politică — arhanghelul Mihail era patronul lor suprem în lumea sfinților — Antonescu, însoțit de membri ai guvernului și de alți reprezentanți ai oficialității, a venit la Iași, „leagănul“, din nefericire, al Gărzii de fier, în semn de omagiu adus acestui oraș, care, de-a lungul secolului trecut, a fost, cu *Dacia literară*, *România literară*, *Convorbiri Literare* și *Contemporanul*, în fruntea culturii noastre naționale, uitat, din fericire numai pentru o

scurtă durată, în această calitate nepieritoare. De fapt, noul regim s-a conformat unei tradiţii politice. Se ştie că, ori de cîte ori se instala un guvern nou la conducerea ţării, campania electorală, adică prezentarea programului de activitate al noilor guvernanţi, începea în fosta capitală a Moldovei. Antonescu şi Horia Sima au combinat intenţiile lor politicianiste cu acest obicei. Nu mai ţin minte condiţiile, nici măcar în linii generale, în care s-a desfăşurat demonstraţia aceasta atît de semnificativă. Ziarele epocii le-au descris amănunţit, insistînd, bineînţeles, asupra succesului ei extraordinar în ce priveşte ecoul asupra opiniei publice (dealtfel, inexistentă, concret vorbind, în sensul ei cel adevărat). Entuziasmul huliganilor de toate categoriile nu putea să nu fie foarte mare. Un profesor universitar — trăieşte încă, ba chiar şi lucrează în continuare, tot la Iaşi — cuprins de înflăcărare şi ajutat de antrenamentul său sportiv, s-a urcat pe acoperişul universităţii, şi ca să vadă mai bine, dar şi ca să fotografieze din toate poziţiile istoricul eveniment în plina lui desfăşurare.

Peste circa patruzeci de ore avea să se producă alt eveniment, acesta natural, pe care unii dintre noi, se pare puţintel „superstiţioşi", l-au privit drept o paralelă foarte potrivită a celui precedent, care începuse, în realitate, de la 6 septembrie, cînd s-a instalat la putere fascismul. În noaptea de 9 spre 10 noiembrie, pe la 2° sau 3°, s-a produs un cutremur extraordinar în ce priveşte gradul de intensitate, simţit şi la Iaşi, cu aproape aceeaşi forţă ca la Bucureşti, unde dezastrul a fost totuşi mai mare. Am ajuns la acest episod al cărţii de faţă după cîteva săptămîni de la cutremurul din 4 martie 1977. Fără să vreau, am făcut o comparaţie cu cel din 1940. Diferenţa de intensitate dintre ele a fost foarte mică, în schimb, durata celui dintîi a reprezentat, se pare, numai o treime din a celuilalt. De aceea catastrofa produsă de acesta a fost infinit mai cumplită. A mai existat încă o deosebire între unul şi altul, de natură spirituală, cu mult mai importantă decît cealaltă, apreciate amîndouă la nivelul superior care se impune : modul cum a reacţionat lumea, cum a funcţionat soli-

daritatea umană și națională. Această deosebire în favoarea celui de-al doilea a dovedit o dată mai mult forța morală a poporului nostru.

Între timp, situația se înrăutățește din zi în zi, sub toate aspectele vieții publice. Nu mă refer, fiindcă nu mi se pare necesar, la măsurile luate, pe cale așa-zicînd legală, de conducerea statului, privitoare la interesele generale sau la persoane particulare. Ele, mai ales cele dintîi, sînt bine cunoscute, întrucît există și în momentul de față documentele respective. Este vorba de atmosfera de teroare pe care o creau numeroasele bande de huligani, care, încărcați în camioane deschise, cutreierau străzile orașului, cîntînd, strigînd, urlînd și rîzînd ca niște bestii. Și astfel de manifestări puteau fi, la rigoare, trecute cu vederea, dacă n-ar fi dus, cum se întîmpla adesea, la molestarea și maltratarea trecătorilor, de cele mai multe ori, în intenție, absolut totdeauna, evrei, reali sau presupuși. Lumea a început să se sperie după măcelărirea cumplit de sălbatică la Jilava a celor 17 oameni politici, întemnițați acolo în vederea judecării lor pe bază de lege, care n-a mai avut loc. „Salvatorii neamului“ n-au mai putut suporta amînarea procesului, care li se părea oarecum suspectă, bănuind că Antonescu intenționa, poate, să „protejeze“ cel puțin pe unii dintre dînșii. Au fost uciși acolo oameni foarte diferiți unii de alții în toate privințele. Dacă Victor Iamandi, de pildă, a fost, cu adevărat, un bărbat de stat în sens strict, bietul general Argeșanu, care a prezidat, mi se pare, numai cîteva luni un consiliu de miniștri, era nevinovat ca un prunc din punct de vedere politic. Cel dintîi a fost un inamic, pe față, al legionarilor, cum am arătat în alt loc, în legătură cu interpelarea lui Gheorghe Cuza despre „comunismul“ în școală.

Emoție puternică, în toate cercurile și la toate nivelurile, a produs asasinarea, spre sfîrșitul lui noiembrie, a lui N. Iorga, precedată sau urmată, la o zi, două, de aceea a lui Virgil Madgearu, fruntaș de seamă al partidului național-țărănist. Acesta a fost atras în cursă, se pare, de un fost student (sau colaborator) al său (cu

numele Boieru, dacă țin bine minte) : luat de acasă foarte pașnic și dus în pădurea Băneasa, unde a fost asasinat. Personal m-a surprins, într-o oarecare măsură, suprimarea lui Madgearu, care nu mi-a rămas în minte ca un inamic propriu-zis al legionarilor, în sensul că ar fi luat pe față poziție împotriva lor. Este adevărat că nu s-a manifestat nici ca un prieten al lor, ca alți conducători ai partidului lui Maniu și Vaida-Voievod, în frunte mai ales cu acesta din urmă. În schimb, N. Iorga i-a condamnat, mai cu seamă în ultimii ani ai vieții sale, ori de cîte ori a avut prilejul. Credința mea este că, chiar așa, ei n-ar fi îndrăznit, din proprie inițiativă, să comită această crimă odioasă și că au primit ordin de la oamenii lui Hitler. Aceștia știau foarte bine că marele nostru istoric s-a manifestat ca adversar, nu numai politic, deși înainte de toate politic, încă de la izbucnirea primului război mondial, și că această inimiciție a sporit cu vremea pentru a atinge nivelul cel mai ridicat după venirea lui Hitler la conducerea Germaniei și, îndeosebi, după invadarea și cucerirea Cehoslovaciei și a Austriei, urmate, la 1 spetembrie 1939, de aceea a Poloniei, aceasta, chipurile, prin declarație formală de război. Ei mai știau că Iorga avea o autoritate științifică și morală extraordinară, care depășea cu mult pe a oricăruia dintre intelectualii noștri, ceea ce însemna o primejdie, poate chiar foarte mare, pentru interesele Germaniei hitleriste în țara noastră. Nu mă întemeiez, nici n-aș avea cum, pe nici un document, dar afirm, fără a sta la îndoială, că asasinarea lui a fost cerută de Ambasada germană la București „din ordin superior".

Soția mea se găsea în ziua aceea la București, cu treburi de ale „Cantinei școlare", a cărei prezidentă era. Cel dintîi lucru pe care l-a făcut a fost să telefoneze acasă, nu mie, ci tinerei avocate Veronica Zosin, prietenă a noastră, care locuia de cîțiva ani împreună cu noi, rugînd-o să mă „expedieze" la nepoată-mea, soția profesorului Ion Creangă (cu locuința în strada Muzelor). M-am conformat, mai mult ca s-o liniștesc. Căci, în ciuda curajului dovedit mereu de ea în orice împrejurări, deținerea mea la Direcția polițiilor, urmată de suspendarea de la catedră, i l-a slăbit în mare măsură. Se

pare, cum au dovedit unele întîmplări ulterioare, că temerile ei erau destul de fondate, în orice caz în mai mare măsură decît calmul meu. Ştiindu-mă nevinovat — în condiţii normale, adică civilizate — deosebirea de păreri politice, chiar fundamentale, nu poate duce decît la polemică, fie şi foarte aprinsă — mă întrebam ce mi se poate întîmpla în felul bănuit nu numai de soţia mea, ci şi de unii prieteni şi cunoscuţi de aproape. Întoarsă la Iaşi, nu s-a mulţumit cu plecarea mea de acasă, care putea fi uşor descoperită, şi, pînă la urmă, a trebuit să mă duc la Piatra-Neamţ, unde locuia o soră a mea. Am stat acolo pînă în primele zile ale lui ianuarie 1941, în condiţii... gospodăreşti deopotrivă de bune ca cele de la Iaşi, dar cu avantajul că eu însumi începusem a mă simţi mai în siguranţă decît acasă, unde lucra, probabil, fără a-mi da bine seama, influenţa contaminatoare a celor neliniştiţi şi îngrijoraţi din cauza mea. Îmi luasem de lucru tot ce-mi trebuia pentru un studiu amplu, pregătit, în ce priveşte documentarea, de mai înainte, despre denumirile craniului în limba română şi dialectele ei, aşa cum apar ele în texte literare, dar şi, mai cu seamă, în harta corespunzătoare a „Atlasului lingvistic român". L-am redactat în franţuzeşte, după care l-am publicat în *Bulletin linguistique*, VIII, 1940. Nu m-am ţinut numai de munca ştiinţifică. La fel ca acasă la mine, citeam ziarele, cîte o carte, două de literatură beletristică şi făceam plimbări, adesea însoţit de cei doi copii, elevi în cursul primar, ai sorei mele. Această companie îmi plăcea enorm. Despre ce se petrecea în ţară aflam numai din ziare, adică extrem de puţin şi în forma oarecum oficială, în sensul că ştirile erau controlate şi puţine. Şi mai redusă era informaţia privitoare la cîmpul de luptă, cu dezavantajul că, din cauza unui control mai sever, apăreau mai ales ştiri favorabile Germaniei şi aliaţilor ei. Corespondenţa cu soţia mea o făceam prin cărţi poştale şi în numele... copiilor gazdei mele, care informau pe „adresantă" despre sănătatea lor mereu bună şi despre mersul normal al muncii lor de şcolari.

Spre sfîrşitul lui decembrie a venit la Piatra şi soţia mea, pentru a petrece împreună, în atmosfera caldă şi

prietenoasă care domnea în casa sorei mele, sosirea Anului nou, cu speranţa, devenită obligatorie prin tradiţie multiseculară, că se va produce vreo schimbare în bine a situaţiei, fără să fi putut spune cum anume. La 3 ianuarie ne-am întors amîndoi la Iaşi, pe un frig groaznic, după ce se întunecase bine. Casa fusese închisă cele cîteva zile după venirea soţiei la Piatra-Neamţ, şi cîteva ore bune am stat îmbrăcaţi aproape ca afară, pînă să se încălzească o parte din camerele mai potrivite pentru necesităţile de moment. Din cauza oboselii, sporită de drum, şi în primele ceasuri după sosirea acasă, am adormit repede şi profund. La cîteva ore după miezul nopţii, o bătaie puternică în uşa camerei de dormit. Domnişoara Zosin, care dormise mai uşor, s-a trezit repede la zgomotul făcut de cîţiva indivizi, care umblau cu lanterne de mînă de jur împrejurul casei, la uşa principală de intrare şi la ferestre. A înţeles uşor că urma să mi se facă o percheziţie. Cînd m-am trezit şi am aflat despre ce este vorba, am spus, foarte simplu şi natural, să li se dea drumul. Soţia, mai prudentă şi, poate, mai... politică, împotriva credinţei că femeile au acest simţ mai puţin dezvoltat decît bărbaţii, s-a împotrivit, pentru moment, ca să afle mai întîi dacă indivizii făceau parte din personalul poliţienesc. În acest scop a telefonat unei prietene, al cărei soţ, fost coleg de liceu, avea relaţii cu legionarii, rugînd-o să se informeze, prin telefon, la Chestură, despre identitatea musafirilor nepoftiţi. Erau, într-adevăr, trimişi de şeful lor ierarhic. Percheziţia s-a petrecut în condiţii normale, fără... incidente sau accidente, dar şi fără un rezultat concret : nu s-a găsit la mine nimic, de data aceasta nici măcar scrisori, ca la 4 octombrie. Un efect, de natură psihologică, ea a avut însă. Îngrijorarea soţiei mele şi a prietenei Veronica Zosin a crescut, într-o anumită măsură, cred că şi a mea. Am continuat totuşi să ies ziua din casă, nu numai pentru diverse treburi, ci şi ca să... patinez, în ciuda zicalei, pe care o cunoşteam şi eu, dar mi-o aminteau alţii, aparent în glumă, că „ţara piere, şi baba se piaptănă". În prima ei parte eu nu credeam şi nu puteam să cred, dintr-un fel de optimism atavic, ţărănesc, şi de aceea nu mă conformam sfatului pe care îl conţinea, im-

plicit, fără a-l exprima direct. Şi cum ştrandul era departe, îmi satisfăceam dorinţa şi nevoia de recreaţie mai largă la patinoarul căminului studenţilor, aflat la cîţiva paşi de locuinţa mea. Cei din casă s-au speriat, la început, fiindcă mai toţi căminiştii erau legionari sau simpatizanţi ai acestora, dar nu se manifestau în nici un fel ca atare. Dimpotrivă, erau cuviincioşi şi respectuoşi, poate şi din cauză că făceau parte din „mase", nu aveau nici un „grad" şi nici o sarcină specială. Cei cu situaţie oficială în partid purtau uniforma bine cunoscută şi aveau locuinţa în altă parte. Nu erau doar „şefi" sau „subşefi" degeaba!

Prin noiembrie sau decembrie 1940 m-am trezit cu o vizită, un fel de descindere în intenţiile autorului ei, din partea medicului stomatolog Osipov—Sineşti. Era îmbrăcat în uniforma Gărzii de fier, cu toate anexele de rigoare. Îl însoţeau unul sau doi „camarazi". Veneau în numele „Ajutorului legionar", al cărui „comandant" era, se pare, el însuşi. Am arătat în altă parte că soţia mea conducea, ca prezidentă, societatea „Cantina şcolară", care îngrijea de hrana zilnică a cîtorva mii de elevi din cursul primar. După concepţia exclusivistă la extrem a fasciştilor, nimic bun nu trebuia să se facă de către oameni din afara partidului lor şi a simpatizanţilor lui. Prin urmare, această societate a fost desfiinţată, căci asta însemna înglobarea ei în noua organizare de ajutorare a celor săraci. Cum şi în ce condiţii îşi îndeplineau conducătorii misiunea, proclamată sus şi tare, este altceva. Cred că nu s-ar putea umple cîteva pagini cu realizări efective ale ei. „Ajutorul legionar", care exista de mai înainte, a dat naştere, poate, ca idee „Oficiului (sau Serviciului?) de patronaj", prezidat de Maria Antonescu şi gospodărit de oameni cel puţin suspecţi în ce priveşte corectitudinea. Soţia mea a predat, cu forme în regulă, toate documentele pur administrative, unele, financiare, altele, ale societăţii, pe de o parte fiindcă nu putea face altfel, pe de alta, din cauză că n-a vrut să colaboreze cu „Ajutorul legionar".

Nu pot trece sub tăcere faptul că, tîrziu după Eliberare, odată cu sporirea tot mai evidentă a înţelegerii regimului nostru pentru tot ce înseamnează „valoare", fie şi

mai modestă, stomatologul amintit, foarte abil în... propagandă, adică reclamă, deprinsă din epoca de luptă a Gărzii de fier, din care făcea parte, probabil, încă din timpul studiilor universitare, devenise o adevărată vedetă în materie de dentistică. În cîţiva ani izbutise să fie nu numai popular, în sensul curent al cuvîntului, ci şi apreciat de unii oameni cu o anumită răspundere politică. Nu pot uita că i s-a luat, şi nu numai o dată, apărarea contra Ministerului Sănătăţii, care a căutat să cunoască realitatea, puţintel, dacă nu chiar multişor, suspectă, şi să pună ordine.

Pe măsură ce trecea timpul, cu senzaţia pe care o aveau mulţi că se scurge extrem de încet, se înmulţeau zvonurile, destul de vagi încă, despre unele neînţelegeri, serioase, dintre Antonescu şi legionarii propriu-zişi, nerăbdători, aceştia, să se... lichideze (şi în sens material, fireşte) cît mai repede cu trecutul. Prietena Veronica Zosin, fiind avocat, se ducea în fiecare zi la tribunal, unde, în timpul liber, al ei şi al unora dintre colegi, afla lucruri pe care eu, stînd mai mult în casă, nu aveam cum să le ştiu. De fiecare dată venea acasă cu veşti noi şi ni le comunica. Optimismul meu temperamental, care izvora, cu siguranţă, în parte, şi dintr-o naivitate, tot înnăscută, privea cu oarecare îndoială ştirile prea „pesimiste“, printre ele pe aceea despre o eventuală răsturnare a lui Antonescu de la conducere şi instaurarea exclusivă a puterii legionarilor. Soţia mea, în schimb, lua lucrurile mult mai în serios, desigur din temere mare în ce priveşte soarta mea, care era, în fond, şi a ei, dar şi dintr-un anumit simţ politic, adică practic, dat fiind că politica este o activitate, în mare măsură, pur practică.

Într-o luni — era 20 ianuarie — pe la şapte seara, îmi telefonează soţia, de la Centrul franco-român, unde se găsea în vizită la familiile Singevin şi Thibaudet, conducătorii centrului (primul, ştiinţific, celălalt administrativ), cerîndu-mi să vin şi eu acolo. La început m-am opus. Era destul de frig şi, mai ales, tîrziu pentru ora de masă. A stăruit totuşi în dorinţa ei, şi a trebuit să cedez. Telefonul venise după o îndelungată consfătuire cu cei din

prieteni francezi (al doilea era căsătorit cu o româncă). Aceştia ştiau lucruri mai multe şi mai precise decît noi despre situaţia politică, prin legăturile lor cu Institutul francez din Bucureşti, a cărui filială era centrul ieşean amintit aici. Ei erau siguri că se va produce o ruptură violentă şi definitivă între Antonescu şi legionari, cu scopul impunerii acestora singuri la conducere, ceea ce însemna, după ei, o ameninţare foarte serioasă pentru mine şi pentru toţi antifasciştii. Rezultatul consfătuirii a fost hotărîrea lor unanimă de a mă „sechestra" pur şi simplu în localul centrului. N-am avut încotro. A trebuit să accept, fără a-mi da bine seama dacă eram convins, şi în ce măsură, de justeţea punctului lor de vedere. Cele întîmplate foarte curînd după sechestrarea mea le-au dat dreptate.

Este cazul să spun ceva despre această casă de cultură franceză, care exista la Iaşi, autorizată, ca şi Institutul din Bucureşti, de guvernul nostru. Luase fiinţă cu mulţi ani în urmă, după primul război mondial, din iniţiativa şi sub conducerea profesorului de Limba şi literatura franceză al Facultăţii de Litere, sub forma unei Societăţi, intitulat, „Luteţia" şi cu scopuri foarte personale, care au ieşit uşor la iveală. Nu ştiu cum s-a ajuns la reorganizarea, care, de fapt, însemna crearea din nou, în alte condiţii, a acestui cerc de studii franco-române, amănunt care nu interesează. Activitatea noii lui forme era bogată şi variată. Se ţineau cursuri de limba franceză, pentru începători, ca şi pentru înaintaţi. Se organizau conferinţe şi comunicări ştiinţifice, cu teme mai ales de istorie literară şi istorie culturală (ultimele, legate adesea de relaţiile dintre francezi şi români), cîteodată chiar mici spectacole teatrale. Foarte importantă era preocuparea conducătorilor lui (în primul rînd, a lui Charles Singevin, lector la universitate) de a cointeresa, dacă pot spune astfel, la activitatea cercului catedra de Limba şi literatura franceză, mai puţin prin profesor şi mai mult prin studenţii ei. Din alt punct de vedere, oarecum social şi, implicit, politic, la fel de importantă era latura ei mondenă, în sensul serios al cuvîntului. În fiecare după-amiază, membrii centrului — le spun aşa în lipsă de alt termen — puteau veni, şi veneau efectiv, ca la un club, spre a

se întîlni, a sta de vorbă despre chestiuni profesionale, cetăţeneşti etc. După instaurarea regimului fascist, localul, încăpător şi confortabil, al acestui centru, situat în apropierea universităţii (la parterul unei foste case boiereşti, pe actuala stradă 23 August), a devenit, în modul cel mai firesc cu putinţă, o mică citadelă de rezistenţă împotriva barbariei care începuse a se dezlănţui. Veneau și fasciști sau profasciști, bine deghizaţi, care îşi făceau, desigur, datoria, raportînd unde trebuia ce se petrecea (și chiar ce nu se petrecea acolo). La etaj locuia un medic, huligan încă de pe vremea studiilor, care se găsea, foarte probabil, în slujba Siguranţei. După suprimarea „Asociaţiei anglo-române“, biblioteca ei, modestă, dar bună, a fost adăpostită la acest centru, unde veneau, bineînțeles, ca acasă la dînșii, și mulţi dintre foştii ei membri. N-a întrebat, oficial, nimeni (a întrebat un ziarist într-o gazetă locală) unde se află această bibliotecă, pe care ar fi descoperit-o, la rigoare, destul de greu un zelos admirator al regimului, amestecată, cum era, printre multele mii de cărţi ale centrului. Deoarece relaţiile noastre diplomatice cu Franţa continuau să existe în forma lor veche, toate denunţurile contra activităţii „subversive“ desfășurate în această adevărată oază intelectuală și umană rămîneau fără efectul scontat. Dealtfel, chiar cei mai dîrzi inamici ai fascismului erau, în general, destul de prudenţi în atitudinea lor ca vizitatori ai centrului. Eu am ţinut o conferinţă despre unele aspecte ale evoluţiei limbii franceze, în care am insistat mult asupra exagerărilor, unele vechi, dar moderate, altele recente, ale unor lingviști germani în ce privește elementul germanic (franc, vizigot şi burgund) existent, ca urmare a condiţiilor istorice bine cunoscute, în limba franceză. Am făcut-o și, poate în primul rînd, cu un scop politic ieșit clar la iveală. (Am repetat-o, mai tîrziu, la Institutul francez din Bucureşti, în urmai unei invitaţii speciale.)

Refugiul meu, forţat, la Centrul franco-român a durat o săptămînă. Stăteam zi și noapte acolo, destul de ferit (după „dispoziţiile“ gazdei), căci puteam fi văzut de cineva, amator de denunţuri. Vreo două nopţi a dormit acolo şi Andrei Oţetea, mi se pare după un conflict cu nişte fasciști, contra cărora a luat atitudine, cînd

molestau pe un evreu. Aflam din ziare și din spusele celor cu care aveam contact zilnic (printre ei, soția mea și Veronica Zosin, veche prietenă a soției lui Thibaudet, româncă originară din Botoșani), cam ce se petrece în țară și, mai ales, în oraș. Despre „rebeliunea“ legionarilor autentici știa mai toată lumea, înainte de a izbucni. Un amănunt, puțintel comic, l-am reținut, printre atîtea altele, pentru latura lui insolită (numai aparent astfel, căci clerul era, în majoritate, de partea fasciștilor). La intrarea principală a hotelului „Traian“ din Piața Unirii (aripa nouă, cu fațada spre strada Lăpușneanu), unde locuia prefectul județului Iași (un anume Ivan Dobre, dacă nu mă înșel, adus, ca „mînă de fier“, din altă parte), făcea de gardă, cu pușca la umăr, un... preot (Acatrinei, mi se pare), acela care oficiase, la Facultatea de Litere, cu prilejul instaurării noului decan, serviciul religios. (Nu erau mulțumiți cu cel general pe universitate!) Punctul culminant al „rebeliunii“ a fost, cred, sîmbătă, 25 ianuarie 1941. Am privit prin fereastră scurgerea, care a durat aproape o oră, a celor două, trei mii de manifestanți, care coborau, în ordine și în rînduri de cîte patru, cinci, dinspre universitate (poate că începuse să se formeze convoiul încă de la Copou), spre Piața Unirii, în apropierea căreia se găseau, pe strada Lăpușneanu, cinematograful „Trianon“, unde avea să țină o cuvîntare un șef legionar, nu știu de ce grad, numit Cosmovici. (De data aceasta nu am nici o îndoială cu privire la identitatea lui.)

După cum se știe, „rebeliunea“ a fost înfrîntă. Organele de represiune au rămas, în general, credincioase lui Antonescu. Mai important a fost, cu siguranță, sprijinul acordat de nemți, direct și, indirect, dar la fel de eficace, prin Ambasada și oamenii lor de la București. Nu le-a trebuit un simț politic prea dezvoltat, ca să-și dea seama că, pentru interesele lor, era de preferat Antonescu lui Horia Sima. Ce s-a întîmplat după aceea, în țară și din punctul de vedere al intereselor noastre, se cunoaște de asemenea. Ele ar fi cerut, bineînțeles, înlăturarea și a lui Antonescu, dar acest lucru era, în împrejurările date, o imposibilitate absolută. Trebuie recunoscut totuși, indiferent de orice alte considerații, că

sub conducerea lui Antonescu şi a oamenilor lui situaţia nu s-a înrăutăţit, fără să se amelioreze în ce priveşte politica mare, naţională a României. Au scăpat (unii, poate, chiar de moarte) numeroşi intelectuali antifascişti de urmărirea lor sub toate formele şi prin toate mijloacele de intimidare.

În ce mă priveşte, m-am bucurat, fireşte, că s-au petrecut lucrurile în felul arătat, bucurie de natură strict personală. Mă simţeam în siguranţă, căci, în cazul cel mai rău, aş fi fost scos din învăţămînt, ceea ce nu credeam însă. Din punct de vedere politic nu era greu să văd că nu s-a schimbat mare lucru. Regimul fascist a durat pînă la Eliberare, puţintel atenuat ca metode de lucru în chestiuni de importanţă secundară. Ministru al Educaţiei Naţionale, în locul lui Traian Brăileanu, a fost numit generalul Radu Rosetti, membru activ al Academiei Române, apreciat ca istoric militar pe baza cîtorva lucrări de specialitate. (Fusese profesor al lui Antonescu la Şcoala de război.) Mă cunoştea, puţin, de la unele sesiuni generale academice, la care participam ca membru corespondent. De aceea m-am aşteptat să revină asupra suspendării mele, ceea ce a şi făcut pe la mijlocul lui februarie sau ceva mai tîrziu. Fiind nerăbdător, lucru firesc în condiţiile date, am făcut un drum la Bucureşti, după ce m-am sfătuit cu prietenii, printre ei Charles Singevin, directorul Centrului franco-român. În urma demersului, necunoscut mie de mai înainte, al acestuia, am fost găzduit, tot din prudenţă şi din prietenie adevărată pentru mine, la Institutul francez. Directorul acestuia, Dupront, în prezent (şi de multă vreme) profesor la Sorbona, îşi pregătea bagajele, fiindcă îşi terminase misiunea. În convorbirile mele cu dînsul am constatat că era foarte pesimist în ce priveşte situaţia politică a ţării noastre, şi nu numai în general vorbind. Credea că urmărirea intelectualilor democraţi va continua, fie, şi sub forme ceva mai puţin grave, şi de aceea m-a sfătuit să plec peste graniţă, cu paşaport francez pentru mine şi soţia mea, făcîndu-se forte să mi le procure. M-a întrebat un singur lucru : dacă aş avea din ce trăi, în una dintre ţările neutre ale Europei. I-am răspuns afirmativ, vorbindu-i de Elveţia, unde aveam relaţii ştiinţifice bune. Am

făcut asta numai pentru a-mi exprima, indirect, recunoștința pentru grija într-adevăr prietenească pe care mi-o poartă. Altfel, nici nu voiam să aud de exil. Eram hotărît să rămîn unde m-am născut și am trăit, deși nu eram prea convins că am scăpat de necazuri. Pe ce se întemeia pesimismul acestui om foarte inteligent și cu o viziune limpede a lucrurilor, pe care i-o da excelenta sa pregătire de istoric și filozof al culturii, îmi este greu de spus. Se gîndea, probabil, mai puțin la țara noastră, care urma totuși să intre în război — această perspectivă era clară pentru mulți — și în mai mare măsură la Europa și la lumea întreagă. Vedea ușor că victoriile lui Hitler vor duce curînd la un atac împotriva Uniunii Sovietice, cu consecințele de ordin internațional inevitabile în această conjunctură.

Întors la Iași, mi-am reluat, foarte curînd, după aceasta, activitatea obișnuită, la catedră și la Institutul de filologie „Alexandru I. Philippide", împreună cu ocupațiile zilnice de mai înainte, ca și cum nu s-ar fi întîmplat nimic. Cu studenții legionari și cu simpatizanții mișcării lor n-am avut necazuri. Se „cumințiseră", cel puțin formal, și își căutau de munca la care îi obliga viitoarea lor profesiune. Eu însumi am lucrat științific aproape mai bine decît în epoca precedentă, cel puțin așa rezultă din publicațiile mele. (Mă refer la întreaga perioadă de pînă la Eliberare.) *Buletinul Philippide* a apărut regulat, cu un conținut la fel de bogat ca și pînă atunci, cu aceiași colaboratori, în general, toți sau aproape toți, „producție" locală, studenți înaintați și mai cu seamă foști studenți ai noștri. Am continuat să public mult, atît în acest periodic, cît și în *Bulletin linguistique* de la București. Mi-au apărut atunci două cărți voluminoase : *Limba română actuală. O gramatică a «greșelilor»*, Iași, 1943 și *Stilistica limbii române*, București, 1944. Materialul de fapte prelucrat în amîndouă era adunat, bineînțeles, de-a lungul anilor precedenți, dar redactarea propriu-zisă am realizat-o în epoca aceasta. *Stilistica* a constituit, în linii mari, obiectul unui curs universitar, ținut tot atunci. Foarte numeroase au fost, ca mai totdeauna, în *Buletinul Philippide*, recenziile mele. Una dintre ele merită, cred, să fie menționată

nată, fiindcă a constituit o dovadă de curaj. Cartea recenzată, o monstruozitate științifică, purta titlul (il dau în traducere românească) *Introducere în lingvistica rasială* (autor, Edgar Glässer). În cele aproape opt pagini pe care i le-am consacrat nu fac nici o apreciere de valoare, și extrem de puține sînt comentariile propriu-zise. În schimb, reproduc numeroase pasaje, dintre acelea care dovedeau, și pentru mintea unui adolescent, că aveam a face cu un caz de pură nebunie, produs al unei stări de spirit asemănătoare, din nefericire cvasigenerală. Am avut, ulterior, satisfacția, de natură strict politică, să aud că unii confrați italieni antifasciști au comparat recenzia mea cu ale lui Benedetto Croce în ce privește metoda : citate, cu comentarii puține și fără aprecieri directe. Îmi amintesc, în legătură cu invocarea marelui filozof italian, explicația dată de el pentru un număr sărac în pagini al celebrei sale reviste *La Critica*, explicație scurtă dar plină de ironie extraordinară la adresa regimului mussolinian, care exercita o cenzură sălbatică : *non per mancanza di nutrimento spirituale, mà...*

Participam regulat la ședințele lunare ale „Societății române de lingvistică", al cărei sediu era la București. Cu aceste prilejuri aflam multe lucruri, unele și de natură politică, pe care nu aveam cum să le cunosc la Iași. Îi vedeam, se înțelege, în primul rînd, pe colegii lingviști, în frunte cu Al. Rosetti și Al. Graur, pe care îi vizitam și acasă. Cu ultimul discutam chestiuni politice mai delicate. Căci era — mai mult bănuiam decît știam că este — membru al P.C.R. Cîteodată întîlneam la dînsul pe Ștefan Roll, comunist bine cunoscut și foarte activ. Mă duceam regulat și la redacția revistei *Vremea*, pe care o conducea, de fapt, George Ivașcu și la care colaboram cu articole de popularizare filologică. Întîlnirile mele acolo aveau și colorit politic, cum nu se putea altfel, chiar foarte fățiș, date fiind vechile legături ale fostului meu student și asistent. Cînd vizitele mele la București coincideau, cronologic, cu ședințele Secției literare a Academiei Române, participam la ele. Procedam tot așa cu ședințele sesiunii ei generale, din luna mai a fiecărui an, care dura două săptămîni. Se înțe-

lege că nu-mi puteam permite luxul să stau tot acest timp la București, dar cîteva zile, alese după importanța presupusă a comunicărilor, eram prezent acolo. Membrii activi ai Academiei aveau, încă de pe vremea lui Carol al II-lea, uniformă, imitată după a academicienilor francezi, chiar și în ce privește culoarea : verde. (S-ar putea cita, fără maliție, dictonul francez *Honni soit qui mal y pense !*, chiar dacă fostul rege putea fi considerat, în multe privințe, legionar. În orice caz, nu era prea departe de ei ca psihologie și, dacă șefii lor ar fi avut inteligență și tact, cred că s-ar fi înțeles destul de bine cu dînsul. O piesă de teatru bulevardier, mi se pare, avea titlul, cu valoare simbolică, *L'habit vert.*) Odată, după o ședință solemnă — numai în asemenea cazuri o purtau academicienii — ieșind din curtea Academiei, l-am văzut pe cunoscutul biolog materialist Grigore Antipa, membru activ (în toate sensurile) al ei așteptînd în poartă. M-am oprit, ca să-l salut, căci aveam mare stimă și simpatie pentru el. Îmi plăceau simplitatea și umorul lui, ambele rare la asemenea oameni. Aștepta, mi-a spus, o mașină să-l ducă acasă. „Cum am să ies eu în stradă îmbrăcat așa ? Să mă ia lumea drept cioclu ?!"

Deoarece ne găsim oarecum la capitolul „Știință" (ar trebui să adaug „în epoca fascistă"), mă opresc la cîteva fapte mai interesante din punct de vedere politic. Guvernul hitlerist înființase la București „Institutul german de știință", sub conducerea romanistului Ernst Gamillscheg, elev al lui W. Meyer-Lübke, apreciat și ca bun cunoscător al limbii române, căreia îi consacrase cîteva studii. (Primul a avut ca punct de plecare șederea lui — e un fel de a vorbi — în fața noastră ca ofițer austriac în timpul primului război mondial.) Era atunci autor al unei lucrări în trei volume masive despre elementul germanic în limbile romanice, un adevărat monument științifico-național închinat germanismului. Pînă și în română a... descoperit vreo patruzeci de cuvinte de aceeași origine, pe care, cu o singură excepție, i le-au combătut, respingînd etimologiile propuse de el, absolut toți recenzenții acestei lucrări. De aceea, cînd vorbeam despre creația „științifică" amintită aici, eu îi modifi-

cam puțintel titlul, potrivit scopului ei celui adevărat, spunînd „Institutul german de spionaj științific". Pe baza reciprocității, guvernul nostru fascist a înființat la Berlin un institut asemănător, cu același titlu, înlocuindu-se „german" prin „român". Directorul lui a fost, din păcate pentru marea sa valoare științifică și pentru memoria lui, proaspătă, acum în anul cînd a fost comemorat pentru o sută de ani de la naștere, Sextil Pușcariu, numit, în 1940, rector al Universității clujene.

Liniștea, foarte relativă, dealtfel, care începuse a se instaura în viața noastră publică, după înfrîngerea rebeliunii, n-a durat multă vreme. La 21 iunie 1941, într-o duminică, conducerea fascistă a țării s-a alăturat lui Hitler în atacul contra Uniunii Sovietice. Războiul, pornit încă din primele ore ale dimineții, a debutat cu o minciună : la 12° s-au auzit, prin Radio, clopotele catedralei din Chișinău (înregistrate demult pe disc), ca să vestească prima victorie, ocuparea orașului. Faptul n-a surprins, dimpotrivă, era de așteptat, cel puțin de către cunoscători, care erau foarte numeroși. Regimul fascist al lui Antonescu era, în realitate, încă de la început, un aliat al lui Hitler, care obținea prin oamenii săi, conaționali unii, prieteni români alții, absolut tot ce dorea și, la rigoare, chiar mai mult decît atît. Evenimentul a îngrijorat pe mai toată lumea, ca orice război, chiar și pe tinerii sau mai tinerii care nu trăiseră o asemenea calamitate. Opoziție, tacită, uneori și fățișă, exista, firește. În fruntea ei se găsea Partidul Comunist Român, foarte activ, cu toate riscurile, care de multe ori căpătau formă concretă, prin descoperirea autorilor diverselor acțiuni, care erau judecați și condamnați, cîteodată chiar executați.

Antonescu și oamenii lui își dădeau seama de atmosfera reală din țară și luau, în consecință, măsuri de toate felurile. Una, interesantă prin aspectul ei aparent democratic, a fost organizarea unui plebiscit, cu asigurarea expresă că cetățenii au deplină libertate să voteze cum le dictează conștiința, fără teamă de a suferi ceva, în cazul cînd ar da un vot negativ. După terminarea operației s-au publicat numele celor care s-au pronunțat împotrivă : 691, mi se pare ! Cine putea crede că restul cetățenilor majori, adică toți, erau pentru ? Am reținut

numele unui confrate : Emil Petrovici, mare lingvist și, după Eliberare, academician și l-am invitat în modul cel mai sincer. Mi-a fost rușine — mi-ar fi fost și fără exemplul viitorului nostru tovarăș — că n-am putut apărea și eu pe acea listă de onoare. Prieteni comuniști sau simpatizanți ai partidului mi-au spus că, printre ei, cuvîntul de ordine venit de la conducerea lui superioară era să voteze pentru, spre a nu se demasca. Această informație m-a consolat, dar nu pe deplin și nici pentru totdeauna. Și acum regret, și simt o profundă jenă — ca să nu spun altfel — că nu m-am putut conduce după convingerile mele, exact ca în cazul constituției lui Carol al II-lea, de care am vorbit în altă parte. Atunci, cel puțin mi-a ieșit buhul, care m-a bucurat... teoretic, că veneam agale la masa cu registrul de votare, semn că nu eram de acord.

Dacă plebiscitul a fost, în fond, o mascaradă, alte măsuri, luate tot cu scopul de a dovedi „tăria“ regimului, s-au caracterizat printr-o duritate care mergea, uneori, pînă la sălbăticie. Mă opresc la una singură, care a constituit o mare rușine, răsfrîntă, din fericire, nu asupra poporului nostru, cum putea rezulta din comunicatul oficial publicat la sfîrșitul măcelului. Foarte curînd — la două, trei zile — după trecerea Prutului, Veronica Zosin, informatoarea de fiecare moment a noastră, ne-a spus că se pregătește ceva, deocamdată neprecis, ceva ce ar putea constitui o primejdie pentru mine și alți antifasciști. Soția mea s-a convins imediat că lucrurile se vor petrece în modul presupus de prietena casei. Aceasta, cu atît mai mult, cu cît noi amîndoi, găsindu-ne „rechiziționați“ încă din prima zi a războiului, soția de... bunăvoie, ca soră de caritate la spitalul Sf. Spiridon, iar eu în calitate de salariat public, nu puteam, fiindcă nu aveam timp, să facem gospodărie acasă și, în consecință, luam masa de prînz la cantina spitalului. Acolo atmosfera era încărcată, din cauză că majoritatea „clienților“ erau fie legionari sadea, fie simpatizanți ai acestora. Încă de a doua zi am aflat că un medic, profesor universitar, care, după 23 August, avea să fie amestecat într-o chestiune urîtă, întreba — și se întreba — cu ce drept mănînc eu la cantină. (Soția, da, pentru că era cadru medical.) Cînd zvonurile

despre ce se pregătea au început să capete consistență, tovarășa mea de viață a intrat într-o adevărată panică : „Trebuie să plecăm numaidecît din Iași !“ (și anume la Buzău, în familia ei). Eu mă opuneam, invocînd obligația legală de a rămîne acolo unde aveam funcția în virtutea căreia mă găseam la dispoziția autorității superioare. Pînă la urmă, am cedat, mai mult ca s-o liniștesc pe dînsa, și am plecat (joi, 25 iunie) la Buzău. La o zi, două a început cumplitul pogrom contra populației evreiești, care s-a soldat cu 12.000 de victime. Militari germani umblau din casă în casă, conduși, din nefericire, de huligani români, care le arătau unde locuiesc evrei. Unii, poate destul de mulți, au fost măcelăriți, alții transportați ca viitori călători ai trenului-groază, încărcați, în numeroasele lui vagoane, toate de marfă, exact ca sardelele în cutiile lor, evrei din Iași, Tg. Frumos, Podul Iloaiei etc. Toți stăteau în picioare, fiindcă nu se putea altfel (și nu se putea altfel, din cauză că așa era dispoziția dată de inițiatori). Vagoanele erau sigilate, aerul pătrundea prin puținele și micile deschizături din partea lor superioară. Căldura era ca în toiul verii, apa nu numai lipsea — așa se hotărîse — dar nimeni, dintre cetățenii aflați întîmplător în gările unde se oprea trenul, nu avea voie să le satisfacă această nevoie, pe care nenorociții o strigau cu desperare. Căci acest tren al morții a fost... plimbat prin toată Moldova, pe linia Pașcani, Roman, Bacău etc. pînă nu mai știu unde în Muntenia. De ce se oprea în mai toate stațiile ? Cu siguranță că în vederea „lecției“ pe care fascismul credea că trebuie s-o dea, nu numai „mizerabililor dușmani ai poporului român“, ci și acelora dintre noi care și-ar fi permis să nu fie alături de el. Se pare că opririle aveau și rostul de a încărca în tren, cu adăugarea unor vagoane în plus, evrei din diversele tîrguri și orașe prin care trecea. Se povesteau lucruri de apocalips despre chinurile de nedescris ale nenorociților condamnați la această moarte, prelungită, poate, o zi întreagă pentru unii, ceva mai puțin pentru alții, după puterea de rezistență a fiecăruia. Comunicatul, de care am amintit, era de la început pînă la sfîrșit o minciună grosolană și o infamie fără pereche. Se spunea că cei 500 de „ticăloși“ care au pierit — numai atîția ! — și-au primit pedeapsa meri-

tată, pentru că, din locuri ascunse — printre ele, podul... Liceului militar ! — unde s-au introdus înarmați, au tras cu arme în trupele germane venite, prietenește, să ne apere împotriva bolșevicilor. Asta spune adevărul pe care îl cunosc eu despre această faptă odioasă — crimă colectivă unică în viața țării noastre — care a umplut de indignare pe toți oamenii cinstiți.

Paralel cu vizitele asasine ale criminalilor au existat altele, mult mai puține și mai modeste ca spectacol, făcute de un singur om : Veronica Zosin, prietena noastră, amintită deja în aceste pagini. Și ea a mers din casă în casă, cît a putut, cu riscuri mari, să prevină pe cei amenințați a fi uciși, cîteodată chiar să-i ascundă ea însăși, ajutată de alți oameni adevărați, pe unde credea că ei ar fi feriți de primejdie. În felul acesta a salvat un număr impresionant de suflete nevinovate și a salvat, măcar simbolic, dacă ne referim la dimensiunile celor două acțiuni, ideea de omenie, însușire prin excelență a poporului nostru, ca și a maselor populare, indiferent de țara lor de obîrșie. A meritat această ființă, șubredă ca sănătate, dar viguroasă ca spiritualitate umană, să fie după Eliberare primul magistrat-femeie al țării !

De la Buzău m-am dus într-o zi la București, ca să particip la o ședință a Academiei Române. Scopul adevărat era altul. Simțeam nevoie să mă întîlnesc cu unii prieteni, de la care puteam afla lucruri cunoscute de ei în ce privește situația politică și cu care puteam vorbi în toată libertatea. La Academie, profesorul Ion Petrovici și-a exprimat, văzîndu-mă, bucuria sinceră, că... sînt în viață. Auzise — și nu numai el — în legătură cu pogromul descris mai sus, că am fost judecat sumar și executat, împreună cu Radu Cernătescu și cu alți comuniști, fiind implicat (sau numai bănuit ca amestecat) în organizarea „rebeliunii“ care a dus la luarea măsurilor de rigoare contra celor vinovați. Așadar, temerea soției mele, care nu s-a lăsat pînă nu m-a „luat“ cu dînsa la Buzău joi 25 iunie, era destul, dacă nu chiar foarte îndreptățită. Bineînțeles că, după potolirea spiritelor și instaurarea unei atmosfere relativ respirabile, ne-am întors la Iași, unde ne-am reluat ocupațiile noastre obișnuite, în condiții oarecum suportabile, în orice caz nu de natură a face im-

posibilă sau de a îngreuia prea mult o muncă oarecum normală. Dacă mai înainte de antrenarea țării noastre într-un război contrar intereselor ei adevărate, ceea ce se petrecea pe cîmpurile de luptă și în lumea diplomatică ne interesa oarecum de la distanță, acum urmăream cu o curiozitate care creștea zi de zi, amestecată, de cele mai multe ori, cu emoție, toate știrile și comunicatele din presă, precum și emisiunile radiofonice. Ca de obicei în asemenea împrejurări, informațiile provenite de la cele două tabere în conflict se contraziceau, mai totdeauna, și ne puneau la grea încercare în ce privește depistarea, fie și foarte aproximativă, a adevărului. (Mă refer la publicul mare și, în primul rînd, la mine și la cei din casa noastră, care nu poseda un aparat de radio în stare să prindă destule posturi străine.) Cu toate acestea, înțelegeam ușor că, după o înaintare oarecum rapidă a trupelor fasciste dincolo de Prut și de Nistru, cu pierderi mari, chiar grele, mai cu seamă din partea românilor, lucrurile au început să se desfășoare mai lent și cu dificultăți tot mai mari.

Nu este cazul, dealtfel nici n-aș fi în stare, să mă opresc nu la amănunte, dar nici măcar la evenimente mai importante din timpul celor trei ani încheiați ai războiului nostru, dus, adică, de noi, dar împotriva intereselor noastre. Cei curioși să le afle au acum la dispoziție studii și cărți întocmite pe bază de documente oficiale și de fapte înregistrate, la timp și oarecum pe viu, de presa românească și străină. Cîteva lucruri, mai semnificative din diverse puncte de vedere, trebuie totuși spuse.

După ocuparea unei părți din teritoriul de peste Nistru și a Odessei, ca centru urban foarte important încă din epoca țaristă, a lua ființă o țară-fantomă, numită Transnistria, cu un guvernator (așa cred că se numea) român și administrată, firește, tot de noi, dar, bănuiesc, ca să nu spun că sînt sigur, sub supravegherea „îndeaproape“ a comandamentului hitlerist. Cum s-a comportat administrația „românească“ se poate ști tot din izvoarele amintite. În general, se pare că nu s-a dedat la excese de un fel ori altul, și nu numai în comparație cu a „camarazilor“ hitleriști. Căci românii, chiar în situații

excepţionale, absurde chiar, în care ajung în urma unei propagande criminale, venite din afară, îşi păstrează o bună parte din omenia lor tradiţională, care e o realitate verificată secole de-a rîndul prin fapte concrete, recunoscute şi de străini. Au fost destui ofiţeri superiori, comandanţi de unităţi militare, unii şi cu sarcini propriu-zis administrative, a căror comportare mai mult decît corectă a fost apreciată oficial de către autorităţile sovietice după întoarcerea acestora acasă. Ţin minte, cred, sigur, numele generalului Mihail Lascăr, care s-a distins şi din punct de vedere pur profesional.

La fel ca în timpul primului război mondial — nici nu era posibil altfel — existau şi printre noi, neluptătorii, două „tabere“, cu o deosebire totuşi faţă de atmosfera de atunci. Adversarii Uniunii Sovietice erau acum mult mai numeroşi, mai încrezători în victoria Germaniei şi chiar mai agresivi decît cei a Rusiei ţariste. Şi aceasta, pe de o parte pentru că rolurile se schimbaseră, iar pe de alta şi, mai cu seamă, din cauză că în Rusia din 1941—1944 conducerea politică şi poporul în întregimea lui erau „de stînga“. De aici, dorinţa lor fierbinte ca fascismul să biruie comunismul şi democraţia în general, indiferent de nuanţe, şi credinţa lor în această biruinţă, nu numai şi după înfrîngerea hitleriştilor la Stalingrad, ci chiar pînă în vara anului 1944, după invazia aliaţilor, la 6 iunie, în Franţa. Vorbeau toţi de o armă secretă, gata, gata să intervină şi să distrugă într-o clipă pe toţi duşmanii regimului care, după... proorocirea creatorului lui, „frumosul Adolph“, trebuia să dureze 1000 de ani, nici mai mult, nici mai puţin. Am arătat în altă parte că, la o şedinţă a consiliului Facultăţii de Litere, ţinută prin iulie 1944, un coleg a cerut să... retragem sau să anulăm propunerea făcută în 1939 ca Premiul Nobel pentru pace să fie acordat lui Roosevelt. O confuzie psihologică, bine cunoscută şi frecventă, uneori chiar în împrejurări normale : dorinţa, fiind mai puternică, din cauza pasiunii mînate de interese, învinge şi întunecă raţiunea. Antifasciştii, mai puţin numeroşi — aceasta mai mult ori mai puţin pe faţă, căci în realitate ei erau foarte mulţi — animaţi de convingeri, se manifestau mai calm, dar mai încrezători, pe bază de fapte reale, şi nu mai aveau nici o îndoială în

ce priveşte victoria Aliaţilor încă de la eşecul, extrem de grav, al teribilei bătălii pentru cucerirea Moscovei. Atunci s-a putut vedea mai clar deosebirea dintre lupta pentru apărarea ţării, în cazul de faţă şi a unui regim avansat din punct de vedere politic, în care luptătorii cred, şi aceea pornită din dorinţa de a cuceri, de a satisface interesele şi ambiţiile unui grup restrîns de indivizi, lipsiţi de omenie şi de înţelegere justă a rosturilor poporului, ajuns, prin mijloace condamnabile, sub conducerea lor.

Oraşul nostru, mai exact spus locuinţa mea, a fost scena de început a unui act dramatic, cunoscut numai de cîţiva oameni, dintre care unii îl vor fi uitat, deşi au participat activ la desfăşurarea lui. Într-o zi, la cîteva luni după intrarea României în război, vine la mine Charles Singevin, conducătorul Centrului franco-român, despre care am vorbit în alt loc al acestei cărţi, ca să-mi povestească următoarea întîmplare. Într-un regiment german, care, în drum spre frontul de est, a făcut un popas de o zi la Iaşi, se găseau şi numeroşi tineri francezi din Alsacia, aflată atunci sub stăpînirea hitleristă. Fiind lăsaţi liberi cîteva ore prin oraş, doi dintre ei, informaţi, nu se ştie cum, despre existenţa centrului amintit, s-au dus la sediul lui, împinşi, în mod firesc, de curiozitate, poate şi de altceva. Fapt este că unul nu s-a mai întors la unitatea lui, îndemnat, bineînţeles, de Singevin, care a vrut să-l salveze şi, salvîndu-l, să apere, utopic şi simbolic, poporul francez contra agresorului fascist. Pentru atingerea scopului avea nevoie de... complici. S-a gîndit la noi, la mine şi la soţia mea. Planul său, care s-a realizat întocmai, a fost alcătuit în cele mai mici detalii. După ce l-a dus pe soldat acasă la dînsul, i-a pus pe foc uniforma şi l-a îmbrăcat civil cu nişte haine ale sale. Cum tînărul „liberat“ (din armată) nu putea să rămînă la Iaşi — nu exista, fără risc, posibilitatea de a-l „ascunde“, şi încă pentru cine ştie cîtă vreme, în împrejurările date — prietenul nostru s-a gîndit să-l „expedieze“ la Bucureşti, la Legaţia Franţei, unde el s-ar fi găsit în siguranţă, căci ar fi trăit pe un teritoriu devenit francez conform principiului diplomatic al extrateritorialităţii. Cum urma să-l ajutăm noi ?

Singevin știa, de la noi, că soția mea urma să se ducă la București. Deoarece făcea muncă obștească, în calitate de soră de caritate, a putut obține de la comandamentul militar o cabină cu două paturi la trenul de noapte. Tînărul alsacian trebuia... transformat într-un nepot al nostru, lucru cu atît mai ușor, cu cît acesta se găsea deja la noi, ca student medicinist în anul al II-lea. Se numea Marcel Popescu, astăzi... avocat în București. Trebuia să fie bolnav, și încă foarte grav, ca să se poată justifica, la nevoie, transportarea lui la București, singurul loc unde i se putea face o intervenție chirurgicală eficace. Transformarea amintită s-a realizat cu ajutorul unui medic (doctorul Urbanovici) prieten bun și discret al lui Singevin, care, într-o cameră a locuinței mele, i-a făcut „nepotului" nostru un bandaj la capul întreg, cu excepția ochilor și a nasului (ca să vadă și să respire). Nu putea să vorbească, nu atît pentru că îi acoperise gura de tot, cît mai ales fiindcă operația trebuia făcută la... gît, unde se produsese... o infecție teribil de primejdioasă. La ora potrivită, cei doi călători, soția mea și tînărul alzacian, acesta pe „post de nepot", cum se spune familiar astăzi, au plecat la gară și s-au instalat în cabină. (După întoarcerea soției de la București, am aflat prin ce spaimă, din fericire de scurtă durată — cîteva secunde — a trecut, înainte de pornirea trenului. La un moment dat aude glasul destul de aspru al unui general, care își căuta cabina proprie, îngrijorat, o clipă, că a ocupat-o altcineva. Însoțitorul vagonului i-a spus că una e ocupată de doamna Iordan cu nepotu-său. „Știu asta, dar care e a mea?" Într-adevăr, mai era una, și neliniștea, cu bătăi de inimă puternice, a încetat.) Pe peronul Gării de Nord îl aștepta un colaborator al Institutului francez, care l-a dus la Legație, unde i s-a găsit o ocupație, după prima izbucnire... furioasă a unui consilier, nemulțumit și îngrijorat că faptul acesta poate fi aflat de Ambasada germană, cu consecințe grave de ordin diplomatic. Aceste detalii le-am aflat de la Singevin, care mi le-a povestit plin de revoltă față de această atitudine. Cînd a stat de vorbă cu compatriotul său diplomat, a reacționat cum trebuie: „Niște străini de poporul nostru m-au ajutat, cu riscuri extraordinare,

să salvez un francez, transformat în soldat german hitlerist, și voi vă înfuriați că vă creez dificultăți diplomatice, dealtfel imaginare ?!"

În viața universitară ieșeană, care își urma cursul ei obișnuit, relativ normal, s-au petrecut unele evenimente importante, și nu numai sub raportul științific și cultural. Generalul Radu Rosetti, succesor, cum am arătat mai înainte, al legionarului Traian Brăileanu, la Ministerul Educației Naționale, după o cercetare atentă, bazată pe documente numeroase și indiscutabile, a pensionat, din oficiu, pe G. Pascu, titularul catedrei de Istorie a literaturii române vechi. Curînd după aceasta, s-a publicat concurs pentru ocuparea ei. Comisia numită de minister în vederea soluționării acestei probleme avea printre membrii ei un singur specialist propriu-zis în materia catedrei, pe Nicolae Cartojan. Ceilalți, printre care mă număram și eu, aveau unele contingențe cu ea, variabile de la unul la altul. Am amintit cu alt prilej că legea învățămîntului superior prevedea două proceduri pentru ocuparea unei catedre vacante : chemarea și examenul. Se începea, teoretic totdeauna, cu prima. În cazul de față, Cartojan a întocmit un raport prin care recomanda pe asistentul său, cu titlul de doctor și cu unele lucrări publicate, nu prea numeroase și nici deosebit de valoroase. Raportul a fost prezentat, conform legii, consiliului profesoral al Facultății de Litere, spre a fi discutat și apoi acceptat sau respins. Pentru acceptare se cerea votul a două treimi din totalitatea profesorilor titulari, indiferent dacă participau sau nu la ședință. Eu am venit cu un raport personal, pregătit de mai înainte, — aveam dreptul la aceasta, și nu numai eu — dacă nu eram de acord cu punctul de vedere al raportorului desemnat de membrii comisiei. Mi se părea că cel propus de Cartojan era mai mult un biograf și bibliograf al literaturii vechi și prea puțin un istoric al ei, înțelegînd prin aceasta un cunoscător și „judecător" nu numai al valorii ei culturale ci și al celei artistice. De aceea, după ce arătam teoretic acest lucru, ca un fel de expunere de motive, am trecut la recomandarea lui George Călinescu, referindu-mă pe larg la capitolul consacrat literaturii noastre vechi în cunoscuta sa, foarte contestată, atunci,

Istorie a literaturii române de la origini... Nu-mi făceam iluzii că raportul meu va obține chiar zece voturi (atîta însemnau cele două treimi), cerute de lege, dar eram aproape sigur că voi împiedica „chemarea“ candidatului amintit. Într-adevăr, pentru acesta s-au pronunțat numai opt colegi, ceilalți m-au urmat pe mine (trei sau patru), iar unul (Al. Claudian) s-a abținut.

Interesează, cred, din multe puncte de vedere, epilogul acestui eveniment, sub ambele lui aspecte : legal și psihologic. Primul era indicat precis de lege : publicarea din nou a vacanței catedrei pentru ocuparea ei, prin examen, de către candidatul reușit, cu titlul de profesor agregat. Celălalt aspect este caracteristic pentru atmosfera universitară, mai mult ori mai puțin aceeași, indiferent de epocă sau de împrejurări, cum am încercat s-o descriu într-un capitol special al acestui volum. G. Călinescu a fost extrem de mulțumit de atitudinea mea, dovadă dedicația din prima ediție a scrierii sale *Șun*, care povestește, voalat, dar nu indescifrabil, diverse întîmplări... universitare, unele strîns legate de cele spuse aici despre ocuparea catedrei de Istorie a literaturii române vechi. După cît știu, nici una dintre numeroasele sale lucrări, științifice sau beletristice, nu este dedicată cuiva. În schimb, l-a iritat enorm reversul medaliei. La ședința în discuție a consiliului profesoral a lipsit C. Balmuș, admirator sincer și prieten foarte bun al lui Călinescu. (Au fost colegi la Școala română de la Roma.) Absența acestui coleg era motivată extrem de serios : tatăl său, învățător pensionar la Bîrlad, se îmbolnăvise grav — curînd după aceea a și încetat din viață — și avea nevoie, fără să ceară, de prezența fiului său. Călinescu n-a vrut să creadă și a atribuit absența lui Balmuș temerii acestuia, ca să nu spun lipsei lui de curaj. Nemulțumirea nu i s-a potolit cu vremea, mai degrabă, dimpotrivă, cum rezultă clar, pentru cunoscătorii buni și corecți ai faptelor, din *Bietul Ioanide* și *Scrinul Negru*, unde un anumit personaj are ca model pe entuziastul și valorosul filolog clasic, care a fost Balmuș. Cît despre Al. Claudian, și acesta prieten, vechi și prețuit al lui Călinescu (prezent, ca poet, în *Istoria literaturii*, citată mai sus, a acestuia), care s-a abținut de la

vot, ca să nu supere pe Ion Petrovici, pe atunci ministru al Educaţiei Naţionale şi duşman personal, foarte înverşunat, al lui Călinescu, din respect pentru memoria acestei excepţionale personalităţi a culturii noastre naţionale, nu spun cum l-a primit acasă la dînsul, cînd i-a făcut o vizită la cîtva timp după şedinţa consiliului profesoral.

O manifestare, în multe privinţe, cu totul insolită în timpul acela, cînd toate organele de represiune erau cu ochii în patru, chiar şi la ce nu exista, ci numai li se părea, a fost comemorarea lui Traian Bratu, fost rector, în mai multe rînduri, al Universităţii ieşene, despre a cărui activitate, ca şi despre încercarea legionarilor de a-l asasina (la 1 martie 1937), am vorbit pe larg în altă parte. Iniţiativa au luat-o cîţiva profesori ai Facultăţii de Litere şi a putut fi realizată în condiţii surprinzător de favorabile. Surpriza cea mai mare a fost obţinerea autorizaţiei necesare pentru organizarea comemorării. Au luat cuvîntul un fost elev din serii mai recente şi cîţiva foşti colegi. Printre aceştia m-am numărat şi eu, într-o triplă calitate, aceea de elev, coleg şi prieten. Deoarece sper să intereseze unele pasaje ale cuvîntării mele pe mulţi dintre cititorii acestei cărţi, îmi permit să reproduc anumite pasaje ale ei, toate cu conţinut politic, aşa cum au apărut în „Anuarul Universităţii «Cuza-Vodă» din Iaşi“ (a. 1943).

„Înţelegerea pentru nevoile sufleteşti ale tineretului pus sub oblăduirea sa, Traian Bratu o manifesta şi în probleme străine de viaţa universitară propriu-zisă. Mă refer la mişcările politice ale unei minorităţi studenţeşti, foarte tenace în urmărirea şi realizarea scopurilor ei. Nu-i momentul şi nici locul să mă opresc la acest capitol din activitatea fostului nostru rector. Voi spune numai că, pe cît de îngăduitor era cu aspiraţiile îndreptăţite ale studenţilor, chiar în afara preocupărilor strict universitare, pe atît de dîrz se împotrivea la toate încercările de a provoca agitaţii în vederea unor interese de partid. Mi-a mărturisit odată cît de adînc l-a mîhnit atitudinea conducătorilor unei asociaţii studenţeşti, care, ca să obţină autorizaţia de funcţionare, suprimase din

statute pînă şi cele mai legitime aspiraţii de ordin naţional, şi cum el, rectorul, i-a silit, după o aspră mustrare, să reintroducă dispoziţiile privitoare la activitatea din domeniul vieţii pur spirituale, fără de care nu se poate concepe o organizaţie de tineret universitar.

La fel de blînd, înţelegător, tolerant, dar şi de energic, cînd împrejurările cereau, era Traian Bratu ca om. Cine l-a cunoscut bine ştie aceasta. Lipsit de ambiţii deşarte, deci şi de invidie, constata bucuros faptele bune şi le lăuda cu toată sinceritatea, de oriunde şi de la oricine ar fi venit ele. Un adevărat „boier", fără defectele obişnuite la mulţi urmaşi ai boierimii de odinioară, în schimb, cu calităţile atîtor reprezentanţi ai clasei ţărăneşti, din care se ridicase : modest, delicat, omenos, gata să ajute pe aproapele aflat în nevoie şi chiar să sufere pentru el.

Şi cu toate acestea (sau, mai degrabă, tocmai din cauza aceasta), pe Traian Bratu nu l-au apreciat, după adevărata lui valoare, foarte mare din punct de vedere strict uman, decît un număr redus de oameni. Pentru cei mai mulţi, care-l cunoşteau numai din auzite, el era un profesor universitar, nici mai bun, nici mai rău decît majoritatea colegilor săi. În schimb, alţii, şi anume cei loviţi în interesele lor de dîrzenia sa, l-au prezentat, ori de cîte ori au avut prilejul, aş putea spune după chipul şi asemănarea lor înşişi, izbutind adesea să creeze în jurul lui o atmosferă plină de ură şi de răutate, care, din nefericire, a influenţat şi, în parte, continuă să influenţeze multe suflete slabe, pradă uşoară a invidioşilor şi a calomniatorilor de profesie..."

[...] „În acest sens, Traian Bratu a fost un mare nedreptăţit. Şi *trebuia* să fie nedreptăţit un om ca dînsul ! Căci era sincer, cu preţul popularităţii, la care ţinem atîta, chiar cînd nu sîntem politicieni propriu-zişi. Spunea, cu o delicateţe formală perfectă, lucruri neplăcute, chiar grele, cînd împrejurările cereau. Lovea fără cruţare în toate combinaţiile care primejduiau interesele generale, aşa cum le înţelegea el. Trecea peste legături personale şi politice, fără şovăire. Persevera pînă la capăt într-o atitudine, care i se părea conformă cu îndato-

ririle sale de om și profesor și pe care o lua după o serioasă cercetare a chestiunii în discuție. Și izbutea de multe ori să-și impună punctul de vedere. Amintesc numai lupta, într-adevăr tiranică, pe care a dus-o cu prilejul ocupării catedrei de Sociologie, rămasă vacantă prin transferarea la București a profesorului D. Gusti. Majoritatea consiliului recomandase un candidat vădit inferior, sub toate raporturile, concurentului său, regretatul Petru Andrei. Grație atitudinii lui Traian Bratu, care, într-un memoriu de cîteva zeci de pagini, a arătat greșeala și nedreptatea de neiertat a consiliului, ministrul Instrucțiunii Publice de pe atunci, prof. P.P. Negulescu, a refuzat numirea candidatului recomandat, hotărînd publicarea din nou a vacanței, pentru împlinirea formelor legale.

Această dîrzenie, neobișnuită la noi, i-a creat, în ochii celor răi sau slabi de fire, reputația, falsă și absolut nedreaptă, că-i răzbunător. Sentimentul răzbunării era lucrul cel mai străin de sufletul lui Traian Bratu. De cîte ori nu l-am văzut în atitudinea unui creștin autentic, care se smerește, tocmai pentru că se învinge pe sine însuși, și nu ripostează la injurii, din convingerea că există o justiție mai presus de cea trecătoare și precară a oamenilor ! Era colțuros, cum se exprima singur, jumătate în glumă, jumătate serios : cioplit dintr-o bucată, așa cum stă bine unui țăran adevărat și unui fecior de țăran, care nu-și uită obîrșia, chiar cînd ajunge în fruntea ierarhiei sociale". [...] „Nedreptate oribilă, complicată cu injurii fizice extrem de grave, a fost și atentatul de la 1 martie 1937, care era să-l coste viața și care, în orice caz, i-a zdruncinat, pentru totdeauna, sănătatea trupească și chiar pe cea sufletească. Acest atentat a fost urmarea fatală a atmosferei de ură pe care dușmanii lui Traian Bratu au știut s-o creeze și s-o alimenteze, între altele, cu concursul presei (printre gazetele ostile se afla, din nenorocire, și una studențească). Și ca și cum crima n-ar fi fost suficientă prin ea însăși, a trebuit să i se adauge comentariile și explicațiile murdare ale unor anumite jurnale (unul din ele condus de un fost elev), al căror scop era să justifice, în numele principiilor de înaltă

moralitate, fapta atentatorilor și să regrete, printre rînduri, că aceștia n-au putut duce pînă la capăt... sacra lor misiune".

. . . .

„A fost un exemplar strălucit al rasei românești, produs fericit al unor condiții prielnice. A avut, mai întîi, o admirabilă ereditate socială : țăran din veacuri imemoriale, dar țăran cu oarecare stare materială, singura care permite independență, libertate și dîrzenie, apoi tot așa de bună ereditate etnică : ardelean, deprins cu lupta, cu rezistența, cu seriozitatea și dramatismul vieții. Străin, în cea mai largă măsură, de balcanismul care ne-a stăpînit atîta vreme pe noi cei din Vechiul Regat și din provinciile răpite mai tîrziu. Iar la toate acestea s-a adăugat ereditatea directă, cea personală și familială, căci, din nefericire, nu toți fiii de țăran și nici toți ardelenii au dovedit tăria și noblețea de caracter a lui Traian Bratu. Au venit, în sfîrșit, cultura și pregătirea de mai tîrziu (în țară și în străinătate), care s-au putut altoi pe o moștenire dintre cele mai fericite."

Această manifestare a fost considerată de foarte mulți oameni ca un act de curaj colectiv, care continua, dealtfel, o tradiție destul de veche a Facultății de Litere din Iași, citadelă modestă, dar reală, a democrației din țara noastră.

Vremea trecea greu, dar plină de întîmplări îmbucurătoare sau, cel puțin, dătătoare de speranțe în ce privește biruința cauzei drepte a omenirii. Germania hitleristă da semne, pe fronturile de luptă, că nu mai dispunea de forța, nici militară, nici morală, cu care dezlănțuise catastrofa. Începuseră a se clătina, fără să arate direct, în convingerile lor optimiste, pînă și cei mai entuziaști admiratori ai ei. Dacă în vest nu se produceau evenimente vrednice de luat în considerație, în est armatele sovietice trecuseră deja la ofensivă, mai cu seamă după greaua, dar strălucita și binefăcătoarea victorie de la Stalingrad. Cititorii mei pot găsi multe și exacte fapte despre mersul războiului în această epocă de început a terminării lui provizorii (pînă prin primăvara lui 1944) în numeroasele lucrări cu caracter militar și politic consacrate lui. Eu voi povesti unele lucruri mult mai

puţin importante legate de el, dar necunoscute, în general, şi în orice caz interesante, poate, chiar semnificative pentru atmosfera spirituală a epocii.

În toamna (aşa cred) anului 1943 a murit Octav Botez, succesorul lui Ibrăileanu la catedra de Istorie a literaturii române moderne. Urma, deci, ca ea să fie ocupată de altcineva. S-a procedat la fel ca în toate cazurile similare : publicarea vacanţei şi desemnarea de către Ministerul Educaţiei Naţionale a membrilor comisiei însărcinate cu recomandarea unui succesor. Era alcătuită din şapte membri : patru profesori titulari ai Facultăţii noastre (printre ei mă găseam şi eu) şi cîte unul de la fiecare dintre celelalte trei universităţi ale ţării. Ministru era Ion Petrovici, numit mai de mult, după demisia benevolă a generalului Rosetti. De la Bucureşti a venit D. Caracostea, titularul catedrei cu acelaşi profil ca al celei declarate vacante. Îndeplinirea acestor formalităţi preliminare a durat destul de mult, din cauza birocraţiei noastre binecunoscute. Între timp, frontul de luptă răsăritean ajunsese şi în Moldova, nu prea departe de Iaşi, fără să se simtă urmările inevitabile în asemenea împrejurări. Comisia a început să lucreze spre mijlocul lui martie, în deplină înţelegere cu privire la „chemarea“ viitorului profesor, pe baza articolului 81 al legii învăţămîntului superior. Raportul l-a întocmit D. Caracostea, cel mai indicat prin activitatea sa ştiinţifică şi didactică să îndeplinească această sarcină. Surpriză, mare, pentru toată lumea : era recomandat, în chip elogios, George Călinescu. De ce surpriză ? Noi toţi ştiam, mai direct sau mai indirect, mai clar sau mai vag, că istoricul literar de la Bucureşti nu-l prea agrea pe autorul atîtor lucrări, care nu semănau în nici o privinţă cu ale sale. Cum se explică totuşi „obiectivitatea“ lui ? Gurile rele povesteau că între Caracostea şi Ion Petrovici, care, dacă nu fuseseră chiar prieteni, se găseau în relaţii mai mult decît corecte, se produsese, în ultimul moment, o răceală. Pe de altă parte, ministrul urmărea de aproape activitatea lui Călinescu, în speranţa că îi va putea da o „lovitură“. Am arătat în altă parte cauzele duşmăniei. Aceste două elemente, „răceala“ şi atitudinea lui Petrovici contra lui Călinescu, s-au combi-

nat în mod fericit, ca să dea rezultatul amintit. Toţi membrii comisiei au fost de acord, iar eu, bucuros, ca şi cum ar fi fost vorba de un succes personal, am ţinut să mulţumesc, la şedinţa finală, în numele Facultăţii noastre, lui Caracostea, asigurîndu-l că a săvîrşit o faptă nu numai dreaptă, ci şi de mare însemnătate pentru cultura românească în general.

Nu pot să nu povestesc cele ce urmează. La şedinţa consiliului profesoral, care trebuia să ratifice propunerea comisiei de „chemare", au participat şi colegii care locuiau în Bucureşti, printre ei, titularul catedrei de Franceză, prezentat cum merita în aceste „Memorii". Era un mare admirator al ministrului şi ţinea să-i facă plăcere, dacă nu se putea bucurie, ori de cîte ori se ivea ocazia. În timpul călătoriei de la Bucureşti la Iaşi nu se jena să spună călătorilor, cunoscuţi de el, din acelaşi vagon, că vine la şedinţa în care se va discuta problema Călinescu şi că va combate cu dîrzenie eventuala „chemare" a acestuia. Cînd a văzut cum se desfăşoară dezbaterea (recomandarea, elogioasă, a întregii comisii, ca şi toate luările de cuvînt), şi-a pierdut curajul, de fapt i-a revenit... uzul raţiunii şi a votat nu contra, ci pentru. Inteligenţa sa, obişnuită, dar foarte dezvoltată în latura ei practică, şi-a dat seama că opoziţia lui nu putea schimba cu nimic situaţia.

Epilogul final, dacă pot spune aşa, a fost mult mai interesant. Un asistent al Facultăţii noastre, estetician ca formaţie, care dorea să fie promovat conferenţiar, s-a gîndit că i se oferă prilejul de a-şi satisface dorinţa. Călinescu era titularul conferinţei de critică şi estetică literară, a cărei a doua jumătate aparţinea, cel puţin ca formulare, esteticii, ceea ce înseamnează că putea fi ocupată, în întregimea ei, şi de un filozof specialist în estetică. (La Bucureşti, de pildă, conferinţa corespunzătoare avea un titular, pe Tudor Vianu, exact în aceleaşi condiţii.) A făcut repede un drum la Bucureşti, unde s-a prezentat ministrului Petrovici, care îl agrea. Acesta, aflînd din... expunerea de motive a solicitantului ce s-a petrecut la Iaşi, a întrebat surprins şi furios totodată ; „Ce ? A fost recomandat Călinescu ?!" „Da, domnule ministru, în unanimitate." „Cum ? N-a fost nici un vot

contra ?!“ Se spune — a spus probabil postulantul la conferința, care urma să rămînă vacantă — că ministrul, care stătuse în picioare tot timpul convorbirii, a căzut, pur și simplu (nu s-a așezat !), pe scaun. Singurul lucru pe care l-a mai putut face, ca răzbunare, a fost să nu întocmească decretul de numire, deci să nu-l semneze, pentru numirea lui Călinescu în noua calitate a acestuia, de profesor titular la catedra de Istorie a literaturii române moderne, deși a continuat să mai fie membru al guvernului pînă la 23 August, adică cinci luni. Învingătorul a fost numit de ministrul noului guvern constituit după Eliberare, dar nu la Iași, unde nu voia să se mai întoarcă, ci la București : catedra corespunzătoare a Facultății de Litere de acolo era vacantă.

În perioada, foarte scurtă, cît a durat lupta pentru biruința lui Călinescu, frontul se apropiase de Iași, la o distanță de vreo zece kilometri. Pentru moment, locuitorii și casele lor nu erau amenințați de nici o primejdie, fiindcă nu se dădeau lupte. Dar măsuri în vederea evacuării orașului se luaseră încă de mai înainte și începuseră chiar să fie aplicate. Mi-amintesc că am avut un diferend, serios, consemnat oficial în scris, cu rectorul universității, care își rezervase pentru bibliotecă și diverse ustensile ale catedrei sale (de Geografie) șaisprezece lăzi, puse la dispoziție de autorități, iar colegilor săi, celor mai mulți, numai cîte patru. Am protestat, fiindcă trebuia, dar am rămas tot cu patru și cu... protestul.

În ziua de 21 martie — era într-o luni — n-am mai putut rezista îndemnurilor, din ce în ce mai stăruitoare, ale soției mele și, ca s-o liniștesc, am plecat seara la Buzău, orașul ei natal, unde urma să vină și ea după cîteva zile. Rămasă singură, s-a îngrijit de salvarea, înainte de toate, a bibliotecii noastre. Au ajutat-o împrejurările, adică întîmplarea. Sora mea Paraschiva, care locuia la Iași și era soție de ofițer, a obținut, pe bază legală (funcționa legea războiului), un vagon pentru a-și transporta gospodăria, cîtă credea de cuviință, căci și ea trebuia să părăsească orașul. Aceasta însemna că puteau fi salvate toate cărțile mele, precum și alte lucruri mai de preț, nu prea numeroase, căci soră-mea putea

dispune cum i se părea mai potrivit de vagonul ei în ce priveşte încărcătura. Partea grea era însă alta. Cărţile trebuiau puse în lăzi, şi lăzile trebuiau confecţionate. De marţi pînă sîmbătă problema a fost rezolvată în cele mai bune condiţii, graţie devotamentului şi energiei, ambele extraordinare, ale soţiei mele, care şi-a dovedit şi cu acest prilej devotamentul şi afecţiunea neştirbite pentru tovarăşul său de viaţă, la fel de proaspete de-a lungul celor patruzeci şi şapte de ani de viaţă comună. Pînă la urmă, biblioteca a ajuns la Rîmnicul Vîlcea, unde ni s-a părut a fi mai la adăpost decît la Buzău, între altele, şi pentru că acolo trăia o soră de a ei, soţie de ofiţer superior. După patru ani m-am regăsit, la Iaşi, în posesia tuturor cărţilor mele, care n-au avut nimic de suferit în cele două călătorii, pe vreme de război, de la Iaşi la Buzău, apoi la Rîmnicul Vîlcea şi înapoi la Iaşi. De întoarcerea lor la obîrşie s-a ocupat tot neuitata mea tovarăşă de viaţă, căreia îi aduc cu acest prilej omagiul meu de neclintită recunoştinţă, şi nu numai pentru osteneala descrisă aici.

Norocul pe care l-a avut biblioteca mea l-a avut, lucru infinit mai important, şi aceea a universităţii, una dintre cele mai vechi şi mai bogate ale întregii ţări. Dar, vorba populară : norocul e cum şi-l face omul. Şi în cazul ei tot oamenii au meritul principal, dacă nu chiar exclusiv ei. Salariaţii bibliotecii, de care s-a ocupat cîţiva ani şi Eminescu, au dat dovadă de un devotament pentru carte în general, ca şi pentru cartea publică, vrednic de toată admiraţia şi cinstirea, cu atît mai mult, cu cît ea a fost transportată la Alba-Iulia, unde s-au instalat de asemenea rectoratul şi cele mai multe Facultăţi ale universităţii. Facultatea de Litere şi-a avut sediul în apropiere, la Zlatna. În aceleaşi bune condiţii şi datorită aceluiaşi devotament uman a fost readusă la Iaşi această comoară, fără nici o pierdere demnă de luat în considerare, caz, cred, unic în împrejurări ca acelea. O soartă similară au avut şi bibliotecile seminariale, unele neobişnuit de valoroase, în frunte cu cea a seminarului de matematică, pe care am menţionat-o, din fugă, în alt capitol al cărţii.

La Buzău, unde ne-am refugiat, soția și eu, n-am stat prea mult. Frații ei, de teama bombardamentelor aeriene, care, în treacăt spus, erau ca și inexistente, atît ca frecvență, cît și ca intensitate — toate cauzate de avioane sovietice de calibru mic — aranjaseră să plece din oraș spre munte și să se stabilească la Nehoiaș. Ne-au luat cu dînșii acolo, unde am stat, în condiții satisfăcătoare, pînă spre sfîrșitul războiului, în prima lui parte.

La părăsirea Iașilor, îmi luasem de lucru, în continuare, la *Toponimia românească*, ediția a doua, care îmbrățișa întregul material toponimic al țării, în granițele ei de după primul război mondial. Familia soției mele, destul de numeroasă, închiriase două case. Una ar fi ajuns pentru toți, adică și pentru noi cei de la Iași, dar, deoarece dispuneam, în general, de mijloace financiare, am fost de acord cu ideea unuia dintre cumnați, care, cunoscîndu-mi „tabieturile", printre ele pe cel... științific, s-a gîndit, din simpatie sinceră pentru mine, să mi le menajeze. Eu lucram în casa mai mică, la cîțiva pași de cea mare, care aparținea unui chiabur — ar trebui să spun chiaburoi, căci era nu numai agricultor, proprietar de pășune și de pădure, ci și cîrciumar. Parterul casei lui, care avea etaj, fusese cîrciumă și, bineînțeles, sub el se găsea pivnița, enormă ca dimensiuni în toate direcțiile. Pînă la urmă, această situație s-a soldat cu o pagubă însemnată pentru noi, mai cu seamă pentru mine, care, la plecarea din Iași, luasem multe lucruri de gospodărie, în sens larg și pretențios, precum și îmbrăcăminte, pe care, la Buzău, le-am pus într-o ladă imensă și foarte solidă, comandată tocmai în vederea rezistenței serioase la un eventual atac. Cînd, după 23 August, trupele hitleriste și-au luat tălpășița, unele au apucat pe valea Buzăului și, în continuare, spre munți. În drumul lor au trecut și prin Nehoiaș. Nu le-a fost greu, în căutare de hrană și, mai ales, de băutură, să-și dea seama că în casa cea mare, situată drept la șosea, cu pivnița ei, mai mult ghicită, trebuie să se găsească ceva de băut. Dealtfel rămăseseră acolo, din vremea cînd funcționa activ cîrciuma, cîteva butoaie, toate goale. Decepția militarilor germani la constatarea acestei stări de

lucruri cu totul neaşteptate, i-a înfuriat în aşa măsură, încît, deşi nu dispuneau de prea mult timp, ca să-l poată risipi, căci, vorba populară, tîrgul era iute — ştiau că sînt urmăriţi de ai noştri — au spart lada, care se afla acolo, au distrus ce se putea distruge şi au luat hainele şi alte lucruri uşor transportabile. Mai cu seamă eu am rămas aproape sărac lipit în ce priveşte vestimentaţia. La urma urmei, făcea! Scăpasem doar de fascism pentru totdeauna.

La Nehoiaş aveam (nu eu) un aparat de radio, cu care puteam, cînd şi cînd, să prindem posturi străine. Am avut marele noroc de a putea asculta unul tocmai în ziua de 6 iunie, cînd trupele aliate, de sub comanda generalului american Eisenhower, au debarcat în Normandia. Am urmărit, cu mare greutate, de natură tehnică, dar şi cu bucurie, chiar mai mare, întreaga emisiune. După acest eveniment epocal, cred că nimeni nu se mai îndoia de sfîrşitul favorabil, pentru omenire şi pentru omenie, al războiului. Aprecieri şi comentarii mi se par nu numai de prisos, ci şi nelalocul lor, căci, oricum le-aş face (şi nu le-aş putea face la înălţimea momentului), ele ar micşora importanţa şi semnificaţia evenimentului.

De la Nehoiaş am făcut două călătorii, cu şedere destul de prelungită, peste munţi. Mai întîi, din motive de ordin profesional. Am spus ceva mai înainte că Facultatea noastră îşi avea sediul la Zlatna. Prezenţa mea, ca şi a colegilor, la consilii era obligatorie, şi eu o luam ca atare, în ciuda împrejurărilor, care m-ar fi absolvit cu mare uşurinţă de nerespectarea acestei îndatoriri. Mi-amintesc bine că la una dintre şedinţele organizate din timp am participat şi ca membru al comisiei pentru examenul de doctorat susţinut de Gh. Agavriloaiei, asistent la catedra de Istorie a literaturii române moderne. Călătoriile acestea aveau şi scopuri ştiinţifice. Aşa se explică durata lor, cam de două săptămîni fiecare. După ciuntirea Ardealului prin „Diktat"-ul de la Viena, Clujul căzuse în lotul atribuit de Hitler emulului său, Horty, amiral fără marină, dar cu alte anexe şi calităţi, care i-l făceau simpatic. Facultatea de Litere clujeană şi Muzeul limbii române se refugiaseră la Sibiu. Pentru a putea folosi biblioteca acestui institut trebuia să mă

stabilesc fie în oraşul de reşedinţă al ei, fie în apropiere. La distanţă de douăzeci şi ceva de kilometri se găsea Sibielul, satul natal al colegului Andrei Oţetea, care venise acolo imediat după evacuarea Iaşilor, însoţit de prietenul său (şi al meu) C.I. Balmuş. Nu se putea un loc mai potrivit nu numai pentru scopurile mele profesionale, ci şi pentru omul din mine. Oţetea mi-a recomandat o gazdă admirabilă, pe o vară a lui, care avea, la fel cu cei mulţi locuitori ai acestui sat „sărac“, cum îi spunea el (şi cum era, oarecum, în comparaţie cu atîtea altele, foarte numeroase, din întreaga Transilvanie), o casă mai mare şi mai confortabilă decît a unui chiabur din România veche. Unii cititori n-au să mă creadă, probabil, cînd vor citi ce spun eu aici, şi anume că, între altele, curtea, în partea dinspre grajd şi alte atenanse, era pavată cu mici bolovani de piatră rotunzi şi că pentru a uşura scurgerea apei folosite la curăţirea grajdului, împreună cu murdăria respectivă, în mijlocul curţii, puţin înclinat, avea un fel de rigolă realizată printr-o aşezare anumită a pietrelor de pe ambele margini. Am vizitat şi alte gospodării din Sibiel, toate la fel cu aceasta, deosebirile dintre ele reducîndu-se la detalii fără importanţă. (Mi-amintesc de una dintre lecţiile lui C. Stere, în care — oprindu-se asupra proprietăţii medii de pămînt din România şi din ţările învecinate — a constatat, cu ajutorul datelor statistice, că faţă de circa 3 hectare şi jumătate din vechiul regat, dincolo această medie începea cu 7 şi mergea pînă la 11—12 hectare. Bineînţeles — cum am arătat — aceasta era proprietatea medie, unii fiind sub, alţii peste această medie.)

Instalarea mea la Sibiel îmi convenea, ca să fiu sincer, în mai mare măsură decît rezultă din motivarea de mai sus, ca om pur şi simplu. Să stai la ţară, în luna de vară cea mai călduroasă, în condiţii materiale excelente, să te scoli dimineaţa la şase, cel mai tîrziu, să faci cîţiva kilometri pe jos, în aer proaspăt, pînă la gară, pentru a te duce la Sibiu, unde, deşi oraş şi încă destul de mare, atmosfera era infinit mai suportabilă decît chiar la Iaşi, ca să nu mai pomenesc de Bucureşti, şi să refaci drumul spre seară, în condiţii asemă-

nătoare, era un lucru într-adevăr unic, cu care nu te mai puteai întîlni în altă parte.

Într-o dimineață, spre sfîrșitul lui iulie, făcînd drumul spre Sibiu prin Săliște — voiam să legalizez aici un act — mă întîlnesc în tren cu matematicianul Mihai Neculce, vechi comunist, pe care îl cunoscusem bine la Iași, unde a trăit multă vreme. (Tatăl său, un fizician apreciat, a fost cîțiva ani profesor la Universitate.) Îmi povestește, îngrijorat, că Siguranța i-a confiscat exemplarul „Memoriului universitarilor“ cu care umbla el, prin Ardeal, pentru a strînge semnături. Atunci am aflat despre existența acestui document, devenit istoric prin simpla lui apariție, ca act de curaj intelectual în împrejurări dificile. Din explicațiile date de Neculce cu privire la condițiile care au dus la confiscare am înțeles, fără greutate, că vina o purta el însuși, cum i-am spus pe loc. În ajun ceruse semnătura unui profesor de la Facultatea de Științe din Iași, aflat în refugiu la Sibiu (sau în altă parte, prin apropiere). Ieșenii îl cunoșteau bine pe acest matematician, care, în primii ani de după cel dintîi război mondial, obținuse de la Primăria liberală a orașului nostru o bursă de studii la Berlin (din capitolul „Vidanje“, în lipsa altuia, mai potrivit, al bugetului), unde nu și-a susținut totuși teza de doctorat, deși a stat acolo cîțiva ani, pentru ca, în momentul cînd fascismul era în ascensiune, să se pună în slujba (poate chiar în solda) acestuia. Neculce plecase de mult din Iași, este adevărat, dar putea ști totuși cîte ceva despre acest om, care, dacă nu înainte de izbucnirea celui de-al doilea război, cel puțin după aceea era un fel de spion al Ambasadei germane din București, unde avea în orice moment ușă deschisă. În dosarul meu întocmit de legionari după instalarea lor la putere am văzut o declarație a acestui „intelectual“, profesor universitar, în care spunea, printre altele, că m-a „filat“ (termenul îi aparține !) la o întrunire comunistă. Declar, cu toată jena, că n-am participat, cu bună știință, la nici o reuniune de acest fel. Dacă el face o asemenea declarație, singura interpretare logică a ei este că el știa ce fel de întrunire era, și știa de la oficina care îl plătea pentru astfel de servicii. În treacăt spus, după 23 August, acest ins abject

ajunsese profesor la... Academia militară, unde n-a stat prea mult, căci, pînă la urmă, i s-a descoperit adevărata identitate.

Întîlnirea cu Neculce, mai bine zis, povestirea ei explică de ce numele meu nu figurează în „Memoriul" amintit. M-am simțit și mă simt foarte prost chiar acum, cînd citesc ocazional despre semnatarii lui cuvinte elogioase, bine meritate, și asta, din cauza absenței mele din rîndurile lor, dar și la gîndul că numeroși oameni, de bună-credință, se vor fi întrebînd de ce nu l-am semnat și vor fi dînd, poate, un răspuns defavorabil mie la întrebare. De aceea port o pică, prietenească, poate, eventual, nedreaptă, memoriei celor doi colegi, Oțetea și Balmuș, care ar fi putut, eu zic ar fi trebuit, să mă informeze despre existența memoriului, pe care își puseseră semnătură. Nu numai că au tăcut, dar, după o convorbire, grăbită și destul de amestecată ca conținut, avută cu dînșii, am rămas cu impresia că se fereau să spună ceva despre acest document. Consolarea, venită după Eliberare, că la constituirea „Grupării universitare democratice" (G.U.D.), am fost printre fondatorii ei (nu și printre inițiatori, fiindcă n-am știut despre ea decît *post festum)*, alături de cei mai mulți dintre semnatarii istoricului document, nu m-a putut face să uit absența mea, regretabilă, deși involuntară.

Spre sfîrșitul lui iulie, întorcîndu-mă la Sibiel, a trebuit, din cauza unei neînțelegeri (prin telefon) cu ai mei de la Nehoiaș, să fac drumul de la Întorsura Buzăului, circa douăzeci, douăzeci și doi de kilometri, pînă acasă, pe jos. (După prima călătorie am avut, la întoarcere, pe această distanță, o trăsură, comandată de mai înainte.) Nu mi-a părut prea rău, mai ales că testul, neprevăzut și involuntar, nu m-a dat de rușine. Mă opresc la acest detaliu pentru un motiv foarte serios. La o distanță relativ mică de la punctul de plecare am ajuns din urmă pe un țăran moldovean, de prin părțile Tutovei, care se întorcea acasă din refugiu. Era cu soția și un copil mărișor și cu toată „averea", care îi mai rămăsese, încărcată într-o căruță pe care o trăgea un cal slab și șchiop. Plecase din satul său pe la mijlocul lui aprilie, silit de autoritățile locale, care și ele procedaseră astfel

fiind silite de cele centrale, pe baza ordinului dat de acestea, ca așezările umane din apropierea frontului și a... Prutului să fie, în măsura posibilului, părăsite în întregime de locuitori. Bietul om s-a supus și, fiindcă nu știa pentru cîtă vreme va lipsi, a pornit cu familia — noroc că ea nu era prea numeroasă — și cu destule lucruri de necesitate zilnică, încărcate în căruța lui cu doi cai, într-o direcție foarte vag indicată, în orice caz spre Oltenia. În cele cîteva luni cît a rătăcit și a zăbovit acolo, cei doi cai s-au redus la unul singur, iar vechea căruță a trebuit schimbată cu una mai ușoară, ca să poată fi trasă de cel rămas în viață. Am mers vreo cîțiva kilometri împreună, foarte încet, din cauza arătată mai înainte, stînd de vorbă despre necazurile lui și ale țării, așa cum le vedeam pe acestea din urmă și eu și el, fără deosebiri prea mari de la unul la altul, în ciuda distanței de ordin intelectual care ne despărțea. De la o vreme a trebuit să renunț la tovărășia de drum a acestei nefericite familii, care, sînt sigur, era una dintre multele zeci de mii aflate în aceeași situație. Soarele începuse a se lăsa simțitor spre apus, și mai aveam de străbătut o bună bucată de drum. Mi-am luat rămas bun, invitîndu-l să mă caute la Nehoiaș, unde urma să ajungă a doua zi. Am avut noroc de vreme foarte frumoasă, cu un cer perfect senin și cu luna în cea mai mare desfășurare a plinătății ei, așa că am făcut călătoria, de unul singur, ca și ziua, cu singura deosebire că destul de curînd după asfințitul soarelui n-am mai întîlnit picior de om. Căci așa era drumul, pe care, dealtfel, nu-l cunoșteam, ci mai mult îl intuiam; nu trecea prin sate. Mă conduceam după criterii mai mult logice, ajutate, într-o anumită măsură, de unele reminiscențe din prima călătorie similară făcută cu trăsura. Invitatul meu m-a găsit ușor la Nehoiaș a doua zi dimineața, și am avut bucuria să-i fac, pe el și pe ai lui, inclusiv... calul, să uite pentru cîteva ceasuri, poate și pentru cîteva zile, necazurile, multe și grele pe care le înduraseră și le vor mai îndura pînă acasă la dînșii, unde cine știe cînd și cum vor ajunge. Și toate acestea, din vina unor neisprăviți de birocrați, robi ai ordinelor date de alți neisprăviți mai mari decît ei.

Ziua de 23 August ne-a găsit la Rîmnicul Vîlcea, unde venisem de vreo două zile de la Govora, după o cură de trei săptămîni. Am cunoscut acolo pe viitorul tovarăș de partid Alexandru Balaci, aflat în această stațiune balneară cu scopul de a urma un tratament medical (sau, poate, numai pentru odihnă). Era cu soția și cu familia acesteia, al cărei cap, profesorul Negrescu, îmi fusese un fel de camarad, mai tînăr, de studii la Facultatea de Litere a Universității din Iași. Ne întîlneam zilnic, la restaurantul unde luam masa de prînz împreună. Balaci, atunci în vîrstă de 28 de ani, era, cred, membru al P.C.R. sau, cel puțin, avea strînse legături cu partidul. Numai așa mi-am putut explica atitudinea sa foarte rezervată, ca să nu spun chiar puțintel bănuitoare, față de mine, precum și prudența, împinsă pînă aproape de... muțenie, în timpul discuțiilor cu caracter politic, care constituiau, dealtfel, tema aproape exclusivă a conversației noastre. E un fel de a spune „îmi explicam", fiindcă, de fapt, nu înțelegeam absolut nimic din sursa adevărată a comportării sale. Căci nu cred să nu fi aflat măcar că am fost antifascist și că, prin urmare, n-avea absolut nici un motiv să se teamă că-l voi... denunța. N-avea nevoie (iar mai tîrziu am aflat de la Al. Graur că nu avea, ca membru de partid sau ca simpatizant, nici voie să dea a înțelege că este) să-și „decline" calitatea politică. Era de ajuns să participe deschis la discuțiile despre sfîrșitul, deocamdată provizoriu, al războiului și despre consecințele pe care urma să le aibă în țara noastră terminarea măcelului. Dealtfel, Graur, care era într-adevăr membru de partid, vorbea cu mine foarte liber, fără să invoce această calitate sau să se refere în vreun fel oarecare la concepția ori metodele de luptă ale organizației din care făcea parte. Mi-am amintit, fără să vreau, înregistrînd atitudinea lui Balaci, de colegii Oțetea și Balmuș, care se fereau să-mi spună că au semnat „Memoriul universitarilor", ba chiar să pomenească ceva despre existența lui.

Imediat ce am aflat, la Rîmnicul Vîlcea, despre marele eveniment anunțat în toate felurile și primit cu o bucurie greu nu numai de descris, ci și de imaginat, m-am dus la poștă ca să încerc a vorbi la telefon cu

rudele soției mele de la Buzău. Acolo așteptau deja numeroși cetățeni să le vină rîndul la cabinele telefonice. Am întîlnit, printre alții, două foste studente ale mele de la Iași, care m-au recunoscut mult mai ușor decît eu pe ele. Convorbirea plănuită n-am realizat-o, din cauze tehnice, poate și pentru că ar fi trebuit să aștept prea mult. După cîteva zile, îmbunătățindu-se condițiile de călătorie cu trenul, am plecat la București, unde am stat la soră-mea, Paraschiva, care locuia mai demult acolo, pînă am putut face fără... peripeții drumul la Iași, cu un popas scurt la Buzău.

Între timp, se petrecuseră numeroase și importante evenimente. Trupele germane aflate în țara noastră au trebuit să se retragă. Deși grăbite, n-au putut să ne ierte... trădarea, și în cîteva zile setea lor de răzbunare a făcut destule ravagii în București și în împrejurimile imediate ale capitalei, precum și, în retragere, peste tot pe unde le era drumul spre a ieși cît mai repede din țara noastră, fără să bănuiască măcar — mă refer la masele de soldați — că cu aceasta n-au scăpat de pedeapsa pe care o meritau, nu atît din vina lor, cît din aceea a conducătorilor de toate gradele, în frunte cu Hitler.

SFÎRȘITUL VOLUMULUI AL DOILEA

CUPRINS